

М.В. Кордон

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

М.В. Кордон

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

*Затверджено
Міністерством освіти України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

НБ ІІУС

735473

КИЇВ—2005

63 3 (44(с)) - 2
УДК 008(477+1-87)(075.8)
ББК 71(4УКР)+71(О)я73
К 66

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2 – 255 від 07.02.2005 р.)

Рецензенти:

М.І. Лавринович – доктор історичних наук, професор;
О.М. Швидак – доктор історичних наук, професор.

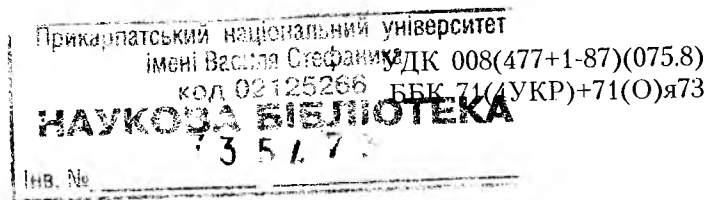
Кордон М.В.

К 66 Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 584 с.

ISBN 966-364-066-9

Розглядається історія української та зарубіжної культури – від первісного суспільства до кінця ХХ ст. Висвітлені, насамперед, питання розвитку освіти, наукових знань, літератури і мистецтва на різних етапах людської історії.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 966-364-066-9

© Кордон М.В., 2005.
© Центр навчальної літератури, 2005.

ПЕРЕДМОВА

У більшості країн світу питання культури посідають чільне місце в системі гуманітарних дисциплін, які вивчаються у вищій школі. Загальновідомо, що від гуманітарної освіти значною мірою залежить творчий потенціал особистості. Знайомство з українською та зарубіжною культурами – невід’ємна частина інтелекту випускника вузу. Ще давні римляни називали історію учительською життя.

Значення теми обумовлює актуальність даного курсу лекцій, робить його матеріали такими, що мають практичне значення для удосконалення культурологічної підготовки студентів.

Курс лекцій знайомить студентів з вузловими питаннями історії культури різних країн. Виклад матеріалу подається за основними етапами розвитку культури – від первісного суспільства до сьогодення. Це дає уявлення про поступальний рух людської цивілізації та підвищення рівня матеріальної і духовної культури людства.

Курс лекцій відповідає програмі вузів з української та зарубіжної культури.

Всі пропозиції, зауваження та побажання будуть з вдячністю розглянуті та враховані автором у процесі подальшої роботи. на шляху створення фундаментальної праці з історії української та зарубіжної культури.

Лекція 1

ПРЕДМЕТ КУРСУ

- Предмет і завдання історії української та зарубіжної культури.
- Поняття культури.
- Структура культури.
- Культура і суспільство.
- Українська культура в контексті світової культури.

Історія людства є, передусім, історією розвитку культури. В усі часи її проблеми мали першочергове, по суті, провідне значення. Будь-яка нація цікава насамперед культурою, яка завжди відбивала якісну характеристику суспільного життя. Нації, етноси сильніші тоді, коли розвинута їх культура. Якщо через якісь історичні колізії культура зживає себе, деградує, то суспільство, як носій цієї культури, опиняється поза історією.

Історія культури – це скарбниця мудрості й досвіду, надбаних людством. Сучасники повинні їх зберегти, узагальнити, осмислити, освоїти. Без цього неможливі ні соціальний прогрес, ні самовдосконалення особистості.

Предмет історії культури має свій зміст і специфіку в ряді історичних дисциплін. Історія культури передбачає, насамперед, комплексне вивчення різних її сфер – історії науки і техніки, побуту, освіти і суспільної думки, фольклористики і літературознавства, історії мистецтва. По відношенню до них історія культури виступає як узагальнююча дисципліна, яка розглядає культуру як цілісну систему в єдності та взаємодії всіх її галузей.

Що ж таке культура? Термін «культура» латинського походження й етимологічно зв'язаний зі словом «культ» (від лат. *cultus* – шанування богів, предків), тобто те, що кличе до вершини, підносить людину. Первісно цей термін означав обробіток землі відповідно до людських потреб. З часом він став означати виховання, освіту, розвиток. Вперше до наукового обігу поняття «культура» було введено римським політичним діячем, філософом, письменником і

Лекція 1. Предмет курсу

оратором Марком Туллієм Ціцероном (106–43 рр. до н.е.) і пов'язувалося з культурою розуму. Починаючи з XVII ст., під культурою стали розуміти рівень розвитку розумових здібностей окремих народів. У своєму сучасному значенні поняття «культура» укорінилось в європейській свідомості, стало надбанням європейської соціальної думки лише з другої половини XVIII ст. Цим поняттям позначались у той час досягнення духовної культури людей, передусім наукові знання, мистецтво, моральна досконалість та взагалі все те, що називали тоді освіченістю.

Нині, за оцінками ряду дослідників, існує близько тисячі визначень культури. Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО у 1982 р., прийняла декларацію, в якій культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій та вірувань. Культура являє собою якісну оцінку суспільства, кожної людини та її діянь. Під культурою, на протигагу «натурі» (природі, природному), розуміють те, що безпосередньо створене людиною, і в цьому значенні – штучне. До культури належить те, що не від природи, чого не було до людини і що детерміноване, освоєне, перетворене людиною. Культура не існує поза людиною. Культура, таким чином, є перетвореною людиною природою.

Під природою розуміють все те натуральне, що існує за незалежними від людини законами, що виникло саме по собі, саме народилось і саме росте. Природне, отже, не є культурою, котра з'являється внаслідок свідомої цілеспрямованої діяльності людини, її творчості – матеріальної або духовної. Діяльність людини тому можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне.

Природа (жива і нежива) є корінням, фундаментом культури. За всієї своєї своєрідності культура перебуває в органічній єдності з природою. Тому, дбаючи про природу (грунти, води, повітря, флору, фауну), людина дбає про культуру. За масштабами свого впливу на природу 6 млрд. наших сучасників рівні приблизно 60 млрд. людей кам'яного віку. Руйнуючи природу, людина зменшує свої життєві шанси. Біосфера (оболонка Землі) може існувати без людини. Людина ж існувати без біосфери не здатна. Людство зможе існувати в май-

бутньому, лише коли візьме на себе відповідальність за розвиток біосфери.

Отже, культура не може розвиватися всупереч своїй основі – природі. Але є і зворотна залежність. Олюднена природа дедалі більше потребує культурного ставлення. Як відомо, «культура, коли вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо ..., залишає після себе пустелю»¹.

Одним із перших хто наголосив на нерозривному зв'язку природи й культури, був видатний учений, перший президент Української Академії наук Володимир Іванович Вернадський. Він підкреслював необхідність навчитися гармонійному спілкуванню з природою, зберегти рівновагу між нею та культурою. З цього приводу академік С.Шварц писав: «Жити серед природи і не впливати на неї людина не може... Завдання полягає в тому, щоб інтереси людини і природи збігались, щоб наші відносини були не боротьбою, а спілкою, від якої обидва партнери були б у вигаді».

Відповідно двом основним сферам людської діяльності існують поняття матеріальної та духовної культури. Матеріальна культура – це засоби виробництва, житло, предмети домашнього побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку – все те, що є результатом виробничої, матеріальної діяльності людини. Духовна культура – це пізнання, моральність, виховання та просвіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію, тобто сферу свідомості, сферу духовного виробництва.

Але поділ культури на матеріальну і духовну якоюсь мірою умовний, ці сфери культури тісно зв'язані між собою, творіння матеріальної культури не можуть виникнути без участі людської свідомості. Вони є предметним втіленням творчої діяльності людини, її знань, інтелекту, тобто містять духовний компонент. Продукти духовної культури, як правило, мають матеріальне втілення (книги, картини, кінофотоматеріали).

Культура є продуктом людської творчості. Якраз через культуру людина відкриває та змінює світ і саму себе. Людину творить і культура. Якраз культура відрізняє людину від усіх інших створінь. Лю-

дина – дитя не тільки природи, а й культури, не стільки створіння біологічне, скільки соціальне, а її природа не стільки матеріальна, скільки духовна.

Культура – складне і багатогранне явище. В залежності від умов розвитку відбувається її конкретизація. Вона має історичні аспекти (наприклад, культура стародавнього світу, середньовічна культура, сучасна культура). Культура охоплює різні галузі людського життя (матеріальна культура, духовна культура, політична культура, культура праці, культура дозвілля, культура споживання, культура побуту, художня культура, культура мови, культура поведінки). Є культура колективу, культура особи, індивіда, культура класу (селянська, буржуазна), культура суспільства, молодіжна, військова, артистична, релігійна культура. Культура розрізняється за етнонаціональними і географічно-регіональними ознаками (культура Заходу, антична, американська, словенська, українська, німецька культура). Є культурні епохи (Відродження, Просвітництво).

З поняттям «культура» зблизився термін «цивілізація» (від латинського кореня «*civitas*» – громадянство, міське населення, громадяни, община). З середини XVIII ст. поняття «цивілізація» вживається для характеристики якісного стану суспільства, маючи на увазі його зрілість. Воно означає загальний рівень культурного розвитку, має значення всього найкращого, що створене людиною. На відміну від культури, поняття «цивілізація» вказує на рівень матеріального, науково-технічного розвитку суспільства, який може сприяти духовній творчості, в результаті чого досягнення цивілізації трансформуються в культуру, але може і суттєво деформувати духовний розвиток людини.

Природа культури має якісний, а не кількісний характер, тому не може бути «більше» чи «менше» культури: вона або є, або її немає. У цьому «або» – корінь протистояння культури й цивілізації. Цивілізація рухається тільки вперед і останнє слово є для неї авторитетом. З цієї причини німецький філософ та історик Освальд Шпенглер (1880–1936) оголосив цивілізацію долею будь-якої культури. Культура як осередок світових досконалостей не поспішає покінчити з минулим. У лабіринтах змін культура може загубитися. Культура – це завжди спадщина, яка залишається на майбутнє. Культура попередніх поколінь – це фундамент, на якому будується сьогодняшня культура і на якому виростає культура

¹ Маркс К. Лист Ф.Енгельсу в Манчестер. 25 березня 1868 р. //Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 32. – С. 43.

майбуття. Звідси і турбота про збереження та розвиток культурної спадщини.

Культура містить пам'ять народу. Через культуру кожне нове покоління, вступаючи в життя, відчуває себе частиною цього народу. Культура виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від епохи до епохи, від однієї країни до іншої. Адже крім культури, суспільство не володіє ніяким іншим механізмом трансляції всього багатого досвіду, надбаного людством. Тому не випадково культуру вважають соціальною пам'яттю людства. Розрив же культурної спадщини прирікає нові покоління на втрату соціальної пам'яті (феномен манкуртизму) зі всіма наслідками, що випливають звідси.

Культура не має степенів. Опозицією їй може бути тільки безкультура. Немає культури другого сорту. Якщо в питаннях території та населення є «великі» та «малі» народи, то в галузі культури «малих» народів нема. Територія та населення давніх Афін, які створили одну з найвеличніших світових цивілізацій, в період розквіту «уклались» би в нинішній середній обласний центр. Культури великі великими людьми, творами та ідеями. У цьому розумінні будь-яка справжня культура є культурою великою.

Культура не буває абсолютно замкненою. Це така сфера, яка не терпить кордонів. Новації в ній поширюються, незважаючи на державні кордони та етнічні відмінності. Будь-яка культура досягає високого ступеня розвитку лише за умов відкритості і толерантного ставлення до інших, коли вона взаємодіє з максимальною кількістю інших мов і культур, але при цьому зберігає структурні засади власної побудови. Жодна національна культура не розвивалася в ізоляції, відрубності. Чим вищий розвиток цивілізації, тим інтенсивніший культурний обмін. Але в одній своїй функції культура виступає як національна, в іншій – як міжнаціональна або інтернаціональна, космополітична, вселюдська. Це вселюдське яскравіше виступає там, де культура творить своє, національно специфічне. Відмінність для культури важливіша, ніж подібність.

У кожній культурі, за всієї її унікальності, є все ж дещо схоже з культурами інших народів. Своєрідність кожної культури є відносною, її специфічність, унікальність виступає як прояв загального у розвитку людського суспільства. Як слушно зазначив російський філософ Володимир Біблер наприкінці ХХ ст., «культура здатна жи-

ти і розвиватись (як культура) тільки на межі культур, одночасно у діалозі з іншими цілісними культурами». Уся історія культури – це історія руху від національних культур до світової.

Важливим елементом культури, однією з її підсистем, складовою частиною є наука. Уже набув хрестоматійності історичний приклад того, як правителі оберігали науку і вчених. Олександр Македонський брав у свої походи найцінніше, що було в його імперії, – вчених. Під час особливої небезпеки він ховав їх поміж бойових порядків війська, до речі, разом із віслюками – теж стратегічною цінністю. Тоді, власне, і народився крилатий вислів: «Вчених і віслюків – до купи, у середину війська». Вважалося, що втратити військо – лихо, загубити правителя – подвійне лихо, але втратити інтелект держави – катастрофа.

Інтелект нації є підвалиною, на якій тримаються і економіка, і господарство, і культура, і суспільство загалом. На значущість інтелекту вказував ще на початку ХХ ст. В.І.Вернадський. «Той народ, – писав він, – який зуміє якомога повно, якомога швидко, якомога досконало оволодіти знанням, що відкривається в людському житті, досконало розвинути й застосувати його до свого життя, здобуде ту могутність, досягнення якої й спрямування якої на загальне благо є основним завданням усякої розумної державної політики»¹.

В.І.Вернадський вбачав порятунок людства в розумі. На увазі мався, насамперед, розум науковий – той згусток людського інтелекту, що здатний виконувати дві найважливіші соціальні функції: творити науково-технічний прогрес – основу для становлення технологічно розвинутої держави, і формувати духовний прогрес – головну умову для становлення цивілізованої країни.

Світовий досвід підтверджує практичність цього філософського узагальнення, бо ж ті країни, котрі скористалися винайденою формулою, дбали про національний інтелект, плекали науку і вчених, справді вийшли у розряд цивілізованих і технологічно розвинутих країн. Той, хто має великий науковий потенціал, відродить суспільство з попелу.

Не можна не погодитись з думкою американського соціолога Д.Белла щодо провідних націй світу. Цього доможуться лише ті, які створять найбільш ефективну систему шкіл, коледжів, університетів.

¹ Вернадский В. Начало и вечность жизни. – М., 1989. – С. 190.

Не випадково Отто Бісмарк, рейхсканцлер німецької імперії в 1871–1890 рр., говорив: «Дайте мені дві-три тисячі гарних вчителів і я побудую нову державу».

Приклади ХХ століття показують, що економічне процвітання в основному зв'язане з культурою. Між сферою економіки і сферою культури існує тісний взаємозв'язок. Історія доводить: життєвий рівень будь-якої країни є прямим наслідком рівня освіченості суспільства. Інтелектуально розвинена нація здатна забезпечити себе всім необхідним попри те, яка територія на Землі їй припала. Багата Північ і бідний Південь різняться не земельними просторами і надбрами, а культурними запасами. З іншого боку, приклад Японії, Ізраїлю, Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню та деяких інших країн свідчить, що бідність землі, майже повна відсутність природних ресурсів і малість капіталу – не перешкода до економічного процвітання, але лише за тієї умови, що народи цих країн мають більшу культуру і вміють нею розпорядитись, використати знання.

Отже, доки не підніметься духовна культура на національному ґрунті, про ефективну економіку годі вести мову. Дефіцит культури творить матеріальні дефіцити. Для успішного розв'язання економічних і соціальних проблем потрібна, насамперед, духовна революція. У статті «Кінець історії?» американський вчений японського походження Френсіс Фукуяма акцентує увагу ось на чому: «Той, хто хоче збагнути джерело успіхів Японії і західних суспільств, мусить шукати вирішальний чинник цього в духовній сфері, у культурі».

Японці, наприклад, на основі соціологічних досліджень дійшли висновку, що у працівників з низькою загальною культурою низька відповідальність за доручену справу. Тому власники багатьох підприємств для своїх працівників запровадили обов'язкові заняття з історії світової літератури, музики, живопису. Вони витрачають на це великі кошти, наймаючи для викладання високооплачуваних мистецтвознавців, співаків, музикантів. Вони роблять один висновок: без знання мистецтва не може бути повноцінної людини, а отже, і спеціаліста. Коли японець, власник фірми, дізнається, що його працівник у вільний від роботи час відвідує аматорський театр, танцювальний колектив тощо, він одразу перераховує туди досить солідну суму грошей, бо розуміє: людина, котра доторкнулася до таїнства створення прекрасного, не допустить браку на виробництві, у неї буде все гаразд у сім'ї, взагалі в житті.

Дозволимо собі нагадати ще раз всесвітньо відомий історичний факт: імперія Чингізхана зникла не через те, що її державно-політичний устрій був недосконалий, а через те, що вона не мала власної культури, власних художньо-естетичних ідеалів.

Нинішній прогрес у суспільстві неможливий без прогресу людини. На стику віків мова йде про гуманістичний тип особистості, яка не лише споживає культурні цінності, а й примножує їх, особистості як самоцінності та мети суспільного виробництва, а не засобу суспільного розвитку.

Якщо раніше вважалося, що виток підвищення продуктивності праці зумовлюються фізичними можливостями робітника, то у сучасному виробництві переваг набув інтелектуальний аспект трудового процесу. Особиста культура робітника стає основоположним фактором зростання продуктивності праці, її ефективності та якості.

У ностіндустриальну епоху матеріальне виробництво перестає бути головним і тим більше єдиною мірою суспільного прогресу, а людина – лише додатком матеріального виробництва. На перший план висуваються її соціокультурні потреби. Цим спростовується одна з найзгубніших концепцій в історії про розмежування продуктивної та непродуктивної праці А.Сміта.

Отже, без культури, поза культурою ні про яке оновлення суспільства не може бути й мови. Лише культура збагачує народ загальнолюдськими надбаннями, залучає людину до творчості, виховує в ній і духовно-моральні, і господарсько-ділові якості. Саме тому розвиток культури має розглядатися у статусі найвищих пріоритетів. Історичний досвід людства свідчить, що «некультурна істота» не може користуватися надбаннями цивілізації, не може створювати щось таке, що оцінювалось би як загальнолюдське надбання. Спроби побудувати справедливе суспільство поза загальноцивілізаційними надбаннями людства також приречені на невдачу.

Факти культури показують, що багатство як таке – не головне в суспільних прагненнях. Ідеали людства більш широкі. Це і істина, і благородство, і чесність, і моральність, і прекрасне, і просто здоров'я людей (яке не купиш за гроші). Одними з ідеалів людства є також і творча праця, і вільний час. Основне в змісті культури – не речі, а людина, суспільство.

Нині зростає невідповідність між рівнем моральної культури і рівнем технологічного розвитку суспільства. Останній, як відомо,

змінюється більш швидкими темпами, ніж рівень культури та психологія людства. Як стверджують вчені, основи психологічної конструкції людства сформувалися ще на його світанку, зазнавши мало змін протягом тривалої історії.

В культуру енергійно проникає техніка. Це знаходить своє відображення у мові. З'явилися терміни «автоматизація проектування», «комп'ютеризація освіти», «штучний інтелект». Тут є не тільки отожднення культури і техніки, але й тенденція заміни індивідуальних форм культури технікою.

Як гімн культурі звучать слова російського живописця, археолога, мандрівника, громадського діяча Миколи Реріха (1874–1947). Він писав: «Культура є шанування Світла. Культура є любов до людини. Культура є пахощі, поєднання життя й краси. Культура є синтез високих і витончених досягнень. Культура є зброя Світла. Культура є спасіння».

Тлумачення М.Реріхом культури як культу світла ґрунтується на поєднанні двох слів – «культ» і «ур». Вони, за твердженням М.Реріха, прамовою індоєвропейців означають: перше – шанування, служіння благому началу, друге – світло. Культура, на його думку, – це якісність у всьому, це накопичення найвищої якості в усіх людських діяннях, піднесення та освітлення духовності. Культура є універсальним засобом самоудосконалення та самоствердження людини, людяності.

Культура – не пасинок, а душа народу, його генетичний код. Культура – паспорт нації. Культура завжди була цементом, який укріплював націю. «Нація без культури, – писав Расул Гамзатов, – централізована заготконтора».

Прилучаючись до культури, людина стає людиною. Некультурних людей не буває. Але в мові за виразом «культурна людина» закріпився інший зміст: поняття «культурний» зв'язане не з культурою, а з культурністю. Під культурністю розуміють дотримання людиною зводу правил, норм, соціальних установок, які визначають її поведінку в суспільстві. Це добровільне визнання тих меж, які встановлені суспільством для своїх членів і самою людиною для себе як члена соціуму. Сюди рівноправно входить поняття «етикет».

Людство існує у вигляді окремих національно-культурних спільнот, тому світова культура – це мозаїка національних культур. Кожна з них є незамінною частиною людської культурної спадщини.

Кожен народ створює свою особливу, неповторну, унікальну культуру. Розмаїття культур є характерною особливістю розвитку сучасної цивілізації.

Складовою світової культури є українська культура. В ній тісно переплелися елементи як західної, так і східної культур. У зв'язку з цими впливами виростала глибоко оригінальна народна культура.

Поняття «українська культура» та «культура України» не тотожні. Українська культура – це творіння українського народу. До української культури слід віднести і творчість українців, які працювали за межами батьківщини. Нині українці проживають і творять матеріальну й духовну культуру в 64 країнах планети. Разом з тим не можна вважати за українські навіть видатні творіння, що прикрашали землю України, коли вони не пов'язані з національною традицією. Нічого «українського» не має, наприклад, збудована великим турецьким зодчим Хаджи Станом мечеть у Євпаторії.

Нинішнє відродження України як суспільства, як держави неможливе без духовного оновлення її народу. Потрібне формування нових духовно-ціннісних орієнтирів, культурне відтворення нації, перехід до культури злагоди. Місія культури в нових історичних умовах відповідальна. Культура формує стиль життя, спосіб поведінки, творить демократичні, гуманістичні ідеали незалежної держави. Без культурної людини держава не може бути ні незалежною, ні демократичною. Духовно бідні люди ніколи не зроблять Україну багатою та щасливою. Економіка, політика та культура – це три основні галузі, без одночасного просування яких суспільство не має змоги успішно розвиватися.

Важлива роль культури як стабілізуючого фактора в суспільстві. Процес консолідації суспільства може проходити лише на основі розвитку української культури, відродження духовності. Культура людей об'єднує. Вона – посол миру. В театрі чужих не буває. Танець, пісню, гарне слово люблять усі: ліві, праві, центристи. В стабільності зацікавлена, насамперед, людина середнього класу, дрібний власник. Вона повинна стати опорою держави.

Завдяки успіхам в розвитку культури, спорту Україна може швидше всього підняти свій позитивний імідж, заявити про себе на міжнародній арені. Це важливо, адже на культурній карті світу вона і досі переважно залишається загадковою незнайомкою.

У суспільстві повинні бути ідеали. Вони не можуть знаходити своє вираження тільки у матеріальному задоволенні, у вигоді. Дуже

важливо розв'язувати питання духовного життя людей, утверджувати вікові цінності – совісливість, співчутливість, працьовитість, пошану до батьків.

Українська духовність ґрунтується на хліборобській культурі. Прив'язаність до землі – споконвічна українська національна риса. Землеробство – найбагородніше із людських занять. Його ідея вилилась в емку і всезагальну заповідь наших предків: «Хто сіє хліб – той сіє правду». З цього приводу німецький філософ і теолог, батько всієї європейської землеробської науки Альберт Великий писав: «Землеробство – перше, найважливіше з мистецтв, ... справжнє багатство доставляється тільки землею, хто покращує свої землі – торжествує перемогу».

Дійсно, багатівіковий надбання українського народу зв'язані з культом землі, з повагою та любов'ю до вільної праці. Стародавні українці так і називалися: орії – орачі – хлібороби – сонце-славці. Село – традиційний носій українського, національного. Із села вийшла вся українська культура. Там її джерела.

Але одна сільська традиційна культура не зробить Україну лідером у сфері духовності та цивілізації. Сьогодні необхідне якісне оновлення на рівні кращих світових зразків усіх сфер духовного життя українців.

У духовному оновленні важливо повернення ідеалів, вироблених попередньою історією, продукування нових традицій. Звичай та традиції – це народні знання, народна мудрість, народне мистецтво. Вони, перш за все, виховують добро, правду, красу, справедливість. Люди їх нагромаджували протягом віків, передавали від покоління до покоління. Без них немає народу, духовності, культури. Зберегти, відтворити і примножити мистецькі традиції – благородна і перспективна справа. Це одна з доріг до Храму духовності та мистецтва.

Основа культури – народне, фольклорне мистецтво. Народні джерела, народна культура – це те, що тримало українську культуру в умовах бездержавності, надавало їй силу, не давало зруйнуватися. Разом з тим недоформованість української нації як результат бездержавності українського народу відповідним чином відбилася й на українській культурі, яка має непомірно великий «простолюдний» пласт, що, звичайно, не можна вважати позитивним явищем.

У багатьох народів світу, зокрема і в українського, існує свята істина: щоб жити у достатку, в усвідомленні щастя та радості свого

буття, нічого не відкидай від досягнутого, а лише додавай. Культура є там, де є спадковість, пам'ять про минулі покоління. Без знання минулого – немає майбутнього. Знання минулого – ключ до розуміння і сучасного, і майбутнього. Людина, яка не знає і не любить минулого, не має і майбутнього. Потрібно оглядатись назад, щоб краще бачити попереду.

Для кожного народу знання історичної традиції – це щось більше, ніж просто знання. Людина, яка знає історію країни, рідного краю, власної родини, є патріотом. Атрофія історичної пам'яті перетворює націю у населення. Народ, який не цікавиться власним минулим, стає об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

Найголовніше і найвирішальніше для долі культури нації – це не просто відтворення національної мови, традицій минулого, а встановлення їх зв'язків із сучасною культурою, засвоєння її кращих досягнень, піднесення її до світового рівня. Пошуки «виключно українського шляху», образ так званої шароварної України, небажання враховувати світовий досвід є небезпечними. Не можна двічі увійти в одну і ту ж річку. Відродження етнічної культури – це, перш за все, якісне оновлення та розвиток основних її компонентів. Здатність змінюватися – необхідна умова виживання та самозабезпечення будь-якої етнічної культури.

Один із шляхів до культури – це формування національної свідомості. В ній – один із могутніх коренів любові до Батьківщини, а отже, і патріотизму, самовідданих діянь та звершень в ім'я своєї країни й свого народу. Національна свідомість великою мірою залежить від існування держави. Незалежна Українська держава – найвища форма утвердження національної свідомості.

Про пробудження національної свідомості свідчить підвищення інтересу людей до історичного минулого України. Відновлюється історична пам'ять українського народу, повертаються його багатюща культурна спадщина, вилучені раніше сторінки історії, імена українських культурних діячів.

Повертається те, що зв'язане з Україною, козацтвом, Запорізькою Січчю. Ці слова скасовувались та виганялись ще при царизмі. Царизм добре розумів, що народ без історичної пам'яті, без своїх коренів – то вже не народ, а просто населення. За радянських часів це повторювалось. Боялись того, що було зв'язане з волею України, свободою її народу, державністю.

Треба боротись з «національним самоїдством», з національним нігілізмом. Про корені цього писав Олександр Довженко: «Єдина країна в світі, де не викладалась би в університетах історія цієї країни, де історія вважалась забороненою, ворожою і контрреволюційною – це Україна. Іншої такої країни на Земній кулі нема».

Однією з прикметних ознак української національної самосвідомості є любов українського народу до своєї пісні, його традиційна повага до книги, до письменства, його апробоване лихоліттями захоплення своїм театром.

Важливою частиною національної самосвідомості народу є повага до його надбань у художній творчості, в літературі та мистецтвах. Для України це питання особливо гостре. Адже навряд чи є на світі література, розвиток якої зазнавав би стільки ускладнень, обмежень і прямих ударів, як українська література за останніх двоє століть. Це особливо стосується радянського періоду її існування. Олесь Гончар зазначав: «Книгу свою («Прапорonoсці». – М.К.) я ніколи не перепису, як не можна переписати нашу історію».

Скарбницею багатвікової духовності людства є релігія. Вона сформувалась як органічна частина культури. Релігійні уявлення були властиві вже культурі первісного ладу. Рушієм нового культурного процесу стало християнство. Церква створила великі культурні цінності. Християнство і культура – нерозривні. Християнський храм концентрував найважливіші пошуки на ниві культури. Він став замовником творів мистецтва всіх видів і жанрів – архітектури, малярства, книжкової справи і гравюри, хорового співу, шкільної драми, вертепу.

Релігійні свята стимулювали утворення цілого ряду різноманітних обрядів, спрямованих на зміцнення спілкування людини з людиною. Храм, релігія – джерело морального виховання (не укради, не убий і т.п.). Церква утверджує загальнолюдські ідеї добра, правди, краси, справедливості, благородства, толерантності, поваги. Це риси, за якими виразно проступають контури найбільшої християнської доброчинності – любові. Біблія говорить, що «Бог є любов». Згідно з Біблією Бог проявляє також такі якості, як милосердя та співчуття.

Стан духовної атмосфери не вимірюється за допомогою якоїсь системи показників. Важливі не кількість збудованих клубів, церков, будинків культури чи куплених книжок, а той дух, що панує у цих закладах, ті почуття, які виникають у людини при читанні книжки.

У СРСР з факту зростання кількості клубів. Будинків та Палаців культури, шкіл, парків, бібліотек, яке дійсно було вражаючим, робився висновок про підвищення загальної культури населення. Про продуктивність роботи цих та інших культурно-освітніх закладів судили за кількістю «охоплених» людей, виданих у бібліотеках книжок, прослуханих лекцій та радіопередач. Справді, ці показники стосуються культури, але відображають не її сутність, а динаміку її матеріальних основ. Справжню ж ефективність роботи культурних закладів можна визначити через розвиток людських інтересів, потреба цілей, тобто культура має бути звернена безпосередньо до людини, процесів культивування певних норм і цінностей.

Словник термінів та понять теми

Актуальна культура – культура, яка знаходиться в масовому використанні.

Антропогенний процес – процес, зумовлений діяльністю людини.

Біомаса – маса живих організмів, що припадає на одиницю площі або об'єму.

Біосфера – сфера життя, оболонка Землі, населена живими організмами.

Громадянська культура – ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхня законслухняність та критична можливість. Культура громадянськості, на відміну від культури політичності, належить до сфери взаємодії населення, з одного боку, та влади, – з іншого, а не до сфери протистояння окремих верств одна з одною. Вона характеризується сприйняттям влади не як предмета боротьби й завоювання, а як об'єкта впливу щодо захисту інтересів і прав громадян. Виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні та визнанні ним суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До громадянської культури належать знання людей про їхні права та обов'язки, про устрій держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема виборчого процесу, національний університет

Громадянська освіта – це навчання людей як жити в умовах сучасної держави, як додержувати свої права, відповідно до законів держави, як додержувати свої права, відповідно до законів держави, як додержувати свої права, відповідно до законів держави.

владі порушувати їхніх прав, добиватися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства.

Домінуюча культура – сукупність цінностей, вірувань, традицій та звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

Духовна культура – це пізнання, моральність, виховання та просвіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, мову, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, міфологію, віросповідання, тобто сферу свідомості, сферу духовного виробництва.

Етнос – у перекладі з старогрецької – народ, але не в соціальному, а в суто національно-племінному значенні. Це позачасова, позатериторіальна, позадержавна, усталена спільнота людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, традицій та звичаїв, психічного складу, історією, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованою у самоназві (етнонімі), а також усвідомленням єдності родового походження та водночас несхожістю на інші етноси.

Інтеркультурне виховання – навчання різноманітних культур, виховання поваги та почуття гідності у представників усіх культур, незважаючи на расове чи етнічне походження, сприймання взаємозв'язку та взаємовпливу загальнолюдського і національного компонентів культури в широкому значенні.

Історична доля народу – необхідність зберегти себе як народ, можливість відчувати кожним свою приналежність до рідного народу; національні кривди, історична доля народу, національне лихо (соціальні конфлікти, стихійне лихо).

Культура (від лат. *cultura* – оброблення, виховання, розвиток, освіта) – сукупність досягнень людського суспільства у виробничій, суспільній та розумовій діяльності, зокрема в галузі освіти, науки, мистецтва, відображає історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини. У широкому розумінні – все, що створено людським суспільством та існує завдяки фізичній та розумовій праці людей, на відміну від природи.

Культура топоса – тобто місця проживання – житла, будинку, села, міста.

Культурна спадщина – частина матеріальної та духовної культури, яка створена минулими поколіннями, витримала випробовування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шановане.

Культурний ареал – географічний район, всередині якого у різних культур виявляється схожість в головних рисах.

Культурні універсали – норми, цінності, правила, традиції, властивості, які притаманні всім культурам незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства.

Матеріальна культура – сукупність засобів виробництва та інших матеріальних цінностей суспільства на кожній історичній стадії. До матеріальної культури відносяться засоби виробництва, житло, предмети домашнього побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку – все те, що є результатом виробничої, матеріальної діяльності людини.

Мистецтво – 1) художня творчість в цілому – література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-ужиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно та інші види діяльності людини, що об'єднуються як художньо-образні форми відображення дійсності; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні – образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

Навколишнє середовище (довкілля) – природні фактори (земля, повітря, вода) й комплекс живих організмів, серед яких живе людина.

Національна культура – синтез культур різних класів, соціальних верств і груп відповідного суспільства.

Національна свідомість та самосвідомість особистості – це усвідомлення себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалася в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності.

Національне виховання – формування гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної та національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю та ініціативою.

Національний дім – сімейно-родинні зв'язки, спільна територія мешкання (рідна земля), національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя.

Світова культура – це синтез кращих досягнень всіх національних культур різних народів, які населяють Землю.

Українська культура – це сукупність надбань, спосіб сприйняття світу, система мислення та творчості українського народу.

Художня культура – це культура творення мистецтва, культура його поширення, пропаганди, культура його сприймання, розуміння, насолоди мистецтвом, нарешті, культура естетичного виховання.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий даним суспільством.

Питання до самоконтролю

1. Що таке культура?
2. Які є підходи до визначення культури?
3. Які головні риси культури?
4. В чому виявляється гуманістичний характер культури?
5. Що таке матеріальна і що таке духовна культура?
6. В чому полягає і як виявляється співвідношення та взаємозв'язок матеріальної і духовної культури?
7. Чому поділ на матеріальну і духовну культуру в якійсь мірі умовний?
8. Що є основою єдності і що є основою багатоманітності культур?
9. В чому виявляється діалектика національного та загальнолюдського в культурі?
10. Який зв'язок своєрідного, специфічного, унікального в кожній культурі із загальним?
11. Який зв'язок культури і спадковості?
12. Яка роль держави в розвитку культури?
13. Який зв'язок культури і економіки?
14. Яка різниця між культурою і натурою?
15. Що таке культура топоса?
16. Що таке інтелігенція?
17. Що таке антикультура?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Що важливіше для культури?
 - а) відмінність;
 - б) подібність;
 - в) своєрідність;
 - г) унікальність;
 - д) специфічність.
2. Що основне в змісті культури?
 - а) речі;
 - б) людина;
 - в) суспільство.

3. Для успішного розвитку будь-якої національної культури потрібні:

- а) замкненість;
- б) відкритість;
- в) толерантне ставлення до інших;
- г) взаємодія з максимальною кількістю інших культур;
- д) ізоляція;
- е) відрубність.

Теми рефератів

1. Історія людства – історія культури.
2. Гуманістичний характер культури.
 - а. Культура і цивілізація.
4. Природа і культура.
5. Релігійна форма культури.
6. Сучасний світ – сплав східних та західних культур.
7. Матеріальна культура.
8. Духовна культура.
9. Художня культура.
10. Наука – важливий елемент культури.
11. Значення спадковості культурного генофонду у формуванні і розвитку культури.
12. Історичність культури. Спадкоємність, традиції і новаторство в культурі.
13. Взаємодія культур і національна самобутність народів.
14. Національний характер, свідомість і самосвідомість як феномен культури.
15. Національне та загальнолюдське в культурі.
16. Єдність і взаємозалежність світової та національної культур.
17. Національна культура в сучасній Україні.

Лекція 2

КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО ЧАСУ

- Загальна характеристика первісної епохи.
- Культура збирання та полювання.
- Неолітична революція та культура раннього землеробства.
- Первісна писемність.
- Первісні форми релігійних вірувань, їх специфіка та особливості.

Первісна культура відіграла значну роль у наступному розвитку людства. Звідси починається історія людської цивілізації, формується людина. Первісність – дитинство людства. Цей відтинок історії людства історики найчастіше називають первіснообщинним ладом або кам'яним віком.

Первісне суспільство було найтривалішим в історії людства, більша частина якої припадає якраз на період первісності. За найновішими даними воно (суспільство) бере початок не менше ніж півтора мільйона років тому – від появи людини, а закінчується в межах останніх 5 тисяч років до виникнення перших цивілізацій.

Приблизно 5 тисяч років тому серед величезного моря первісних суспільств і архаїчних культур з'являються перші суспільства – цивілізації. Дві перші цивілізації виникли приблизно одночасно (на межі IV і III тис. до н.е.) на Близькому Сході (Шумер) і в Північній Африці (Стародавній Єгипет), третя – в Південній Азії (індійська цивілізація) в III тис. до н.е., четвертий і п'ятий цивілізаційні центри – відповідно в Китаї та в басейні Егейського моря (в II тис. до н.е.). В останні століття до н.е. і перші століття н.е. вони утворюють вже майже суцільну зону стародавніх цивілізацій. Вона простягалася від Атлантичного океану на Заході (Римська імперія) до Тихого океану на Сході (імперія Хань в Китаї). В Америці перші цивілізації виникли в I тис. н.е.

У період становлення первісного суспільства виникають початкові форми його організації, починає зароджуватись як матеріальна, так і духовна культура. Початкова форма організації суспільства

називається «первісним людським стадом» або «праобщиною». Для первісного суспільства характерні три кам'яні віки: палеоліт (700–12 тис. років тому), мезоліт (X–VI тис. до н.е.) і неоліт (VI–III тис. до н.е.). «Палео» (грецького походження) означає давній, «мезо» – середній, «нео» – новий, «літ» – камінь.

Як видно, палеоліт – найбільш значний у часовому вимірі період історії людства. Саме тоді почалося масове розселення людини з Африканського континенту на нові території – в різні кінці ойкумени. Близько 40 тисяч років тому з'явився сучасний тип людини – «*Homo sapiens*» або «людина розумна», яку за місцем першої знахідки її кісток у печері Кроманьйон (Франція) називають кроманьйонцем. Фізичною будовою він нічим істотно не відрізнявся від сучасної людини.

Для первісного стада був властивий ще невпорядкований, так званий ендогамний шлюб, що укладався між членами однієї й тієї ж общини, в тому числі й між досить близькими родичами. Природно, що все це призводило до кровозмішування та фізичного виродження людства.

Пізньопалеолітична «людина розумна» створює родову організацію з більш впорядкованою системою екзогамного шлюбу. Вступати в шлюбні відносини тепер в межах одного роду заборонялось. Але екзогамія, як правило, не поширювалась на таку суспільну групу, як плем'я. В межах останнього людина була вільною вступати в шлюбний зв'язок.

За етнографічними матеріалами відомо, що екзогамія мала нерідко груповий характер, коди всі жінки одного роду виходили заміж за чоловіків іншого роду. Родичі визначались по материнській лінії, адже через групові статеві стосунки часто відома була тільки мати дитини. Жінка виступала також як берегиня сімейного вогнища, відала харчовими запасами. Все це обумовлювало виникнення матріархату.

Величезне значення для життя стародавнього населення мало оволодіння близько 100 тисяч років тому вогнем. Він забезпечував надійний захист від холоду та звірів-хижаків, давав можливість освоювати нові райони, заселяти все більші території, які раніше були недоступними. Людина почала використовувати вогонь для приготування їжі. Вогнища горіли безперервно, вдень і вночі. Археологи знайшли місця, де вогнища горіли сотні років.

Основою життя найдавніших людей були такі дві галузі господарства, як збирання та полювання. Люди полювали на диких тварин, у

тому числі великих: мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмедя. Збирали також рослинну їжу: плоди, ягоди, коріння. Тому й культура цього періоду називається культурою збирання та полювання. Такий тип культури спирався на привласнювальне господарювання.

Для культури збирання та полювання характерний розподіл праці між чоловіками і жінками. Чоловіки полювали й рибачили, жінки збирали рослинну їжу. Вони об'єднувались у групи до 40 осіб і вели кочовий спосіб життя. За один рік кожний рід міг у пошуках їжі чотири-п'ять разів змінити місце стоянки. Постійне пересування встановлювало жорстку залежність між числом мешканців і розміром освоєної ними території. Одержані в XIX ст. дані свідчать, що для підтримання життя однієї людини треба було близько двох квадратних кілометрів. Отже, до виникнення продуктивного господарювання – землеробства і скотарства – на території України, наприклад, могло жити не більше 300 тис. чоловік.

За низького рівня розвитку продуктивних сил способи добування їжі, які були відомі первісній людині, не завжди могли забезпечити її харчами. Люди часто голодували. Серед них була висока смертність. Майже 50 відсотків неандертальців не доживали до свого двадцятиліття. Для збирачів і мисливців характерним було умертвіння дітей. Дитину часто вбивали, якщо вона народжувалася раніше, ніж попередня починала впевнено пересуватися сама. За оцінками антропологів, убивали половину всіх немовлят. Кочове плем'я мало дітей не більше, ніж палеолітичні матері могли нести на собі. Встановлено, що жінка-бушменка (бушмени – стародавнє населення Південної та Східної Африки) несла свою дитину 7–8 тисяч кілометрів, аж поки приблизно в 4-річному віці та вже могла покладатися на власні сили.

Коли їжі не вистачало, її припиняли давати спочатку старим людям, потім найменшим дітям – дівчаткам, нарешті – хлопчикам. Під час голоду тим, хто добував їжу, вона перепадала в останню чергу. Те, що життя зберігали переважно хлопчикам, свідчить про свідоме регулювання росту населення. Це є свідченням перемоги культури над природою.

Важливим етапом у формуванні людини як суспільної істоти стало виготовлення нею знарядь праці: рубил, гостроконечників, сокир тощо. Якраз через їх виготовлення найяскравіше бачиться еволюція людини, в якій зароджувалось мислення, формувалась воля, відбувався перехід до свідомої виробничої діяльності.

На зміну суто біологічним (статевим) зв'язкам між чоловіком і жінкою з дитиною, який ґрунтується на інстинкті, прийшов новий зв'язок – соціальний. В його основі – засвоєна поведінка. Він є, насамперед, моральним зв'язком, засвоюється людиною через наслідування та виховання, виступає неписаним законом. Така спільнота людей називається соціумом, общиною, родиною.

Одним із видатних відкриттів людства було винайдення лука і стріли – першої механічної зброї дистанційної дії. Це відбулося в мезолітичну епоху. Саме з мезолітичного часу лук і стріли стали основним знаряддям мисливця. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу можливість полювати здобич на відстані і вже не в колективі, а сама, до того ж у більшій кількості. У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів.

З часом привласнювальні форми господарювання почали себе вичерпувати. На зміну їм в епоху неоліту (VI–III тис. до н.е.) прийшли нові, прогресивніші, відтворюючі, продуктивні форми – землеробство і скотарство. Це був важливий етап в історії людства, своєрідний революційний переворот у системі ведення первісного господарства, виробничому житті. Первісна людина від експлуатації готових дарів природи прийшла до свідомого відтворення та поповнення харчових ресурсів. Деякі дослідники цей стрибок у розвитку первісної економіки називають «неолітичною революцією».

На зміну культурі збирання та полювання прийшла культура раннього землеробства. Це були два принципово різні типи культури. Продуктивне господарювання дало багато їжі, постійне житло і, як наслідок, ріст народонаселення. Матері могли дбати тепер про кількох дітей одночасно. В V тис. до н.е. кількість населення в світі досягла 20 мільйонів.

Більшість вчених вважає, що скотарство розвинулось у осідлих землеробів. Перша із приручених тварин – собака – була одомашнена ще в палеоліті, близько 15–10 тис. років тому, її диким предком був вовк. Дуже важливою подією в розвитку культури людства було приручення останнього представника великих сільськогосподарських тварин – коня, й використання його для верхової їзди. Значення цього було високо оцінено ще в стародавні часи. Виникає культ коня.

Приручені тварини давали людині м'ясо, шкуру, вовну, молоко, тягнули плуга, переносили різноманітні вантажі. Склад одомашне-

них тварин визначався природним середовищем. Корови і свині, наприклад, розповсюджувались на лісових територіях, вівці переважали в степах, а кози – в гірських районах. У багатьох місцях скотарство зайняло пануюче становище, і люди, які ним займалися, стали називатись кочівниками.

Землероби жили поблизу своїх полів. Людей, які жили постійно на одному місці, стали називати осідлими. Перехід до осідлості сприяв розвитку ремесел – виготовленню різних виробів. З'явилися нові типи кам'яних сокир, ножів, тесел. Виникли й невідомі раніше способи обробки каменю: шліфування, розпилювання, свердління. Велика подія неолітичного часу – початок виготовлення керамічного посуду. Він служив для зберігання рідини, зерна і приготування їжі. За 8 тисяч років до н.е. припадає момент заснування найстарішого міста в історії людства – Єрихону в Палестині.

Прогресувала найважливіша складова частина продуктивних сил – знаряддя праці. Дуже велике значення мали відкриття та освоєння корисних властивостей металів. Першим металом, яким оволоділа людина, була мідь. Це сталося в перехідному періоді від кам'яного віку до епохи бронзи – у так званому мідному віці, або ж енеоліті (IV–III тис. до н.е.).

Близько 3000–1100 рр. до н.е. – доба бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву. Бронза являє собою сплав міді та олова. Цей метал був твердіший та гостріший, ніж мідь. Крім того, він краще піддається обробці. Температура його плавлення значно нижча: мідь плавиться за температури 1056 градусів, а бронза – близько 700–900 градусів. Таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба. Коли люди пересвідчилися у перевагах нового металу, з нього почали виготовляти знаряддя праці та зброю. Найкраща бронза – 9 частин міді та 1 частина олова. Застосування мідної сокири втричі збільшувало продуктивність праці в порівнянні з кам'яною сокирою. Бронзові сокири давали ще більшу віддачу.

На початку I тис. до н.е. основним матеріалом для виготовлення більшості знарядь праці та зброї стає залізо. Воно зробило революцію в усіх ланках людського життя – в господарстві, побуті, військовій справі, соціальних відносинах. Людина навчилася робити із заліза тверді та гострі знаряддя праці, які допомогли їй оволодіти величезними просторами землі, вивільнити їх від лісів та боліт і засіяти зерном.

Винайдення бронзи та заліза дало могутній поштовх розвитку ремісничої діяльності. З цих металів виробляли різноманітні знаряддя праці, речі домашнього вжитку, прикраси, зброю. Це сприяло розвитку обміну. Він проводився як всередині общини, так і на її межах.

Початок епохи металів був позначений кардинальними змінами в соціальних відносинах. Зросла роль чоловіка в суспільстві. У відтворюючій економіці він посів головне місце, став не тільки основним виробником, але й господарем сімейного добра. Це свідчить про перехід від материнського до батьківського родового ладу – патріархату.

З розвитком матеріальної культури, знарядь праці розвивались елементи духовної культури, зокрема мова та мислення. У процесі розкладу первіснообщинного ладу почалося виділення професійної розумової праці. Такими професіоналами, в першу чергу, ставали вожді, жерці – професійні служителі культу, воєначальники.

Вершиною розвитку духовної культури первісного суспільства було створення упорядкованої писемності. Почало створюватись письмо. Виникнення писемності – це величезний стрибок у розвитку культури. Вона фіксує розвиток культури у часі та просторі. Про писемність часто говорять, що вона знаменує початок історії. Це пояснюється тим, що писемність дозволяє людям, записуючи інформацію, зберігати знання про своє минуле. Наука знає три головні типи письма. Вони історично змінювали один одного. Це – піктографія, идеографія та фонографія.

Для первісного суспільства характерна піктографія (від лат. *pictus* – розмальований, і гр. *grapho* – пишу). Піктографія – це письмо, знаки якого (піктограми) мають вигляд малюнків. Ці малюнки наочно зображають предмети та явища дійсності – людей, птахів, дерева, житло.

В первісному суспільстві зароджується мистецтво. Первісна людина була такою ж мірою художником, творцем, як і мисливцем, воїном. Мистецтво було з нею завжди – від народження до смерті. Воно було одним з природних проявів її власної людської суті. До первісного мистецтва належали наскельні зображення, ритуальні танці, різні дієства, стародавні форми міфологічної творчості, дрібна пластика.

Перші зразки образотворчого мистецтва сягають часів палеоліту. До найвідоміших скарбниць палеолітичного живопису відносяться печера Ласко у Франції, Альтамірська печера в Іспанії та Капова пе-

чера на Нижньому Уралі. Печеру Ласко було відкрито в 1940 р. Свою відомість вона одержала завдяки багатству і великій кількості знайдених тут малюнків первісних людей. Більша частина цих малюнків, а деякі з них відрізняються воістину величезними розмірами, прекрасно збереглися до нашого часу. В усіх залах печери, в переходах між ними, на стінах і стелі первісний художник зобразив у різних позах тих тварин, яких він бачив навколо себе: оленів, ведмедів, кабанів. Всі малюнки різнокольорові. Використовувались три фарби: чорна, жовта і червона. На тілі тварин і поруч з ними були нанесені насічки. Вони символізували політ дротика і поранення звіра. Багато малюнків носять сліди від метання в них справжніх списів і дротиків. Малюнків так багато, що місцями вони накладаються один на одного.

Зрозуміло, що первісне мистецтво мало й практичне значення, обрядове чи магічне, але сама здатність до нього і спроможність створити складний духовний образ за допомогою обмежених матеріальних засобів вказують на високий рівень інтелектуальних здібностей людини.

У первісному суспільстві виникає релігія як необхідність пояснення навколишнього світу. Вся духовна культура ранньої родової общини мала тісні переплетіння релігійних уявлень. Релігія зароджується та формується в таких перших, первісних, початкових, простіших формах, як тотемізм, фетишизм, магія, анімізм. Деякі автори називають їх елементами релігії, бо вони присутні і в сучасних розвинених релігіях.

Первісна людина вірила в те, що певні види тварин, рослин, іноді явищ природи виступають предками-покровителями людини або цілих людських колективів – родів, пізніше етнічних груп, кланів і що між ними існує надприродний кровно-родинний зв'язок. Це становить суть тотемізму (від слова «тотем» – його рід). Люди вірили, що від тотема залежало їхнє життя, тому на нього намагались вплинути різними магічними способами. На основі тотемізму виник культ тварин.

Спочатку як тотемам поклонялись тільки тваринам, причому лише тим, які були об'єктом полювання. Пізніше, у зв'язку із збільшенням людських колективів, родинні відносини поширилися і на решту тварин, а в окремих народів – також на рослини і природні фактори. Наприклад, у австралійців тотемами були собака Дінго,

водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ і сонце.

Тотемізм увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багато тварин вшановуються як священні. Найпочесніше місце серед них посідає корова. Сліди тотемізму чітко прослідковуються в християнстві. Святий дух зображується у вигляді голуба, а Христос часто називається агнцем, тобто ягням. Від обряду ритуального з'їдання тотема бере свій початок християнське таїнство причастя, під час якого віруючі під виглядом хліба і вина з'їдають тіло і п'ють кров Христа.

Первісна людина обожнювала речі неживої природи, вірила в надприродні властивості різних матеріальних предметів: каменів, дерев, а пізніше – ідолів, які якимось можуть впливати на людину, допомагати їй. Ці вірування лежать в основі фетишизму. Термін «фетишизм» утворено від слова «фейтісу», це те ж саме, що й «талісман», «амулет». Найпоширеніша форма фетишизму – носіння амулетів (від араб. «гамала» – носити). Конкретному предмету-амулету приписувалась надприродна магічна сила, здатність охороняти його власника від лиха, хвороб, поганого впливу. В пізніх релігіях фетишизм перетворився на поклоніння священним книгам, іконам, мощам, хресту, культовим спорудам.

У первісному суспільстві зародились ритуальні дії. На їх основі виникла магія – віра первісних людей у можливість впливу на навколишню дійсність, будь-яке природне явище, на інших людей шляхом певних символічних дій: замовлянь, заклинань, примов, обрядів, церемоній. Саме слово «магія» іранського походження і за змістом відповідає таким словам, як «чаклунство», «чарівництво».

Час виникнення магії вчені відносять до епохи кам'яного віку. Є дані, що магічні обряди і вірування існували вже у неандертальців, які жили 80–50 тисяч років тому. Щодо знайдених у XIX–XX ст. пам'яток верхньопалеолітичного періоду (пізній кам'яний вік – 40–10 тисяч років тому), то вони, і з цим згодні практично всі вчені, свідчать про наявність у первісної людини вже розвинутих магічних уявлень та обрядів. Магія присутня в танці, що передують полюванню, в шептанні знахарки, що виганяє хворобу з тіла хворого.

Розрізнялись такі види магії: чорна магія – її мета завдати шкоди комусь; біла магія – її мета допомогти комусь; любовна магія – її мета – привернути або відвернути кохання; лікувальна магія – «ша-

манське» лікування хвороб; господарська магія – забезпечення врожаю або успіхів у полюванні; словесна (вербальна) магія.

Первісні люди мали уявлення про існування безсмертної, незалежної від тіла душі людини – анімізм. Вони вірили в те, що померла людина, точніше її душа, якимось чином продовжує існувати, переселяється в загробне життя. Крім того, анімізм передбачає існування духів – надприродних фантастичних істот.

Існування душі після смерті уявлялось первісній людині аналогічним життя людини. Душі приписувалися звичайні людські потреби: в їжі, одязі. Цим пояснюється звичай одягати на померлого кращу одягу і прикраси, класти в труну предмети праці, залишати на могилі їжу і воду.

Термін «анімізм» утворено від латинських слів «*anima*» – душа, і «*animus*» – дух. У науковий обіг цей термін запровадив відомий англійський етнолог Е.Б.Тайлор (1832–1917) в фундаментальній праці «Первісна культура» (1871) для позначення стадії в історії розвитку культури.

Словник термінів та понять теми

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – уявлення первісних людей про безсмертя душі й про можливість існування її окремо від тіла; наділення природних явищ людськими якостями.

Антропogeneз – виникнення людини, процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Антропоморфізм – наділення явищ природи, тварин, предметів і фантастичних створінь людськими властивостями, а також уявлення божества в образі людини.

Ареал – зона поширення видів тварин, рослин, корисних копалин, мов, діалектів.

Архетип (від гр. *arche* – початок і *typos* – образ) – прообраз, первісна форма.

Генезис – походження, виникнення, процес утворення.

Гомо сапієнс – людина розумна.

Етимологія (від гр. *etymos* – справжній і *logos* – вчення) – розділ мовознавства, що вивчає походження слів. Народна етимологія – це намагання пояснити ту чи іншу назву за звуковою її подібністю до іншого, вже відомого слова.

Етногенез – походження народів як історико-етнічних спільнот.

Ідеографія (від гр. *idea* – поняття, ідея і *grapho* – пишу) – система письма, яка складається з ідеограм. Останні позначають зміст, суть слова, є його умовним знаком. У деяких народів ідеографія існує й досі, наприклад, китайське письмо. Досить досконалими ідеограмами є сучасні цифри і арифметичні знаки.

Інцест – одруження безпосередніх родичів (батько–дочка, мати–син, брат–сестра).

Культурогенез – виникнення культури.

Магія (від грецьк. «*mageia*» – чародійність) – віра в надприродну можливість впливу практичної дії людини на об'єктивну дійсність; ряд символічних дій та ритуалів із заклинаннями і обрядами.

Матріархат – форма первіснообщинного суспільства, в якому родові групи утворювалися на основі спорідненості за жіночою (материнською) лінією з провідним становищем жінки у господарському суспільному житті.

Мезоліт – епоха кам'яної доби, що була перехідною між палеолітом і неолітом. За мезоліту поширюються лук, стріли, плоскі гарпуни з рогу благородного оленя.

Міф – давнє уявлення народів про походження життя на Землі та явищ природи, про легендарних героїв, богів, про щось фантастичне, вигадане, неіснуюче.

Міфологія – форма суспільної свідомості, що несе в собі узагальнене та водночас персоніфіковане уявлення народів про світ речей та явищ. Відзначається нерозчленованістю світу реальності та уяви і реалізується в ритуалах і магії.

Моногамія – одношлюбність.

Неоліт – новий кам'яний вік, заключний період кам'яної доби. В цілому неоліт датується періодом від VI до II тис. до н.е., хоча у деяких районах – на Близькому та Середньому Сході, в Індії та Китаї – неоліт тривав лише до початку IV тис. до н.е.

Ойкумена – заселена людьми земля.

Палеоліт – давній кам'яний вік, перша, раніша епоха кам'яної доби. Датується від виникнення людини до 10 тис. років тому.

Петроглифи – стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер тварин, птахів, людей, знаків.

Піктографія – один з перших видів писемності – зображення предметів, явищ і подій за допомогою умовних знаків, малюнків.

Полігамія – багатошлюбність.

Проміскуїтет (від лат. *promiscuus* – змішаний, спільний) – термін для позначення нічим не обмежених статевих відносин, невідповідні шлюбні відносини між чоловіками і жінками.

Ритуал – особлива програма поведінки, в якій актуалізується зв'язок колективу з минулими нормами життя предків.

Соціогенез – виникнення суспільства.

Табу – у первісних народів заборона певних слів, дій, предметів, порушення якої нібито неминуче спричиняє тяжке покарання, щось заборонене, чого не можна торкатися.

Тотем – тварина, рослина, інколи неживий предмет або явище природи, які були об'єктом поклоніння роду або племені та їхнім охоронцем; герб племені із зображенням тотема.

Тотемізм – віра в існування прабатька окремого роду, людини – певної тварини, рослини; культ тварин і рослин.

Фетиш – неживий предмет, який, за уявленнями віруючих, наділений надзвичайною, чудодійною силою і служить об'єктом обожнення; об'єкт сліпого поклоніння; річ або людина, перед якою сліпо схиляються.

Фетишизм (від франц. «*fetich*» – ідол, талісман) – віра в надприродні властивості матеріальних предметів, як природних, так і зроблених людиною.

Фонографія (від грецьк. «*phone*» – голос, «*grafo*» – пишу) – система письма, яка складається із знаків (фонограм). Вони означають звукові елементи слова, тобто склади або звуки (фонемі). Є два різновиди фонографії – складове письмо (наприклад індійське) і буквене (наприклад українське).

Питання до самоконтролю

1. Які є версії щодо походження людини?
2. Які початкові форми організації первісного суспільства?
3. Назвати перші галузі господарської діяльності людини.
4. Що дала людству неолітична революція?
5. Які особливості матеріальної і духовної культури первісного суспільства?
6. Назвати знаряддя праці первісної людини.
7. Яка історична наука вивчає історію за допомогою речей, пам'ятників життя людей?
8. Як називались стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер тварин, птахів, людей, знаків?
9. Що таке ойкумена?
10. Що таке астральний культ?
11. Яке найстаріше місто в історії людства?
12. Які причини виникнення релігії в первісному суспільстві?

Завдання для тестової перевірки знань студентів.

1. Цілоком сучасна людина з'явилась:
 - а) 60 тисяч років тому;
 - б) 40 тисяч років тому;
 - в) 20 тисяч років тому.
2. Перші галузі господарської діяльності людини:
 - а) збирання;
 - б) землеробство;
 - в) скотарство;
 - г) полювання;
 - д) рибальство.
3. На зміну збиральництву та полюванню приходить землеробство та скотарство:
 - а) 25 тисяч років тому;
 - б) 15 тисяч років тому;
 - в) 10 тисяч років тому.

4. Де жив народ майя?
 - а) Африка;
 - б) Америка;
 - в) Азія.
5. Найдавніші форми релігії:
 - а) конфуціанство;
 - б) фетишизм;
 - в) тотемізм;
 - г) даосизм;
 - д) магія;
 - е) анімізм.

Теми рефератів

1. Первісна культура.
2. Особливості матеріальної і духовної культури первісного суспільства.
3. Культура збирання та полювання.
4. Неолітична революція та культура раннього землеробства.
5. Походження мистецтва.
6. Особливості первісного мистецтва.
7. Первісна писемність.
8. Найдавніші форми релігії.

*Лекція 3***КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ**

- Значення культури Стародавнього Сходу для людської цивілізації.
- Досягнення культури Месопотамії та Стародавнього Єгипту.
- Своєрідність культурної старовини Індії та Китаю.

Історія світової культури – це скарбниця мудрості та досвіду, надбаних людством протягом тисячоліть. Великий внесок у культуру всього людства зробив Стародавній Схід. Так прийнято називати давні класові суспільства на великому терені Азії та Африки. Тут починалася людська цивілізація, виникла державність. Не лише античність, а й Середньовіччя та Новий час успадкували від давньо-східних цивілізацій багато відкриттів у астрономії, математиці, механіці та географії, блискучих досягнень у медицині та архітектурі.

Характерною рисою культур Сходу, монументального мистецтва Вавилону, Єгипту, Ассирії був теоцентризм, прославлення божественності необмеженої влади царів і фараонів, грізної могутності богів, підлеглість особистості державі, монументальність, символічність, декоративність. У цьому районі жили народи різного походження. Вони воювали між собою, причому переможці, як правило, руйнували храми, фортеці та міста переможених. Так загинуло багато великих творін мистецтва.

Історія Стародавнього Сходу бере початок від виникнення найдавніших цивілізацій у Месопотамії та Єгипті (IV–III тис. до н.е.), в Індії (III–II тис. до н.е.) та Китаї (II тис. до н.е.). За даними сучасної науки перші цивілізації виникли у Месопотамії та Єгипті. Яка з них з'явилась раніше, ще остаточно не встановлено, але різниця в їх зародженні не дуже велика.

За своїм місцем у світовій культурі виділяється така країна Стародавнього Сходу, як Месопотамія. В перекладі з грецької це слово буквально означає «Межиріччя» (*mesos* – середній і *potamos* – річка).

Так називали стародавні греки душну і багнисту долину, створену наносами двох великих азіатських річок – Тигру і Євфрату (Дворіччя). У Дворіччі змінювались один за одним різні державні утворення, в тому числі Шумер, Аккад, Північна Месопотамія, Вавилонія, Ассирія, Іран.

В IV–III тис. до н.е. тут виникла і утвердилась висока культура. Сільське господарство цих країн було засноване на іригації (зрошенні). Геродот у своїй «Історії» зазначає, що вся Вавилонія, як і Єгипет, перетиналася каналами. Найбільший з них – судноплавний. Він протікав у південно-східному напрямку з Євфрату у Тигр. Взагалі найсприятливіші умови для розвитку аграрної культури були в долинах річок. Не випадково всі центри стародавньої землеробської культури розташовувалися в долинах Тигру і Євфрату, Нілу в Африці, Інду і Гангу в Індії, Хуанхе та Янцзи в Китаї.

Жителі Месопотамії, шумери, винайшли гончарний круг та бронзу. Пам'ятки свідчать, що шумери використовували вози та тягло, бо знали вже колесо – винахід, до якого, наприклад, американські ацтеки не дійшли навіть у XVI ст. н.е. Близько 2400 р. до н.е. вони вперше у світі виготовили кольорове скло. На високому рівні в них знаходилось ювелірне мистецтво. В Шумері, який знаходився у південній частині Месопотамії біля гирла Тигру та Євфрату, набувала розвитку торгівля. Шумери торгували продуктами, тканинами, обмінюючи їх на деревину, каміння та метали. Купці бували у Малій Азії, Вірменії, на узбережжі Середземного моря та Персидської затоки, обмінюючись товарами з індійськими купцями в таких торгових центрах, як о. Дильмун (сучасний Бахрейн).

Близько 2300 р. до н.е. правитель Месопотамії Саргон Древній («цар чотирьох сторін світу», як він сам себе величав) створив першу в історії постійну професійну армію, яка налічувала 5400 воїнів і залежала тільки від милості царя.

Почала будуватись і функціонувати у загальнодержавному масштабі зрошувальна система. Була запроваджена єдина система мір і ваг. Царювання Саргона Древнього було примітне будівництвом монументальних культових споруд. Приблизно у 2000 р. до н.е. була створена арифметика. В її основі лежала певна система ліку. Це стало важливим винаходом в історії людства.

Одним із досягнень месопотамської культури є місячно-сонячний календар. Близько 2500 р. до н.е. шумерські чиновники почали

точно і докладно вести облік часу за днями, місяцями й роками. Також із Месопотамії у сучасну культуру прийшов семиденний тиждень, запроваджений близько 700 р. до н.е. Шумери винайшли такий напій, як пиво. Як свідчать глиняні таблички, вони варили з ячменю 19 сортів пива.

Месопотамію можна вважати батьківщиною писемності, широке розповсюдження якої припадає на період близько 3000 р. до н.е. Різновидом ідеографії була клинописна писемність шумерів. Це писемність, знаки якої складались з клиноподібних рисочок. Вони вичавлювались на сирій глині. Таблички з цієї глини були міцними. Вони обпалювались в гончарних печах, завдяки чому збереглися до наших днів. Шумерський клинопис був розшифрований у ХІХ ст. Він містить перші печатки історичних оповідей. У музеях та наукових закладах зберігається нині понад півтора мільйона клинописних текстів.

Шумери створили перші в людській історії поеми – про «Золотий вік», написали перші елегії. Вони є авторами найдавніших у світі медичних книг – збірників рецептів. Шумери розробили і записали перший календар землероба, залишили перші дані про захисні насадження.

В столиці Ассирії – Ніневії – знаходилась найдавніша у світі бібліотека, відкрита археологами у 1853 р. Її володарем і засновником був один з останніх ассирійських царів Ашшурбанапал. Вперше в історії людства було створене величезне книгозховище. Воно поміщало понад 20 тисяч «книг» у вигляді глиняних табличок з усіх відомих у той час галузей знань. Ці «книги» були підбрані та розкладені за розділами, в залежності від змісту. Був створений перший у світі бібліотечний каталог. Він допомагав швидко знайти потрібну книгу. Систематизовані були історичні твори («аннали», «хроніки»), судові збірки, гімни богам, молитви, заклинання та заговори, епічні поеми, «наукові» тексти (медичні та астрологічні тексти, словники). На глиняних табличках бібліотеки Ашшурбанапала викладалась історія стародавніх народів Близького Сходу, їх життя, вірування, звичаї. Записувались стародавні легенди, літературні твори, тобто все те найцінніше, що було написано в Месопотамії за дві з половиною тисячі років. Розуміючи цінність старих глиняних табличок, Ашшурбанапал – людина освічена і начитана – збирав їх і зберігав.

Цей цар повідомляв про себе такі дані: «Я, Ашшурбанапал, досягнув... все мистецтво писців, засвоїв знання всіх майстрів, скільки їх

є, навчився стріляти з лука, їздити на коні і колісниці, тримати віжки... Я досягнув заховані таємниці мистецтва письма, я читав в небесних і земних будівлях і роздумував (над ними). Я був присутній на зборах царських переписувачів. Я спостерігав за прикметами, тлумачив явища неба зі вченими жрецькими, я розв'язував складні задачі з множенням і діленням, які не зразу зрозумілі... В той же час я вивчав і те, що належить пану, і пішов по своєму царському шляху».

Прославляючи своє мистецтво писця не менше, ніж свої завоювання, Ашшурбанапал заявляє, що «перевершив в цьому відношенні всіх царів – своїх попередників і може читати на каменях часів потопу і розуміти таблички»¹.

При шостому царі Вавилону – Хаммурапі (правив у 1792–1750 рр. до н.е.) – був створений перший в історії збірник законів, який історики назвали «Кодексом Хаммурапі».

Під час розкопок в Сузах*, столиці стародавньої держави Елам, французькі археологи виявили в 1901 р. великий двометровий кам'яний стовп із зображенням царя Хаммурапі та текстом 247 його законів. Вони були написані клинописом. В цих законах відобразились господарське життя, побут, вдача і світогляд стародавніх жителів Дворіччя.

В своїх законах Хаммурапі проголосив благородні завдання. Він прагнув, «...щоб сильний не чинив утисків слабкому, щоб виявляти справедливість до сироти і вдови, щоб пригнобленому чинити справедливість». Але закони були дуже суворими, злочинці жорстоко карались. «Коли хто вломиться до чужого дому, на місці влому вб'ють його і там поховають. Коли хто припуститься пограбунку і його схоплять, він буде вбитий. Коли хто виб'є око високоуродженому, виб'ють йому око. Коли хто іншому зломить частину тіла, зломлять йому ту саму частину. Коли хто виб'є зуби рівному собі, виб'ють йому його зуби. Коли хто виб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла. Коли будівничий побудував дім і не зміцнив будови, так що він завалиться і стане причиною смерті власника, – такого будівничого вб'ють»².

¹ Марру А.Й. История воспитания в античности (Греция). – М., 1998 – С. 322.

* Пізніше Сузи стали столицею перської імперії Ахеменідів, за Селевкідів перейменовані на Селевкію. Її руїни збереглися у південному Ірані в нижній течії річки Керхе.

² Крип'якевич Іван. Всесвітня історія: У 3-х кн. Книга 1. – К., 1995. – С. 91.

Згідно з законами Хаммурапі, якщо людина украла малолітнього сина іншої людини, то вона повинна бути убитою. Смертній карі підлягав злодій, який украв речі погорільця. Якщо син ударив свого батька, то сину належало відрубати руку. Отже, тоді панувало право помсти – «око за око, зуб за зуб».

Кодекс Хаммурапі мистив і ряд норм, що стимулювали економічне життя. Так, боргове рабство обмежувалося трьома роками роботи на кредитора. Коли минали ці три роки, позика, незалежно від її розміру, вважалася погашеною. Також за умови стихійного лиха і знищення врожаю борг (позика і відсотки) автоматично переносився на наступний рік. В кодексі були закладені засади орендного права. Так, встановлювалася орендна плата за використання поля (третина врожаю) і саду (дві третини врожаю).

Хаммурапі був добрим господарем, опікувався хліборобством і будував нові водні канали, взагалі турбувався про процвітання свого народу. Залишився напис, в якому цар розповідає про свої культурні справи: «Викопає я канал що спроваджує великі води для країн шумерів і аккадів. Обидва його береги я замінив на родючу землю, розсипав купи пшениці, забезпечив водою на вічні часи шумерів і аккадів. Розсіяне населення я докупи зібрав, уладив їм пасовиська й корита до водопою, забезпечив їх добробутом і багатством, дав їм жити у спокійних оселях».

Хоч які закони Хаммурапі давні, проте в них уже сформульовано деякі принципи, які наявні і у сучасному законодавстві. Так, наприклад, за злочин мають карати не потерпілий, і не родичі потерпілого (у випадку смерті останнього), а державні органи ім'ям царя.

Близько 3000 р. до н.е. на території Месопотамії виникли перші міста-держави. Серед них виділялось місто Вавилон*, що знаходилось на лівому березі Євфрату, на перехресті торговельних шляхів. Назва міста походить від Баб-Ілі – «Ворота бога». Завдяки Хаммурапі воно стало культурним і науковим центром Передньої Азії. Багато досягнень вавилонців увійшло в сучасний побут. Ще у Вавилоні коло ділили на 360 градусів, рік – на 12 місяців, час – на хвилини і секунди. Вавилонські астрономи спостерігали небесні світила. Во-

* Вавилон знаходиться в долині річок Тигр та Євфрат, в 15 милях від Багдаду, в 40 – від Перської затоки, і в 30 – від Єрусалиму. Нині це – арабське село. Саме місто було зруйноване і до нашого часу не збереглося.

ни вираховували закони обертання Сонця, Місяця та повторюваності затемнень. Вавилонські математики заклали основи алгебри. Вони вже вміли вираховувати не лише квадратний, а й кубічні корені.

В I тис. до н.е. Вавилон був великим і гамірливим містом, у якому налічувалося щонайменше 200 тис. жителів. Відвідавши його близько 460 р. до н.е., грецький історик Геродот розповідав, що столиця вавилонян була така прекрасна, як жодне місто, яке він знав. Вавилон був забудований три- і чотириповерховими будинками. Його перетинали 24 великих проспекти. В місті нараховувалось 53 храми і 600 каплиць. За словами Геродота, висота фортечних стін Вавилона доходила до 200 ліктів (близько 100 метрів), а товщина стін дозволяла розминутися двом колісницям, які були запряжені чотирма кіньми. Щоправда, дані, наведені Геродотом, без сумніву, перебільшені, бо не підтверджуються результатами археологічних розкопок.

Визначним місцем у Вавилоні вважалась знаменита Вавилонська вежа – храм бога Мардука, створений асирійським архітектором Арадаххешу в часи царя Асархаддона. В алтарному приміщенні цього храму стояла шестиметрова золота статуя Мардука, яка важила разом із золотим жертвним столом, як запевняє Геродот, понад 2,4 тонни. Висота Вавилонської вежі досягала 90 метрів. Про її будівництво як про Вавилонське стовпотворіння говориться в Біблії. Озеленені тераси Вавилонської вежі відомі як «висячі сади» Семіраміди. Стародавні греки шанували їх як одне із семи чудес світу. Традиція помилково зв'язує спорудження висячих садів з іменем легендарної асирійської цариці Семіраміди, яка жила в IX ст. до н.е. Справжнє ім'я цієї цариці Саммурапат. Вона була матір'ю та регентшею царя Адал-Нерарі (810–783 рр. до н.е.), що успадкував престол іще хлопчиком. Звичайно, з огляду на роки царювання її сина, вона ніякого відношення до висячих садів не мала. Насправді сади створені при правлінні Навуходоносора II (605–562 рр. до н.е.), при якому Нововавилонська імперія досягла свого найвищого розквіту. За легендою, цар вирішив подарувати своїй улюбленій дружині Амітіді (Амітііс) цілу оазу, ніби вивезену з гір Мідії, звідки вона була родом. Цей цар, чиє правління було успішним і довгим, у 597 і 587 рр. до н.е. під час походів у Палестину захопив Єрусалим і забрав багато його жителів у вавилонський полон. Спомин про це міститься на сторінках Біблії. Усіх полонених використали на будівництві храмів, укріплень, палаців Вавилона.

Навуходоносор перебудував Вавилон, перетворив його в неприступну твердиню. Він спорудив парадний в'їзд до міста – облицьовані синіми кахлями та прикрашені рельєфними фігурками биків, левів та єдинорогів Ворота богині Іштар. Через Євфрат було зведено 115-метровий міст, одна із секцій якого на ніч розбиралася. Ось запис, який залишив цей цар: «Я оточив Вавилон зі сходу могутньою стіною, я вирив рів і укріпив його схили за допомогою асфальту і обпаленої цегли. В основі рову я спорудив високу і міцну стіну. Я зробив широкі ворота з кедрового дерева і оббив їх мідними пластинками. Для того, щоб вороги, які задумали недобре, не могли проникнути в межі Вавилона з флангів, я оточив його могутніми, як морські хвилі, водами. Подолати їх було так само важко, як справжнє море. Щоб запобігти прориву з цього боку, я спорудив на березі вал і облицьовував його випаленою цеглою. Я ретельно укріпив bastiони і перетворив місто Вавилон у фортецю». Все це було даремним, бо жерці, які займали виключно високе становище в Нововавилонському царстві, при одному з наступників Навуходоносора просто передали країну і столицю перському царю в розрахунок на збільшення своїх прибутків.

Збереглося багато пам'яток шумерської літератури. Вони записані на глиняних табличках і майже всі з них вдалося прочитати. В основному це гімни численним богам, релігійні міфи і легенди, зокрема про виникнення цивілізації та землеробства. Заслуги за це приписувались богам. Найважливіша пам'ятка шумерської літератури – цикл сказань про відважного і непереможного героя Гільгамеша, царя міста Урука*, сина смертного і богині Нінсун, «на дві третини бога, на одну – людини».

Основна ідея епосу (початок II тис. до н.е.) – мрія про вічну славу, яка прийшла на зміну мрії про безсмертя, в ім'я чого вершилися великі подвиги. Епос представляє собою гімн славним діянням людини. Його пронизує думка про те, що смерть – це зло, але вона не може перекреслити цінність життя. Людське життя по суті своїй прекрасне і це виявляється в усіх аспектах буденного життя – у радощах перемоги, коханні до жінки, дружбі:

* Шумерське місто над нижнім Євфратом, сучасна Варка в Іраці. Його правитель Лугальзагтісі створив у XXVI ст. до н.е. першу велику державу в Месопотамії.

Боги, коли сотворили людину, –
Смерть вони передрекли людині,
Життя ж утримали в своїх руках.
А ти, Гільгамеше, наповнюй свій шлунок,
Вночі і вдень нехай будеш веселий.
Свято справляй ти щоденно,
Вдень і вночі грай і танцюй!
Світлими будуть нехай твої шати,
Чистим волосся – водою омийся,
Поглянь, дитя твою руку хоче тримати,
А ти можеш подрузі радість обіймами дати –
Тільки у цьому справа людини!

Під час своїх мандрів у пошуках безсмертя Гільгамеш відвідав Ут-напштіма – героя епосу, що пережив світовий потоп. Від нього Гільгамеш довідався, як він, щоб урятуватись від потопа, збудував корабель. Цю розповідь майже без змін запозичили автори біблійної легенди про Ноя, який єдиний із своєю сім'єю врятувався в ковчезі під час «всесвітнього потопа» і став родоначальником нового людського роду.

Художня зрілість та привабливість епосу про Гільгамеша – в його гуманістичних ідеалах, роздумах про людські долі. Американський шумеролог С.Н.Крамер висловив цю думку так: «Проблеми й прагнення, що про них ідеться в епосі, близькі всім народам усіх епох. Це потреба в дружбі, звеличування вірності, поривання до особистої слави, до подвигів і пригод, нездоланий страх перед неминучою смертю та всепоглинаюча жага безсмертя. Всі ці суперечливі почуття, які вічно бентежать людські серця, складають основу оповідей про Гільгамеша, і вони роблять цю поему златною долати просторові та часові бар'єри».

Релігійні вірування шумерів були політеїстичними (багатобожними). Шумери поклонялись сотням найрізноманітніших богів і богинь. Вони вірили, що потрібно слухатись богів і приносити їм подарунки. Якщо боги розгніваються, то вони можуть послати людям як кару повінь або війну. У кожного великого міста був свій власний покровитель, який захищав інтереси його жителів. Існували божества, зв'язані з найрізноманітнішими сторонами життя та смерті.

Шумери вірили, що містами-державами володіють і правлять самі боги, і тому селяни і раби обробляли особливі ділянки землі спеціально для них. Держава передавала такі землі або жерцям храмів, які

знаходились в центрі кожного міста як його небесні покровителі, або землеробам. Останні виплачували частину врожаю як ренту. Рента, дари і приношення, а також урожаї, одержані із земель, які належали богам, використовувались для потреб храмів і для допомоги біднішим жителям міста.

Одним з найяскравіших і гідних подиву явищ стародавньої історії була культура Стародавнього Єгипту. Як і месопотамська, давньоєгипетська цивілізація виникла в IV–III тис. до н.е. Епоха її розквіту припадає на II тис. до н.е. В стародавні часи Єгипет займав практично ту ж територію, що й сьогодні. Цивілізація Стародавнього Єгипту виросла на берегах Нілу. Добробут і процвітання Єгипту були засновані на сільському господарстві, а велика річка не тільки давала воду, а й створювала своїми розливами родючі землі в таких місцевостях, які без неї перетворилися б на пустелю.

Близько 450 р. до н.е. Єгипет відвідав давньогрецький історик Геродот. Ця країна справила на вченого сильне враження, сильніше, ніж будь-яка інша країна, по яких він подорожував раніше. Геродот захоплювався стародавньою культурою Єгипту, яка проявлялася буквально у всьому: старанно обробленими полями з безліччю зрошувальних каналів, великою нільською флотилією, багатством звірини й риби, здоровим кліматом, охайністю жителів. Він ні разу не назвав єгиптян варварами, а висловлювався про них так: «Єгиптяни – найрозумніші з усіх людей... Щодо самих єгиптян, то жителі придатної для землеробства частини країни найкраще зберігають пам'ять й через те знаються на історії своєї країни краще за всіх людей, з якими мені будь-коли доводилося стикатись у моїх мандрівках».

Єгиптяни залишили людству винайдений ними матеріал для письма – папірус. Цим він став відомий всьому світу. Цікаво, що саме слово «папір» (по-англійськи *paper*) на мовах багатьох народів схоже за звучанням із словом «папірус».

Єгиптяни створили одну з найдавніших систем письма у світі, перші зразки якого відносяться до періоду 3300–3100 рр. до н.е. Ця писемність відома під назвою ієрогліфів. Їх нараховується понад 700. Більшість з них зображають предмети і тварин. Пізніше вони стали означати також звуки. Тим самим з'явилась можливість виражати абстрактні поняття. Останній зразок ієрогліфічного напису відноситься до 394 р. н.е.

Дуже довго ніхто не міг розшифрувати єгипетські ієрогліфи. Першим, хто це зробив, був французький вчений-лінгвіст Франсуа Шампольйон (1790–1832). У цьому йому допоміг двомовний (греко-єгипетський) напис на Розеттському камені, що був знайдений під час походу Наполеона Бонапарта до Єгипту у 1799 р. Результати своїх дослідів він опублікував у 1822 р., а дата його доповіді перед членами Французької Академії наук 23 вересня того ж року вважається за день народження нової науки – єгиптології.

Найдавніший із зразків письма, що зберігся до наших часів, – папірус Пісса. На думку вчених, йому понад шість тисяч років. Але не тільки поважний вік цікавий, а й те, що на ньому написано. Папірус починався такими словами: «На жаль, світ тепер не той, що був раніше. Кожний хоче писати книжки, а діти не слухають батьків».

На досить високому рівні у єгиптян була грамотність. Вони вважали, що знання наближають людину до краси. Так, автор одного «Повчання» говорив: «Заглибся в писання і вклади їх в своє серце і тоді все, що ти скажеш, стане прекрасним»¹.

Люди, які спеціально опановували мистецтво читання та письма, називалися писцями. Це була одна з найшанованіших професій в Єгипті. Вона забезпечувала їм високе становище в суспільстві. Писці могли одержати високооплачувану роботу в храмах або на державній службі. Ставши великими чиновниками, вони часто звільнялися від сплати податків.

Культура писців засвідчена в епоху двох перших єгипетських династій печатками чиновників, які носили характерні титули «канцлера всіх письмових справ Півдня» або «начальника печаті всіх письмових справ».

Перші школи з'явилися при дворі фараона (правителя Єгипту) в III тис. до н.е. В них навчали майбутніх писців. Пізніше школи почали створюватись при храмах, а з II тис. до н.е. – при великих державних закладах. В школах навчали хлопчиків у віці від 5 до 16 років. Їх учили читанню, письму, рахунку, гімнастичним вправам, плаванню, хорошим манерам. Обов'язковим було запам'ятовування напам'ять відомих художніх і релігійних творів. Учителів з окремих предметів тоді не було. Учили в основному писці.

¹ Мартышов В.Ф. Мировая художественная культура. – Минск, 1997. – С. 100.

Були в Єгипті і школи другого ступеня. В них навчали, як правильно-складати листи та інші офіційні документи. Хлопчики вивчали тут цілий ряд предметів, в тому числі історію, літературу, географію, релігію, мови, земельну справу, будівельне мистецтво, діловодство і облік, астрономію, математику і медицину. Є дані, які свідчать, що в школах учні складали екзамени. Ті, хто їх витримував, одержували можливість спеціалізуватися на одному або двох предметах.

Єгипетські школи підтримували зв'язок з «Будинком життя». Він являв собою комплекс споруд, де зберігались, записувались та переписувались релігійно-магічні, літературні, медичні та інші тексти.

Важливою частиною єгипетської культури була наука. Без наукових знань неможливо було нормально вести господарство, будівництво, військову справу, управляти країною. В математиці єгиптяни знали додавання та віднімання, множення та ділення, могли вирахувати місткість корзини, величину купи зерна, площу кола, об'єм піраміди.

Єгиптяни створили точний календар, в основу якого поклали спостереження за небесними світилами. Рік у них складався з 365 днів. Він ділився на три сезони по чотири місяці в кожному.

Відбувався процес накопичення історичних знань, починались перші спроби оволодіти часом. В Єгипті вівся список фараонів із зазначенням точної дати їх правління та детальним описом подій, які відбувались в роки їхнього царювання.

Значних успіхів у Стародавньому Єгипті досягла медицина. Давньоєгипетські лікарі користувались таким високим авторитетом на Середньому Сході, що інколи відправлялися в сусідні країни за запрошеннями їх володарів. Лікарі проходили навчання у своїх старших і досвідчених колег, живучи якийсь час у їхніх сім'ях. Очевидно, в Єгипті існували і медичні школи. Так, є свідчення про існування спеціальної школи для акушерок. Кращі лікарі ставали придворними медиками фараона та його сім'ї¹.

Давньоєгипетські лікарі добре розбирались в тому, як улаштувати людське тіло. Вони мали дані про нервову систему і про наслідки травм головного мозку. Вони знали, наприклад, що травма правої

сторони черепа викликає параліч лівої сторони тіла, і навпаки. Лікарі знали, що серце забезпечує циркуляцію крові в організмі. Пульс вони називали «таким, що передає повідомлення серця».

Інколи єгипетські лікарі робили хірургічні операції. Про це свідчать знайдені при розкопках гробниць різноманітні хірургічні інструменти. Хірурги прожарювали свої інструменти на вогні перед операцією та намагались тримати в максимальній чистоті хворого і все, що його оточує. Деяким хворим, яких оперували, давали обезболюючі засоби, наприклад, опіум. Його привозили з Кіпру в спеціальному посуді.

Свої знання в галузі медицини єгиптяни узагальнювали і систематизували, виробляючи раціональні рецепти. Створювались спеціальні медичні довідники з діагностики, лікування та застосування лікарських засобів, з анатомії, жіночих хвороб, книги для дантистів, хірургів і ветеринарів. Збереглися фрагменти копій цих текстів. Вони містять детальні інструкції, як лікувати рани, переломи (мова йде про II тис. до н.е.). Вживались такі ліки, як товчене копито осла, «молоко жінки, яка народила хлопчика».

Як і в Месопотамії, у Стародавньому Єгипті наукові знання мали суто прикладний характер. Вони, за словами відомого сходознавця І.М.Дьяконова, «були донауковими в тому плані, що в їх основі лежали тільки опис і зовнішня класифікація, питання ж «чому», з якого, власне, й починається наука, не ставилося...».

Єгиптяни створили монументальну кам'яну архітектуру – піраміди. Це одне з небагатьох чудес світу, що збереглося до наших днів. Про піраміди єгипетське прислів'я стверджує: «Все у світі боїться часу, а час боїться пірамід». В пірамідах відобразились характерні особливості світогляду і релігії єгиптян. Вони вірили у можливість вічного життя душі і обожнювали фараонів, намагаючись зберегти їхні тіла після фізичної смерті.

Піраміди в Єгипті будувались починаючи з XXVIII ст. до н.е. Перша східчаста піраміда була побудована в Саккарі* для фараона III династії Джосера, який правив в епоху Давнього царства (близько 2630–2611 рр. до н.е.). Це – найстародавніша монументальна будівля з каменю у Старому Світі. У Новому Світі старішою є, може, на тисячу, може, на дві тисячі, а може, й на три тисячі років піраміда

¹ Чизхолм Джейн, Миллард Етн. Ранние цивилизации. – М., 1999. – С. 41.

*Село на південний захід від Каїру.

Куїкулько, яка стоїть у передмісті столиці Мексики. Вчені досі не можуть визначити її вік. Піраміда Джосера була спроектована архітектором Імхотепом, першим міністром Джосера. Імхотеп також був лікарем і верховним жрецем. Пізніше єгиптяни обожнили його, а греки ототожнювали його зі своїм богом лікування Асклепієм, культ якого виник в Афінах до 420 р. до н.е. Там на його честь раз на чотири роки проводилось свято Асклепії.

Одна з найвідоміших пірамід – піраміда в Гізі (південне передмістя Каїра) фараона IV династії епохи Давнього царства Хуфу, або Хеопса, як називали його греки. Він правив близько 2551–2528 рр. до н.е. Ця піраміда, яку ще нерідко називали Біблією в камені, – найбільша з усіх побудованих і відноситься до семи чудес світу. Її висота – 146 м, а довжина сторони основи – 230 м, тобто в ній вільно міг би поміститися будь-який європейський собор, крім Кельнського, вежі якого перевершують висоту піраміди Хеопса. На її спорудження використано 2 млн. 300 тис. кам'яних блоків, вага кожного з них приблизно 2–3 тонни. Причому точність підгонки блоків і сьогодні вражає уяву – між ними неможливо просунути навіть голку, шви ледве можна розпізнати,

Як підраховали дослідники, для того, щоб перевезти блоки цієї піраміди, потрібно було б 20 тисяч товарних поїздів по 30 вагонів кожний. Відомо, що тільки дорогу для доставки кам'яних брил із каменоломень на берегах Нілу до майбутнього місця будівництва проклали 10 років, а саму піраміду будували понад 20 років, тобто щоденно встановлювали понад 300 кам'яних блоків.

У Стародавньому Єгипті було понад 2000 богів і богинь. Головним вважався бог Сонця – Ра, цар богів, творець богів і людей, світу в цілому і всього, що є на землі. Він щоденно подорожує у човні небосхилом. Вночі ж Ра перепливає підземний світ. З часів V династії Ра одержує офіційне визнання, і його ім'я стає складовою частиною титулів єгипетських царів. Одним з важливих богів був Осіріс, культ якого мав широке розповсюдження в Єгипті. Він об'єднував у собі функції правителя, бога природи і влади царства мертвих.

За традицією, Осіріс – перший правитель Єгипту, він навчив людей обробляти землю, створив перші закони. У «Книзі мертвих»* його

* Найбільша і найпоширеніша збірка релігійно-магічних текстів стародавніх єгиптян.

названо зерном, а в «Текстах пірамід»* – богом виноградної лози. Осіріс – бог родючості, в його образі втілювалися поняття смерті та відродження, у міфах про нього відображена природна зміна пір року, осіннє в'янення та весняне відродження природи.

З Осірісом пов'язували надії на безсмертя. Найчастіше його ім'я супроводжував епітет Уннефер, тобто «той, що перебуває у стані благодості». Саме від цього епітета виникло й поширилося серед східних слов'ян після прийняття християнства ім'я Онуфрій. З Єгипту походять також імена Таїса, Пахом, Сусана, Пафнутій.

Важливою богинею була Ісіда, жінка та сестра Осіріса, покровителька родючості і материнства, символ подружньої вірності. Вона навчила людей ремеслам. Її шанували як велику чаклунку. У греко-римський період культ Ісиди як великої богині-матері поширився далеко за межі Єгипту. Предмети її культу знайдені на території римської провінції Паннонія (нинішні Австрія та Угорщина).

У Стародавньому Єгипті під іменем Хамі була обожнена головна річка країни – Ніл. Джерела цієї великої річки вважались воротами в потойбічний світ. Недаремно Геродот назвав Єгипет даром Нілу.

Єгипет став місцем першої в історії спроби запровадження монотейстичної релігії. Цю релігійну реформу впровадив фараон XVIII династії Аменхотеп IV, який правив близько 17 років в 1364–1347 рр. до н.е., в епоху Нового царства. Це перша людина в світовій історії, про яку можна з впевненістю сказати, що вона поклонялась тільки одному богу. Фараон-реформатор змінив культ Амона – Ра і цілий пантеон богів культом єдиного бога Сонця – Атона**. Аменхотеп IV ліквідував старі храми, визнав можливість спілкування людини з Богом без посередників, заборонив персоніфікацію божества. Він змінив навіть своє ім'я, назвавшись Ехнатомом (що означає корисний для Атона), переніс столицю на північ від Фів у новозбудоване місто Ахетатон (тобто Горизонт Атона).

Але релігійно-політичні реформи Ехнатона були занадто революційними, щоб стати довговічними. Поклоніння єдиному богу в Єгипті було нетривалим. Відразу ж після смерті Ехнатона культ Атона був заборонений, всі зміни скасовані, а столиця покинута жителями.

* Тексти молитов, які вирізались на стінах поховальних камер пірамід. Пізніше вони стали наноситись на бокові стінки саркофагів і одержали назву «тексти саркофагів».

** Атон (буквально) – сонячний диск.

Пам'ятники Ехнатону зруйнували, а його самого затаврували як еретика.

Місто Ахетатон (тепер місто Ель-Амарна) уйшло в історію ще з однієї причини. При його розкопках в одній із скульптурних майстерень знайдений невеличкий скульптурний портрет голови цариці Нефертіті (її ім'я означає «Красуня прийде»). Вона була головною дружиною Ехнатона, яку він призначив своєю співправителькою. Невідомий єгипетський скульптор, надзвичайно обдарований, обезсмертив Нефертіті, створивши один зі світових шедеврів мистецтва, одне з найчарівніших зображень в історії людства (близько 1360 р. до н.е.). Зображення Нефертіті вражає довершеністю витончених рис обличчя, сприймається як втілення шляхетності, гордовитості та водночас делікатності справжньої жіночої краси.

Сином Ехнатона був єгипетський цар XVIII династії Тутанхамон (1347–1337 рр. до н.е.). Він вступив на трон приблизно в дев'ять років і одружився на своїй зведеній сестрі Анхсенаатон. Хоч Тутанхамон помер молодим, він добре відомий завдяки знайденій в двадцять років ХХ ст. в Долині царів його гробниці зі скарбами.

За віруваннями єгиптян, боги розпоряджаються долею людей. У кінці життя людину чекає перехід у потойбічний світ, але попередньо вона має постати перед Страшним судом. На ньому боги тримають у руках сувій із записом добрих і злих справ людини, якій надається право на самозахист.

Одна з таких передсмертних виправдальних промов збереглась. У ній єгиптянин заявляє, що він не ображав вдів і сиріт, не крав, не лжесвідчив і не зводив наклепів, не підпилював гирі на базарі, не робив перешкод на шляху потоку, не опускав перо в чорнильницю з метою зробити зло ближньому. Він чистий, чистий, чистий...

Визначне те, що покійника хоронили не одразу. Родичі зобов'язані були, насамперед, виставити його на майдан. Тут, у присутності судді, кожний мав право звинуватити його. Якщо суддя бачив, що звинувачення дійсно справедливі, тоді покійника позбавляли поховальних почесностей. Тільки той, хто чесно прожив життя, удостоювався їх.

Однією з рис стародавніх єгиптян була їх любов до справедливості, гуманізм. Ще з Стародавнього царства (близько 2700–2160 рр. до н.е.) до нас дійшли вислови на зразок надпису жреця Шеші: «Я рятував нещасного від сильнішого... Я давав хліб голодному, вбрання нагому. Я перевозив своїм човном того, хто не має його. Я хоро-

нив того, хто не має сина свого...». Книги давньоєгипетських мудреців за три тисячі років до нашої ери говорили про милосердя й милостиню, які пізніше стали християнськими цінностями.

В Стародавньому Єгипті були розроблені та записані правила «Маат»* – верховний принцип давньоєгипетської етики. Вони сприяли зміцненню традиційно існуючих суспільних відносин, де панувала релігійно-міфологічна свідомість. Їх основна функція саме й полягала в упередженні спроб змінити світ та суспільство, раз і назавжди встановлений космічний порядок. Виражаючи волю богів, правила «Маат» містили у собі такі етичні ідеї, як «істина», «порядок», «справедливість», «добročесність». Стародавні єгиптяни прагнули діяти відповідно до божественної волі. Тому для селянина слідування правилам «Маат» означає сумлінну працю, а для посадової особи – справедливе рішення. Правила «Маат» закликали до милосердя, зобов'язували багатих допомагати бідним, привчали до культури поведінки, дисципліни, скромності та стриманості. Посилаючись на авторитет богів, вони сприяли також усвідомленню цінності кожного індивіда: «Не май злих намірів щодо інших людей, інакше боги покарають тебе».

У Стародавньому Єгипті, де лише фараон стояв над суспільством, усі інші вільні громадяни вважалися рівними перед творцем і законом, жінки були рівноправними з чоловіками. Єгиптяни цінували радість сімейного життя. Це знайшло своє відображення в літературі, малюнках та написах на стінах гробниць. Характерним для їх суспільного життя явищем був гедонізм (етика насолоди), яскраво змальований у творі Птахотепа «Наука». У ньому зазначалось: «Будь щасливим усе життя, не роби понад те, що належить робити, не скорочуй часу, відведеного для радощів. Останні настільки цінувались у Стародавньому Єгипті, що переносились навіть у потойбічне безсмертне життя, яке, як уявлялося, дарує вічну насолоду. Цілком законотворчо що чимало гедоністичних мотивів містить «Книга мертвих». Вона написана на згортках папірусів і складається з міфів про життя у загробному світі («царстві мертвих»). Примірники ілюстрованої «Книги мертвих» клалися до гробниці поруч із мумією померлого і слугували йому дороговказом у потойбічному світі.

*Маат – богиня правди і порядку.

Антитеза ідеї безсмертя відображена, зокрема, у збірці текстів епохи Середнього (близько 2134–1786 рр. до н.е.) та Нового (близько 1575–1087 рр. до н.е.) царств «Пісня арфіста». Головна її думка в тому, що все на землі минуче, приречене на зникнення, кожного чекає смерть. Але ніхто з померлих не з'явився з потойбічного світу, щоб розповісти людям про долю, яка чекає їх у загробному житті. Тому слід насолоджуватися благами, бо ніщо не відверне неминуче.

Одне з унікальних явищ у світовій культурі – культура Індії. Це – одна з найстародавніших культур. Специфіка індійської культури почала складатися ще в IV тис. до н.е., а перша цивілізація на території Стародавньої Індії з'явилась в III тис. до н.е. Тоді ж були засновані перші міста – столиці цієї цивілізації, яка в своєму розвитку не тільки не поступалася шумерській та єгипетській, а й у дечому навіть перевершувала їхній рівень. Ці міста називались Мохенджодаро і Хараппа. Їхнє населення нараховувало приблизно по 100 тисяч чоловік. Ці стародавні міста контролювали великі території. Розквіт стародавньоіндійської цивілізації припадає на період від 2300-х по 1900-і роки до н.е. Ця процвітаюча цивілізація базувалась на землеробстві, ремісництві, торгівлі та мореплавстві.

У другій половині II тис. до н.е. на території Індії почали розселюватись індоєвропейські племена, які називали себе аріями або арійцями. За припущеннями вчених, вони сформувались на північ від Чорного і Каспійського морів, в межиріччя Дніпра, Дону і Волги. З невідомої до цього часу причини ці племена рушили на територію нинішнього Ірану, Середньої Азії та Індостану.

На освоєній ними території вони насаджували властивий їм сільський общинний спосіб життєдіяльності. Це була суттєва відмінність від попередньої урбаністичної хараппської культури. На довгі історичні часи сільська община в Індії залишалася основною культурною ланкою.

Головним заняттям жителів долини річки Інд, де надовго зосередився центр економічного й культурного життя Індії, було землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, горох, просо. Стародавня Індія є батьківщиною такої культури, як бавовник. У ремісничому виробництві важливу роль відігравали прядіння та ткацтво. Уже в ті часи Індія вивозила бавовняні тканини в сусідні країни – Шумер і Єгипет. Причому індійці навчилися робити тканини з бавовника та-

кої якості, що одяг з них можна було протягнути через маленьке кільце. Ці тканини були дуже дорогими і називались ситець, в честь богині ріллі Сіти.

Особливе значення для вивчення культури Стародавньої Індії мають письмові джерела, насамперед сукупність найбільш ранніх текстів – Веди (дослівно з санскриту – „священне знання»). Це стародавні пам'ятники індійської релігійної літератури. Вони склалися протягом багатьох століть (кінець II – початок I тис. до н.е.).

Вед було чотири. «Рігведа (Веда гімнів). «Самаведа» (Веда пісень). «Яджурведа» (Веда для жертвоприношень»), «Атхарваведа» (Веда заклинань). «Рігведа» складається з 1017 гімнів, зібраних у десяти книгах. Більша частина віршів прославляє Агні, бога вогню, й Індру, бога дощу й небес. Користуватись цими гімнами могли тільки люди, обізнані в духовних питаннях. «Самаведа» складається з 1549 віршів, багато з яких зустрічаються в іншому контексті в «Рігведі». «Яджурведа містить інструкції по проведенню жертвоприношень. В «Атхарваведі» зібрані різні пісні та обряди, в основному призначені для лікування хвороб.

Ведичне знання приймають без доказів, оскільки в ньому не може бути помилок. В Індії, якщо одна людина каже іншій: «Ти повинен зробити так», той може запитати: «А чому ти так вважаєш? Хіба про це сказано у Ведах і я повинен підкорятися тобі, не вимагаючи доказів?».

Веди написані на стародавньоіндійській (ведійській) мові, або на мові санскрит, що означає «досконалий», «оброблений». На основі санскриту була створена і своєрідна писемність. Алфавіт складався з 48 букв, з яких 12 – голосних. Майже всі слова на письмі в санскриті пишуться укупі, разом, розділені лише рядки. Санскрит здобув широке розповсюдження в Індії як важливий засіб спілкування між численними племенами і народностями. Володіння санскритом було ознакою освіченості та культурності.

Цінним джерелом для вивчення індійської культури першої половини I тис. до н.е. служить епічна література. Основними пам'ятниками епічної літератури стали «Махабхарата» («Велика війна нащадків Бхарати») і «Рамаяна» (Сказання про подвиги Рами). Вони також записані на санскриті в перших століттях н.е., але в своїй основі вони вже існували в IV ст. до н.е. Ось уже більше двох тисячоліть ці поеми надзвичайно популярні. Їх герої Кришна («Махабхарата») і Рама

(«Рамаяна») обожнені і вважаються уособленням Вішну – одного з важливих божеств сучасного індуїзму, який утвердився як панівна релігійна система країни в період пізньої давнини й у Середньовіччі. Індуїзм поділяється на дві основні течії – вішнуїзм і шіваїзм. Від вішнуїзму відділяється ще один напрямок – крішнаїзм.

«Махабхарата» являє собою величезне зібрання літератури різноманітного змісту. Це найбільша поема в світовій літературі. Вона у вісім разів перевершує за розміром «Іліаду» разом з «Одіссеєю». Основний переказ «Махабхарати» – поема про велику битву на Курукшетрі. Пізніше до нього додавалися все нові міфи і легенди, нові сюжети і образи. Внаслідок цього поема розрослась до величезних розмірів, склала цілу літературу в межах одного пам'ятника. Цікаво, що відома заповідь: «Не роби іншому того, що було б неприємно тобі самому», яка зустрічається в працях Конфуція, Аристотеля, Канта та ін., вперше прозвучала в рядках «Махабхарати».

Герой поеми «Рамаяна» царевич Рама і досі вважається для індійців найулюбленішим героєм. По всій Індії щороку урочисто відзначають свято «рамлілу» – на честь перемоги Рами над ракшасами – лихими демонами-людоджерами. Розповідь про дитячі роки Рами супроводжується описом міст, царських палаців, урочистих подій стародавніх індійців. В образі Рами втілилися народні уявлення про доброго й справедливого царя. Своїм найпершим обов'язком він вважає турботу про благо народу.

Крім того, що Рама хоробрий воїн і справедливий правитель, він ще люблячий і шанобливий син, вірний брат, дбайливий чоловік, лагідний, стриманий, уважний до старших. Йому не властиві бундючність та пиха. Всі ці високі душевні чесноти Рами перевіряються в найтяжчих випробуваннях.

«Рамаяна» стала не тільки захоплюючою історією, а й своєрідним підручником життя для індійців.

Давні індійці добились значних успіхів у розвитку наукових знань. Видатним досягненням давньоіндійської науки було створення десяткової системи лічби, якою нині користується весь світ. В Індії вперше було застосовано знак нуль. До речі, цифри, які називаються арабськими, насправді були винайдені індійцями, а вже потім перейшли до арабів. Значним інтелектуальним здобутком давньої індійської цивілізації стало винайдення на початку нашої ери гри в шахи.

Один з арабських авторів IX ст. Аль-Джахіз писав: «Стосовно індійців, то ми знаходимо, що вони досягли великого успіху в астрономії, арифметиці... та в медицині, оволоділи таємницями лікарського мистецтва. Вони вирізьблюють скульптури й зображення, володіють багатою літературою писемністю... У індійців – багата поезія, розвинуте ораторське мистецтво, медицина, філософія, етика... Наука астрономія походить від них і інші люди її запозичили. Від них пішла наука думати».

Цінним є те, що дані з різних галузей знань того часу містить ведична література. Це знання із землеробства (добрива, сівозміни, шовківництво, шкідники рослин), медицини (перелік хвороб, їх ознаки, цілющі трави і близько 760 приготовлених цілющих речовин, дані про анатомію, патологію, терапію), геометрії (співвідношення сторін прямокутного трикутника), ремесел (конструкція гідравлічних машин), військової техніки (види зброї, оборонні споруди), астрономії (визначення положення багатьох зірок).

В епоху «Рігведи» почав складатися й такий суто індійський феномен, як становокастова система, яка збереглась в Індії аж до наших днів. У «Рігведі» вперше теоретично обґрунтовані морально-правові мотиви поділу індійського суспільства на чотири основні стани – «варни»: брахманів (жерців), кшатріїв (воїнів), вайпіїв (простолудинів-землеробів) та шудрів (слуг). В своїй основній масі варна шудр була сформована з поневолених аріями місцевих аборигенів-дравидів. Чоловіки перших трьох варн залучались до знань і тому після посвячення називалися «двічі народженими». Шудрам і жінкам всіх варн це було заборонено, бо, згідно з законами, вони нічим не відрізнялись від тварин.

Своєрідною реакцією небрахманських верств населення давньоіндійського суспільства, що виступали проти нерівності каст, був буддизм (виник в VI ст. до н.е.). Історична традиція приписує заснування цієї релігії реальній історичній особі – сину царя однієї з невеликих північноіндійських держав на кордоні з Непачом – Сідхартху із роду Гаутами, якого після смерті стали називати Буддою. Роки його життя – 623–544 рр. до н.е. за буддійською традицією, 563/560–483/480 рр. до н.е. – за оцінкою істориків.

З дитинства майбутній засновник нової релігії вражав сучасників своїми здібностями. Оточений пишністю, він проводив життя в гарних палацах, перемагав суперників на лицарських турнірах.

В шістнадцять років він одружився на своїй двоюрідній сестрі, якій було стільки ж років, як і йому. Жінка-красуня та любий син довершували щасливе і безтурботне життя принца. Але якось, коли йому виповнилось 29 років, вперше життя повернулось своєю жорстокою та прозаїчною стороною, раніше йому невідомою. На одній із прогулянок він побачив людей, далеко не так щасливих: немічного старого, хворого на проказу чоловіка, монаха-відлюдника і мертвого (мерця). Потрясіння було таким сильним, що, залишивши все, він відправився в мандри.

Шість років провів Сідхартха в блуканнях і самозреченні, і лише на сьомий рік відчув себе Буддою (буквально – просвітлений), знайшовши повноту внутрішньої свободи. Буддизм як світова культурна традиція починається з того часу, коли Гаутама захотів зробити своє просвітлення загальним здобутком і почав свою проповідь.

Центральне місце у буддизмі займає вчення про чотири «святі істини»: «жити – означає страждати, «причина страждань – бажання», «для звільнення від страждань треба позбавитися від бажань», «шлях позбавлення від бажань – дотримуватися вчення Будди». Воно може привести віруючого до головної мети його буття – нірвани (заспокоєння, згасання), тобто стану повного подолання земних бажань та почуттів, остаточного звільнення від земних марнот й досягнення абсолютного спокою та блаженства в духовному єднанні з Божеством. «Мудрі, – говорив Будда, – згасають як лампади». Безумовно, людям, які постійно страждали від незадоволених бажань та нездійснених мрій, від хвороб і старості, від страху перед смертю, тяжкої праці й мук кохання, надзвичайно імпонувала, надана буддизмом, можливість для кожного, а не лише для брахманів шляхом праведної благочестивої поведінки, доброти й милосердя до інших та відмови від злих намірів, насильства, прагнення до насолод та влади досягти справжньої істини, а отже, й вищого блаженства – нірвани.

Кожний може досягнути нірвани і стати Буддою. Ті що досягли нірвани, не помирають, а стають архатами (святими). Бог в буддизмі іманентний людині, іманентний світу, тому буддизм не потребує Бога-творця, Бога-спасителя, Бога-управителя.

В III ст. до н.е. буддизм приймається Індією як офіційна релігійно-філософська система, а потім, розпавшись на два великих напрями – Хінаяну («мала колісниця» або «вузький шлях») і Махаяну («велика колісниця» або «широкий шлях») розповсюджується дале-

ко за межами Індії: в Шрі-Ланці, Бірмі, Кампучії, Лаосі, Таїланді, Китаї, Японії, Непалі, Кореї, Монголії, на Яві та Суматрі. Але подальший розвиток індійської культури і релігій пішов по шляху трансформації та відходу від чистого буддизму. Результатом цього став індуїзм. Він, без сумніву, багато перейняв від попередніх культурних і релігійних традицій.

Важливу роль у буддизмі відіграло вчення про ахімсе (ахімс). Воно ґрунтується на забороні завдавати шкоду живим істотам, чинити насильство над ними, вбивати. Його, зокрема, включила в своє віровчення така неортодоксальна індійська релігія, як джайнізм. Він, як і буддизм, був своєрідною антитезою брахманізму, не визнавав кастової нерівності, відмовився від вшанування божеств й зосередився на соціально-моральних аспектах поведінки людей. Але найбільш повно вчення про ахімсе було запозичене індуїзмом. Це проявилось у тому, що поряд із вшануванням основної трійці богів індуїзму – Брахми, Вішні й Шіви, особливою пошаною користувався і культ священних тварин (мави, корів).

Унікальну культуру створив Китай. В давнину він був ізольований в географічному відношенні, відрізаний від решти світу морем, горами, величезними пустелями і степами Центральної Азії. Наскільки відомо, у Китаї не було прямих контактів із західними країнами аж до II ст. до н.е. Тому його розвиток йшов далеко не так, як розвиток інших культур стародавнього світу. Знайдені археологами залишки поселень стародавніх людей датуються ХХХ тисячоліттями до н.е.

Є дані про появу землеробських общин в долині річки Хуанхе близько 5 тис. років до н.е. Ця культура одержала назву культури Ян-шао. Землероби вирощували просо (сорт хлібних злаків), фрукти, горіхи, овочі, тримали свиней і собак. Землеробство розвивалось також в долині річки Янцзи, де вже з IV тис. до н.е. вирощували рис. В епоху Луншань (близько 2500 р. до н.е.) землероби вже розводили велику рогату худобу, курей, овець і кіз, а також буйволів для оранки і перевезення вантажів.

Піднесення китайської цивілізації відноситься до II тис. до н.е. Але особливого розквіту своєрідна китайська культура досягла з часу перетворення Китаю в кінці III ст. до н.е. у єдину могутню імперію спочатку династії Цинь (221–207 рр. до н.е.), а далі династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.).

Історія культури Китаю вивчена ще недостатньо. Але незаперечним є той факт, що використовуване китайське письмо налічує близько трьох тисяч років. Це примітивне ідеографічне письмо було винайдене в Китаї між XII і VIII ст. до н.е. Воно складалось з різних видів знаків. Найдавніші з них – намальовані чи викарбувані на скельній поверхні людські фігури. Шляхом тривалого удосконалення це письмо згодом перетворилось у завершену за своєю формою ієрогліфічну каліграфію, від нього беруть початок ієрогліфи як комбінації двох чи трьох піктографічних знаків. Ієрогліфи – цей глибоко самобутній витвір китайської культури – свідчать про образне мислення стародавніх китайців, їхню художню уяву, винахідливість, фантазію. Серед ієрогліфів були й найдавніші з відомих китайських цифр.

У Стародавньому Китаї розвивалися різні філософські школи. Їхні зусилля спрямовувались на вироблення концепцій державного управління, зокрема на створення сильної централізованої держави. Видатний мислитель світу Кун-Фу-цзи, в європейській транскрипції Конфуцій (551–479 рр. до н.е.), створив вчення, основним змістом якого став ідеал соціальної гармонії та пошук засобів для його досягнення.

Учитель Кун походив із збіднілого аристократичного роду. Прожив бурхливе життя був пастухом, викладав мораль, мову, політику і літературу, в кінці життя досяг високого становища на державному поприщі. Після себе залишив знамениту книгу «Лунь-юй» («Бесіди і судження»). Конфуцію приписується авторство книги «Весна і осінь» («Чунь-цю»), складеної у VI–V ст. до н.е. В ній найбільш яскраво відбилася його концепція норм та правил суспільного устрою.

За чотири століття конфуціанство завоювало уми і серця людей і в II ст. до н.е. стало офіційною ідеологією імператорського Китаю. Понад два тисячоліття ідеї Конфуція були духовною основою суспільного життя в Китаї. В 1503 р. Конфуцій був причислений державою до лику святих. Конфуціанство також поширилось у країнах Південно-Східної Азії. Воно зробило величезний вплив на взаємостосунки людини і держави не тільки в Китаї, а й в Японії, Кореї, В'єтнамі.

Конфуція мало турбували проблеми потойбічного світу. Він любив говорити: «Не знаючи ще, що таке життя, як можна знати, що таке смерть?» В центрі його уваги – людина в її земному бутті. Її

взаємостосунки з суспільством, її місце в соціальному порядку. Країна для Конфуція – велика сім'я, де кожний повинен значитись на своєму місці, нести свою відповідальність, обравши «правильний шлях» («Дао»).

За Конфуцієм, правила поведінки зводяться до вимог помірності, поваги до інших, особливо старших, гідності та пристойності, виваженості слів та вчинків. Про це говориться у класичному конфуціанському творі «Лі-цзи», складеному вже на початку нашої ери. В ньому величезна кількість фіксованих правил зібрана в 49 главах. Одному з правителів Конфуцій радив: «Використовуй народ так, неначе робиш важливе жертвоприношення (тобто з повагою, урочисто. – М.К.). Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді і в державі, і в сім'ї до тебе не будуть ставитись вороже». Держава, в якій все благополучно, обов'язково принесе людині щасливе життя. Імператор – батько народу, а народ – його діти. Правитель повинен управляти головним чином шляхом морального прикладу, а не за допомогою сили.

З метою удосконалення порядку в Піднебесній* Конфуцій висунув умову про «виправлення імен», тобто розстановку всіх людей по місцях в строго ієрархічному порядку. За Конфуцієм управляти – це ставити кожного на своє місце. Це виразилось в його формулі: «Хай батько буде батьком, син – сином, чиновник – чиновником, підданий – підданим, а правитель – правителем. Всі повинні знати своє місце і свої обов'язки, дотримуватися всіх усталених обрядів, церемоній, правил поведінки».

Це положення Конфуція відіграло величезну роль в долі китайського суспільства, створивши культ професіоналізму і майстерності. Крім того, люди повинні оволодівати знаннями, щоб, в першу чергу, розуміти самих себе. Запитувати з людини можна тільки тоді, коли її вчинки усвідомлені, а з людини «темної» нічого не візьмеш.

Особливо помітний вплив справило конфуціанство на розвиток сімейних відносин, розквіт культу сім'ї та сімейного клану. Конфуцій висунув тезу про те, що держава – це та ж сама сім'я, хоча і велика. Сім'я вважалася серцевиною суспільства, її інтереси перевищували інтереси окремої людини, яка в усьому повинна була підкорятися волі старших членів сімейної громади, а надто волі батьків. Підкорення старшим, синівська відданість їм, їхнє шанування були

* Стародавня назва Китаю.

однією з важливих основ соціального порядку в імператорському Китаї. Конфуції виступив також з ідеєю шанування старих традицій, бо без любові та поваги до свого минулого у країні немає майбутнього.

Взагалі в центрі уваги в Китаї завжди були суспільство і держава, а не окрема людина. Давньокитайське суспільство жило за принципом: «особисте – ніщо перед державним і колективним». Правильними визнавалися тільки офіційні істини. Це породжувало схильність до догматизму, конформізму, пасивності думки.

Після смерті Конфуція його вчення розпалося на вісім шкіл. Дві з них стали найбільш значними – школа Мен-цзи і школа Сюнь-цзи. Мен-цзи виходив з природної доброти людини. Він вважав, що всі прояви її агресивності та жорстокості визначені лише соціальними обставинами. Мета вчення та знання – «відшукати втрачену природу людини». Державний устрій повинен здійснюватись на основі взаємної любові та поваги. Задовго до Джона Локка Мен-цзи підкреслював, що люди мають право повставати проти несправедливих правителів.

Сучасник Мен-цзи, Сюнь-цзи, навпаки, вважав, що людина від природи сердита. «Прагнення до наживи і жадібність, – говорив він, – це природжені якості людини». виправити людські вади може тільки суспільство завдяки відповідному вихованню, державі та закону. Ідеї Сюнь-цзи лягли в основу могутнього соціально-політичного руху в часи правління династії Цін (III ст. до н.е.). Цей рух одержав назву законників або легистів. Вони стверджували, що хибну природу людини взагалі не можна змінити, але можна обмежити і придушити шляхом покарань та законів. Програма легистів була практично повністю реалізована. Було запроваджено єдине для всього Китаю законодавство, єдину грошову одиницю, єдину писемність, єдиний військово-бюрократичний апарат, інтенсивно велося будівництво Великого китайського муру. Отже, держава стала одноманітною. Поставивши завдання зробити одноманітною китайську культуру, легисти спалили більшість книг, а праці філософів втопили у відхожих місцях. За приховування книг людину піддавали негайній кастрації та відправляли на будівництво Великого китайського муру. За доноси заохочували, за недоносництво страчували. Хоча династія Цін проіснувала всього 15 років, кривавий розгул першої «культурної революції» в Китаї приніс чимало жертв.

Поруч з конфуціанством одним з головних напрямків китайського культурно-релігійного світогляду став даосизм. Необхідність в новому вченні була обумовлена філософською обмеженістю конфуціанства, яке, будучи соціально-етичною концепцією, залишало без відповіді питання загальносвітоглядного характеру. На ці питання спробував дати відповідь Лао-цзи, засновник лаоської школи, що жив приблизно в VI–V ст. до н.е. В перекладі його ім'я означає «старий філософ». Він написав знаменитий трактат «Дао-децзін» («Книга про Дао і Де»). Звідси і назва учення – даосизм (ієрогліф Дао буквально перекладається як «шлях»).

Центральне поняття даосизму – Дао – першооснова і загальний закон світобудови, джерело всього існуючого в світі. Дао – загальний закон природи, початок і кінець творення. Дао – це все і ніщо. Дао панує всюди і в усьому, завжди й безмежно. Його ніхто не створив, але все походить від нього й повертається до нього. Його не бачать і не чують, воно не сприймається органами чуття, непізнане до кінця. Постійне й невичерпне, без імені й форми, воно дає початок, ім'я, форму всьому на світі.

Лао-цзи стверджував, що все у світі залежить від дао, а не від «божественної волі» або яких-небудь надприродних сил. Не заперечуючи існування богів, він вважав їх всього лише породженням дао. Даоси заперечували культ предків, жертвоприношення небу, землі, річкам, горам, іншим обожненим явищам природи.

Прибічники вчення даосизму захищали право людини на вільне самовиявлення. Вони виступали проти штучної ускладненості суспільного життя, за природний шлях самих речей, не залежний ні від Бога, ні від людей, як загальний закон всесвітнього розвитку. Звідси й головна вимога – у всьому дотримуватися природного закону та не втручатись у визначені ним процеси. Завданням розуму було не зміна і зруйнування усталеного порядку, а слідування загальному шляху (Дао). Обов'язок кожної людини – слідувати належному, надати речам можливість розвиватись самим по собі. Немає більшого нещастя, як потрапити в полон власних пристрастей.

За Лао-цзи, спокій кращий за рух, тому кінцева мета, єдиний сенс і щастя всього людського життя – пізнати Дао, дотримуватися Дао і, нарешті, злитися з істинним Дао. Той, хто осягне Дао, зливаючись з ним воедино, одержує вічне задоволення, спокій, щастя.

Лао-цзи і його прибічники – даоси – виступали за управління країною на основі «нічого не робити», тобто забороняли дії, які суперечать природному руху Дао. Значущість цього зафіксована у твердженні даосів, що «той, хто знає, не говорить, той, хто говорить, не знає». Це означало, що сам правитель не має бажань, а малочисельний народ живе простими радощами первісного суспільства, не переобтяжуючи себе працею й у свідомій ізоляції від інших держав. Але «нічого не робити» зовсім не тотожне пасивній споглядальності. «Нічого не робити» – це таке повне злиття з природним ходом речей, що відпадає необхідність у спеціальній, підкресленій активності. Мудрець не протиставляє себе ситуації, а спокійно впливає на неї зсередини, через використання природних можливостей, які сховані від непосвячених. Ця теорія – головний принцип даосизму.

Значного розвитку набуло в Стародавньому Китаї мистецтво. Цьому великою мірою сприяло створення імператором У-ді (156-87 рр. до н.е.) Музичної палати Юефу. Їй ставилось завдання збирати народні пісні. Палата перетворилась на театральне управління. Воно відало виставами, в яких поєднувалися спів, інструментальна музика й танці. Музика завжди співіснувала з танцем та акторською грою. Артисти вміли співати, танцювати, копіювати зовнішність, поведінку людини.

Взагалі мистецтво сприймалось як універсальний механізм виховання добropорядності громадянина. Це йшло від Конфуція. Він вважав основою виховання пісні, обряди і музику. «Виховання починається з пісень, утверджується з обрядом і завершується музикою». У Стародавньому Китаї знали 20 музичних інструментів. «Слова можуть обманювати, люди можуть прикидатися, тільки музика нездатна брехати», – так визначалась стародавніми китайцями соціальна функція музики.

В країні активно створювалися книгозховища. Почала розвиватися філологія. Вся літературна спадщина була систематизована в так званому «П'ятикнижжі»: «Книзі пісень», в якій містилось понад 300 пісень і віршів, «Книзі історій», «Книзі перемін», «Книзі обрядів», літописі царства Лу. У найбільш ранній поетичній збірці Стародавнього Китаю, знаменитій «Книзі пісень» («Шіцзін»), яка складалася тривалий час (протягом XII–III ст. до н.е.) на основі народних пісень, священних наспівів та старовинних гімнів, оспівуються подвиги обожнених предків.

Засновником китайської філології став Дун Чжуншу. Завдяки його наполяганням було створено перший вищий навчальний заклад в історії Китаю – «Тайсьюе» («Університет»). У ньому викладали п'ять докторів, а навчалися п'ятдесят студентів. Кожний з викладачів знався на одній з книг «П'ятикнижжя».

Творцем історичної науки в Китаї вважається Сима Нян (близько 145–87 рр. до н.е.) – «китайський Геродот». Він є автором славного твору «Шицзі» («Історичні записки»). Над цим твором Сима Цянь працював понад 10 років. У ньому зроблена спроба осмислити і описати хід історії Китаю за більше, ніж тисячолітній період. Використовуючи хронологічно-біографічну форму, історик, хранитель державного архіву веде розповідь про жорстоких чиновників, конфуціанців, мужніх героїв, про підлабузників, ворожбитів, користолюбців. У цих записках йдеться про музику, релігію, календар, науку, гроші, торгівлю, ріки та канали. Головний висновок автора «Історичних записок» про мінливість не тільки культури і господарства, а й правлячих династій став його вироком. Він був засуджений до страти, яка була замінена кастрацією. В історії світової культури Сима Цянь залишився не тільки творцем багатотомної праці «Шицзи», а й першим істориком культури.

Впродовж усього розвитку китайської культури її важливим аспектом завжди була медицина. Свої здобутки вона з давніх часів фіксувала в письмових пам'ятках. Ще в VI ст. до н.е. лікар Бянь Цао в творі «Нань-цзін» («Книга про важке») систематично описав анатомію, фізіологію, патологію та діагностику, виступив з ученням про пульс і терапію. Бянь Цао був відомий як вправний хірург, що робив операції під наркозом, використовуючи для цього спеціальний напій.

У Стародавньому Китаї вперше застосували й описали у літературі й такі уславлені методи лікування, як голковколювання, припікання та масаж. Їх китайські лікарі активно застосовували вже в I тис. до н.е. Ці методи здійснюють вплив на хворий організм шляхом подразнення певних ділянок шкіри. Останнім часом лікарі переконалися в їх ефективності. Надзвичайно популярний у світі й дотепер стародавній метод лікування за допомогою «кореня безсмертя» – женьшеню. Китайці стали лідерами в застосуванні лікування наркотиками.

В галузі математики видатними китайськими досягненнями були використання десяткових дробів, обчислення відношення довжини

кола до його діаметра (число π), відкриття методу розв'язання рівнянь з двома і трьома невідомими. Ще до початку XIV ст. так званий «трикутник Паскаля» (XVII ст.) у Китаї вважався старовинним способом розв'язання рівнянь. Велику суму математичних знань вміщував трактат «Математика в дев'яти розділах», складений в II ст. до н.е. Він став свого роду інструкцією для землемірів, астрономів, чиновників.

Давні китайці були досвідченими астрономами, вміли вираховувати дати затемнення сонця, вели спостереження за плямами на ньому, склали в основних рисах місячний календар, перший в світовій історії зоряний каталог на 800 світил (350 р. до н.е.). Починаючи з 240 р. до н.е., китайські вчені точно фіксували кожну появу комети Галлея. В 104 р. до н.е. було вираховано, що тривалість року становить 365,25 дня. У Китаї зародилася давня традиція біологічного захисту рослин. До IV ст. н.е. відносяться описи методів використання одних комах для боротьби з іншими.

Китаї – батьківщина шовку, виробництво якого почалося понад дві тисячі років тому і який більше ніде не вироблявся. Його виготовляли з коконів шовкопрядів – червів декількох видів. Шовк був такий тоненький, що плаття з нього вільно проходило через перстень. Шовк дуже цінувався. За спеціальним указом імператора шовковий одяг мали право носити лише знатні та багаті люди. Виробництво шовку китайці тримали у великій таємниці. Вони торгували ним з іншими країнами. В I ст. до н.е. шовк з Китаю експортувався навіть у Римську імперію. Цьому сприяв Великий шовковий шлях, який був прокладений через гори, степи і пустелі в II ст. до н.е. Він відіграв особливу роль в культурних контактах Китаю із зовнішнім світом. Крім того, китайці експортували також напівдорогоцінне каміння (особливо нефрит), фарфор і прянощі¹.

У Стародавньому Китаї зародилась також культура чаю. Китайці першими навчилися вирощувати чайні кущі та готувати чай. Якраз звідси чайний кущ попав у країни Західної Європи. Слово «чай» походить від англійської назви Китаю «Чайна». По-китайськи «чай» означає «молодий листочок». В давнину пиття чаю було своєрідним ритуалом. Велику роль у ньому відігравали оточуюча обстановка, посуд і т.ін.

¹ Чизхолм Джейн, Міллард Енн. Ранні цивілізації. – С. 42.

Стародавнім китайцям належать і багато технічних винаходів. Протягом ранньої історії імператорської епохи Стародавній Китай збагатив світову культуру такими важливими винаходами, як компас (III ст. до н.е.), спідометр (III ст. до н.е.), фарфор. В період Ханьської імперії (за іменем династії Хань), яка впала в результаті повстання «жовтих пов'язок» (184–204 рр.), в Китаї були створені глобус та сейсмограф.

Стародавні китайські вчені винайшли такі морехідні та навігаційні прилади та пристрої, як румпель* та багаторусні мачти. Китайці придумали стремена, що допомагають триматися у сідлі. На межі нашої ери в Китаї з'явився водяний млин, тоді ж створили водопідіймальну машину – насос, яка піднімала воду на поверхню землі.

Велике значення для розвитку загальнолюдської культури мало винайдення паперу. Спочатку ж матеріалом для письма служили черепахові панцирі, кістки тварин, бронзові та кам'яні посудини, нефритові дощечки. Тексти на них вирізали за допомогою металевих інструментів. У I тис. до н.е. тексти книг і документів стали вирізати на бамбукових і дерев'яних дощечках. У верхньому краю цих дощечок просвердлювали дірочки і зв'язували їх разом шкіряним або шовковим шнурком. Такі книги мали надто велику вагу і це було значним їхнім недоліком. Наприклад, бамбукову книгу одного вченого III ст. до н.е. перевозили на п'яти возах.

З появою шовку китайці дуже довго писали на ньому (з III ст. до н.е.), використовуючи як чорнило натуральні фарби. Але шовк – дуже дорогий матеріал, через що він не годився для широкого вжитку. Тому пошуки більш зручного матеріалу для письма продовжувались. Вони увінчались винаходом паперу, виробництво якого почалося в 105 р. н.е. Папір варили з кори дерев, ганчірок, коноплі. Автором цього величезного в історії людства відкриття став чиновник Цай Лунь. Приблизно тоді ж була створена туш.

Згодом у Китаї були винайдені ксилографія – початкова форма книгодрукування (VI–VIII ст.) та порох (X ст. н.е.), а за династії Тан (VII–X ст.) – механічний годинник. Розвиток шовкоткацтва обумовив такі фундаментальні винаходи, як приводний пас та ланцюгова передача. У Китаї винайшли гармату.

* Підойма на судні для повертання керма, руля.

Взірцем, грандіозним пам'ятником оборонної архітектури є Великий китайський мур, будівництво якого почалося в 214 р. до н.е., імператором Цінь Шихуанді (правив у 238–210 рр. до н.е.) і тривало з перервами понад тисячу років. Його будівництво було спрямоване, насамперед, на охорону, захист зовнішніх кордонів імперії від вторгнень войовничих кочівників з Півночі. Мур мав довжину 4000 км, за іншими даними – 6700 км, висоту – 9 м, ширину – в нижній частині – 8 м, у верхній – 5 м. По гребеню муру могло проїхати одночасно п'ять вершників. Вздовж муру було споруджено 60000 сторожових веж (збереглося 20000). Цю споруду в давнину називали «восьмим чудом світу». Вона частково збереглася до нашого часу і залишається найбільшим творінням рук людських. Її видно навіть з Місяця. Вислів «одгородитися китайським муром» дістав переносне значення. Він означає: замкнутися у власному світі, відмежуватися від суспільства, від зв'язків з іншими людьми і народами.

Китайські будівельники здобули славу й іншою грандіозною спорудою – Великим каналом, що з'єднав Пекін з Ханчжоу. Будівництво цього найбільшого в світі каналу, справжнього шедеву світового іригаційного мистецтва, почалося ще у VI ст. до н.е., продовжувалося протягом майже двох тисяч років і було завершено лише у XIII ст. н.е. Ця складна гідротехнічна споруда довжиною понад 1800 км і шириною від 15 до 350 м має численні пристрої для перекачування та очищення води.

Словник термінів та понять теми

Ассиріологія – наука про історію та культуру стародавньої Месопотамії, у вужчому розумінні слова – стародавньої Ассирії. Назву цю отримала тому, що перші месопотамські пам'ятки походять з Ассирії.

Астральний культ – обожнення неба та небесних світил.

Атон – в давньоєгипетській міфології – Бог Сонця. Зображається у вигляді сонячного диска.

Вавилон – столиця стародавньої Вавилонії; руїни Вавилону лежать на лівому березі Євфрату, приблизно 120 км на південь від сучасного Багдаду. Вавилонці називали його «Бабілі» – «Ворота божі».

«*Висячі сади Семіраміди*» – оперті на стовпи платформи терас, на яких у насипному ґрунті росли екзотичні дерева та кущі.

Гільгамеш – міфічний цар міста Урука, герой давньовавилонського епосу. Був на дві третини богом, а на одну третину – людиною; вчинив багато героїчних подвигів, прагнучи досягти безсмертя.

Гоіаф – за біблійною легендою, велетень-силач; загинув у двобої з юним пастухом Давидом, який згодом став іудейським царем.

Дхарма – одне з центральних понять індуїзму, яке означає пануючий над світом вічний моральний закон.

Єгиптологія – наука про історію та культуру Стародавнього Єгипту. Поділяється на три основні галузі (з численними відгалуженнями): єгипетська археологія, єгипетська філологія та література, єгипетська історія.

Жрець – особа, що займалася відправленням релігійних обрядів у язичників. Жрець здійснював жертвоприношення божеству, слідкував за вшануванням богів, доглядав за статуями богів і за священними тваринами, молився їм і приносив жертви, приймав дари від віруючих. Найбільшого розвитку жрецьтво досягло в Єгипті, Індії, Іудеї. Жерці звільнялися від будь-яких податків.

Зиккурат – висока ступінчаста храмова вежа зі святинями-алтарями.

Ієрогліф – фігурний знак ідеографічного письма. При такому принципі письма використовуються не букви, які відповідають звукам, а малюнки чи особливі знаки, що відповідають цілим словам або частинам слова (у давньоєгипетській, китайській, японській та інших мовах). Ієрогліфи почали використовуватися з IV тис. до н.е. Ієрогліфічними написами прикрашали стіни храмів, будівель, гробниць, пам'ятників.

Іригація – штучне зрошення землі за допомогою спеціальних пристроїв.

Ісіда – в давньоєгипетській міфології дружина Осіріса, богиня родючості, води, вітру, чарівництва, мореплавання, охоронниця померлих.

Клинопис (клинописне письмо) – тип письма. Знаки в клинописі мали клиноподібну форму, вичавлювали їх на сирій глині прямокутною паличкою. Цей тип письма застосовували в Передній Азії з кінця IV до кінця I тис. до не. Клинопис виник у Шумері на основі шумерського ієрогліфічного письма. Пізніше його запозичили асирійці, вавилоняни, урартці, хетти, перси та ін. Вперше розшифрував клинопис (перський) у 1820 р. Ф.Гротенд. Різні види клинопису дешифровано в XIX–XX ст. Знаки клинопису відображають і цілі поняття, і окремі звуки.

Манускрипт – давній рукопис (на папірусі, пергаменті, папері).

Нефертіті – давньоєгипетська цариця, дружина фараона Аменхотепа (Ехнатона).

Нірвана – центральне поняття джайнізму і буддизму, яке означає вищий стан, мету людських прагнень.

Осіріс – в давньоєгипетській міфології бог помираючої та воскресючої природи, покровитель і суддя мертвих.

Папірус – багаторічна трав'яниста рослина родини осокових. Батьківщина папірису – тропічна Африка; у стародавніх єгиптян – сувій із склеєних стрічок, вирізаних із стеблин папірису, попередник паперу; стародавній рукопис, написаний на матеріалі з папірису. Крім того, з папірису виготовляли одяг, циновки тощо.

Пергамент – спеціально оброблена шкіра молодих тварин, що до винайдення паперу використовувалася як матеріал для письма, документ, написаний на такому матеріалі.

Піраміда – гробниця єгипетських фараонів у вигляді величезної кам'яної архітектурної споруди з чотирикутною основою та трикутними боковими гранями із спільною вершиною.

Санскрит (буквально – очищений, оброблений) – одна з головних давньоіндійських мов. Відрізнялась суворо нормалізованою та уніфікованою граматиною. Вчений брахман (жрець) Паніні, який жив у V–IV ст. до н.е., створив першу в Індії нормативну граматику санскриту. Санскритом написані визначні літературні та релігійні пам'ятки: «Веди» і епос «Махабхарата».

Семіти – група народів, батьківщиною яких, напевно, був теперішній Арабський півострів. Семітська культура – одна з найдавніших розвинутих культур людства, а семітське письмо (фінікійське)

лягло в основу грецького алфавіту, з якого розвинулись латинський алфавіт і кирилиця (слов'янська азбука).

Сфінкс – у Давньому Єгипті кам'яна фігура лежачого лева з головою людини, що уособлювала владу фараона.

Східна культура – тип суспільних систем, в яких переважає установка на злиття людини з природою, відмова від активного втручання в процеси оточуючого світу і робиться акцент на особистісне самоудосконалення, формування ціннісної свідомості.

Уеєй – недіяння. Основний спосіб досягнення Дао. Недіяння означає невтручання в природні процеси, принцип ненанесення шкоди природі; це дія, погоджена із законами світобудови.

Упанішади (санскр. – таємне знання) – пам'ятники давньоіндійської літератури, зібрання 108 філософських творів, релігійно-філософські коментарі до «Вед», що утворюють заключну частину ведичної літератури – веданту («кінець Вед»). Упанішади є основою всіх ортодоксальних (які приймають авторитет Вед) релігійно-філософських систем Індії.

Фанза – традиційне китайське житло.

Фенікс – у міфології стародавніх народів (єгиптян, фінікійців) – чарівний, казковий птах, який, проживши кілька сот років, спалював себе, а потім знову воскресав, поставав з попелу молодим і оновленим; символ вічного оновлення, відродження, невмирущості, безсмертя.

Питання до самоконтролю

1. Де були найсприятливіші умови для розвитку стародавньої землеробської культури?
2. Чому сучасний світ – це сплав східних та західних культур?
3. Коли починає виникати державність?
4. Що таке піктографія та ідеографія?
5. Які переваги фонографії?
6. Які є два види фонографії?
7. Що винайшли шумери?
8. Як звали міфічного вавилонського героя, про якого написано поему?
9. Що спільного між «висячими садами» Семіраміди і зіккуратом?
10. В палаці якого царя прощалося військо з помираючим Олександром Македонським?
11. Назвати знак-малюнок, який означав слово, частину слова, за допомогою якого можна було надовго зберегти в пам'яті і передати іншій людині необхідні дані.
12. Хто такі жерці?
13. Яку фортифікаційну споруду видно навіть з Місяця?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Текст законів Хаммурапі, який дійшов до нас, був записаний:
 - а) на глиняній табличці;
 - б) на папірусі;
 - в) на камені;
 - г) на папері.
2. Велика бібліотека „глиняних книг» була зібрана за наказом:
 - а) Дарія I;
 - б) Ашшурбанапала;
 - в) Соломона;
 - г) Хаммурапі.
3. Що винайшли шумери:
 - а) папірус;

- б) папір;
- в) колесо;
- г) гончарний круг;
- д) бронзу;
- е) стремена;
- є) пиво.

4. Різновиди ідеографії:
 - а) клинописна писемність;
 - б) китайське письмо;
 - в) індійське письмо.

Теми рефератів

1. Значення культури Стародавнього Сходу для людської цивілізації.
2. Наукові та художні досягнення стародавніх цивілізацій Месопотамії.
3. Релігійні вірування шумерів.
4. «Кодекс Хаммурапі» – перший в історії збірник законів.
5. Наука та мистецтво в Стародавньому Єгипті.
6. Єгипетські піраміди – монументальна кам'яна архітектура.
7. Своєрідність культурної старовини Індії.
8. Правила «Маат» – верховний принцип давньоєгипетської етики.
9. Упанішади – пам'ятники давньоіндійської літератури.
10. Веди – стародавні пам'ятники індійської релігійної літератури.
11. Поеми «Махабхарата» і «Рамаєна» – цінне джерело для вивчення індійської культури.
12. Культура Стародавнього Китаю.
13. Філософські школи Стародавнього Китаю.

Лекція 4**КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ**

- Місце античності в історії світової культури.
- Особливості античної культури.
- Крито-микенська цивілізація. «Грецька міфологія».
- Наука, література і мистецтво в Стародавній Греції.
- Стародавні Олімпійські ігри.

Поняття «античність» з'явилося в епоху Відродження. Тоді італійські гуманісти запровадили термін «античний» для визначення греко-римської культури, найстародавнішої з відомих у той час. «Античність» (від лат. *antiquus*) вживається в двох змістовних значеннях. У широкому розумінні означає «стародавній», а у вузькому – «історія та культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму». Античний – такий, що відноситься до культури стародавніх греків і римлян. Хронологічні рамки античності – приблизно з XI ст. до н.е. до V ст. н.е., коли перестала існувати Західна Римська імперія.

Античність характеризується виникненням і формуванням держави. Тоді відбувалися перші спроби виходу людини з природи й перехід до її пізнання. Світ почав сприйматися вже не міфологічно. Людина стала індивідуальністю. Античність – це стан людини, керованої іншою людиною (раб–рабовласник).

Античний світ, який спочатку (в VIII–VI ст. до н.е.) знаходився в межах декількох культурних центрів однієї лише Греції, до кінця свого існування в V ст. н.е. охопив величезний простір від Шотландії до Африки і від Гібралтару до Закавказзя та Палестини. Починаючи з перших століть нашого літочислення, європейська культура розвивалась під безперервним впливом культурної спадщини античного світу. Античність є історичним фундаментом сучасної Європи, спільним минулим всіх європейських народів. Вона робить їх членами однієї європейської культурної сім'ї. Ця сім'я має одних учителів: стародавніх греків і римлян. Г.Гегель вважав, що людина, не знайома з витворами античного мистецтва, прожила життя, не знаючи краси.

Т.Г.Шевченко в повісті «Художник» вустами одного з героїв сказав: «Я цілком зрозумів, як необхідне вивчення антиків і взагалі життя і мистецтва стародавніх греків».

Стародавня Греція цілком справедливо вважається колыскою європейської цивілізації. Починаючи з VIII ст. до н.е., вона стала одним із найінтенсивніших вогнищ духовності в світовій культурі. Цьому сприяло те що Греція як середземноморська країна розташована на стику Європи та Азії, поблизу Африки. Мореплавання забезпечувало їй інтенсивний інформаційний обмін, взаємозбагачення культур. Взаємодія відносно сприятливих природних і соціальних факторів позитивно вплинула на розвиток культури. До кінця VI ст. до н.е. греки випередили в царині культури всіх сусідів, зокрема країни Передньої Азії. Останні до того часу очолювали культурний прогрес людства.

Хоч антична культура, особливо у початковий період свого розвитку, немало запозичила з більш розвинутих на той час культур Сходу, вона була явищем глибоко оригінальним. Антична Греція не була обтяжена азіатською традицією. «Вступаючи у світ Греції, ми відчуваємо, що на нас віє рідним повітрям, – це Захід, це Європа», – писав О.Герцен.

У сьогоденні життя органічно вплелися численні поняття, слова, назви, імена, вирази, які дійшли саме з культури Стародавньої Греції. Коли хочуть підкреслити величину предмета, то кажуть, що він «гігантських» розмірів. Коли наголошують на величч якоїсь роботи, то кажуть, що вона «титанічна», і навпаки – незначних людей називають «пігмеями». З грецького лексикону вирази: «панічний жах», «яблуко розбрату», «ріг достатку», «олімпійський спокій», «лебедина пісня», «гомеричний сміх», «ахіллесова п'ята», «муки Тантала», «Сізіфова праця», «троянський кінь», «Сцілла і Харібда». Із Стародавньої Греції походять такі слова: академія, лицей, школа, демократія, деспотія, диктатура, монархія, олігархія, партія, політика, республіка, тиранія.

Традиційно в історико-культурній хронології Греції виділяються періоди: гомерівський або ранньоархаїчний (XI–VIII ст. до н.е.), архаїчний VIII–VI ст. до н.е.), класичний (V – остання чверть IV ст. до н.е.) – це був час найвищого піднесення грецької культури, елліністичний (остання чверть IV–I ст. до н.е.). Кінцем давньогрецької культури вважають завоювання її останніх осередків римлянами наприкінці I ст. до н.е.

Біля джерел культури Стародавньої Греції знаходилась критомикенська цивілізація. Вона розвинулась на островах Егейського моря, узбережжі Малої Азії та Балканського півострова. Це була одна з найдавніших цивілізацій Східного Середземномор'я. Центрами її були острів Крит і місто Микени в материковій Греції, на її півдні, в північно-східній частині півострова Пелопоннес.

Час виникнення критської культури (або минойської* – за іменем легендарного критського царя Миноса) – межа III–II тис. до н.е. Переживши періоди піднесення та спаду, вона проіснувала приблизно до 1100 р. до н.е., її відмітною рисою була наявність палаців-цитаделей, могутніх архітектурних комплексів. В результаті археологічних розкопок, які у 1894 р. першим розпочав у Кносі – стародавньому місті егейського світу на Криті – Артур Еванс, знайдено величезне приміщення (палац) або комплекс приміщень загальною площею 16 тисяч квадратних метрів. Він був збудований і декілька разів перебудований в період між 1900 р. і 1450 р. до н.е. В ньому було близько 300 приміщень. Залишки ванних кімнат і системи каналізації свідчать про високий рівень цивілізації. Стіни в палаці розмальовані фресками (водяними фарбами по сирій штукатурці) із зображенням рослин, тварин, особливо часто бика, казкових грифонів (левів з орлиними головами), безліччю людських постатей. Своєю архітектурою палац передбачив головну ідею античності – при всій своїй величчю він не пригнічував людину, а виступав відповідним їй. Вчені вважають, що в палаці і на прилеглих до нього територіях жило приблизно 30 тис. чоловік. Близько 1400 р. до н.е. палац згорів і був покинутий.

За грецькою міфологією, один з палаців, збудований на острові Крит Дедалом, називався Лабіринт. Він мав складну систему коридорів і переходів, заплутані ходи, з яких важко було знайти вихід. В Лабіринті жив Мінотавр – казкова потвора, чудовисько з чоловічим тулубом і бичачою головою. Дочка критського царя Миноса – Аріадна, покохавши афінського героя Тесея, допомогла йому вбити Мінотавра й вийти з Лабіринту, давши йому клубок ниток. «Ниткою Аріадни» називають спосіб, що допомагає вийти із скрутного становища. Крилатою стала і назва цього палацу: лабіринтом називають складне, заплутане становище, з якого важко знайти вихід.

* Така назва дана англійським археологом Артуром Евансом, який відкрив цю культуру в 1900 р.

Жителі Крита залишили після себе і письмові пам'ятки. Приблизно у 1900 р. до н.е. тут виникла система складового лінійного письма – лінійне письмо А, а з XV ст. до н.е. з'явилося нове письмо – лінійне письмо Б. Досі вдалося прочитати тільки другу, більш молоді писемність – лінійне письмо Б. Це сталося в 1952 р., і найдивніше, що зробив це відкриття (після марних старань багатьох видатних вчених) 30-річний англійський архітектор Майкл Вентріс (1922–1956), який займався дешифруванням критського письма як любитель. Разом з Джоном Чедвідом – англійським класичним філологом, професором університету в Кембріджі, він довів, що тексти цього письма написані давньогрецькою мовою. Але до цього часу не вдалося нікому прочитати жодного знака з більш раннього критського письма – лінійного письма А¹.

Розквіт минойської культури припадає на XVI – першу половину XV ст. до н.е. Але в середині XV ст. до н.е. майже всі поселення та палаци острова були зруйновані внаслідок сильного виверження вулкана на острові Фера (сучасний Санторин), який знаходиться за 110 км на північ від Криту, а також вторгненням з материкової Греції войовничих греків-ахейців або микенців. Вони в 1400 р. до н.е. завоювали Крит. В 1400–1100 рр. до н.е. ще процвітала спільна минойсько-микенська культура, але Крит уже став другорядною державою. До 1100 р. до н.е. минойська цивілізація зникла зовсім.

У XV ст. до н.е. центр цивілізації переміщується в материкову Грецію. Тут з'явився новий гегемон – ахейське місто Микени. Воно створило власну своєрідну культуру, яка сформувалась близько 1700 р. до н.е. Розквіт микенської цивілізації припадає на XV–XIII ст. до н.е. Гомер назвав Микени золоторясними. Це – справедливо. Археологи знайшли там чимало золотих предметів (ритуальних прикрас, зброї, золотих посудин). Близько 1250 р. до н.е. коаліція ахейських племен на чолі з царем Микен Агамемноном захопила й зруйнувала місто Трою на узбережжі Малої Азії. Події, пов'язані з Троянською війною, становлять основу давньогрецького героїчного епосу. Агамемнон – один з головних героїв «Іліади» Гомера.

Крито-микенська цивілізація припинила своє існування в XII–XI ст. до н.е. Це пов'язано з тим, що в кінці XIII ст. до н.е. величезна маса північнобалканських варварських, не зачеплених крито-микенською

¹ 100 великих чудес света. – М, 1999. – С. 82.

цивілізацією племен, попрямувала на південь. Провідну роль в цьому переселенні народів відіграло грецьке плем'я дорійців, які жили в умовах первісного ладу. Але вони мали велику перевагу перед ахейцями – володіли більш ефективною, ніж бронзова, залізною зброєю. Якраз з приходом дорійців в XII–XI ст. до н.е. починається в Греції залізний вік.

Наступний період грецької історії, як правило, називають гомерівським – на честь грецького епічного поета Гомера, автора славнозвісних епічних поем «Одіссея» та «Іліада». Це перші відомі нам грецькі літературні твори і, разом з тим, взагалі перші пам'ятки літератури в Європі. Вони настільки досконалі, що до цього часу стоять в ряду найбільших досягнень світової літератури і являють собою неперевершені зразки світової епічної поезії. Ці твори називають перлинами світової літератури, і даремно сім грецьких міст сперечаються за честь вважатися батьківщиною великого Гомера. Вони є свого роду кодексом моралі, яка утвердилась в античній культурі на багато століть. Вищою цінністю для знатного воїна, героя «Одіссеї» та «Іліади», є посмертна слава, вічна пам'ять про доблесні подвиги. Поеми Гомера – носії педагогічних принципів: якщо хочеш бути оспіваним, будь таким, як мудрі та мужні герої Гомера. Це твори – про людські стосунки, про добро і зло, про честь і безчестя, про свободу і долю. В усі часи вони читались як глибоко сучасні. Колись афінська молодь завчала їх напам'ять, що було частиною освіти.

Поеми створені близько середини VIII ст. до н.е. і є єдиним історичним матеріалом, важливим джерелом інформації про історичні події IX–VIII ст. до н.е. До нас повний текст гомерівської «Іліади» дійшов тільки в списку X ст. н.е., «Одіссеї» – у списку XII ст. Нині вже відомо, що в основі сюжету «Іліади» лежить справжній історичний факт. У 1240 р. до н.е. кілька грецьких племен об'єдналися для походу до північно-західних берегів Малої Азії з метою завоювання Троянського царства. Після десятилітньої облоги ахейці захопили Трою (Іліон) і зруйнували її. Події Троянської війни оспівані в «Іліаді» (від. слова Іліон).

«Іліада» містить близько 15700 віршів і охоплює 50-денний відрізок останнього, десятого, року цієї війни. У 1871 р. відкрив місцезнаходження Трої та розкопав її німецький археолог Генріх Шліман (1822–1890). Він був сином злиденного пастора з невеличкого села в німецькій землі Мекленбург і ще з дитинства захопився пригодами

героїв «Іліади» та «Одіссеї». Г.Шліман вів розкопки і в Микенах. Завдяки його розкопкам стало відомо, що Троя була побудована в III тис. до н.е., але перебудовувалася щонайменше вісім разів. Але все-таки немає ніяких археологічних доказів, які підтверджували б, що Троянська війна відбувалася саме так, як описав її Гомер.

Ще з античних часів вважається, що «Одіссея» створена пізніше «Іліади». В «Одіссеї» розповідається про мандрі та пригоди, переважно фантастичні, одного з визначних учасників, героя Троянської війни, царя, володаря острова Ітаки, Одіссея, його повернення додому після війни. Одісей – втілення мудрості, розважності, хитрощів, що він їх успадкував від свого предка – бога Гермеса. Улюбленицею греків стала і вірна дружина Одіссея – Пенелопа. Описуючи події, які відносяться до крито-микенської епохи, Гомер, як правило, переносить їх у більш пізніше історичне середовище. Близько 12000 віршів «Одіссеї» охоплюють події 40 днів, проте поет спромігся за допомогою складних композиційних прийомів розповісти, що сталося за десять років після того, як загинула Троя.

Завдяки «Одіссеї» та «Іліаді» Гомер став найпопулярнішим поетом античності, незаперечним авторитетом. Він стояв біля джерел грецької та всієї європейської літератури. Давньогрецький філософ Платон писав, що Гомер виховав усю Грецію. Античні храми прикрашали статуями героїв Гомера, рельєфами на сюжети його поем. Сцени з поем малювали на стінах, карбували на зброї. За словами українського філософа Григорія Сковороди, Гомер був першим пророком стародавніх греків. Коли греки казали: поет (творець), то мали на увазі Гомера. Визнаючи заслуги Гомера, великий афінський драматург Есхіл говорив, що всі його твори – це лише крихти з розкішного стола Гомера.

Наслідуючи Гомера, римський поет Вергілій створив знамениту «Енеїду», національний римський епос. Інший римський поет Овідій сказав про епос Гомера такі слова: «Всі ми черпаємо натхнення із спільного джерела». З шануванням сприйняли Гомера видатні представники Відродження. Один з них, великий італійський поет Петрарка, якому в 1360 р. випало щастя придбати рукописний текст Гомера, притиснувши його до грудей, вигукнув: «О, великий муж, з якою радістю я вислухав би тебе!»

Незважаючи на те, що Гомеру присвячена велика кількість літератури і навіть склалася особлива наука – гомерологія, даних про

нього дуже мало. Відомо, що народився він на острові Хіос. Припускають, що час його життя між 850–750 рр. до н.е. Був Гомер співцем, який виконував свої поеми.

Антична традиція зображує його як сліпого діда (слово «гомер» інколи тлумачать як сліпий). Проте поеми Гомера свідчать, що найменш від народження він не був сліпим. Зоровим образам в його поемах належить провідне місце. Він, як художник-живописець, передає найтонші відтінки барв. Палітра Гомера дуже цікава для спеціального аналізу.

Високої поетичної майстерності вимагають переклади творів Гомера. Над ними працювали такі велетні української літератури, як Пантелеймон Куліш, Олександр Потебня, Леся Українка. Вагомим надбанням вітчизняної культури є повний український переклад «Одісеї» та «Іліади», що його здійснив розмірами оригіналу (гекзаметр) видатний український перекладач, житомирянин Борис Тен (Микола Васильович Хомичевський). Цей переклад відповідає всім вимогам сучасного гомерознавства і відзначається неабиякою поетичною майстерністю. Фахівці оцінили його як подію, що виходить за межі української літератури.

В цілому гомерівський період був часом занепаду, застою культури. Але якраз тоді створювались передумови стрімкого піднесення грецького суспільства в архаїчну і класичну епоху.

Архаїчний період грецької історії охоплює VIII–VI ст. до н.е. В цей період, разом з остаточним розкладом родової общини, відбувається формування античного поліса – держави-міста. До його складу входила і територія з навколишніми земельними ділянками та поселеннями землеробів. В полісах нутрувало політичне життя, де, за словами Гегеля, дух епохи постійно кував нове. Найбільшими полісами були Афіни, Спарта, Коринф, Аргос, Фіви.

Поліси приваблювали талановитих людей із всіх околиць земель. Тут людина вперше відчула себе особистістю, вільною та незалежною істотою. Кожна людина прагнула до самовираження. Вона відчувала свою самоцінність. З VI ст. до н.е. у більшості полісів встановилась демократична форма правління. Вона охороняла права кожного громадянина, робила його активним і свідомим учасником політичного життя. Афінянин міг критикувати кого завгодно. В афінському театрі в карикатурному вигляді зображались відомі політичні діячі.

Погляд на людину як на унікальне явище природи, повага до особистості вільного громадянина поліса зумовили таку яскраву рису грецької культури, як антропоцентризм – обожнення людини. Саме в Афінах філософ Протагор із Абдер проголосив відомий вислів: «Людина є мірою всіх речей», а в софоклівській «Антигоні» найкраще показано захоплення звершеннями людини.

Головним життєвим центром в давньогрецьких містах-державках була агора (від гр. – площа) – місце публічних зборів і ринкова площа. Навколо агори розташовувались громадські споруди і храми. Вільний грек проводив тут більшу частину свого життя: спілкувався, продавав, купував, міняв, брав участь у розв'язанні політичних справ. На агорі виставлялися для публічного ознайомлення нові закони й урядові розпорядження.

Пізніше на агорах почали будувати криті галереї з колонами, які називались портиками. Вони служили укриттям від сонця і згодом стали улюбленим місцем для дрібних торговців, філософів, різних гультьяїв.

Хоч у політичному відношенні Греція ділилась на безліч самостійних міст-держав, але якраз в архаїчну епоху активна взаємодія греків з іншими народами пробудила в них почуття єдності, яке охопило грецький світ у цілому. Все населення Греції приблизно з VII ст. до н.е. стало називати себе еллінами, а свою країну – Елладу*. Спочатку еллінами називалось грецьке плем'я, яке оселилося на півночі Греції – в районі Південної Фессалії. Слово «еллін» виникло від імені легендарного героя Елліна, який, за переказом, був прабадьком грецького роду.

Характерною рисою античної культури є антропоморфізм – перенесення властивих людині рис на природу, наділення людськими властивостями явищ природи, тварин, предметів і фантастичних створінь. Крім того, антропоморфізм передбачає поклоніння богам у людській подобі. Боги мали людську подоби: їх уявляли як молодих, прекрасних і безсмертних людей, наділяли вищою тілесною красою. Вони володіли людськими достоїнствами і людськими слабостями. Боги кохалися, одружувались, мали дітей, помилялися, сварилися, ревнували, хитрували, зводили один на одного наклепи, обманювали.

* Еллада – назва Греції грецькою мовою.

Для грецької релігії, як і для стародавньосхідних, характерний політеїзм – багатобожжя. За легендою, боги жили на найвищій горі Греції – Олімп (2927 м), яка знаходилась у Фессалії – області на північному сході Стародавньої Греції. Фессалію вважають колискою грецької міфології*. Якраз тут, на думку греків, відбувалась боротьба титанів проти Зевса. Богів греки називали олімпійцями. Верховним богом у грецькій міфології, володарем світу був Зевс. Найповажнішою серед богинь, володаркою неба, покровителькою родинного життя та шлюбу була Гера – Зевсова сестра і дружина, старша дочка Кроноса і Реї. Вона відзначалася владністю, жорстокістю та ревнивою вдачею. Свого брата Посейдона Зевс зробив могутнім богом моря. Його також називали хитачем землі, тому що вважали, що він викликає землетруси.

Інший брат Зевса – Аїд (букв. – безвидний, страхітливий) після розподілу світу між трьома братами одержав підземне царство, став його володарем, підземним божеством. У грецьких міфах Аїдом часто зветься саме царство мертвих (звідси російське слово «ад» – пекло, куди нібито потрапляють душі грішників). За легендою, вартовим підземного царства є триголовий пес Кербер (Цербер), який всіх туди пропускає, але нікого звідти не випускає. В Аїді знаходилась річка забуття – Лета. Мерці, напившись води з цієї річки, забували про своє минуле, про все, що сталося з ними за життя. Канути в Лету – бути забутим на землі.

Одним з найважливіших богів грецької міфології був Аполлон – син Зевса й титаніди Лето, брат-близнюк Артеміди – богині мисливства, покровительки звірів. Спершу він був богом скотарства і рільництва, згодом – опікуном мистецтва і муз, покровителем співаків і музикантів, богом Сонця і світла (звідси його друге ім'я – Феб, що означає «блискучий»). Аполлон уособлював, втілював раціональну ясність, гармонію, художнє натхнення, впорядкованість, пластичну

* Міфологія (грецьк. «міфос» – переказ, оповідання; «логос» – слово, вчення) – наука про міфи, система міфів того чи іншого народу. Міф – один із видів усної народної творчості, характерних для періоду стародавнього світу. За змістом міфи – перекази про явища природи, історичні події або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот. Найбільш відомі та вивчені міфи давніх греків і римлян.

досконалість, помірність, красу і спокій. Зображався він прекрасним юнаком з кіфарою* і луком.

Аполлона, як правило, супроводжували богині, покровительки поезії, мистецтв і наук – музи. Звідси і його друга назва – Мусагет. Ці красномовні дочки Зевса і богині пам'яті Мнемозіни були джерелом поетичного натхнення, творчості людей. В давньогрецькій міфології муз було дев'ять, кожна з яких опікувалась якимось одним видом творчості та інтелектуальної діяльності. Кліо була музою історії, Евтерпа – поезії та музики, Талія – комедії, Мельпомена – трагедії, Терпсіхора – танків, Ерато – любовної лірики, Полігімнія – священних гімнів, Уранія – астрономії, Калліопа – епосу.

Найстаршою з дев'яти муз, покровителькою епічної поезії, була Калліопа. Вона вважається матір'ю уславленого, натхненного давньогрецького співця, віртуозного музики – Орфея. Його часто згадують найславніші поети і музиканти. В останньому розділі «Євгенія Онегіна» О.С.Пушкін порівняв з ним славнозвісного італійського композитора Россіні. Микола Вороний у вірші «Іван Франко» порівняв з Орфеєм великого українського поета, а Леся Українка розповіла про міфічного співця в поезії «Орфеево чудо».

За легендою, коли Орфей співав, перебираючи золоті струни своєї кіфари**, його слухала вся природа. Дикі звірі виходили з лісових нетрів і печер, щоб послухати Орфея. Звідусіль до нього зліталися птахи – вони хотіли навчитися краще співати. Навіть дерева сходили зі своїх місць і оточували Орфея уважною юрбою.

Одним з улюблених місць перебування Аполлона та муз був гірський масив у центральній частині Греції, який називався Парнас. Між його вершинами било Кастальське джерело, з якого шили музи і яке давало натхнення поетам. Тому інше значення слова Парнас – світ поезії та поетів.

За грецькою міфологією, це джерело вибив копитом казковий птахокінь (крилатий кінь) – Пегас. Він жив на горі серед муз. Колісь Пегас приносив Зевсові на Олімп грім і блискавку, а потім став

* Давньогрецький струнний щипковий музичний інструмент типу ліри, який мав чотири і більше струн.

** Ті, що грали на кіфарі та співали, називалися кіфаредями, а ті, що тільки грали, – кіфаристами.

конем поетів, символом поезії. «Осідлати Пегаса» означає стати поетом, писати вірші.

Загальногрецьким релігійним центром з храмом і оракулом (священним місцем) Аполлона було місто Дельфи. На храмі Аполлона був напис: «Нічого понад міру». Цей афоризм приписують Солону (близько 640–558 рр. до н.е.) – напівлегендарному законодавцю, якого вважають одним із семи мудреців стародавнього світу.

Аполлоновим сином, богом лікування в стародавніх греків був Асклепій. Греки зображали його з палицею, навколо якої обвилася змія. У Римі Асклепія називали Ескулапом. Це слово – жартівлива, іронічна назва лікаря.

Богинею кохання та вроди була Зевсова дочка Афродіта. За однією з версій, вона народилася, виникла з морської піни біля острова Кіпр, тому і звалася часто Кіпрідою. Афродіта стала матір'ю Ероса – бога кохання, вродливого крилатого хлопчика, що вражає серця людей і богів своїми стрілами, викликаючи кохання.

Богом вогню та ковальської справи в грецькій міфології вважався Гефест – син Зевса і Гери, опікун ремісників. Він єдиний із богів не цурався фізичної праці: кував блискавки для Зевса, зробив для нього золотий трон, будував палаци на Олімпі. Незважаючи на кульгавість на обидві ноги, потворний зовнішній вигляд, Гефест взяв в жінки прекрасну богиню Афродіту, яка любила Ареса, приносячи Гефесту страждання.

Однією з найголовніших богинь грецької міфології, улюбленою дочкою Зевса була Афін Паллада. Вона народилася в повному озброєнні (шоломі та панцирі) з голови батька, яку за наказом останнього розколов сокирою Гефест. Афіна – богиня війни і перемоги, а також мудрості, знання, наук і мирної праці, покровителька Афін. Греки зображали Афін Палладу величавою жінкою у військовому вбранні, із щитом, списом і в шоломі. Грізним богом війни, символом войовничості був Арей (Арес) – син Зевса і Гери.

Кожна галузь господарської діяльності мала свого бога-покровителя. Деметра, рідна сестра Зевса, Посейдона і Аїда, дружина Зевса, була богинею родючості, хліборобства та шлюбу («Мати хлібів»). Вона подарувала людям зерно і навчила їх вирощувати хліб. Богом родючості, живих сил природи, розкутості і свободи, помірності, інстинктів, неспокою та надмірності, виноградарства, вина, радісного сп'яніння був Діоніс (Вакх). Він навчив людей вирощувати вино-

град і робити вино. В античних народів на честь богів вина і веселощів відбувалися святкування та обряди – оргії. Інше значення цього слова – бучний, розгульний бенкет. Звідси відповідник Діоніса в римській міфології Бахус інколи вживається як синонім пияцтва. Вісником богів, богом торгівлі та ремісництва, опікуном подорожніх, гімнастів, провідником душ померлих до підземного царства Аїда став Гермес – син Зевса і німфи* Майї. Він вважався неперевершеним у спритності та красномовстві. За легендою, Гермес винайшов азбуку, математику, астрономію та бокс. У Гермеса і Афродіти був син незвичайної краси – Гермафродит. Він злився в одне ціле з німфою Солмакідією і став двостатевою істотою – напівчоловіком-напівжінкою, особою з ознаками чоловічої та жіночої статі.

За грецькою міфологією, всі олімпійські боги зберігали вічну молодість та безсмертя. Підтримували вони це за допомогою нектару – напою богів і амброзії (амвросії) – їжі богів.

Крім загальногрецьких богів, свого бога-покровителя мав кожний поліс. Як вважалось, такий бог захищає певну місцевість. Наприклад, Афіна, як вже згадувалось, була богинею-покровителькою Афін. Храм бога-покровителя споруджувався, як правило, в міській фортеці.

Значне місце у грецькій міфології посідали легенди про героїв, титанів – дітей богів і смертних**. Найбільшою пошаною користувався син Зевса і смертної жінки Алкмени – Геракл (гр. Негакієз, лат. Негсієз). Наділений незвичайною силою, мужністю, відвагою, всіма найкращими рисами грецького народу, він уславився своїми неймовірними подвигами, зокрема звільнив землю від чудовиськ. Геракл переміг, умертвив Гідру – потвору, дракона з дев'ятьма головами. Це був один з перших його подвигів. Інший подвиг Геракла полягав в тому, що він за один день вичистив занедбані, брудні стайні, що належали царю Авгію, який мав дуже багато худоби. Його батьком був бог Сонця Геліос, так зване «усевидюще божество». У сучасній мові зберігся вислів «авгієві стайні», тобто вкрай занедбана справа, що потребує великих зусиль. Геракл здолав велетня Антея –

* В грецькій міфології німфи – юні та прекрасні, безжурні та веселі істоти, напівбогині, що втілювали різні сили та явища природи. Античним німфам у слов'янській міфології відповідають русалки, мавки.

** Титан – у давньогрецькій міфології – велетень, що вступає у боротьбу з богами, люди виняткового розуму, таланту, духовної сили.

найвродливішого і наймогутнішого серед гігантів. Антей був сином бога морів Посейдона і богині землі Геї, яка давала йому невичерпну силу. Антей був непереможним, доки торкався матері-землі, беручи від неї нові сили. Геракл відірвав Антея від землі і задушив у повітрі. Образ Антея став символом людини, яка черпає силу в своєму народі. Одним з Гераклових подвигів є приборкання триголового пса Кербера, який стеріг підземне царство мертвих. Всього Геракл здійснив дванадцять подвигів, чим здобув вічну славу й безсмертя.

Багато грецьких героїв були учасниками Троянської війни. Про це описує в «Іліаді» та «Одіссеї» Гомер.

Одним з найхоробріших, найвизначніших грецьких героїв, учасником Троянської війни був Ахіллес (Ахілл) – син царя Пелея і морської богині Фетіди. В єдиноборстві з ним загинув один з головних троянських героїв – Гектор. Ахіллес мстився Гектору за вбивство свого друга. Мати Ахіллеса, бажаючи зробити сина безсмертним, скупала його в священних водах підземної річки Стікс. Вода ця робила людину невразливою. Але п'ята, за яку в дитинстві богиня його тримала, не торкнулась води і залишилась єдиним вразливим місцем. Ахіллес загинув від стріли, яка вразила його п'яту. Звідси вислів «ахіллесова п'ята» (вразливе місце).

Багатьох смертних дітей мала богиня вроди і кохання Афродіта. Одним з них був троянський герой, міфічний предок, прабабка римлян Еней. Сином бога Гермеса є й інший троянський герой – Одісей.

Створена греками надзвичайно багата і захоплююча міфологія стала найважливішим елементом грецької культури. На її основі пізніше розвивались література, філософія, наука. Міфи стали невичерпною скарбницею сюжетів для античного мистецтва і літератури. Грецька міфологія зробила великий вплив на інші народи і є вже протягом багатьох століть джерелом натхнення поетів і художників.

Міфологічні оповідання стародавніх греків систематизував перший відомий нам по імені давньогрецький поет Гесіод, який жив у VIII–VII ст. до н.е. і став відомим рапсодом*. Зробив він це на межі VIII–VII ст. до н.е. в поемі «Теогонія», тобто родовід богів. Крім родоводу богів, в ній розповідається про походження світу з хаосу.

* Рапсоди – давньогрецькі декламатори, мандрівні співці, які заробляли собі на життя виконанням без музичного супроводу на релігійних святкуваннях, бенкетах, поетичних змаганнях епічних поем (переважно Гомера).

Гесіод є автором повчальної поеми «Труди і дні», в якій розвивається думка про необхідність чесно трудитись та жити по справедливості, даються поради приватного і суспільного характеру, настанови по господарству (коли краще всього сіяти, косити, жати, як готувати начиння, якого наймати працівника) і правила житейської мудрості. Серед найкращих чеснот виділяються обачливість, уникнення ризику, прагнення відвернути від себе небезпеку на все життя, бережливість. Гесіод протиставляє свою поезію героїчному епосу як тверезу «правду» гарній «неправді». В VII ст. до н.е. творила Сапфо – лірична поетеса з острова Лесбосу, яка вважається першою жінкою в історії літератури. Головним мотивом поезії Сапфо, як можна судити з фрагментів віршів, що збереглися, була любов, сильні, поривчасті, палкі почуття. Особливої слави набули її епіталами: скарги дівчат на нареченого, який забирає їх подругу, вихваляння краси нареченої.

Приблизно в VI ст. до н.е. жив грецький байкар Езоп. До нас дійшло 426 його байок, не враховуючи різних варіантів.

Рубежем в історії Стародавньої Греції стали греко-перські війни (500–449 рр. до н.е.). Ними закінчується період формування античного поліса – архаїчний і починається період розквіту – класичний. Перемога греків у греко-перських війнах, остаточне оформлення класичного рабовласництва, розвиток полісної демократії сприяли піднесенню економічного і політичного життя Греції в V ст. до н.е. і розквіту грецької культури. Її центром стали Афіни, особливо під час правління Перикла. Талановитий, добре освічений Перикл (близько 490–429 рр. до н.е.) був політичним і військовим діячем Афін, видатним оратором. У 444–429 рр. до н.е. (15 років) він – перший стратег і керівник Афінської держави, глава демократичної партії. Правління Перикла – «золотий вік» афінської демократії – позначилося демократизацією Афінської держави, зміцненням її економіки і військово-політичної могутності, бурхливим розвитком мистецтва, філософії, літератури, театру, риторики, права. При ньому Афіни стали центром освіти Еллади. Перикл був у дружніх стосунках з Геродотом, Софоклом і Фідієм. Цілком заслужено Вольтер назвав цей період «Добою Перикла».

Давньогрецький історик Фукидід вкладає в уста Перикла такі знамениті слова: «Я тримаюсь тієї думки, що благополуччя держави, якщо вона іде по вірному шляху, більш вигідне для приватних осіб,

ніж благополуччя окремих громадян при занепаді всієї держави в її сукупності. Бо якщо громадянин сам по собі благоденствує між тим як вітчизна руйнується, він все одно гине разом з державою...».

На підготовку вільних громадян, здатних в повній мірі брати участь в управлінні державою, була орієнтована освіта в Греції. Фізичне здоров'я вважалося такою ж важливою справою, як і успіхи в оволодінні шкільними дисциплінами. Навчання хлопчиків починалося, як правило, з семи років і могло тривати до початку військової підготовки у вісімнадцять років. Освіта була платною. Дівчатка до школи не ходили, їх учили вдома матері. В багатьох сім'ях часто наймали спеціальних рабів, яких називали педагогами. Такий раб супроводжував хлопчика до школи, залишався з ним під час уроків і слідкував за його поведінкою та успіхами в класі.

У школі хлопчик вивчав три групи предметів. Першу вів учитель, який називався граматик. Він учив читанню, письму і арифметиці. Музику і поезію викладав кіфаред. Хлопчиків учили грі на трубах і лірі*. Діти заучували напам'ять уривки з поем, оскільки освічена людина повинна була цитувати в бесідах великих поетів. Педотриб учив танцям і атлетиці. На практичні заняття дітей водили в палестру (школа боротьби) або в гімнасій**. Учні брали участь в змаганнях. Вищої освіти не існувало¹.

В Стародавній Греції зародилась більшість сучасних наук, зокрема філософія. Це слово грецьке і означає любов до мудрості. В це загальне поняття об'єднувалися різні галузі знання, які у давніх греків не були спочатку розчленованими на окремі науки. Першими філософами були вчені, які вивчали всі сторони життя навколо них. Але пізніше філософія стала спеціальною наукою про найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення.

Для грека перше, головне питання, яке займало, хвилювало його розум, було з'ясування першооснови, першопричини світу, розуміння

* Ліра – давньогрецький струнний щипковий музичний інструмент, який вважається символом поетичної творчості. Спочатку ліри робили з черепахового панцира і рогів бика, а пізніше – з дерева. За міфом, ліру з панцира черепахи виготовив Гермес і подарував її Аполлону.

** Спортивна споруда, яка призначалась для фізичного розвитку, майданчик для тренувань. Пізніше гімнасії стали центром інтелектуального життя, почали будуватись з приміщеннями для занять та бібліотекою.

¹ *Миллард Енн, Пич Сьюзан*. Греки. – М., 1999. – С. 53.

закономірностей його розвитку. Першою на ці питання спробувала дати відповідь іонійська* філософія – стародавній матеріалістичний напрямок в грецькій філософії, який виник в іонійському місті Мілеті – найбільшому та економічно найрозвинутішому грецькому полісі в Малій Азії (звідси і «Мілетська школа»). Для його представників – Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена – об'єктом роздумів була, насамперед, природа (лат. *natura*; звідси друга назва – натурфілософія).

Родоначальником іонійської та взагалі європейської філософії й науки вважається Фалес (625–547 рр. до н.е.). Він є першим відомим нам по імені грецьким філософом. Фалес стверджував, що першоосною світу є вода. З неї все виникає і на неї все перетворюється. Він умів уже передбачати затемнення Сонця (585 р.), відкидав міфологічне розуміння явищ природи, дошукувався в них постійних законів. Фалес зумів вирахувати висоту однієї з єгипетських пірамід за її тінню.

Учень Фалеса, його послідовник Анаксимандр (610 – близько 546 рр. до н.е.) першоосною світобудови вважав «алеїрон» – невизначену, вічну і нескінченну матерію, яка перебуває у вічному русі. Він зробив висновок, що більша частина Землі раніше була покрита водою. Анаксимандру належить ідея про походження людини «від тварин іншого виду» (риб). Анаксимандр є автором першого філософського твору грецькою мовою «Про природу». Він створив першу географічну карту. На жаль, вона не збереглася.

Учень Анаксимандра Анаксимен (585–525 рр. до н.е.) першоосною світу вважав повітря. Воно, на його думку, шляхом згущення та розрідження породжує багатоманітність речей. Анаксимен висунув ідею про залежність стану погоди від активності Сонця, яка знайде своє підтвердження набагато пізніше.

Ідеї мілетської школи продовжував розвивати Геракліт (близько 544 – близько 470 рр. до н.е.; за іншими даними 520–460 рр. до н.е.) з Ефесу – грецького міста-держави в Малій Азії, яке знаходилось по сусідству з Мілетом. Геракліта можна вважати основоположником діалектики. Він першим сформулював основні її закони, які в майбутньому стануть центральними в теоріях Г.Гегеля і К.Маркса.

Близько 500 р. до н.е. Геракліт виступив з ідеями постійної змінюваності, загального руху і боротьби протилежностей. Якраз вони є

* Іонія – область в Малій Азії.

причиною оновлення як в природі, так і в суспільстві, основою розвитку. Геракліту належать відомі вислови: «Не можна двічі увійти в одну й ту ж воду», *panta rei* – «все тече» і «Війна – батько всього і цар всього». В останньому вислові Гераклітом розуміється боротьба протилежностей.

За Гераклітом, світ не створив ніхто – ні боги, ні люди. Він був є і вічно буде живим вогнем, який закономірно спалахує і закономірно згасає. Процес саморозвитку вогню ніхто не створив, він є вічним і нескінченним, першоречовиною, з якої все виникло і в яку все відходить. Геракліт вважав вогонь стихією, яка найбільше змінюється.

Грецького вченого і філософа з острова Самос Піфагора (близько 580 – кінець VI ст. до н.е.) цікавило, що відбувається з людиною після смерті. Він вважав, що після смерті душа переселяється в іншу істоту і народжується знову. Вчений заснував свою школу – релігійно-філософське братство в Кротоні, на півдні Італії.

Як математик, Піфагор створив теореми, якими і нині користуються в геометрії. Він, наприклад, навів докази теореми про прямокутний трикутник (квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів), про використання числа π при обчисленні кола і площі круга. Ідеї Піфагора відомі зі слів його учнів і сучасників.

Актуально і для нашого часу звучать слова Піфагора: «З людьми слід поводитись так, щоб не друзів робити ворогами, а ворогів – друзями».

Спробу пояснити закони світобудови зробив філософ Анаксагор (близько 500–428 рр. до н.е.) – приятель Перикла, автор книги «Про природу». Ця книга мала вплив на багатьох пізніших філософів. Анаксагор протиставив матерію духові. Афіняни оскаржили його за безбожність, і він змушений був покинути Афіни, де провів більшу частину свого життя.

Анаксагор підкреслював важливість астрономії як науки. На питання, для чого людині краще народитися, ніж не народитися, вчений відповідав: «Щоб спостерігати небо і улаштування всього світопорядку». Анаксагор зробив висновок, що Сонце являє собою розпечену масу, що Місяць не світить сам, а лише відбиває сонячне світло. Він був першим, хто дав пояснення сонячним затемненням, дійшовши висновку, що затемнення відбувається тоді, коли Місяць опиняється між Землею та Сонцем і загороджує сонячне світло.

Пізніше для вчених стало зрозуміло, що важко знайти якусь одну відповідь щодо з'ясування таємниці життя. Тоді філософія звернулася до дослідів над людиною, зокрема над етикою, тобто засадами морального життя. Першими філософами, що цим займалися, були софісти (гр. – учителі мудрості). Найстарший за віком серед них – Протагор (близько 487–411 рр. до н.е.), якого в Афінах поважали «як бога» за його мудрість. Але коли він висловив свій погляд на богів, суд звинуватив його в безбожності, і він мусив тікати з міста. Протагор говорив так: «Про богів я не знаю, існують вони чи ні. Питання темне, а людське життя надто коротке»¹. Говорять, що Протагор був першим, хто вчив, що з будь-якого питання завжди може бути доведено як «за», так і «проти».

У софістів вже в V ст. до н.е. досить виразно усвідомлюється антиномія природного і культурного. Згідно з Протагором основа суспільного життя зовсім інша, ніж у тварин. Бо людина здатна створювати навколо себе другу природу, зв'язану з умінням, мистецтвом. Софісти вперше продемонстрували віру у всесильність освіти, виховання. В духовній, культурно-історичній діяльності вони побачили специфічне призначення людини. Софісти займалися не теоретичними дослідженнями, а практичним навчанням молоді. На перше місце вони ставили такі науки, що могли стати у пригоді юнакам у громадянському житті. Мандруючи по містах, софісти навчали молодих людей мистецтву публічних виступів і суперечок.

Питання про статус особи, її етичні та соціальні основи, проблеми морального виховання стали центральними в філософії афінянина Сократа (470–399 рр. до н.е.), одного з родоначальників діалектики як методу пізнання істини шляхом постановки навідних питань. Він був сином бідного скульптора і сам спочатку займався батьківським ремеслом, служив у війську, був членом народного суду. Пізніше став, як зараз можна сказати, професійним філософом.

Сократ не залишив після себе жодного рядка. Він не писав книжок, вважав, що в них думка мертвіє, стає правилом, а це вже не є знання. Думки свої він висловлював у бесідах зі своїми учнями, ніби разом з ними шукаючи істину, підводячи їх до неї за допомогою питань та відповідей. Зі своїми учнями і шанувальниками Сократ зустрічався в гімназіях і палестрах. Навчав він безплатно. Розповідають, що

¹ Марру А.И. История воспитания в античности (Греция). – С. 80–81.

він приглядався до юнаків, відбирав талановитих і готував з них учнів. Ідеї Сократа були записані його учнями.

Ім'я Сократа стало синонімом філософії, втіленням ідеалу мудреця. Він вірив у силу розуму, вроджену шляхетність людини, закликав до морального самовдосконалення. Сьогодні Сократ оцінюється як ключове явище в межах не тільки античної культури, а й всієї історії західноєвропейського світогляду. За визначенням Цицерона, Сократ «спустив філософію з неба на землю». Головна його заслуга полягала в тому, що він довів самоцінність людської особи та її самодостатність. Бесідуючи з людьми на ринках і вулицях, Сократ вчив їх самостійно мислити, ставитись скептично до себе і усталених штамів свідомості. За Сократом, багатство, знатність, як правило, тільки шкодять людині. Він охоче повторював, що сам він їсть, щоб жити, а дехто живе, щоб їсти.

Філософ вважав, що є тільки одне благо – це знання, і одне зло – незнання. На його думку, кожна людина здатна стати добродійною, якщо вона володіє істинним знанням, яке він ставив найвище всіх авторитетів і думок. Першим кроком на цьому шляху є усвідомлення власного незнання. Сократ говорив: «Я знаю лише те, що я нічого не знаю, і на цю малість я мудріший за інших, які і цього не знають». Шлях до пізнання істини вчений вбачав у самопізнанні – «Пізнай самого себе!» Цей крилатий вислів був перетворений філософом в широку систему поглядів. Думка про те, що людина є метою і одночасно цінністю сама по собі, перевернула уявлення греків про людину, суспільство, державу. Для полісного мислення тодішньої Греції це означало світоглядну революцію.

Сократ вважав, що люди вели б себе добре, якби знали, в чому сенс гарної поведінки. Він закликав людей бути кращими, розмірковувати про правду, добро і зло, нападав на тих, хто відступав від демократії. Він називав себе оводом, що безперервно жалить могутнього, але ледачого коня – афінський народ. Сократ був постійно добродушним і радісним, чим дратував, викликав нападки, його били. Учні обурювались і запитували, чому учитель не відповідає тим же. Сократ відповідав: «Хіба я потягну до суду осла, якщо він мене хвицнув?».

За критику недоліків афінського устрою та людських поглядів противники його ідей звинуватили Сократа в непошані загальновизнаних богів, у недотриманні релігійних законів, у розтлінні молоді,

і несправедний суд виніс філософу смертний вирок. Вчений власною долею підкріплює свої філософські висновки: коли друзі в ім'я збереження життя настійливо пропонували йому втечу з в'язниці, він відмовився, мотивуючи це необхідністю дотримуватись закону. В останньому слові на суді Сократ сказав: «Убиваючи людей, ви не позбавляєтеся від осудження. Такий засіб захисту – ненадійний. Набагато кращим є інший засіб: не затикаючи рота іншим, намагатися самому бути якомога кращим». За вирокom суду Сократ мужньо випив келих отрути – сік цикути.

Учнем Сократа був визначний грецький філософ і письменник Платон (близько 428–347 рр. до н.е.). Він розповсюджував думки Сократа, розвинув його вчення, написав «Апологію» – відповідь недругам свого наставника, якого він назвав «мудрішим, справедливішим і кращим з усіх людей, яких я коли-небудь знав». Свої ідеї Платон виклав в книгах «Держава» і «Закони». Він вперше в історії філософії створив універсальну ідеалістичну систему. Його вчення – перша на європейському ґрунті різнобічна розробка теорії об'єктивного ідеалізму. Для того, щоб пізнати річ, необхідно розкрити її внутрішній зміст, тобто ідею. За найвищі ідеї Платон вважав красу, добро, правду. Філософ доводив безсмертя душі, попередне її існування перед приходом на світ.

Платон вважав, що ідея, на відміну від її речового аналогу, досконала, абсолютна і постійна. Але із цього цілком коректного твердження він робить несподіваний висновок: весь реальний світ – лише копія, «тінь» царства ідеальних сутностей. За Платоном, світ є змінним і непостійним, а правдиве життя міститься у світі вічному й незмінному – у світі ідей.

Значну увагу приділяв Платон питанням держави. В своїх працях він намагався знайти ідеальний спосіб управління державою і детально описав, як це можна зробити. Вчений запропонував проект ідеального поліса, яким правлять філософи. Своєю поетичною фантазією Платон створив Атлантиду – острів з мудрим суспільним ладом та ідеальною державною організацією, який нібито затонув у морі. У середньовіччі не сумнівалися в існуванні Атлантиди, вперше наніс її на карту якийсь візантійський монах у X ст. н.е.

В 387 р. до н.е. Платон заснував філософську школу. Вона знаходилась на окраїні Афін, в оливковому гаю, який на честь міфічного героя Академа мав назву «Сади Академа». Звідси назва школи –

Академія. Стародавні вважали, що могила Академа знаходиться в цьому священному гаю. Академія була одночасно гуртком вчених людей, шукачів філософської мудрості, та своєрідною школою. Тут у вільних бесідах навчав своїх послідовників сам Платон, а після його смерті це робили його наступники – схолярхи.

Найвідомішим з вихованців Платонівської академії став Аристотель (384–322 рр. до н.е.), який разом з Сократом і Платоном входив до великої філософської тріади античності. Аристотель провів в академії близько двадцяти років. У центрі вивчення перебували філософські, почасти й релігійні проблеми. Але наголос робився і на природознавство, і математику. Ці предмети тодішні вчені вважали невід'ємною складовою частиною знань. Недаремно при вході до Академії був напис, щоб туди не заходили ті, хто не знається на математиці.

Платонівська академія була відома в усьому античному світі і діяла впродовж дев'яти століть. В 529 р. н.е. її закриття, як і інші філософські школи в Афінах, візантійський імператор Юстиніан. Він визнав ці школи політично небезпечними.

У Стародавній Греції вперше виникла нова галузь знань – історія. У V ст. до н.е. активно починає розвиватись грецька історіографія. Першим, хто започаткував літописно-описову форму вивчення суспільства, був грецький історик Геродот (близько 484–425 рр. до н.е.).

Народився історик в малоазійському давньогрецькому місті Галікарнасі (сучасний Бодрум в Туреччині), розташованому на мальовничому узбережжі Егейського моря. Але духовною батьківщиною Геродота стали демократичні Афіни. Тут він потоваришував з афінським стратегом (головнокомандуючим) Периклом, філософом Протагором, поетом Софоклом.

Заслугою Геродота стало розуміння того, що історичні події не можна змальовувати, коли не знаєш країни, де вони відбувалися. Тому у пошуках джерел історик обійшов майже півсвіту. Він побував у Вавилоні, Фінікії, Ассирії, Македонії, в грецьких містах сьогоденної Лівії та Південної Італії, в Єгипті, Північному Причорномор'ї, де довго жив у грецькій колонії Ольвії в дельті придніпровського лиману. Ясна річ, Геродот досконало вивчив і саму Грецію.

Під час подорожей вчений, дотримуючись поради Геракліта Ефеського, більше довіряв власним очам, аніж вухам. Він надзвичайно критично ставився до розповідей місцевих жителів, з якими роз-

мовляв через драгоманів (перекладачів). Геродот відрізняв дійсні події від потішних історій, справжні факти від фікцій, хоч записував усе з однаковою ретельністю.

В Афінах Геродот закінчив писати свою роботу під назвою «Історія», яка дійшла до нашого часу. Слово «історія» грецького походження. Зміст його близький до слова «дослідження». Вчений присвятив себе тому, чим, наскільки відомо, до нього не займався ніхто. «Щоб події з плином часу не пішли в забуття, щоб жили у віках славні, великі й гідні подиву діяння як еллінів, так і варварів...», Геродот вирішив їх записати. Його метою було розповісти про боротьбу грецьких країн з Перською державою. Але завдяки широкому підходу до цього завдання його твір став розповіддю про історію греків, стародавній світ в цілому. Багато уваги історик приділяє життю, побуту, звичаям різних народів, їх легендам, обрядам, описує природу, тваринний і рослинний світ. Геродот також подав докладні відомості про племена, що жили на території сучасної України. Розповідаючи про воєнні дії персів проти скіфів, він принагідно описує звичаї та вдачу степовиків. Учені, вивчаючи стародавню історію України, й досі звертаються до Геродота.

Історія Геродота посідає особливе місце у становленні європейської науки. Вона є першою з відомих нам пам'яткою історичної думки, першим історичним твором у власному розумінні слова і водночас першим зразком художньої прози. Праця увібрала в себе історичні, географічні та етнографічні знання свого часу і підняла їх на більш високий рівень.

Геродот вперше для Греції створив цілісний, закінчений, систематичний, детальний виклад історичних подій. Такої панорамної історичної праці до Геродота ніхто раніше не створював. Він був одним з перших, хто застосував порівняння історичних фактів і розглядав їх як сплетення взаємопов'язаних подій. Греко-перські війни історик аналізував як послідовно пов'язані між собою явища. Він розпитував учасників військових походів, щоб мати цілком вірогідне уявлення про події. Принцип, за яким створено «Історію», Геродот сформував так: «Я мушу записати все, що розповідають, але не зобов'язаний всьому вірити». Дуже важливо те, що він вважав за потрібне не лише розповідати про історичні події, а й розмірковувати про них, прагнути їх зрозуміти і витлумачити, знайти в них пояснення сучасного і майбутнього.

Римський політичний діяч, оратор і письменник Цицерон досить влучно визначив значення творчого подвигу видатного грецького вченого, назвавши його «батьком історії», тобто родоначальником історії як науки, першим істориком у Греції й у всьому світі. З того часу цей почесний титул міцно закріпився за Геродотом.

Починаючи свою «Історію», Геродот писав, що хоче, аби час не стер у пам'яті людей славні діяння греків та варварів. Закінчити свій твір він не встиг, хоч працював над ним, як гадають, майже все життя. Розповідь в «Історії» обривається 478 р. до н.е. Геродот – перший історик, який в середині V ст. до н.е. виступив з публічним читанням своєї історичної праці.

Пізніше олександрійські вчені розділили «Історію» Геродота на дев'ять частин, за кількістю муз, давши кожній з них назву за іменем однієї з муз, тому і сам твір став називатись «Музи». Цей твір протягом сторіч неодноразово переписувався. До сьогодні збереглося близько 50 середньовічних пергаментних рукописів та кілька папірусних уривків. Але тільки п'ять рукописів філологи вважають найближчими до оригіналу. А вперше «Історію» було надруковано у 1502 р. у Венеції¹. Геродоту належить вислів: «Танцювати під чужу дудку».

Великим істориком античності був Фукидід (близько 460–400 рр. до н.е.). Він написав «Історію Пелопоннеської війни» (у 8 книгах), яка вважається одним із перших і найкращих історичних творів, найвищим досягненням грецької історіографії. Фукидід сам брав участь у Пелопоннеській війні, виступав проти Спарти як стратег афінського морського флоту, а також користувався розповідями тих, хто добре її пам'ятав. У 424 р. до н.е. афіняни послали його на допомогу місту Амфіполіс (за іншими джерелами – Амфіополь), але він запізнився, і місто дісталось ворогам. За це його засудили до вигнання з Афін і він мусив виїхати до Фракії, де й написав історію Пелопоннеської війни 431–404 рр. (виклад доведено до осені 411 р. до н.е.).

Крім опису битв і політичних подій у праці Фукидіда дається картина життя в Афінах та інших містах грецького світу. Історик вперше застосував науково-критичний метод, зробив спробу розкрити причинні зв'язки подій і тим самим сприяти росту політичних знань.

Фукидіда відрізняє глибина політичного аналізу і об'єктивність. Він першим з істориків почав використовувати в дослідженнях історичні документи. Вимоги Фукидіда до історичної розповіді – максимальна точність та перевірка кожного факту.

У 1452 р. за наказом папи Миколая V був зроблений латинський переклад «Історії» знаменитим гуманістом Лоренцо Валлою. Перше друковане видання праці Фукидіда з'явилося у Венеції в 1502 р.

В період класичної Греції значний прогрес помітний був у галузі медицини. Центральне місце займала тут постать видатного лікаря античного світу, реформатора медицини Гіппократа (близько 460–377 рр. до н.е.), якого ще справедливо називають «батьком медицини». Він – перший лікар, ім'я та праці якого збереглися до наших днів. Лікарем він був потомственным. Члени його родини мистецтвом лікування займалися з покоління в покоління. Вважають, що Гіппократ відносився до сімнадцятого покоління потомствених лікарів. Першими його вчителями були батько – лікар Гераклід, і мати – акушерка-повитуха Фенарета. Ще будучи двадцятирічним юнаком, Гіппократ вже славився як майстерний лікар. У цьому віці для поповнення знань та удосконалення мистецтва лікування він виїжджав до Єгипту. Через декілька років Гіппократ повернувся в Грецію на рідний острів Кос, багато років займався там лікарською практикою, заснував школу з вивчення медицини. Він склав опис усіх відомих тоді хвороб і вказав, як їх потрібно лікувати. В кінці життя переїхав у Фессалію (історична область на сході Греції), де і помер. Багато часу його могила була місцем паломництва. Легенда свідчить, що дикі бджоли, які там водились, давали мед з цілющими властивостями.

Гіппократ вважається основоположником наукової медицини. На відміну від інших лікарів стародавнього світу в основі лікувальної роботи Гіппократа було систематичне і всебічне спостереження за хворими. В своїх книгах з лікування він розглядав організм людини як єдине самостійне ціле, всі частини якого взаємно пов'язані між собою. Гіппократ вимагав від лікарів підходити до хворого індивідуально, лікувати не хворобу, не окремих орган, а хворого, підтримувати і активізувати захист сили самого організму, використовуючи при цьому природні засоби: діету, гігієну, свіже повітря. Знаменитий лікар закликав враховувати індивідуальні особливості як самого пацієнта, так і вплив оточуючого середовища на його самопочуття та хворобу. Методи лікування Гіппократа лягли в основу лікувальної практики

¹ *Літник Юрій*. Геродот та його «Історія» // *Історія в школі*. – 1999. – № 8–9. – С. 10.

у всьому античному світі. Послідовників Гіппократа, продовжувачів його справи називали гіппократиками.

Гіппократ вважав, що лікар повинен дотримуватись особливих етичних норм, розробивши з цією метою правила поведінки лікаря, які стали основою «Клятви Гіппократа». В ній особливо підкреслюється обов'язок лікаря не нашкодити пацієнту, входити в будь-який будинок заради користі хворому, не розголошувати медичну таємницю. Зберегло своє значення і для нинішньої науки вчення Гіппократа про чотири темпераменти (сангвінік, флегматик, холерик і меланхолік). Гіппократу належить відомий вислів: „Життя коротке, а мистецтво вічне».

До нашого часу зберігся збірник медичних праць Гіппократа, відомий під назвою «Кодекс Гіппократа». До його складу відносять різну кількість праць – від 53 до 72. Раніше вважали, що всі ці твори належали Гіппократу, але тепер доведено, що йому належить не більше як 10. Медична термінологія «Кодексу Гіппократа» є основою наукової медичної термінології всіх народів. Звідти взято такі терміни, як хірургія (хейр – ургія, дослівно «рукодія»), педіатрія (лікування дітей), психіатрія (лікування душі), дерматологія (учення про шкіру), офтальмологія (учення про очі), неврологія, терапія, плеврит, пневмонія, гепатит, нефрит, дизентерія, епілепсія та багато інших.

Класичний період грецької культури є часом народження грецької трагедії. Трагедія (гр. *tragos* – козел і *ode* – пісня) – вид драматичного твору, що зображує найгостріші життєві ситуації, конфлікти, які найчастіше закінчуються загибеллю героя. Але в античності загибель героя в трагедії була не обов'язковою. Покровителькою трагедії в грецькій міфології, як уже згадувалось, була Мельпомена – одна з дев'яти муз. Нерідко Мельпомену трактують і як покровительку театру взагалі.

Трагедія виникла з культового обряду, під час якого хор зображав супутників бога Діоніса – козлоногих сатирів – демонів родючості, виконував дифірамб – грецьку хорову хвалебну пісню на честь Діоніса. В Афінах цей обряд перетворився на більш офіційне святкове дійство відоме як Великі або Міські Діонісії, які проводились щорічно. Пізніше сюжетом святкового обряду стали епізоди не з життя Діоніса, а з життя людей. Щорічно до цього свята поети складали пісні, їх виконували танцюристи і хор, який залишався незмінним

учасником трагедії і складався з 12–15 чоловік. Пісні хор обов'язково виконував під акомпанемент флейт.

Розвиток трагічного жанру зв'язаний з іменами трьох великих афінських драматургів – Есхіла, Софокла та Еврипіда. Творцем, основоположником класичної грецької трагедії вважається Есхіл (близько 525–456 рр. до н.е.). Ще стародавні називали його «батьком трагедії». Він був афінянином, походив з роду знатного землевласника, брав участь у боях з персами під Марафоном* і біля острова Саламін, але потім перейшов жити до Сицилії, де й помер. У написі на його надгробку, складеному, за переказом, ним самим, нічого не говориться про нього як про драматурга, але сказано, що він проявив себе мужнім воїном у битвах з персами. Битву при Саламіні в 480 р. до н.е. драматург пізніше описав у трагедії «Перси».

У старій трагедії головною діючою особою був хор. Спектаклі являли собою пісні та танці у його виконанні. Пізніше в дію було введено актора, який вступав в діалог з керівником хору (корифеєм). Антична історія передає, що першим афінським трагічним поетом був Феспід з Ікарії (VI ст. до н.е.). Перша постановка його трагедії (назва її невідома) відбулася весною 534 р. до н.е. на святі Великих Діонісій. Цей рік прийнято вважати роком народження світового театру. Есхіл першим запровадив другу діючу особу, зменшив партії хору і на перше місце поставив незалежний від нього акторський діалог. Це зробило можливим сценічну дію, діалог між акторами став найбільш важливою частиною драми, а хор тільки коментував події.

Тим самим Есхіл пожвавив драму, зробив її більш динамічною, цікавою. Став можливим драматичний конфлікт, справжня основа трагедії, і, говорячи словами Аристотеля, завдяки всьому цьому трагедія «згодом досягла своєї прославленої величі». Завдяки запровадженню другого актора Есхіла вважають родоначальником трагічного жанру. З іменем Есхіла пов'язано також застосування декорацій, масок. На драматичних змаганнях він вперше виступив, не досягнувши

* За легендою після битви греків із персами під Марафоном 2 вересня 490 р. до н.е. грецький воїн-гоніць Фідіпід прибіг в Афіни і, вигукнувши: «Ми перемогли!», впав мертвий. Цей подвиг увічнено в сучасному спорті дистанцією марафонського бігу, що дорівнює відстані від Марафона до Афіні (42 км 195 м).

ще тридцятирічного віку, але більше як десять років добивався першої нагороди, яку одержав лише в 484 р. до н.е.

Есхіл є автором близько 80 п'єс, з яких повністю збереглися лише сім. Найбільш відома його трагедія – «Прометей закутий» (гр. *Prometheus* – провидець). У ній драматург дає образ мужнього борця за щастя людства. В образі Прометея показано титана, людиноподібного велетня, який викрав у богів з Олімпу вогонь, передав його людям, навчив їх мистецтвам. Прометей показав людям, як видобувати й обробляти метали, збудував перший корабель і змайстрував вітрило, навчив людей читати, писати й рахувати, відкрив їм таємну силу цілющих трав.

Боги злякалися, що скоро люди зрівняються з ними в могутності, і Зевс наказав прикувати Прометея до голої кам'яної скелі Кавказу і пробити йому списом груди. Щоранку на скелю сідав орел і гострим дзьобом рвав, видирав печінку. За ніч печінка відростала, рана загоювалася, а вранці орел прилітав знову, щоб карати, терзати титана. Багато тисячоліть терпів Прометей тяжкі муки за свою любов до людей і непокору богам, аж поки Геракл, за згодою Зевса, який бажав прославити свого сина, убив орла й визволив, звільнив титана.

Образ Прометея став символом сили духу, незламної мужності, любові до людей. Його, як улюбленого героя, оспівали, змалювали, звеличили поети, художники, мислителі. Великий поет України Т.Г.Шевченко писав у поемі «Кавказ»:

Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не виг'є
Живущої крові, –
Воно знову оживає
І сміється знову.

В українському місті Дніпродзержинську поставлений єдиний у світі пам'ятник Прометеєві.

За грецькою міфологією, титаном, Прометеєвим братом був Атлант (Атлас). Його також покарали за участь у боротьбі титанів проти богів і він, відзначаючись величезною силою, мусив тримати на своїх раменах небесне склепіння. Стояв нібито десь далеко на заході,

звідси й назва – Атлантичний океан. Згодом Атланта вважали знавцем неба і світу, тому збірник географічних карт назвали атласом.

Молодшим сучасником Есхіла, його учнем та суперником на змаганнях поетів був інший грецький трагік, також афінянин – Софокл (близько 496–406 рр. до н.е.). З написаних ним за довге життя 123 трагедій нам відомі назви 110, але повністю збереглося тільки сім. Софокл першим запровадив у трагедію третю діючу особу. Це дозволило пожвавити дію і показати різне ставлення її учасників до трагічного конфлікту. Більше як три актори грецька трагедія не знала. Софокл часто сам виступав як актор у власних трагедіях, користуючись великим успіхом. Драматург був також одним з перших, хто використовував декорації на сцені. Двадцять чотири рази п'єси Софокла здобували перші нагороди на змаганнях трагічних поетів, які проходили в Афінах. Взагалі вся драматургічна діяльність Софокла супроводжувалась незмінними успіхами. Він жодного разу не одержував третьої нагороди, а займав частіше за все перші і рідко коли другі місця. Його трагедії часто порівнювали за досконалістю з пластичними творами скульптора Фідія. Гете, який високо цинив Софокла, зауважив: «...ніхто не знав так сцени і свого ремесла, як Софокл».

Трагедії Софокла несуть у собі нові риси. Якщо у Есхіла головними героями були боги, то у Софокла діють люди, хоча трохи і відірвані від дійсності. Тому про Софокла говорять, що він примусив трагедію спуститися з неба на землю. Використовуючи мотиви грецької міфології, драматург створював характери сучасних йому людей. Він показував, що трагічна помилка нерідко здійснюється людиною під тиском обставин, фатуму, що людина здатна на високий моральний подвиг.

Найвідомішими, найзнаменитішими трагедіями Софокла є «Цар Едіп» і «Антигона». В «Царі Едіпі» оракул* передбачає, що син царя, володаря Фів** Лая і цариці Іокасти Едіп уб'є свого батька. Тому у малолітньому віці батьки його покинули, залишили у горах. Але він був врятований пастухом. У зрілому віці Едіп, сам того не підозрю-

* Людина, чийі думки вважаються втіленням найглибшої мудрості, яка прокоє від імені божества; священне місце, де люди радились з богами.

** У грецьких міфах йдеться про семибрамні Фіви – давнє місто в центральній частині Греції. Існували також стобрамні Фіви – одне з найбільших і найбагатших міст Стародавнього Єгипту.

ючи, убив свого батька при випадковій зустрічі і суперечці. Потім він сам став царем Фів і одружився на царській вдові Іокасті, тобто на власній матері, не знаючи цього.

Подружжя прожило двадцять років, у них народилось четверо дітей. Згодом правда розкрилася. Це привело до самогубства Іокасті і до самоосліплення Едіпа. Зірвавши золоту застібку з плеча своєї неживої матері, він виколов собі очі гострою голкою за те, що, бачачи, він продовжував залишатись сліпим. Пізніше Едіп був вигнаний з Фів і помер у вигнанні.

У трагедіях Софокла нарівні з чоловіком вперше виступала жінка. Крім Іокасті, це особливо стосується дочки Едіпа та Іокасті – Фіванської царівни Антігони, образи якої стали символами краси, доброти і твердості людського духу. В трагедії «Антігона» відбувається зіткнення двох різних моральних принципів: законів держави про громадянський обов'язок з моральними законами сім'ї; обов'язком сестри поховати тіло свого брата, незважаючи на заборону царя Креонта. За це Антігона була кинута у в'язницю, де покінчила з собою. В літературі вона стала зразком доньки й сестри, символом самопожертви. Ідеальні герої – ось на чому треба, на думку поета, виховувати громадян. Гегель вважав «Антігону» неперевершеним взірцем трагічного зіткнення держави і родини.

В «Антігоні» Софокл проголосив ту істину, що людина – вінець природи. Величі людини присвячений захоплений гімн, який співає в трагедії хор: «Багато в природі дивних сил, але сильніше людини – немає!». «Антігона» мала відгук у численних творах художників нових часів. Оперу «Креонт» написав український композитор Дмитро Бортянський. Музику до трагедій «Цар Едіп» і «Антігона» написав німецький композитор Якоб Людвіг Фелікс Мендельсон (1809–1847).

Творцем психологічної драми, одним з трьох великих грецьких трагіків, був Еврипід (близько 480–406 рр. до н.е.). Він був сучасником Софокла. Але творчість Еврипіда – новий етап в історії розвитку грецької драми. Написав поет близько 90 п'єс, з яких відомі назви 80. З них повністю збереглося та дійшло до нас 17. Один з головних мотивів його трагедій – засудження проповіді сильної особи, якій все дозволено. Еврипід пристрасно викриває тиранію. Панування однієї людини над іншими, всупереч їхній волі, йому уявляється порушенням природного громадянського порядку. Благородство, за Еврипідом, полягає в особистих достоїнствах і добродійності, а не в

знатному походженні та багатстві. Позитивні персонажі Еврипіда неодноразово висловлюють думку, що безупинне прагнення до багатства може штовхнути людину до злочину.

Заслуговує на увагу ставлення Еврипіда до рабів. Він вважав, що рабство – це несправедливість і насильство, що природа у людей одна, і раб, якщо у нього благородна душа, нітрохи не гірший за вільного.

Еврипід часто відгукувався в своїх трагедіях на події Пелопоннеської війни. Хоча він гордиться військовими успіхами співвітчизників, але в цілому відноситься до війни негативно. Він показує, які страждання несе війна людям, насамперед жінкам і дітям. Війна може бути виправдана тільки в тому випадку, якщо люди захищають незалежність своєї батьківщини. Деякі вчені називають Еврипіда першим психологом. Поет вперше в літературі спробував проаналізувати людські інстинкти, світ сильних почуттів. В його творах багато глибоких, серйозних роздумів про життя, долю та її роль в житті людини, про богів, про участь жінок, про дружбу і кохання. За це ще в стародавньому світі Еврипіда називали «філософом на сцені». Плутарх повідомляє, що після поразки в Сицилійській експедиції полоненим афінянам дарували волю за декламування уривків із драм Еврипіда.

На думку греків, якщо Софокл зображав людей такими, якими вони повинні бути і якими їх зображали скульптори Фідій, Мирон і Поліклет, то Еврипід змальовував їх такими, якими вони є насправді. Людське життя, за його переконаннями, залежить не від сліпої долі, а від характеру людини, вчинків, пристрастей, які можуть призвести її до загибелі. Аристотель назвав Еврипіда найтрагічнішим з усіх грецьких драматургів.

Одна з найкращих п'єс Еврипіда – «Медея» була поставлена на афінській сцені в 431 р. до н.е. Сюжет трагедії взятий з міфу про похід аргонавтів в Колхиду за золотим руном. В ньому брали участь найвідоміші грецькі герої (Геракл, Тесей та інші), а керівником походу був Ясон. Медея – це чарівниця, дочка колхідського володаря. Вона вбила рідного брата, двох своїх синів і намагалася отруїти героя Тесея. В трагедії показана моральна драма жінки, яка породжена її принизливим становищем.

Еврипід не був зрозумілий і оцінений гідно своїми сучасниками. Його слава прийшла значно пізніше, ніж слава Есхіла і Софокла. За все своє життя він здобув на афінських театральних змаганнях лише

п'ять перших нагород, причому останню – посмертно. Незадовго до смерті він покинув Афіни і переїхав до двору македонського царя Архелая, де користувався пошаною. В Македонії він і помер (за декілька місяців до смерті Софокла в Афінах). Лише після смерті Еврипіда почали називати видатним трагічним поетом і таке судження про нього збереглося на весь наступний час. В IV ст. до н.е. вже жодному поету не вдалося наблизитись до класичних зразків стародавньої трагедії, до Есхіла, Софокла, Еврипіда. Породжена полісною демократією, трагедія померла разом з нею.

З впливом на людину мистецтва і особливо трагедії пов'язане таке поняття, як катарсис (буквально – очищення). У давньогрецькій культурі воно означало відновлення тілесного і морального здоров'я, звільнення душі від скверни, шкідливих пристрастей (гніву, страху, заздрості, ревності). За Аристотелем, глядач, спостерігаючи за подіями трагедії, зазнає душевного хвилювання: співчуття до героя, хвилювання за його долю. Це переживання приводить глядача до очищення внутрішнього світу, підносить душу.

Крім трагедії у Стародавній Греції побутував у літературі такий драматичний жанр, як комедія. Одним з найвидатніших давньогрецьких комедіографів, «батьком комедії» був Аристофан, який жив в Афінах близько 446–385 рр. до н.е. Із сорока його комедій до нас дійшло одинадцять. Вони охоплюють весь період творчості комедіографа. Багато з його праць завоювали нагороди на афінських театральних змаганнях. Найвідоміші комедії Аристофана – «Оси», «Птахи» і «Жаби».

До Аристофана мета комедії обмежувалась завданням повеселити і забавити глядача, примусити його сміятися. Він надав комедії політичної гостроти і злободенності. Аристофан пристрасно реагував на всі важливі події життя сучасних йому Афін, сердито і карикатурно зображував явища, які викликали в нього обурення, зокрема крайнощі афінської демократії («Оси»). Щоб посилити комічний ефект, події в комедіях Аристофана часто переносяться у світ тварин.

Комедіограф виступав завзятим захисником, проповідником миру. Антивоєнну спрямованість має його комедія «Лісистрата» (412 р. до н.е.). В ній Аристофан виступив проти несправедливої, загарбницької (з обох воюючих сторін) Пелопоннеської війни між афінським морським союзом на чолі з Афінами та Пелопоннеським союзом під керівництвом Спарти.

В комедії поет поклав свої сподівання на припинення війни на еллінських жінок, які, за його задумом, повинні були усунути від влади своїх чоловіків і, врешті-решт, примусити їх підписати новий мир. Головна героїня Лісистрата розіслала гінців до усіх жінок Еллади з пропозицією прибути на нараду до Афін. Незабаром сюди прибули жінки з ворогуючих країн: Беотії, Мегар, Коринфу, Спарти і разом з афінськими жінками дали клятву відмовити усім чоловікам Еллади у коханні, поки ті не підпишуть між собою мир, покладуть край братовбивчій війні між еллінами.

Трагедія та комедія – це такі літературні жанри, які пов'язані з театром. Створення найстарішого в світі театру – важливе досягнення давньогрецької культури. Театри в Афінах і в інших грецьких містах були одними з найважливіших центрів громадського життя і користувалися величезною популярністю.

Саме слово «театр» грецьке і може бути перекладене як «місце для видовищ». Спочатку не існувало постійних споруд для театральних вистав, які проходили на ринкових площах. Пізніше стали будувати театри, навіть нерідко величезних розмірів. Так, побудований в Афінах у IV ст. до н.е. на схилі Акрополя, недалеко від храму Діоніса, театр вмщав до 17 тис. чоловік, тобто близько половини всіх афінських громадян. Покрівлі не було. Актори і глядачі знаходились під відкритим небом.

У мистецтві, і в театрі зокрема, ще відсутня спроба проникнути у духовний світ людини – в театрі грали в масках, а в скульптур не було очей. Маски були зроблені з тканини чи пробки. Вони підкреслювали вік, стать і емоційний стан персонажа. Актори грали по декілька ролей. Вони могли швидко змінити роль простою заміною маски. У маски був великий відкритий рот, який посилював голос актора, як рупор. Акторами, танцюристами, учасниками хору могли бути тільки чоловіки. Вони виконували і жіночі ролі.

Держава розуміла виняткову роль театру в формуванні поглядів та переконань вільних громадян Греції. Тому одним з обов'язків найзаможніших громадян вона зробила фінансування та організацію театральних вистав. Крім того, з ініціативи Перикла був прийнятий закон, за яким для бідних громадян Афін видавався з державної скарбниці терикон (спеціальні гроші) для того, щоб і ця частина громадян могла відвідувати театральні вистави. Всі бажаючі могли також в особливій театральній касі, яку заснував Перикл, одержати

жетони на право дострокового припинення роботи в дні відвідування театру.

Стародавні греки зарекомендували себе вправними майстрами в архітектурному мистецтві. У процесі формування грецької архітектури виникають три основні архітектурні ордери: доричний, іонійський, коринфський. Доричний ордер відрізнявся простотою та суворістю форм. Характерна особливість іонійського ордера – легкість, стрункість, декоративність. Колони коринфського ордера були ще більш витонченими. У грецькій архітектурі гармонійно поєдналися досконалість конструкцій з довершеністю художніх форм.

Особливе місце в історії античної архітектури займає комплекс споруд на афінському Акрополі. Акрополь у перекладі з грецької означає «верхнє місто». В давньогрецьких містах це – підвищена, як правило, укріплена частина (фортеця, замок, цитадель на горі), яка була культовим центром і сховищем державної скарбниці. Ансамбль Акрополя в Афінах вважається вершиною, зразком давньогрецької архітектури, символом епохи найвищого розквіту і могутності Афін, символом єдності греків.

Основним типом громадського приміщення, як і раніше, залишався храм. Він був не лише культовою, але й громадською спорудою. Греки думали, що у богів ті ж потреби, що і в людей. Тому вважали, що у них повинні бути і місця на землі, де вони могли б жити. Храми будувались як земні житла богів. У 480 р. до н.е. Афіни були захоплені персами, а прекрасні храми Акрополя зруйновані. Через декілька років Перикл очолив велике будівництво і відбудову зруйнованих приміщень. Храми, які стоять на Акрополі до нашого часу, відбудовані в його час. Реконструкція та перебудова Акрополя – одне з найвищих досягнень Перикла.

На афінському Акрополі знаходився головний храм Афін – Парфенон. Він був храмом богині Афіни Парфенос – покровительки міста, улюбленої дочки Зевса. Афіни, які названі на її честь і славу, були головним центром культу цієї богині. Парфенос (буквально – діва) – культова назва Афін, яка не виявила бажання підкоритись волі чоловіка. Храм споруджений з мармуру архітекторами Іктіном і Каллікратом в 447–438 рр. до н.е. як пам'ятник перемоги над персами. Площа Парфенона – 69,5×30,9 м. Це один з шедеврів не тільки грецької, а й світової архітектури. В XV ст. турки зробили з Парфенона мечеть, а в XVII ст. – пороховий склад. В остаточні руїни

його перетворила турецько-венеціанська війна 1687 р. Тоді в Парфенон попав венеціанський артилерійський снаряд і за одну мить зробив те, що не зміг зробити за 2000 років всепоглинаючий час.

Одночасно з Парфеноном були побудовані Пропілеї (вхід), які представляли собою мармурові сходи. Їх спорудив архітектор Мнесікл в 437–432 рр. до н.е. На Акрополі при Периклі був споруджений Одеон – музичний театр, який до нашого часу не зберігся.

У 550 р. до н.е. в малоазійському місті Ефесі з білого мармуру був побудований храм богині Артеміди, який вважався одним з семи чудес світу. 21 липня 356 р. до н.е. (за легендою, в ту саму ніч, коли народився Олександр Македонський) житель Ефеса Герострат, прагнучи увіковічити своє ім'я в історії, підпалив храм, від якого цілими залишились стіни і частина колон. Герострата стратили, а рішенням зборів, «в яких брав участь весь ефеський народ», його ім'я повинно було навіки зникнути з людської пам'яті. В офіційних списках про нього говориться просто як про «одного безумця», але в IV ст. до н.е. про нього згадав давньогрецький історик Феопомп, і ім'я Герострата з того часу стало загальним, символом хворобливого честолюбства.

Поряд з архітектурою в Стародавній Греції розвивалась скульптура. Історики говорять, що статуй в Афінах було більше, ніж живих людей. Дійсно, статуй було багато. Скульптурами прикрашали храми богів і житла людей, увічнювали пам'ять відомих діячів і позначали могили. Грецька скульптура лише частково дійшла до нас в уламках і фрагментах. Більшість знаменитих статуй відомі нам за римськими копіями. Неперевершених грецьких оригіналів збереглося вкрай мало.

Видатним афінським скульптором був Фідій (близько 500–425 рр. до н.е.), про якого казали, що він «богів робив людьми, а людей – богами». Разом зі своїм другом і покровителем Периклом Фідій керував роботами по реконструкції афінського Акрополя, побудові Парфенона. До того як стати скульптором, він працював живописцем. Одна з найкращих його робіт – дванадцятиметрова статуя Афін Парфенос (діви Афін), яка знаходилась у Парфеноні. Афіна тримала в одній руці фігурку Ніке, крилатої богині перемоги у війні, у спортивних чи інших змаганнях, спис і щит – в іншій. Крила богині

¹ 100 великих чудес света. – С. 26.

означали непостійність перемоги, її переліт від одного противника до іншого. Ця статуя виконана із золота і слонової кістки. Але до нашого часу вона не збереглася. Є припущення, що статуя богині Афіни Парфенос загинула в V ст. н.е.

Крім цієї статуї найвидатнішим твором Фідія була велетенська статуя Зевса Олімпійського, яка була виконана для храму його імені в Олімпії. Вона мала висоту близько 13 метрів. Цар богів і людей зображений на розкішному троні, зі статуєткою богині Ніке у правій руці і з жезлом – у лівій. Статуя Зевса також зроблена із слонової кістки та золота. Завдяки спеціальним ефектам, які винайшов Фідій, відвідувачам здавалось, що ця статуя випромінює світло. Вона вважалась одним з семи чудес світу. Стародавні автори писали, що глянувши на неї, людина почувала, як світліє та заспокоюється її душа. При її вигляді один оратор вигукнув: «Яке велике нещастя померти, не побачивши такого дива».

Пізніше статуя Зевса була перевезена до Константинополя. Її не посміли зруйнувати навіть релігійні фанатики, які знищили багато творів язичницького мистецтва. Але у V ст. геніальне творіння Фідія згоріло в пожежі разом з палацом візантійського імператора.

Доля Фідія склалася трагічно. Спочатку його звинуватили в крадіжці золота, яке було одержане для роботи в Парфеноні, але він сховався і став працювати в Олімпії. Пізніше його знову звинуватили у привласненні чужих коштів і він закінчив життя у в'язниці. Про смерть Фідія історики довідалися з уривків праці, знайдених у XX ст., афінського державного діяча та історика Філохора (близько 320–261 рр. до н.е.).

Крім Фідія, розвиток скульптури в V ст. до н.е. пов'язаний з іменем ще двох уславлених майстрів – Мирона і Поліклета. Твори цієї трійки скульпторів сучасники вважали «безсмертними зразками неперевершеного мистецтва». Мирон прославився зображенням атлетів-переможців на змаганнях. Найвідомішими його роботами є статуї бігуна Ладаса і дискобола. Мирон першим дав постатям рух і природне напруження м'язів. У бронзовій статуйі «Дискобол» він зафіксував атлета у момент метання диска. Статуя вилита в Афінах приблизно в 460–450 рр. до н.е. Вона дійшла до нашого часу в римській копії.

В давнину Мирона цінували за дивовижну життєву достовірність його скульптур. Відомо близько 50 епіграм, в яких поети оспівували

розючу натуральність бронзової телички, вилитої ним для афінського Акрополя: при її вигляді корови нібито починали мукати.

Найбільш відомою скульптурою Поліклета є «Дорифор» – юнак зі списом. Ця статуя, створена близько 440 р. до н.е., відома нам у декількох копіях. Вона сприймається як зображення ідеального воїна і громадянина. Поліклет займався і теорією скульптури. Він намагався встановити систему математично точних пропорцій людського тіла, виклавши цю систему в особливому теоретичному трактаті «Канон». Хоча популярність Поліклета була дуже великою, деякі сучасники уже докоряли йому в одноманітності. З його творінь до нас практично нічого не дійшло. В творчості Поліклета, Фідія, Софокла і деяких інших представників давньогрецької культури найбільш яскраво втілювався ідеал калокагатії – гармонії фізичної та моральної досконалості особистості.

У IV ст. до н.е. грецька скульптура продовжувала золотий вік свого розвитку. З острова Парос, де знаходився найкращий мармур, походив скульптор та архітектор Скопає. Про нього говорили, що він зумів вилити душу в камінь. Серед найвідоміших його скульптур – скульптури Ареса, бога війни, і Аполлона. Скопає брав участь в оформленні храму Артеміди в Ефесі й мавзолею в Галікарнасі.

Скульптор-афінянин Пракситель найбільше прославився скульптурою Афродіти. Це перша відома нам статуя оголеної богині кохання, яка дійшла до нас. Митець зобразив богиню, коли вона входить до купелі й скидає одяг на вазу, що стоїть перед нею. Цю скульптуру, створену в 350–330 рр. до н.е., вважали зразком класичної краси, краси жіночого тіла, і вона мала багато копій. Пракситель є також автором скульптури Гермеса з Діонісом.

Третім видагним скульптором IV ст. до н.е. був Лісіпп, автор близько 1500 творів, здебільшого портретних статуй. Він зображував залюбки атлетичні постаті Геракла, Посейдона, Зевса. Лісіпп створив багато статуй Олександра Македонського, який тільки йому дозволяв це робити. Лісіпп – учитель Хареса Ліндського, грецького скульптора другої половини IV ст. до н.е., творця Колоса Родоського – бронзового зображення бога Сонця Геліоса (32 м заввишки), одного з семи чудес світу, найбільшої статуї світу до 1886 р. коли її перевершила нью-йоркська Статуя Свободи.

Пам'ятником II ст. до н.е. є скульптура Афродіти (Венери) Мілоської. Її розміри – зріст середньої гречанки. Статуя знайдена в

1820 р. на острові Мелос (нинішній Мілос) і являє собою грецький мармуровий оригінал. Вона зберігається у Луврі – художньому музеї в Парижі.

У другій половині V–IV ст. до н.е. сягає найвищого розквіту ораторське мистецтво, передусім судове. Розквітові красномовства сприяло те, що в грецькому суді заборонялося говорити, користуючись писаним текстом. У другій половині V ст. до н.е. виникла наука про ораторське мистецтво – риторика (гр. *rhetorike techne* – ораторське мистецтво).

Над усіма грецькими ораторами височить постать Демосфена – одного з найвидатніших ораторів усіх часів і народів (близько 384–322 рр. до н.е.). Як політичний діяч, Демосфен був вождем демократичного антимакедонського угруповання. Він захищав афінську демократію, закликав греків до боротьби проти загарбницької політики Філіппа II (близько 382–336 рр. до н.е.) – македонського царя з 359 р., батька Олександра Македонського. Його гнівні, пристрасні, звинувачувальні, викривальні промови, виступи проти Філіппа на захист свободи Афін широко відомі під назвою «філіппіки». Навіть Філіпп нібито говорив, що якщо б він чув промови Демосфена, то голосував би за війну проти себе. Демосфен відстоював ідею панеллінізму – єдності греків, усвідомлюючи, що окремих поліс не може вижити самостійно. Він очолював союз грецьких держав у боротьбі проти македонського засилля. Після підкорення Греції Македонією Демосфен отруївся. Наступні покоління називали його просто Оратором. Відомим афінським оратором був Ісократ (436–338 рр. до н.е.).

Велику роль у розвитку культури Стародавньої Греції відігравали Олімпіади, Олімпійські змагання, за якими греки вели літочислення. Це було головне загальноеллінське свято на честь Зевса, яке відбувалося кожні чотири роки в одному і тому ж місті Олімпія на півдні Греції, у північно-західній частині Пелопоннесу. Олімпія, Олімпійські ігри не мають ніякого відношення до священної гори Олімпу – гірського масиву на північному сході Греції, в Фессалії, де, за легендою, уявленнями давніх греків, була оселя, місце перебування Зевса та інших грецьких богів.

Олімпія розташована серед мальовничої природи. Місто було центром образотворчого мистецтва і архітектури. Тут знаходився храм богині Гери – жінки Зевса. Пізніше, в 468–460 рр. до н.е., під

керівництвом архітектора Лібона на честь перемоги над персами греки побудували грандіозний храм Зевса, який став головною спорудою всього архітектурного ансамблю Олімпії. Храм був прикрашений статуями грецьких героїв і горельєфами, які зображали подвиги Геракла.

Роком першої Олімпіади вважається 776 р. до н.е., але історичні хроніки говорять, що ця Олімпіада була не першою, а тільки вперше зафіксованою Олімпіадою. Учасники змагань складали присягу, запевняючи, що вони сумлінно готувалися до ігор, що будуть дотримуватись правил і змагатись чесно та що вони нічим не заплямували себе в житті. Цій вимозі греки надавали, принаймні в класичний період, виняткового значення. Так, наприклад, свого часу вони не допустили до участі в змаганнях могутнього тирана Сіракуз Перона за те, що він відмовився брати участь у війні проти персів і тому «скомпрометував себе з політичного боку». Ігри починалися наприкінці липня і тривали п'ять днів. До програми Олімпійських змагань входили біг, стрибки, метання диска, кулачний бій, і з 408 р. до н.е. – змагання колісниць, запряжених парою коней. Найпочеснішою у греків вважалась боротьба, яка нині називається класичною або греко-римською боротьбою. Поєдинки борців і кулачних бійців часом не обмежувались. Вони тривали до повного знесилення одного із спортсменів.

Одним із видів змагань були перегони на конях на дистанцію близько 1200 метрів. Наїзники мчали без сідла, тому нерідко траплялися нещасні випадки. Як правило, в кінних перегонах, в гонках колісниць переможцями визнавалися не атлети, які безпосередньо брали участь у змаганнях, а власники коней і колісниць, які наймали наїзників.

Для кінних змагань призначався величезний іподром, який знаходився в Олімпії. Довжина його була 730 метрів, ширина – 336 метрів. Неподалік, в долині річки Алфей, серед горбів священного місця Алтис, розташувався великий мармуровий олімпійський стадіон. На його трибунах і на схилах, що оточували їх, розміщалося близько 50 тисяч глядачів, які за вхід не платили. Спортивна доріжка, на якій проводились змагання з бігу, була довжиною в один стадій – 192,27 метра (600 ступнів) і шириною 20 метрів. Доріжка була посипана приблизно чвертьметровим шаром піску. Учасники змагань бігли групою й босі. Стадій в Олімпії був більшим, ніж на інших

античних стадіонах: за легендою, його виміряв своїми ступнями велетень Геракл. Від слова стадій і виникло слово стадіон.

Проведення ігор доручалось спеціальним уповноваженим – елланодикам, які одночасно були і судьями на змаганнях. Правила забороняли убивати свого супротивника, вдаватися до недозволених засобів, сперечатися з судьями. Їхні повноваження були досить широкими. Так, наприклад, вони могли піддати тілесним покаранням учасників змагань, які провинилися. Причому шмагання, биття проводилися публічно. Елланодики мали право позбавити атлета перемоги, якщо вона була досягнута нечесним шляхом. Слабких спортсменів до змагань не допускали.

В Олімпійських іграх могли брати участь тільки вільнонароджені елліни. Раби та іноземці на ігри не допускались. Історії відома участь в Олімпійських іграх державних діячів, письменників, поетів, істориків, філософів. Видатний математик і філософ Піфагор брав участь і перемагав у кулачних боях. Відвідували Олімпійські ігри Олександр Македонський, Нерон, філософи Аристотель і Сократ, оратор Демосфен, письменник Лукіан, поет Піндар.

В 444 р. до н.е. на конкурсі мистецтв, який був складовою частиною Олімпійських ігор, удостоївся найвищої олімпійської нагороди давньогрецький історик Геродот. Він виступив перед слухачами, які зібралися в храмі Зевса, з уривками із своїх творів, що прославляли мужність та сміливість грецьких бійців у війнах з Персією. З V ст. до н.е. учасниками Олімпійських ігор стали поети. Вони читали свої вірші. Широке визнання здобули на олімпіадах різні музичні конкурси, виголошування ораторами урочистих промов.

Переможці ігор називались олімпіоніками. Вони одержували вінок з гілок священного оливкового дерева, яке росло в Олімпії. На честь переможців складалися гімни. Той, хто одержував три перемоги, мав право поставити в Олімпії своє зображення – мармурову статую, а інколи зображення найзнаменитіших олімпійських переможців карбувались на монетах. Усе життя переможець був центром загальної уваги і користувався шаною у співвітчизників, його іменем називали чотирирічний період грецького календаря. За словами Ціцерона, шана, яку віддавали олімпійському переможцеві, дорівнювала римському тріумфу – урочистому в'їзду полководця до Риму після переможної битви. До V ст. до н.е. деякі атлети заробляли собі на життя виступами за місто-державу. Місто вважало за честь опіку-

ватись видатним атлетом і у випадку перемоги щедро нагороджувало його. Оспівував олімпійських переможців грецький ліричний поет Піндар (522–447 рр. до н.е.).

Під страхом смертної кари жінкам заборонялось не тільки брати участь, а навіть бути присутніми на змаганнях, взагалі в цей час з'являтися в Олімпії. Історія зберегла оповідь про єдиний випадок, коли жінка наважилась на таке нечуване зухвальство. За переказами, це сталося 396 р. до н.е. на 96 Олімпійських іграх. Жінка з острова Родос на ім'я Калліпатерія, син якої мав змагатися в кулачному бою, вдалася до омани: вона в чоловічому вбранні, з прив'язаною бородою з'явилася серед глядачів. Та коли її улюблений син переміг, жінка не втрималася – кинувшись до юнака, почала обіймати та цілувати його. Тут її штучна борода відпала і порушницю закону чекала смертна кара. Та судді все ж таки змилювалися над нею – їх розчулила така самовіддана материнська любов. До того ж вона виявилася дочкою уславленого кулачного бійця Діагора.

Для жінок в тій же Олімпії влаштовували окреме свято – Герайю. Воно проводилося кожні чотири роки на честь богині Гери. В програму цих святковостей входили змагання з бігу для дівчаток трьох вікових груп.

У Стародавній Греції на весь період підготовки і проведення Олімпійських змагань припинялися війни і встановлювалось «священне перемир'я» між еллінами – екехейрія, порушники якого піддавались суворому покаранню та великим грошовим штрафам. Стародавні греки суворо дотримувались цієї олімпійської заповіді. З історії відомо всього лише декілька фактів її порушення. Так, спартанський цар в 420 р. до н.е. під час священного перемир'я почав бойові дії. За це спартанці не були допущені на ігри, а на Спарту був накладений грошовий штраф. В іншому випадку афінянина Фринона, який направлявся на Олімпійські ігри, затримали і пограбували солдати македонського царя Філіпа. І Філіпп, і спартанці навіть не спробували заперечувати свою вину, а лише виправдовувались тим, що не знали про встановлення священного перемир'я. Найбільшого розквіту Олімпійські ігри досягли в часи так званого „золотого віку» Греції (500–400 рр. до н.е.). Але поступово, з розпадом давньогрецького суспільства, Олімпіади все більше і більше втрачали своє значення.

З виникненням християнства і перетворенням його в державну релігію Римської імперії, Олімпійські ігри почали розглядатись як

язичницькі святковості, язичницьке священнодійство, несумісне з християнством. З цього приводу в 394 р. н.е. римський імператор Феодосій I Великий (379–395 рр. н.е.) заборонив проведення Олімпійських ігор і відправлення язичницьких культів. Язичництво опинилося поза законом, але зберігалось у сільській місцевості й у колах давньої аристократії.

На догоду християнській церкві Олімпія зі всіма її храмами, вівтарями, портиками і стадіонами піддалася пограбуванню та руйнуванню. Численні бронзові статуї олімпіоніків були вивезені в Рим, де їх переплавили. В 426 р. за наказом візантійського імператора Феодосія II було спалено храм Зевса в Олімпії. Довершив руйнування Олімпії сильний землетрус.

Після перерви у півтора тисячоліття Олімпійські ігри відродилися, знову запалав священний вогонь благородних спортивних змагань. Це сталося в Афінах 6 квітня 1896 р. Засновником, організатором цих перших сучасних Олімпійських ігор вважається француз П'єр де Кубертен (1863–1937). Він відродив ідею стародавніх змагань і домігся втілення її в життя. У наш час Олімпійські ігри проводяться з 1896 р. раз на чотири роки у різних країнах. Їх організовує Міжнародний Олімпійський Комітет.

Словник термінів та понять теми

Агора (гр. *agora* – площа) – у стародавніх греків назва народних зборів, а також місця, де вони відбувалися. Зазвичай агора – центральна торгова площа міста. Довкола агори стояли храми, адміністративні, торгові та інші споруди.

Академія – Платонова філософська школа в Афінах, заснована в 387 р. до н.е. (як товариство приятелів філософії) і ліквідована в 529 р. н.е. імператором Юстиніаном. Назва походить від героя Академа, якому був присвячений гай, де збирався Платон зі своїми приятелями.

Акрополь (гр. *akropolis*, *akros* – верхній, *polis* – місто) – укріплена частина давньогрецького міста, розташована на узвишші, так зване горішне місто. Акрополь – спочатку фортеця, з VIII ст. до н.е. – релігійний, культурно-громадський центр. Найбільш відомий Акрополь в Афінах.

Амазонки – міфічне плем'я жінок-войовниць, які населяли північні береги Малої Азії та Меотиди (Азовського моря).

Атлантида – створений поетичною фантазією Платона острів з мудрим суспільним ладом та ідеальною державною організацією, який нібито затонув у морі.

Басилевс – голова роду в античній Греції.

Гіменей (Гімен) – бог одруження у давніх греків, якого викликали на весілля піснями – «гіменеями».

Гітнос – бог сну, син Ночі.

Дифірамб – перебільшена, надмірна похвала.

Еос (рим. Аврора) – богиня світанку.

Епос – великий за розміром поетичний твір розповідного характеру.

Ерінії (рим. Фурії) – богині кари, помсти і прокльону.

Ехо – у давньогрецькій міфології – німфа, яка полюбила вродливого мисливця Нарциса. Холодний і гордий Нарцис, закохавшись у своє відображення у воді, помер і перетворився на квітку, названу його ім'ям. Від неподіленого кохання тіло Ехо висохло, залишивши тільки її голос, що став персоніфікацією відлуння.

Єхидна – міфічна потвора, напівжінка, напівзмія.

Іонійці – група грецьких племен, що заселяли Аттику, а також більшість островів у Егейському морі (Хіос, Самос, Наксос та інші) й середню частину Малої Азії (Ефес, Мілет).

Кентавр – за давньогрецькою міфологією гірський і лісний дух, напівлюдина, напівкінь – людинокінь.

Кентаври – міфічний народ напівлюдей-напівконею, що жив у центральній Греції. Деякі з них приятелювали з грецькими героями, інші були дикі й злі. Більшість з них загинула в бійці з греками, що виникла на весіллі лапіфського царя Пейрітоя. Упившись на весільному бенкеті, кентаври хотіли викрасти жінок лапіфів.

Кнос – стародавнє місто егейського світу на Криті; один з важливих центрів крито-микенської культури, середньо- і пізньомінойського періоду, одна з декількох так званих «двірцевих» держав, які склались на початку II тис. до н.е. на острові.

- Корифей* – провідний вчений, актор, письменник – людина, яка здобула славу завдяки великій творчій праці.
- Лаокоон* – персонаж давньогрецьких епічних переказів про Троянську війну, жрець Аполлона в Трої. За міфами, Лаокоона і двох його синів задушили змії.
- Лікей* (грецьк. Лікейон) – філософська школа в Афінах, заснована Аристотелем близько 335 р. до н.е., закрита імператором Юстиніаном у 529 р. н.е.
- Лінійне письмо А* – стародавня форма писемності, яку використовували минойці. Не розшифроване.
- Лінійне письмо Б* – адаптована форма лінійного письма А, якою користувалися микенці.
- Морфей* – синонім сну.
- Музи* – грецькі богині мистецтв. За грецькою міфологією їх було дев'ять і жили вони на горі Парнасі та у священному гаї Геліконі (на північ від Коринфської затоки).
- Немейські ігри* – загальногрецькі торжества і спортивні змагання на честь Зевса, які відбувались у Немеї на Пелопоннеському півострові.
- Палестра* – приміщення у грецьких гімназіях для фізкультурних вправ і змагань.
- Пан* – бог лісів та гаїв, покровитель пастухів і мисливців. Раптово з'являючись, лякав подорожніх. Звідси слова: «паніка», «панічний страх».
- Парфенон* – храм богині Афіни в афінському Акрополі, збудований архітекторами Іктіном і Каллікратом у 447–438 рр. до н.е. У візантійський період перетворений на християнський храм, під час турецької окупації – у пороховий склад; зруйнований у 1687 р. внаслідок вибуху пороху.
- Перипетр* – чотиригранна споруда, яка оточена колонами.
- Пенати* – боги, хранителі домашнього вогнища.
- Плеяда* – у давньогрецькій міфології сім сестер, перетворені Зевсом на сім зірок – сузір'я; група видатних діячів однієї епохи, одного напрямку.

- Поліс* – античне місто-держава, до якого входили власне місто і прилегла до нього територія.
- Портик* – крита галерея з колонами (колонада), що прилягає до будинку (біля входу чи збоку).
- Прокруст* – розбійник, що жив недалеко від Афін. Він заманював подорожніх і клав на своє ліжко, коли людина була коротша за ліжко, Прокруст витягував її, а коли довша – відрубав їй ноги. Прокруста убив Тесеї.
- Пропілеї* (від гр. *propylaiion* – парадний вхід) – у давньогрецькій архітектурі – парадний вхід, монументальні ворота, проїзд, оформлені симетрично розміщеними портиками з пілонами та колонадами.
- Сирени* – морські істоти, напівжінки, напівптахи – птахожінки, що чарівним співом приманювали мореплавців до свого острова, і ті гинули, розбиваючись об підводне каміння.
- Сізіф* – обдурив богів і за це був покараний після смерті: він змушений був котити вгору важкий камінь, а той щоразу скочувався назад. Звідси походить: «Сізіфова праця», тобто важка, але марна робота.
- Скілла (Сцилла) і Харібда* – дві потвори.
- Стадій, стадія* – грецька міра довжини, в основу якої лягла відстань від старту до фінішу у так званому простому бігу на Олімпійських іграх. Довжина стадія в різних містах і в різні часи вважалася від 184 до 192 метрів, античний стадій мав 177,6 метра.
- Сфінкс* – у давньогрецькій міфології – крилате чудовисько з тулубом лева та жіночим обличчям. Оселилося біля Фів і вбивало подорожніх, які не могли відгадати його загадки.
- Тантал* – улюбленець богів, завинив перед ними і після смерті був покараний муками голоду, спраги і страху («танталові муки»).
- Фаєтон* – син бога Геліоса; спробував був проїхати на батькових вогненних конях по небу, але не міг стримати їх і загинув.
- Феміда* – богиня справедливості й правосуддя. Греки зображали її величною жінкою із зав'язаними очима (як символ безсторонності), з терезами в руках.
- Фратрія* – релігійне об'єднання афінських громадян.

Харіти (рим. *Грації*) – три Зевсові дочки, юні богині вроди й жіночності.

Химера – в давньогрецькій міфології вогнедишна потвора (чудовисько) з головою й шиєю лева і тулубом кози.

Хронос – старогрецький бог часу, якого у Римі називали Сатурном.

Від його імені утворено назву такого сучасного приладу, як хронометр.

Циклопи – міфічні велетні з одним оком.

Яблуко розбрату – яблуко, яке мала одержати з рук давньогрецького героя Паріса найгарніша з трьох богинь – Гера, Афіна чи Афродіта за відомим давньогрецьким міфом. Цей вислів став крилатим і означає якусь річ, що викликає суперечки між людьми. Присудження Парісом яблука Афродіті призвело до Троянської війни.

Питання до самоконтролю

1. Що означає термін «античність»?
2. Яке місце античності в історії світової культури?
3. В чому відмінність античної культури від стародавньосхідної?
4. Які причини швидкого розвитку Стародавньої Греції?
5. В чому полягає гуманістична суть античної грецької культури?
6. Який вплив грецької культури на становлення європейської цивілізації?
7. Як називалась центральна площа в античних містах?
8. Що таке гедонізм?
9. Як називався корабель, на якому греки ходили по золоте руно?
10. З іменами яких афінських поетів зв'язаний розвиток трагічного жанру в літературі?
11. Що таке «філіппіки»?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Греки запозичили алфавіт у:
 - а) фінікійців;
 - б) єгиптян;
 - в) шумерів.

2. Зазначте, хто з наведених осіб є:

- а) міфічним героєм;
- б) політичним діячем;
- в) діячем культури Стародавньої Греції.

Перикл, Фідій, Сократ, Ахілл, Геродот, Солон, Одиссей, Архімед, Пісістрат, Язон, Есхіл, Софокл, Тезей, Геракл, Мирон, Фемістокл, Платон, Демосфен, Антей, Гіппократ, Аполлон, Геракліт.

3. Давньогрецький філософ:

а) Есхіл;	д) Фукідід;
б) Гомер;	е) Гіппократ;
в) Аристофан;	є) Геракліт;
г) Еврипід;	ж) Демосфен.

4. Що написав Софокл?

а) «Медея»;	д) «Оси»;
б) «Цар Едіп»;	е) «Антигона»;
в) «Прометей закутий»;	є) «Лісистрата».
г) «Хмари»;	

5. Автор скульптури «Дискобол»:

- а) Фідій;
- б) Поліклет;
- в) Мирон.

6. Першим висловив здогад про те, що весь світ складається з атомів:

- а) Демокрит;
- б) Піфагор;
- в) Аристотель.

7. Які філософи входили до великої філософської тріади античності?

- а) Сократ;
- б) Платон;
- в) Геракліт;
- г) Аристотель.

Теми рефератів

1. Місце античності в історії світової культури.
2. Грецька культура і становлення європейської цивілізації.
3. Гуманістична суть античної грецької культури.
4. Крито-мікенська цивілізація.
5. Міфологія і античне мистецтво.
6. Наука і література в Стародавній Греції.
7. Поєми «Одіссея» та «Іліада» – неперевершені зразки світової епічної поезії.
8. Іонійська філософія – стародавній матеріалістичний напрямок у грецькій філософії.
9. Есхіл, Софокл, Еврипід – великі афінські драматурги.
10. Театр – важливе досягнення давньогрецької культури.
11. Геродот – родоначальник історії як науки.
12. Гіппократ – видатний лікар античного світу, реформатор медицини.
13. Фідій – видатний афінський скульптор.

Лекція 5

КУЛЬТУРА ЕПОХИ ЕЛЛІНІЗМУ

- Елліністичний період в історії культури.
- Створення єдиної елліністичної культури.
- Олександрія – центр елліністичної культури.
- Наукові знання в епоху еллінізму.
- Виникнення нових філософських шкіл.

Історія Греції в IV ст. до н.е. – це історія кризи полісу. Перші ознаки цієї кризи проявились уже в роки Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.) між Афінами і Спартою за панування в Греції. Вона завершилась поразкою Афін. Ця війна послабила всю Грецію. Спарта не була в силах ні об'єднати країну, ні захистити її незалежність від домагань могутніх сусідів. В IV ст. до н.е. в справі Греції все більше втручаються інші країни, зокрема Персія, Македонія. В 338 р. до н.е. після битви при Херонеї Греція втрачає політичну незалежність і підкоряється македонському царю Філіппу II (382–336 рр. до н.е.).

Новою віхою в історії Греції стає похід на Схід Олександра Македонського (Великого) (356–323 рр. до н.е.). Він був сином Філіппа II. Мати Олександра – Олімпіада – була дочкою одного з володарів Епіру – області на північному заході Еллади. В 336 р. до н.е. після вбивства батька агентами перського царя Дарія III він у віці 20 років став царем Македонії. Новий цар мав від природи неабиякі здібності, відзначався твердістю характеру, особистою хоробрістю, мужністю, незвичайною енергією. Військову підготовку Олександр пройшов у свого батька, а добру освіту протягом трьох років здобув під керівництвом видатного філософа Аристотеля. Ще з дитинства майбутній полководець пристрасився до читання книг. З поемою Гомера «Іліада» він не розлучався ніколи і стверджував, що кращого керівництва для ведення війни він не знає.

За своє коротке, але видатне життя Олександр встиг створити новий світ. Підкоривши і об'єднавши Грецію, спираючись на її ресурси, великий полководець організував спільну експансію на Схід проти віковичних ворогів греків – персів. Внаслідок походу (334–

324 рр. до н.е.) була створена величезна держава, якої до цього не знав стародавній світ. Вона простяглася від Дунаю до Інду, від Єгипту до сучасної Середньої Азії. До неї входили Мала Азія, Єгипет, Сирія, Персія, Середня Азія (Согдіана). Столицею нової держави Олександр зробив місто Вавилон.

Період від початку походу Олександра Македонського на Схід до завоювання Римом Єгипту носить назву елліністичного (остання чверть IV ст. – 30 р. до н.е.), від грецького слова «еллін», що означає грецький. Це була епоха поширення грецької культури на всій території держави Олександра Македонського. У цій державі греки займали перше місце, грецька культура скрізь мала першість. Для цього періоду характерне розширення взаємозв'язків і взаємовпливів грецької та східних культур. Позбавившись полісної обмеженості, грецька культура вбирала у себе східні елементи, натомість східні культури збагатились за рахунок досягнень грецької культури, найрозвиненішої в той час.

Взаємне збагачення грецької та місцевих культур сприяло створенню єдиної елліністичної культури. В її основу Олександр поклав принцип співробітництва. Він прагнув не знищити чи підкорити завойовані ним народи, а об'єднати всіх на чолі з македонцями та греками. Громадянин вільного полісу уступив місце громадянину світу (космополіту), діяльність якого протікала у всесвіті, ойкумені, як його розуміло тодішнє людство. Відбувалось це під духовним керівництвом Еллади.

Але імперія Олександра не стала довговічною. Всього тринадцять років тривало його царювання. Влітку 323 р. до н.е. він помер у Вавилоні від тропічної пропасниці, трохи не доживши до 33 років. Образ великого полководця знайшов відображення в творчості Т.Г.Шевченка як художника. В 1836 р. в Петербурзі Т.Г.Шевченко виконує малюнок «Олександр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіппу». На малюнку зображено хворого Олександра, який з повним довір'ям п'є ліки свого лікаря Філіппа, незважаючи на те, що одержав записку про намір лікаря отруїти його.

Після смерті Олександра імперією стали управляти його воєначальники (діадохи), які почали її ділити, воювати між собою. До 301 р. до н.е. мати Олександра, його жінка (перська аристократка Роксана), син і зведений брат, які могли стати наступниками престолу, були вбиті в боротьбі за владу і імперія розпалася на ряд так званих елліністичних держав на чолі з полководцями Олександра.

Це – Єгипетська держава македонської династії Птолемеїв (близько 332–30 рр. до н.е.), велетенська держава Селевкідів у Передній Азії з столицею в Антиохії, Македонська держава з чималою частиною Греції, Пергамське царство в Малій Азії, Бактрія, Понтійське царство та ін.

Протягом декількох сотень років після смерті Олександра грецька культура і грецькі ідеї відігравали визначальну роль, переважали в країнах його колишньої імперії, тобто культура еллінізму збереглася. Найсприятливіші умови для розвитку елліністичної культури були створені в Єгипті, де з 305 по 30 рр. до н.е. управляли державою Птолемеї та його наступники. Вони берегли грецькі традиції. Лише Клеопатра (69–30 рр. до н.е.) – остання цариця династії Птолемеїв у Єгипті (51–30 рр. до н.е.) – вивчила єгипетську мову.

Елліністичний період відзначився небаченим досі розквітом науки. Центрами елліністичної науки стали близько тридцяти міст і фортець, які заснував Олександр Македонський на завойованих землях. Вся елліністична наука прямо чи опосередковано пов'язана зі столицею елліністичного Єгипту Олександрією – «новими Афінами». Це місто засноване взимку 332–331 рр. до н.е. в дельті Нілу, на березі моря і назване на честь його засновника, де він і похований.

До I ст. до н.е. Олександрія перетворилася в друге за величиною (після Риму) місто античного світу. В ньому процвітали наука, література і мистецтво, якими опікувались Птолемеї. В 305 р. до н.е. тут були створені бібліотека, обсерваторія, анатомічний інститут, зоосад, їх об'єднував так званий Мусейон (від гр. *museion*, лат. *museum* – заклад, місце проживання), храм муз, світоч античної науки, свого роду дослідний інститут, який на багато століть став центром художнього і наукового життя.

У ньому знаходились різні кабінети, аудиторії, зали для засідань та лекцій, кімната для препарування трупів, колекції рослин, в садах жили тварини для вивчення та дослідів. Музеїв у сучасному розумінні в античності не створювали. Однак при деяких храмах були сховища творів мистецтва. Крім Мусейона, в Олександрії були театр, іподром, багато храмів, парків, садів, квітників, бань.

Милості Птолемеїв притягували і утримували в єгипетській столиці не тільки поетів і письменників, які збирались з усіх кінців грецького світу, а й найвидатніших у своїх галузях вчених: геометрів,

астрономів, медиків, істориків, критиків і граматиків. Позбавлені податків та інших повинностей, на царському утриманні, вони жили товариством у розкішній обстановці, мали місця для прогулянок, приміщення для дискусій, велику їдальню, де вони харчувались разом. Посадові особи, призначені царем, піклувались про матеріальні потреби вчених¹.

Вирішальним у тому, що Олександрія стала одним з великих центрів культури еллінізму, стало створення знаменитої Олександрійської бібліотеки і проведення в ній наукової роботи. Олександрійська бібліотека була найбільшою бібліотекою стародавнього світу. На початку I ст. до н.е. в ній знаходилось до 700 тисяч рукописних книг – сувоїв папірусу і пергаменту. Їх сюди звозили з усього античного світу. Один тільки список цих книг з довідками про зміст і авторів, який склав елліністичний поет і вчений, хранитель бібліотеки Каллімах (310–240 рр. до н.е.), потребував 120 сувоїв. Це була своєрідна літературна енциклопедія, причому її можна вважати першою в світі.

В бібліотеці були повні зібрання творів великих грецьких Драматургів – Есхіла, Софокла, Еврипіда, комедії Аристофана, Менандра, твори з точних наук, а також з архітектури, військової справи, медицини. Птолемей III наказав написати історію Єгипту. При ньому були також зроблені переклади Священного писання – Біблії з давньоєврейської на грецьку мову. Завдяки цій бібліотеці вчені, військові, письменники, художники вперше отримали змогу широко вивчати літературу за своїм фахом, знайомитися з життям і культурою сучасних їм народів, а також далекого минулого. Бібліотекою мали змогу користуватися не тільки громадяни Олександрії, а й ті, хто приїжджав до міста.

На базі Олександрійської бібліотеки сформувалась Олександрійська філологічна школа. Час її розквіту – III–II ст. до н.е. Головним заняттям в ній була систематизація фондів бібліотеки і підготовка видань авторів від Гомера до сучасних елліністичних поетів. В Олександрії в епоху еллінізму філологія відокремилась від філософії і стала самостійною галуззю знань, самостійною наукою. Як наукова дисципліна філологія (гр. – «любов до слова») вивчає письмові пам'ятки та тексти і на їх основі – духовну культуру даного суспільства.

Олександрійська бібліотека проіснувала у своєму первісному вигляді близько 250 років, У 48–47 рр. до н.е., коли війська Юлія Цезаря увірвались в Олександрію і вступили в жорстоку бійку з населенням міста, виникла пожежа. Частина бібліотеки загинула в полум'ї. Багато творів Ю.Цезар відправив до Риму як військову здобич, але корабель затонув.

Це був початок кінця бібліотеки. В 391 р. н.е. її як оплот язичництва підпалили і пограбували за наказом патріарха Кирила християни. Те, що залишилося від зібрання стародавньої літератури, було знищено військами арабського халіфа, які захопили Олександрію в 641 р. У цій ганебній справі мусульмани керувались принципом: якщо в книгах те саме, що й у Корані, то вони зайві, а коли інше, то вони шкідливі.

Крім Олександрійської, в епоху еллінізму славилась і бібліотека в Пергамі – місті в Малій Азії, столиці Пергамського царства. В сховищі цієї бібліотеки знаходилось 200 тисяч рукописних книг. При Пергамській бібліотеці у II ст. до н.е. склалася філологічна школа, яка вивчала грецьку ораторську та філософську прозу. Взагалі перші бібліотеки почали виникати в Греції з VI ст. до н.е. Збиранням книг займалися заможні люди. Одна з перших значних бібліотек була зібрана Пісістратом – тираном Афин з 560 до 527 рр. до н.е. Відомі також бібліотеки Еврипіда і Аристотеля. Перша публічна бібліотека була створена в IV ст. до н.е. в Гераклеї Понтійській.

Тільки виключні успіхи в точних знаннях дозволили збудувати Олександрійський маяк – грандіозну споруду, яка вимагала найскладніших розрахунків. Цей маяк вважався одним з семи чудес світу. Він побудований грецьким архітектором Состратом Книдським в 299–277 рр. до н.е. на невеликому острові Фарос, на підході до Олександрії, вказуючи шлях на її гавань. Маяк являв собою триярусну вежу висотою понад 100 м. Верхній ярус, який був облицьований мармуром, мав вісім граней. Вони розташовувались за напрямками основних вітрів, мали статуї-флюгери, купол, увінчаний бронзовою скульптурою володаря морів Посейдона висотою 8 м. Система величезних дзеркал посилювала світло вогню, запаленого в куполі, так що його могли бачити на відстані 50 км. Дрова для вогню доставлялись наверх по спіральних сходах, таких похилих і широких, що по них на стометрову висоту виїжджали вози, запряжені ослами. Спеціальний насип довжиною

¹ Марру А.И. История воспитания в античности (Греция). – С. 264.

1,3 км з'єднував маяк з берегом¹. 21 липня 365 р. н.е. маяк було пошкоджено землетрусом, і його вогонь погас навіки. Остаточне знищення маяка сталося під час землетрусу 1326 р.

В Олександрії жили і працювали грецькі вчені Аристотель, Архімед, Евклід, Ератосфен. Аристотель (384–322 рр. до н.е.) народився в Македонії, де його батько був царським лікарем. Протягом 20 років, починаючи з сімнадцятирічного віку. Аристотель пробув в Академії Платона як слухач, потім як викладач і рівноправний член співдружності філософів-платоніків, У 335 р. до н.е. в одному з передмість Афін поруч із храмом Аполлона Лікейського Аристотель заснував школу, яку стали називати Лікей (ліцей). В цій школі він двічі на день вів заняття: вранці для більш підготовлених практикував важкі розділи науки, а у вечері для широкої публіки викладав свої теорії більш доступно.

Аристотель започаткував науки: логіку, біологію та психологію. Його праці охоплюють майже всі проблеми розвитку природи і суспільства. Найвідоміші з них «Поетика», «Політика» і «Метафізика». В центрі філософських занять Аристотеля знаходились проблеми про людину і суспільство, оптимальний спосіб управління державою-містом. За найкращий устрій вчений вважав демократію. Як і його учитель – Платон, Аристотель усвідомлював, що людина може реалізувати себе тільки в суспільстві.

Аристотель розробив масштабне вчення про сутність, матерію і форму, досліджував проблеми співвідношення одиничного і загального, матеріального і духовного, раціонального і чуттєвого. Він розкривав філософський зміст таких понять, як «нескінченність», «простір», «час», «рух», створюючи всеохоплюючу систему категорій. У пізнанні філософ надавав великого значення спостереженню та досліді. Йому належать вислови: «Корінь вчення гіркий, а плід солодкий», «Бідність – джерело революції і злочину», «Платон мій друг, а істина ще більший друг».

Аристотель був великим природодослідником. Він описав 495 видів тварин, вказавши при цьому такі елементи будови організму, які видимі лише під мікроскопом. Він дав першу в історії науки класифікацію тваринного світу, побачивши розвиток від простіших до складніших. Його класифікація протрималась 2000 років. Вчений си-

стематизував всі знання і створив грандіозну картину світу. В епоху античності в астрономії панувала геоцентрична система Аристотеля – Птолемея. Вона визнавала центральне місце у Всесвіті Землі.

Різнобічним вченим був Архімед (близько 287–212 рр. до н.е.). У своїй особі він поєднував математика і механіка, фізика і астронома, винахідника та інженера. На це звернули увагу історики науки, підкресливши, що якраз Архімед став попередником такого розвитку науки, якого вона набула в новий час. Крім Олександрії, Архімед жив і працював в Сіракузах (Сицилія).

Архімед став основоположником теоретичної механіки, а також науки, яку згодом назвали гідростатикою. Одного разу він сів у ванну і вода перелилася через край. З цього Архімед зробив висновок, що на будь-який предмет, занурений в рідину, діє виштовхувальна сила, рівна вазі витісненої рідини (закон Архімеда). За легендою, коли вчений відкрив цей закон, він вигукнув: «Еврика» (гр. *heureka* – я знайшов).

Свої теоретичні відкриття Архімед нерідко втілював у конкретні прилади, вносячи значний вклад в розвиток техніки. Він створив гвинтовий насос, сконструював багато бойових металевих машин, оборонних знарядь. Архімеду належить винахід машини з такою системою важелів, що він зміг один спустити на воду великий корабель, побудований тираном Сіракуз Пероном для Птолемея Єгипетського, і нібито сказавши при цьому: «Дай мені точку опори у і я зрушу землю». Архімед першим винайшов планетарій.

Загинув Архімед під час облоги Сіракуз римлянами. В розпалі бою він сидів на порозі свого будинку, роздумуючи над кресленнями, зробленими на піску. В цей час римський воїн, який пробігав мимо, наступив на креслення і обурений вчений кинувся на римлянина з криком: «Не смій чіпати мої креслення!» Ця фраза коштувала йому життя. Солдат зупинився і холоднокровно зарубав старого мечем.

Математиком за спеціальністю був Евклід (близько 365–300 рр. до н.е.). Він є автором декількох книг з математики і геометрії. Найвідомішою його книгою став підручник з геометрії «Начала». Частина «Начал» присвячена узагальненню робіт математиків, які працювали до Евкліда. Цим підручником європейці користувалися майже дві тисячі років.

Основоположником математичної географії був грецький вчений і поет Ератосфен (близько 282–202 рр. до н.е.). З 246 р. до н.е. він

¹ Чизхолм Джейн, Миллард Энн. Ранніє цивілізації. – С. 80.

працював хранителем Олександрійської бібліотеки. Ератосфен ввів у географічні карти систему меридіанів, вирахував довжину земної кулі, яка (довжина) була уточнена лише в XVI ст. (тут вчений помилився лише на 75 км), і започаткував наукову хронологію.

Визначним античним авторитетом, «батьком географії» вважають грецького мандрівника Страбона (63 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Він об'їздив «увесь відомий світ» і свої спостереження виклав у сімнадцяти книгах «Географії».

В елліністичну епоху тривав процес виникнення нових філософських шкіл. Основним центром елліністичної філософії стали Афіни. Дуже поширеним в цей період став стоїцизм. Його засновником вважається Зенон (близько 335–262 рр. до не). Філософи-стоїки одержали свою назву за місцем в Афінах, де Зенон вчив усіх бажаючих під розписним портиком (гр. *stoa*) на ринку. Стоїцизм виник близько 300 р. до н.е. і існував як школа 500 років. Його ідеї сприйняло християнство.

Стоїки займалися найбільш практичними проблемами – яким шляхом людина може дійти до щастя. Зенон як на дорогу до щастя вказував на поміркованість та стриманість. Людиною повинен керувати розум, що стримує всі її прагнення. Все в світі передбачено, є закономірним і необхідним, тому люди повинні жити спокійно і розумно. Зенон вважав, що людина повинна вести себе природно, відповідно із законами природи, тоді і самі боги будуть про неї турбуватись.

Сучасником Зенона був Епікур (341–270 рр. до н.е.). Він заснував в Афінах свою школу, де вів викладання, бесідує з друзями в своєму саду, відомому в історії як «Сад Епікура». Філософська школа Епікура проіснувала вісім століть. Щастя, за Епікуром, в свободі від всіляких пристрастей. Головний принцип філософа – «не можна жити приємно, не живучи розумно, морально і справедливо». На думку Епікура, людина повинна прагнути до атараксії (букв. «відсутність хвилювань», «незворушність»). Атараксія – це ідеальний стан душі, який досягається позбавленням страху перед богами, смертю, явищами природи за допомогою обмеження потреб, помірністю в насолодах, вироблення незалежності від громадської думки.

В елліністичну епоху, крім стоїків і епікурейців, широкого розвитку набула третя філософська школа – кініків. Ця назва походить від площі Кіносаргес в Афінах, де містилася школа Антисфена – одного

з представників кінізму. Пізніше цю назву виводили від «кінікос» – пес, нібито кініки рекомендували псяче життя, без усяких вигод.

Стрижень філософії кінізму – вчення про правильний спосіб життя, яке повинно відповідати людській природі. Висунувши ідеал безмежної духовної свободи індивіда, кініки закликали відмовитись від цивілізації, проповідували повернення до природи, природного життя. Людині належить задовольнитись малим, керуватись розумом і не бути рабом своїх захоплень та пристрастей. Кінізм заперечував рабство, власність, всі сімейні та державні зв'язки, офіційну релігію, всю духовну культуру верхів. Кініки вважали себе громадянами світу – «космополітами». Вони ставились з демонстративною зневагою до будь-яких соціальних інститутів, звичаїв і приписів культури. Щастя людини кініки бачили в повній відмові від будь-яких людських бажань.

Найяскравішим представником кінізму був грецький філософ Діоген Синопський (близько 412–323 рр. до н.е.). Народився він у м. Синопі на Чорному морі, жив у Коринфі. Діоген нічого не писав. Уявлення про його філософські та етичні погляди можна скласти лише на основі розповідей про нього, які збереглися, про його спосіб життя, вчинки і промови. Ці розповіді характеризують Діогена як пристрасного і послідовного проповідника вчення кініків про добродійне життя. Діогену приписували силу дотепних висловлювань, часто дошкульних. Платон називав його «божевільним Сократом».

Філософія Діогена полягала в його способі життя. Він не дотримувався норм поведінки, прийнятих у суспільстві, і жив як аскет. Філософ засуджував нечесність та надмірне багатство, презирливо ставився до культури у вимагав «переоцінки цінностей», повернення до «природного стану».

Перекази свідчать, що житлом Діогена була велика бочка, і коли Олександр Македонський запитав філософа, якої б він царської послуги хотів, той відповів зі свого «житла»: «Тоді відійди геть – не затуляй мені сонця». Серед білого дня Діоген ходив по базару, присвічуючи собі шлях ліхтарем. З подивом його запитували: «Ти що це шукаєш?» – «Не що – а кого, – була відповідь. – Шукаю людей, та не бачу їх і вдень з ліхтарем на базарі». Філософ мав на увазі, що людей багато, але справжніх – розумних, добрих – мало.

Елліністичні держави, які виникли в IV ст. до н.е., існували відносно недовго. Уже в II–I ст. до н.е. більшість з них було завойовано Римом. Прийнято вважати, що падінням Коринфу в 146 р. до н.е.

закінчується власне грецький період античної історії. Це квітуче місто на березі Іонічного моря, один з головних центрів грецької культури, було стерте з лиця землі солдатами римського консула Муммія. В 30 р. до н.е. римською провінцією став Єгипет – останній оплот елліністичного світу. Наступила нова доба античної культури – римська античність.

Словник термінів та понять теми

Олександрія – одне з найбільших міст античності, розташоване в Єгипті і засноване Олександром Македонським, центр елліністичної культури.

Антиохія – столиця імперії Селевкідів.

Гедонізм (від гр. гедоне – розкіш) – етичне вчення, яке стверджує, що почуття насолоди є метою всієї поведінки людини.

Гетера – у Стародавній Греції освічена незаміжня жінка, що вела вільний спосіб життя; жінка легкої поведінки.

Діадок – елліністичний правитель, полководець Олександра Македонського.

Еврика (гр. *hureka* – я знайшов) – за легендою, вигук Архімеда, який він вимовив, коли відкрив закон гідростатичного зважування.

Еллінізм – період грецької історії та культури від Олександра Македонського до виникнення Римської імперії. Одним з головних осередків елліністичної культури була Олександрія Птолемеїв.

Кініки – одна з філософських шкіл у Стародавній Греції. Висунули ідеал безмежної духовної свободи особистості, незалежність від матеріальних потреб.

Музей – храм Муз. У птолемеївській Олександрії – центр наукового життя, знань, приміщення, де жили і працювали вчені і винахідники з різних грецьких держав. Виник у III ст. до н.е., а в III ст. н.е. був зруйнований.

Міми – короткі драматичні сценки з життя звичайних городян.

Папірологія – наука, яка займається читанням, поясненням, вивченням і виданням давніх текстів на папірусі.

Піетет – глибока повага до когось, чогось; благоговіння.

Симпозіум – у давніх греків і римлян – бенкет з музикою, розвагами й бесідами; нарада з наукової проблеми, як правило, міжнародна.

Стоїк – прихильник напряму стоїцизму в античній філософії, що вимагав від людини повної безроздільної влади над своїми пристрастями і підкорення пануючій у світі необхідності.

Питання до самоконтролю

1. Що сприяло створенню єдиної елліністичної культури?
2. Який принцип поклав Олександр Македонський в основу елліністичної культури?
3. Де збереглися найсприятливіші умови для розвитку елліністичної культури після розпаду імперії Олександра Македонського?
4. Назвати основний центр елліністичної науки.
5. Що таке Мусейон?
6. Де знаходилась найбільша бібліотека стародавнього світу?
7. Хто такі діадохи?
8. Яка пам'ятка елліністичної культури вважалась одним з семи чудес світу?
9. Які грецькі вчені жили і працювали в Олександрії?
10. Що зробили для науки Аристотель, Архімед і Евклід?
11. Дати характеристику філософським школам стоїцизму, епікурейства і кінізму.

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Основний центр елліністичної науки:
 - а) Афіни;
 - б) Олександрія;
 - в) Антіохія.
2. Правильно розташуйте прізвиська:
 - а) грецький філософ, найяскравіший представник кінізму;

- б) грецький філософ і вчений, вихователь Олександра Македонського;
- в) давньогрецький математик, автор декількох книг з математики і геометрії;
- г) грецький філософ, філософська школа якого проіснувала вісім століть;
- д) грецький філософ, засновник філософської школи стоїцизму;
- е) елліністичний поет і вчений, хранитель Олександрійської бібліотеки;
- є) грецький архітектор;
- ж) давньогрецький поет, один з фундаторів Олександрійської бібліотеки;
- з) давньогрецький математик, механік, фізик, астроном, винахідник, інженер;
- и) грецький вчений і поет, основоположник математичної географії, хранитель Олександрійської бібліотеки;
- і) грецький мандрівник, «батько географії».

Каллімах, Епікур, Ератосфен, Аристотель, Сострат Книдський, Архімед, Евклід, Діоген Синопський, Аполлоній Родоський, Зенон, Страбон.

Теми рефератів

1. Єдина елліністична культура як результат взаємозв'язків і взаємовпливів грецької та східних культур.
2. Елліністичний Єгипет.
3. Олександрія Птолемеїв – один з головних осередків елліністичної культури.
4. Аристотель, Архімед, Евклід, Ератосфен – видатні вчені епохи еллінізму.
5. Філософські школи стоїцизму, епікурейства і кінізму.
6. Етичне вчення гедонізму.

Лекція 6

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

- Культура раннього Риму.
- Культура Риму часів аристократичної республіки.
- Культура епохи імперії.
- Вплив грецької культури на римську.

Часом заснування Риму традиційно вважається 753 р. до н.е. Ще до римлян на території Апеннінського півострова існувала Етрусська цивілізація. Її основою були добре сплановані та укріплені міста, ця цивілізація досягла свого розквіту в період між 800 і 400 рр. до н.е. Етрускам належить винахід римських цифр. Етрусського походження і латинський алфавіт. Етруски були вмілими ремісниками і володіли мистецтвом обробки бронзи, заліза і дорогоцінних металів. Етрусськими майстрами був побудований перший у Римі храм – храм Юпітера на Капітолійському пагорбі. Шедевром етрусської скульптури V ст. до н.е. є знаменита бронзова Капітолійська вовчиця.

З VIII ст. до н.е. починається перший, царський, період римської історії. До його завершення Рим склався як держава-місто грецького типу. За легендою, в Римі правили сім царів, з них троє останніх були етрусського походження. Етруське панування закінчилось в 510 р. до н.е. в результаті повстання проти останнього царя Тарквінія Гордого (534/533–510/509 рр. до н.е.). Рим став аристократичною робочою республікою.

В епоху ранньої Республіки (кінець VI – початок III ст. до н.е.) Риму вдається підкорити собі весь Апеннінський півострів, у південній частині якого знаходились грецькі міста. Греки заснували їх під час Великої колонізації (VIII–VI ст. до н.е.). На цьому римляни не зупинилися і продовжили свою зовнішню експансію. Завдяки своєму військовому мистецтву вони незабаром створили величезну державу, поступово завоювавши всі елліністичні царства. Елліністична культура почала тепер існувати в умовах римського володарювання, але римляни опинилися під сильним впливом всіх сторін

грецького життя, більш високої грецької культури. Говорячи словами римського поета Горація, «Греція, полонянкою ставши, переможців грубих полонила». Таким чином, грецька культура не загинула навіть із завершенням елліністичного періоду стародавньої історії народів.

Великого впливу з боку грецької релігії зазнала римська. Це особливо помітно з III ст. до н.е., коли почалася епоха пізньої Республіки (III – кінець I ст. до н.е.). Рим запозичив весь пантеон грецьких богів, змінивши їх імена на латинський лад. Відбулося отождолення римських богів з грецькими: Юпітера – з Зевсом, Нептуна – з Посейдоном, Амура – з Еросом, Плутона – з Аїдом, Марса – з Аресом, Юнони – з Герою, Мінерви – з Афіною, Церери – з Деметрою, Венери – з Афродітою, Вулкана – з Гефестом, Меркурія – з Гермесом, Діани – з Артемідією, Вести – з Гестією (покровителькою домашнього вогнища), Вакха – з Діонісом. Від греків до римлян прийшов Аполлон – бог Сонця, музики, але римського еквіваленту його імені не існувало.

Більшість римлян вірили, що кожним з них опікується свій особливий бог чи богиня. Вони вважали, що боги також опікуються різними явищами життя. Наприклад, Венері молилися, бажаючи завоювати серце коханого, до Марса звертались з молитвами про перемоги в битвах і війнах.

Богом часу, якому поклонялися у Стародавньому Римі, був дволик Янус. Він зображався з двома обличчями – молодим, що дивилося вперед, у майбутнє, і старим, яке споглядало минуле. Януса вважали також богом всякого початку, входів і виходів. Згодом ім'я дволикого Януса набуло переносного значення – нещира, лукава людина.

У II–I ст. до н.е. в Римі утверджується грецька система освіти, правда з деякими особливостями. Діти з більш багатих сімей починали відвідувати школу, досягнувши шестирічного віку. Поступали вони в так звані лудус – початкову школу. Більшість дітей закінчували лудус у віці 11 років і подальшу освіту здобували уже вдома.

Досягнувши одинадцятирічного віку, деякі хлопчики переходили до граматики (середня школа), де вони вивчали такі предмети, як історію, філософію, географію, геометрію, музику і астрономію. Важливими предметами були також латинська і грецька мови. Твори римських і грецьких письменників вивчалися дуже ретельно. Вважалось,

що учні повинні вміти імітувати стиль знаменитих авторів. Грецька мова була необхідна римлянам тому, що більшість кращих книг з різних галузей знань були написані греками. На завершальному етапі навчання нерідко здійснювались освітні поїздки в грецькі культурні центри, особливо в Афіни.

На вищій стадії навчання особлива увага, на відмінну від Греції, приділялась не філософії, а риториці. В Римі замість математичних наук на перше місце вийшли юридичні. Одним із завдань середньої освіти була підготовка учнів до занять з учителем красномовства – так званим ритором. Кожний, хто хотів стати політичним, державним діячем або юристом, повинен був учитись умінню красиво і виразно говорити перед публікою. Навчання ораторському мистецтву починалось з 13 або 14 років і могло продовжуватись дуже довго. Так, наприклад, Цицерон учився цьому мистецтву до 30 років. У стародавньому Римі система ораторських шкіл, де виховували ораторів, філософів-полемістів, була дуже розгалуженою. До цих шкіл юнаки вступали після закінчення граматичної школи¹.

Сильного впливу з боку грецької зазнала римська література. Першими творами на латині були переклади з грецької мови. Першим римським поетом, основоположником римської літератури був грек Лівій Андронік (помер в кінці III ст. до н.е.). Разом з багатьма іншими полоненими греками він прибув до Риму після завоювання грецького міста Тарента у Південній Італії в 272 р. до н.е. Відпущений на волю сім'єю Лівіїв, він прийняв ім'я Тіт Лівій Андронік. Він був учителем і з навчальною метою переклав на латинську мову «Одіссею» Гомера – перший в європейській літературі переклад і одночасно перший пам'ятник римської літератури. Протягом двох століть «Одісея» Лівія Андроніка залишалась в Римі шкільною книгою. Андронік перекладав на латинь також грецькі трагедії та комедії, переважно Софокла і Еврипіда. Причому його переклади були дуже вільними, допускали включення нових уривків, зміну імен. Сучасну ж йому елліністичну поезію Андронік знав мало і її вплив ніяк не позначився на його творчості.

На культуру Риму у великій мірі впливало грецьке мистецтво. Греки визнавали могутність гармонії, пропорційності та краси. Римляни не визнавали іншої могутності, крім могутності сили. Особисті

¹ Маркс Ентони, Тунджэй Грехем. Римляне. – М., 1999. – С. 50.

таланти не висувались і не культивувались – соціальна установка була зовсім інша. Звідси і формула дослідників римської культури – «великі діяння були здійснені римлянами, але серед них не було великих людей» – великих художників, архітекторів, скульпторів, не було рівних за значенням геніям античної Греції. Римські скульптори та художники намагалися старанно копіювати грецькі зразки. Поети і драматурги переспівували сюжети грецької поезії і драми.

Починаючи з III ст. до н.е., широкого розповсюдження набув у Римі театр. Це сталося після того, як між Римом і Грецією встановилися тісні зв'язки. Перша п'єса була представлена в Римі в 240 р. до н.е. Це була грецька драма, яку переклав на латинську мову Лівій Андронік. Спочатку вистави відбувались в примітивних дерев'яних театрах, але в 55 р. до н.е. Помпей побудував у Римі перший кам'яний театр, який вмщав до 27 тис. глядачів. Пізніше такі театри були побудовані по всій Римській імперії. В цілому римляни незмінно розглядали театр насамперед як засіб розваг, як предмет розкоші, а не частину внутрішнього світу.

Від греків римляни здобули більшість своїх пізнань у медицині. Гіппократ склав опис всіх відомих тоді хвороб і вказав, як їх потрібно лікувати. Його праці були покладені в основу медичної освіти в Греції, а потім і в Римі. В республіканську епоху в Римі були відкриті медичні школи і почалося організоване навчання мистецтву лікування.

Вплив грецької культури був настільки сильним, що на початку, після завоювання Еллади, римська наука стала двомовною. Лише з часом римські філологи розробили лексичну та синтаксичну систему латині настільки, що нею можна було передавати всі тонкощі всебічно розвинутої грецької мови.

Грецького впливу не уникнув непримиренний противник грецької риторики, філософії та поезії Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н.е.) – видатний римський державний діяч і письменник. У своїх творах він використовував грецькі джерела. Найдавнішим твором римської прози, який дійшов до наших днів, став його трактат «Про землеробство». Катон став першим істориком, який писав латинською мовою. Він зробив історичний опис життя римлян з найдавніших часів під назвою «Джерела». Ця книга не збереглася.

У духовному житті римлян значне місце посіла епікурейська філософія. Вчення грецького філософа Епікура найповніше викладене в поемі «Про природу речей» римського поета, філософа Тита

Лукреція Кара (близько 98–55 рр. до н.е.). Це – єдиний твір античного матеріалізму, який повністю зберігся. Ця поема і сьогодні вражає багатьма науковими передбаченнями, привертає увагу своєю поетичною досконалістю. Лукрецій був великим оптимістом і вірив у прогрес пізнання світу, в могутність людського розуму, здатного оволодіти таємницями буття і, головне, перебороти страх індивідуальної смерті.

♦ Займався грецькою філософією, теорією риторики, вивчав римське право і Марк Туллій Цицерон (3.01.106–7.12.43 рр. до н.е.) – великий римський оратор, письменник, філософ і політичний діяч. Прізвисько роду Тулліїв «Цицерон» (лат. – *цицero*) означає «горошина». В роду Тулліїв ніхто не займав вищих державних посад, і тому, коли Цицерон досяг поста консула, представники знаті називали його презирливо «вискочкою», «ною людиною».

Цицерон вважається першим римським філософом. Він був прихильником стоїцизму й у своїх листах «Про обов'язки», «Про приязнь», «Про старість» й інших проповідував поміркованість та обов'язковість. Філософські трактати Цицерона свідчать про те, що він не був оригінальним філософом, мета трактатів – донести до римського читача досягнення грецької філософії, видатні представники якої зібралися в той час у Римі. В їхньому колі Цицерон ґрунтовно вивчив грецьку мову і літературу. Твори багатьох філософів, чії погляди викладав Цицерон, дійшли до нас тільки у фрагментах. Тому саме його трактати зробили грецьку філософську спадщину доступною як його сучасникам-римлянам, так і майбутнім поколінням.

Як філософ і учений Цицерон був менш відомий. Він здобув славу насамперед як неперевершений оратор. Цицерон став засновником європейського ораторського мистецтва. І в наш час його промови вважаються високими зразками мистецтва слова, а його ім'ям стали загалом називати красномовних людей. Цицерон вивчав красномовність в Афінах, Малій Азії та на острові Родос. Свої промови він виголошував на народних зборах, у сенаті і в судах, а потім публікував як літературні твори. Збереглося повністю (або майже повністю) 58 промов Цицерона. Від 17 промов дійшли невеликі фрагменти, приблизно 30 промов відомі лише за згадками про них. У своїх промовах Цицерон виступає як великий майстер слова, який володіє всіма прийомами риторики. Його небезпечним супротивником у цій справі був Гортензій.

Цицерон розробив також теорію ораторського мистецтва, в якій перетворив і вдосконалив грецьку риторіку. В ораторському мистецтві він відстоював думку, що досконалий оратор – це людина високих моральних якостей, яка ніколи не скористається могутньою зброєю свого красномовства з корисливою метою. Завдання оратора полягає в тому, щоб уміти підняти будь-яке окреме питання до рівня загальних принципів.

Цицерон є автором трактатів на юридичні теми: «Про державу», «Про закони», «Про обов'язок». У трактаті «Про державу» (54 р. до н.е.), де він звертає увагу на те, що кожний державний діяч повинен володіти мистецтвом оратора і великими знаннями. В діалогічній формі Цицерон висловлює свої погляди на ідеальну державу. Служіння державі, на його думку, не заважає самостійності та розвитку різноманітних талантів індивіда. Цицерон був найвизначнішим представником, майстром прози. Латинську мову він розвинув і довів до справді літературного рівня. Цицерону належать такі крилаті вислови: «Коли гримить зброя, музи мовчать», «Батько історії» (про Геродота), «Поетами народжуються, ораторами стають». «Кожному своє», «Папір не червоніє, папір все стерпить», «Дамоклів меч», «Друзі пізнаються в біді», «Що посієш, те й пожнеш», «Звичка – друга натура», «Нема нічого прекрасніше розуму».

Цицерон був сучасником і у великій мірі соратником видатного римського політика, полководця, оратора і письменника Гая Юлія Цезаря (13.07.100–15.03.44 рр. до н.е.). В 58–49 рр. до н.е. Цезар командував римськими військами в Галлії та Іллірії (прибережні райони сучасної Югославії) та зумів розширити кордони володінь Риму до узбережжя Атлантики і до протоки Ла-Манш. Він сам описав цей період свого життя і подробиці багатьох військових походів у семи книгах історичного твору, який одержав назву «Записки про Галльську війну». Суперечності з Помпеєм і сенатом примусили Цезаря в 49 р. до н.е. повернутися до Італії на чолі своїх армій. Здобувши перемогу над своїми суперниками, він став найвпливовішою і наймогутнішою людиною в Римі. Опис цих перемог міститься в трьох книгах, написаних Цезарем і озаглавлених «Записки про громадянську війну». «Записки про Галльську війну» і «Записки про громадянську війну» – видатні зразки римської художньої прози. Гаю Юлію Цезарю належить вислів, який став крилатим: «Прийшов, побачив, переміг!». Цезарю приписують й інший крилатий вислів:

«І ти, Брут!». Ці слова вперше зустрічаються в трагедії Шекспіра «Юлій Цезар». За Цезарем закріпилась слава другого, після Цицерона, римського оратора.

У Римі з'явилась перша в світі газета. Її прообразом вважають давні рукописні зведення новин. У Венеції в XVI ст. за таке зведення платили дрібну срібну монету – «газетта», звідки пішла і назва. Найдавніше у світі зведення новин виникло у Римі в 168 р. до н.е. Воно називалось «Акта популі романі діурна», що в перекладі з латинської означає «Щоденні діяння римського народу». Ця газета нагадувала сучасну шкільну дошку, була дерев'яною і на ній писали крейдою. Дошка виставлялась на найпожвавленіших майданах Риму і знайомила читачів з подіями, які відбулись за день. Зберігся єдиний номер цієї газети за 29 березня 168 р. до н.е.

В I ст. до н.е. у Римі з'являється сила творів з найрізноманітніших питань: географічні описи, історія, праці з природознавства і сільського господарства. Пишуть про трави, пташок і бджоли; про дельфінів, вершки, мрамур, чорне дерево, вино; про вплив Місяця на рослини, глибину моря, лісові дерева. Були роботи з астрономії та землеробства, граматики, міфології, літератури. Тим самим римська культура в прискореному темпі надолужувала енциклопедичний тип засвоєння знань, властивий еллінізму.

Показова в цьому плані постать римського вченого і письменника Марка Теренція Варрона (116–27 рр. до н.е.). Його інтереси охоплювали широке коло предметів. Він написав близько 74 творів приблизно в 620 книгах, які стосувались майже всіх відомих тоді науці галузей. Варрон писав про архітектуру і медицину, астрономію, геометрію, музику, про римську історію, про знаменитих людей Греції та Риму, ввівши у європейську літературу жанр біографії, про різні філософські погляди.

Широта інтересів і літературна плодючість Варрона вражали сучасників і нащадків. Але з усього написаного ним зберігся трактат «Про сільське господарство» і 6 з 25 книг трактату «Про латинську мову», присвяченого Цицерону, з яким автор познайомився в Афінах, де вони обидва удосконалювали свою освіту. Цей твір цікавий даними про суперечки тодішніх учених з різних аспектів мови, а також великою кількістю цитат з архаїчних авторів. Трактат «Про сільське господарство» зберігся повністю. Він є безцінним джерелом даних про стан справ у сільському господарстві Римської держави,

про методи господарювання, про культуру землеробства, про догляд за домашніми тваринами.

Основним джерелом відомостей про античну архітектуру є «Десять книг про будівництво». Їх написав римський архітектор і будівничий Вітрувій (приблизно друга половина I ст. до н.е. – початок I ст. н.е.).

В кінці I ст. до н.е. Римська держава із аристократичної республіки перетворилась в імперію. Ця імперія, яка включала в себе Східне Середземномор'я, Північну Африку, більшу частину Європи, проіснувала п'ять століть – від 27 р. до н.е. до 476 р. н.е. В епоху імперії робляться спроби «створити культуру, гідну величі Риму. Провідні політики Риму швидко зрозуміли, що без культурного панування державне, політичне панування не буде надійним. Не можна було посісти чільне місце, стати визнаним гегемоном, залишаючись «варварами».

З 27 р. до н.е. в період правління першого римського імператора, внучатого племінника Гая Юлія Цезаря – Октавіана, титулованого Августом, тобто божественним (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.), настав час затишку класової боротьби. Прийшовши до влади, Август в першу чергу зупинив спустошливі громадянські війни, встановив мир, спокій та порядок. Цей так званий «римський мир» стимулював високий розквіт культури. Античні історики характеризують цей період як «золотий вік» Римської держави. З ним зв'язані імена архітектора Вітрувія, історика Тіта Лівія, поетів Вергілія, Овідія, Горація. В римській історії доба Августа мала для культури таке ж значення, як у грецькій – доба Перикла. Август заявляв, що прийняв Рим цегляним, а нащадкам залишає мармуровим. На печатці цього імператора був напис: «Поспішай повільно».

Навколо Августа та його близького приятеля і радника, відомого багатія, шанувальника поезії Гая Цильнія Мецената (близько 74–8 рр. до н.е.) приблизно в 40–37 рр. до н.е. сформувався гурток талановитих римлян, до якого входили поети Вергілій, Горацій, Проперцій. Гурток припинив своє існування після 23 р. до н.е. Август протегував літературі як за природним нахилом, так і за розрахунком. Меценат любив мистецтво, високо цинив його вплив на громадську думку, матеріально підтримував поетів, зокрема відомих нині у всьому світі Вергілія та Горація, дбав про те, щоб вони славили імператора та імперію взагалі, витрачаючи на це чимало грошей. Пізніше ім'я Ме-

цената стало загальною назвою для покровителів мистецтва. Меценатами називали людей, які постійно матеріально допомагали художникам, письменникам, акторам.

Головою літературного гуртка Мецената був Публій Вергілій Марон (15.10.70–21.09.19 рр. до н.е.) – найвидатніший, найславетніший римський поет доби Августа. Над своїми творами Вергілій працював повільно і довго, ретельно обробляючи їх. Першим значним його твором була збірка з 10 віршів (еклог) «Буколіки» (близько 42–39 рр. до н.е.). Буколіка (від гр. *bukolos* – пастух) означає пастуша поезія, пастуші пісні. Як літературний жанр буколіка виникла в епоху еллінізму, коли в суспільстві (особливо в його забезпечених прошарках) з'явилась втома від міського життя і схильність до ідеалізації життя на лоні природи. Представником цього жанру в римській літературі став Вергілій. Його «Буколіки», де оспівано сільську ідилію, життя на лоні природи, започаткували всю європейську буколічну (пасторальну) поезію.

В 30 р., а за деякими даними в 29 р. до н.е., Вергілій закінчив наступну свою знамениту поему «Георгіки» («Про землеробство»). Її він присвятив Августу і Меценату в знак подяки за повернення раніше відібраного в нього маєтку. Поема складається з чотирьох книг, кожна з яких присвячена певній галузі сільського господарства: хліборобству, виноградарству і лісівництву, скотарству, бджільництву. В цьому віршованому сільськогосподарському трактаті Вергілій підкреслював моральні цінності землеробської праці, оспівував насолоди сільського життя. Поема написана за порадою Мецената, за яким стояла воля самого Августа. Останній хотів підкріпити поезією свої зусилля, спрямовані на відродження землеробства в країні.

Своєрідною священною книгою доби Августа, класичним зразком римської епопеї стала «Енеїда» Вергілія. Поет працював над нею останні десять років свого життя – 29–19 рр. до н.е. Величезна, в 12 книгах, «Енеїда» була задумана Вергілієм як римський варіант «Іліади» та «Одіссеї» Гомера. В поемі, про яку сам Вергілій писав Августу, що почав «громаду і не знає, як з нею справитись», розповідається про виникнення та зміцнення Римської імперії, мандрі і подвиги троянського героя Енея – міфічного предка засновника Рима Ромула і, згідно з офіційною версією, родоначальника династії Юліїв, до якої належав і сам Август. В «Енеїді» оспіване трагічне кохання до

Енея Дідони – легендарної цариці Карфагену. Коли він покинув її, вона завдала собі смерть.

Вергілій не встиг остаточно завершити «Енеїду». Він мав намір працювати над нею ще три роки. Цьому завадила його смерть. Помираючи, Вергілій просив своїх друзів знищити, спалити незакінчену поему. На щастя, його волю не виконали. Імператор Август наказав видати її, що і було зроблено.

«Енеїда» стала улюбленим твором багатьох поколінь освічених людей в античному світі і в середні віки. На цій поемі виховувалось юнацтво, її вивчали в школах, багато рядків з неї стали крилатими висловами. Вергілія називали «божественним» поетом, вважали найбільшим мудрецем, і коли через майже півтори тисячі років великий італійський поет Данте писав свою «Божественну комедію», він змалював Вергілія як свого мудрого провідника по потойбічному світу.

Сюжет «Енеїди» використав у своїй широковідомій поемі І.П.Котляревський. Зробив він це в бурлескному, гумористичному стилі, надавши обстановці та героям суто українського характеру.

Видатним римським поетом епохи Августа, молодшим сучасником і приятелем Вергілія був Горацій Квінт Флакк (65–8 рр. до н.е.). Обізнаність із творчістю римських поетів, зокрема Горація, Т.Г.Шевченко розглядав як ознаку ерудиції людини. Колись замолоду Горацій бився за республіку проти Октавіана. Після розгрому республіканських військ усе майно Горація було конфісковане, і він став заробляти собі на життя, переписуючи різні документи.

Поневіряння Горація закінчилися, коли він в 38 р. до н.е. зблизився з Меценатом, який подарував йому невеликий маєток, де поет міг без перешкод віддатись творчості, проявити свій талант. У творчості Горація латинська поезія досягла свого найвищого за формою розвитку. Він взяв за взірць грецьких ліричних поетів, особливо Алкея. Найбільшу славу здобули «Оди» Горація – короткі вірші на найрізноманітніші теми. В них він прославляв особистість та діяльність Августа, римську зброю, а також радощі кохання та дружби і спостережливе тихе життя поета-філософа. У Горація домінувала думка, що життя дуже коротке, аби позбавити його маленьких радощів: «Надто пізно жити завтра», – закликав він. Горацій, як і Вергілій, зовсім не був поетом, які сліпо прославляли Августа. Місію поета вона розуміли як високий обов'язок, який вимагав служіння справедливості, правді та людяності, як вони її розуміли.

Уславленим поетом – сучасником Горація був Публій Овідій Назон (20.03.43 р. до н.е. – 23.03.18 р. н.е.). На думку багатьох вчених, Овідій посідає серед античних поетів друге місце (після Гомера) за впливом на європейську культуру. Т.Г.Шевченко називав Овідія «найсовершеннішим созданием всемогущего создателя вселенной». Як і Вергілій та Горацій, Овідій був наближений до імператора Августа і Мецената.

Найвизначнішим твором Овідія є поема «Метаморфози» – «золота легенда» античності. Це поняття означає видозміну, перетворення, перехід в інші форми розвитку, повну перемену. Про перетворення античні поети писали до Овідія і після нього, але опрацьовували, як правило, один-два сюжети, а в Овідія їх 250. «Метаморфози» складаються з 15 книжок. Усі міфи передбачалось об'єднати думкою про те, як із хаосу виникає гармонія. Починаються «Метаморфози» створенням світу, а закінчуються апофеозом Цезаря, який після смерті полинув на небо і перетворився на небесне світило. «Метаморфози» – грандіозна язичницька Біблія, за якою протягом віків читачі знайомились з греко-римськими міфами та легендами..

Овідія назвали співцем кохання. Він писав численні вірші про кохання. Своєрідною інструкцією закоханим про те, як домогтися любові, є його поема «Мистецтво кохання». Овідію належала також збірка «Любовні елегії», яка аж ніяк не пасувала до офіційного курсу Октавіана Августа, якому потрібні були солдати. Всупереч цьому, поет проголошував, що задовольняється таланом кохання та славою поета й не хоче бути ані військовим, ані урядовцем.

Слава прийшла до Овідія за життя. Проте доля поета склалась трагічно. Коли вже дочка подарувала йому онуків і здавалось, що дні поета будуть безхмарними до останку, він несподівано за наказом імператора Августа у 8 р. н.е. був відправлений на заслання в далеку римську провінцію, на узбережжя Чорного моря. Там у містечку Томи (поблизу сучасної Констанци в Румунії) Овідій і завершив своє життя. Існують різні припущення з приводу довічного вигнання поета, але певної причини дослідники й досі не знають.

Один із кращих творів Овідія – «Листи з Понту» (тобто з Чорного моря) – написані незадовго перед смертю. На засланні поет написав «Сумні елегії» (елегія – задумливий, журливий, проїнятий сумним настроєм вірш). Овідію належить вислів: «Крапля точить камінь не силою, а частим падінням».

Овідій став героєм легенд, записаних у середньовічних молдавських хроніках. На честь поета в 1795 р. назвали Овідіополем фортецю, засновану на півдні України (тепер райцентр Одеської області).

Поет-вигнанець – саме таким сприймав образ Овідія Т.Г.Шевченко. На засланні він не раз згадував про сумну долю Овідія в листах до друзів, порівнював її зі своєю. 19.06.1857 р. у «Щоденнику» Т.Г.Шевченко зіставив Августа, який заслав Овідія, зі своїм власним катом – Миколою І: «Август – язичник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать й рисовать. А христианин Николай запретил мне то й другее. Оба палачи. Но один из них палач-христианин?».

Овідій даремно благав, щоб йому дозволили повернутися із заслання. Так само марно поет просив, щоб тіло його упокоїлось на батьківщині. Навіть цього, останнього, прохання не задовольнили.

Досягає розквіту римська історіографія. Грандіозний екскурс в історію зробив один із шанувальників імператора Августа – Тіт Лівій (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Він написав 142 книги «Історії Риму від заснування міста». Над цим твором історик працював протягом 40 років. Ця величезна історична розповідь свідчить про надзвичайні працездатність та працелюбність Тіта Лівія, який, якщо не зробив за день жодної доброї справи, говорив: «Друзі, я втратив день». З цим перегукується інший вислів історика: «Краще пізніше, ніж ніколи».

Історичні події в праці Лівія викладались від прибуття Енея в Італію до 9 р. до н.е., тобто до подій, сучасних автору. Але із 142 книг до нас дійшло повністю лише 35 (1–10-та і 21–45-та) і фрагменти решти. Ці 35 книг охоплюють період від заснування Рима до 293 р. і з 218 по 168 р. до н.е. Для всіх 142 книг (крім 136-ї і 137-ї) існують короткі переліки змісту (невідомо ким і коли складені)¹.

За своїм жанром праця Лівія – аннали, тобто виклад подій за роками, причому історія стародавнього періоду дається конспективно, а більш близькі до автора події викладаються детальніше. «Історія Риму від заснування міста» містить багато цікавих історичних фактів і опис епізодів повсякденного життя Риму. В ній подано відомості також про Північне Причорномор'я.

Одним з найвідоміших давньоримських істориків був Публій Корнелій Тацит (близько 55 – близько 120 рр. н.е.). Він служив офіцером в армії, займав різні державні посади, в тому числі посаду консула, виділявся своїми ораторськими здібностями. Найбільшою популярністю з його творів користуються «Аннали». Аннали (лат. *annus* – рік) латинською мовою означають літописи, літописні записки, записи найважливіших подій за роками, взагалі записи чогось визначного. Ці записи велись жерцями і виставлялись на дерев'яних дошках для загального огляду. Вони служили довідковим матеріалом для римських істориків. У 130 р. до н.е. були перероблені і зведені у 80 книг. Деякі римські історики, в тому числі Тацит, своїм працям з історії давали назву «Аннали».

«Аннали» Тацита присвячені подіям римської історії, починаючи з правління Тиберія (імператор в 14–37 рр.) і закінчуючи смертю Нерона в 68 р., тобто мова йде про імператорів династії Юліїв-Клавдіїв (14–68). Тацит починає свої «Аннали» обіцянкою розповісти про події «без гніву й упередженості», але його симпатії були на боці республіки й аристократії. Інший відомий твір Тацита – «Історії». Вони розповідають про життя римських імператорів від Гальби до Доміціана (51–96 рр.; був імператором в 81–96 рр.), про боротьбу за владу після загибелі імператора Нерона (громадянська війна 68–69 рр.).

У повному обсязі дійшов до нас твір римського історика Гая Светонія-Транквіла (69–140 рр. н.е.) під назвою «Життєпис дванадцяти Цезарів». У ньому розповідається про життєвий шлях римських правителів від Гая Юлія Цезаря до Доміціана.

Римський історик Амміан Марцеллін (330/335 – близько 396 рр.) написав історичний твір «Діяння» в 31 книзі, де описав період з 96 р. (тобто продовжив «Історії» Тацита) до 378 р. Збереглися 14–31-а книги, які охоплюють сучасні автору події (353–378). Ця праця є цінним джерелом з історії Римської імперії та варварського світу IV ст.

У галузі філософії славу Риму приносить Луцій Анней Сенека (близько 4 р. до н.е. – 65 р. н.е.). Він народився в Іспанії, але більшу частину життя провів у Римі. При імператорі Калігулі, який був імператором в 37–41 рр., Сенека здобуває місце в сенаті і першу державну посаду. Але внаслідок придворних інтриг імператор Клавдій (імператор в 41–54 рр.) відправив його на заслання. Через вісім років

¹ История мировой культуры. Наследие Запада. – М. 1998. – С. 188; Историки и история. Жизнь, судьба, творчество. – М., 1997. – С. 230.

племінниця Клавдія Агрипіна, на якій він в 49 р. одружився, повернула Сенеку до Риму і зробила наставником свого сина Нерона. Коли Клавдій Цезар Нерон (37–68) в 54 р. вступив на престол, Сенека став одним з керівників зовнішньої та внутрішньої політики імперії. В 57 р. він одержує найвищу в імперії посаду – консула. Пізніше Сенека відходить від політичної діяльності, попадає в немилість. В 65 р. його звинуватили в змові проти Нерона і він одержав наказ імператора покінчити з собою. Престарілий філософ мужньо зустрів несправедливий вирок і прийняв смерть, розрізавши собі вени.

Свої філософські погляди Сенека виклав у трактатах «Про скороминучість життя», «Про блаженне життя» та «Моральних листах до Луцілія». В дусі ідей стоїцизму філософ проповідував рівність людей, згоду, лагідність, смирення, милосердя, зневажання матеріальних цінностей, задоволення малим, готовність до смерті. Філософія Сенеки була одним із джерел раннього християнства. Перші християнські письменники охоче користувалися його аргументами.

Сенеці належить крилатий вислів: «Навчаючи інших, ми самі вчимося». Філософ зворушливо висловлював сентенцію: чомусь ніхто з сучасників не оглядається назад і даремно – «якраз минуле дає поради на майбутнє».

У природничих науках найбільшим авторитетом був Гай Пліній Старший (23–79 рр. н.е.). Він написав енциклопедичний твір «Історія природи». Тут містилися зоологія, ботаніка, мінералогія, фізика, астрономія, медицина. «Історія природи» вражає величезною ерудицією, допитливістю і працездатністю автора, котрий сам пише, що вивчив дві тисячі книжок. «Історія природи» складається з 37 книг і має посилання на 327 грецьких і 146 латинських творів. Пліній досліджував перший вибух Везувія в 79 р. і загинув при цьому від отруйних газів. Плінію належать вислови: «Жодного дня без рядка» та «Істина у вині».

Визначним вченим, який працював в Олександрії, був Клавдій Птоломей (близько 83 р. – близько 170 р.), У його головній праці «Альмагест», що представляє собою енциклопедичний звід астрономічних знань античності, представлена створена ним геоцентрична система світу. Суть її в тому, що Земля – центр Всесвіту, а Сонце обертається навколо Землі. Вона була спростована лише в 1543 р. геліоцентричною системою Коперніка. У творі «Географія» Птоломей систематизував тодішні географічні знання, навівши координати

8 тисяч відомих пунктів і поклавши їх на карту. Це багато дало для розвитку картографії.

Римляни були великими любителями книг. Держава, а також деякі багаті громадяни відкривали публічні бібліотеки. В IV ст. в епоху пізньої імперії, в Римі нараховувалось 29 бібліотек¹.

У часи Стародавнього Риму ще не вмiли робити папір. Замість нього римляни використовували матеріал, зроблений з єгипетської тростини, – папірус. Ще писали на оброблених шкурах тварин (пергамент), але перевага безумовно віддавалась папірусу, тому що він виготовлявся значно простіше. Листи папірусу склеювали між собою та згортали у сувої. Останні мали різну довжину, але частіше всього вона була близько 10 м.

В IV ст. н.е. сувій почав поступово уступати місце кодексу – книзі, в якій листи скріплювалися з одного краю. Кодекс став використовуватись в християнській церкві, тому що в ньому вміщувалось значно більше інформації, ніж у сувої, його набагато зручніше було зберігати, переносити і читати.

До періоду імперії відноситься спорудження двох найвідоміших римських архітектурних пам'яток: Колізею та Пантеону. Колізей, або амфітеатр Флавіїв, одержав назву в середні віки за свої розміри (від лат. *colosseum* – величезний). Його було закладено в центрі Рима в 75 р. під час правління імператора Веспасіана і закінчено у 80 р. за часів імператора Тіта Андроніка. Колізей, найбільший амфітеатр античного світу, мав форму еліпсоїдної споруди довжиною 189 м, висотою 48,5 м. Арена амфітеатру мала також еліпсоїдну форму площею в 5200 квадратних метрів. Колізей вміщав близько 50 тисяч глядачів і призначався для проведення гладіаторських боїв, циркових видовищ. На арені амфітеатру одночасно могло розташуватись 3200 гладіаторів. Гладіаторські бої проводились тут до 400 р. Заходи, спрямовані на збереження Колізея як історичної пам'ятки, почали проводитись лише з середини XIX ст.

Інший шедевр давньоримської архітектури – Пантеон, тобто храм в ім'я всіх богів, покровителів імператорського дому, споруджений в 115–125 рр. в основному під час правління імператора Публія Елія Адріана (76–138 рр.; імператор в 117–138 рр.). Архітектором храму був грек сирійського походження Аполлодор Дамаський. Це – най-

¹ Маркс Ентони, Тинджэй Грехем. Римляне. – С. 51.

більший за розмірами і найдосконаліший римський купольний храм. Висота його – 42,7 м, внутрішній діаметр склепіння – 43,5 м, товщина стін – 6,2 м, товщина бетонного фундаменту – 7,3 м, а глибина його складає 4,5 м. В середині храму небачена кількість світла. Світло падає із знаменитого «вікна Пантеону» – дев'ятиметрового отвору в куполі.

До нашого часу храм відносно добре зберігся. З VII ст. він став християнською церквою. Нині храм став національним музеєм (усипальницею), де серед інших знаходиться гробниця Рафаеля.

До II ст. н.е. відноситься монументальна бронзова кінна статуя римського імператора-філософа Марка Аврелія (121–180 рр.; імператор з 161 р.). Вона знову встановлена в XVI ст. за проектом Мікеланджело на площі Капітолія в Римі. Образ імператора – втілення громадянського ідеалу і гуманності. Це образ філософа, представника пізнього стоїцизму, автора філософського твору «Наодинці з собою», байдужого до слави і багатства. Складки одягу зливають його з могутнім корпусом прекрасно відлитого коня. «Прекрасніше і розумніше голови коня Марка Аврелія, – писав німецький історик мистецтва І.Вінкельман (1717–1768), – не можна знайти в природі». Марку Аврелію належать слова про те, що нічого вічного у світі не існує, що людське життя є лише миттю між минулим та майбутнім.

На період імперії припадає і перша виставка моди. Відомості про неї знайшли археологи. Проведено її було в Римі за часів імператора Нерона. Нудьга змусила володаря пошукати нових розваг. Він зібрав найкращих кравців, які представили йому всі види тунік, пелерин, накидок, одягу воїнів.

У виставці брали участь 109 модельєрів із 109 римських провінцій. На велике здивування усіх присутніх перемиг не особистий кравець Нерона, а Хавроній з Каппадокії, який одягав філософа Сенеку. Нагороду отримав той, хто зібрав найбурхливіші оплески присутніх патриційів.

У 395 р. н.е. неозора Римська імперія, що охоплювала величезні простори на трьох континентах, розпалась на дві імперії: Західну зі столицею в Римі і Східну, або Візантію, з столицею в Константинополі. Західна Римська імперія проіснувала до 476 р. н.е., коли кіннота германців уцент розбила військо останнього римського імператора Ромула-Августула, жалюгідну тіль славетних легіонів Риму. Цей рік вважається роком завершення античного періоду в історії культури.

Він знаменує собою також завершення історії стародавнього світу і відкриває новий історичний період – період середньовіччя.

Древньоримська культура послужила джерелом і основою дальшого культурного розвитку Європи. Рим був її духовним центром протягом всього середньовіччя. Мова Стародавнього Риму – латинська – залишалась міжнародною мовою європейської культури більше тисячі років після падіння Західної Римської імперії. Вона на тривалий час стала мовою філософії, науки, медицини, юриспруденції, релігії та літератури багатьох європейських країн. Латинське походження мають терміни: прокуратура, префектура, прогрес, консул, комітет, колегія, імперія.

Після падіння Західної Римської імперії не загинув римський спосіб життя. Він здобув широке розповсюдження і користувався великим авторитетом. Деякі елементи римської цивілізації збереглися і після падіння імперії та зробили могутній вплив на культуру наступних епох.

Словник термінів та понять теми

Авгури – жерці в Стародавньому Римі, які шляхом ворожіння вміли нібито вгадувати майбутнє.

Аврора – в римській міфології богиня ранкової зорі, світанку,

Анцида (від гр. *hapsis* – склепіння) – виступ споруди, напівокруглий, прямокутний, багатокутний у плані, перекритий півкуполом або зімкненим півсклепінням.

Базиліка (від гр. *basilike* – царський дім) – приміщення для судових засідань і торгових угод у формі витягнутого прямокутника з великим залом, розділеним уздовж двома рядами колон на частини (нефи), які мали самостійні перекриття.

«*Вірую, бо безглуздо*» – вислів, який належав письменнику з Карфагену Тертулліану Квінту Септимію Флоренсу (60 р. – після 220 р.).

Дванадцять таблиць закони – стародавній пам'ятник римського права. Закони записані в 450 р. до н.е. на 12 мідних плитах і виставлені на форумі в Римі. Вони вперше замінили звичаєве право письмовим законодавством, яке закріплювало приватну власність, рабство, соціальну нерівність.

- Грод* (73–4 рр. до н.е.) – іудейський правитель (40–4 рр. до н.е.), ставленик римлян.
- Календи* – в римському календарі перше число кожного місяця, звідси походить слово «календар».
- Капітолій* – підвищення, пагорб у Римі, на якому розташовані палаци, музеї; в давнину на цьому підвищенні, яке мало значення фортеці, розміщувались храми, присвячені Юпітеру, Мінерві та Юноні.
- Колізей* – один з найбільших амфітеатрів у Римі, збудований імператором Веспасіаном (69–79) і Тітом (79–82). Значна його частина збереглася до наших днів.
- Марс* – у давніх римлян бог війни.
- Марсове поле* – територія на березі Тибру в Римі, місце народних зборів.
- Меркурій* – римський бог тваринництва, торгівлі та доріг, синонім посланця.
- Морок* – бог підземного царства (давньогерманська міфологія).
- Пальміра антична* – «місто пальм», побудоване в невеликому оазисі сирійської пустелі, через яке йшли торгові каравани, славилось у всьому тодішньому світі величчю та красою своїх палаців, арок і колонад, служило нібито зосередженням могутності Римської імперії на самому її краї.
- Пастораль* – твір (головним чином драматичний), що ідилічно зображує життя простих людей (первісно – пастухів).
- Патриції* – родова аристократія у Стародавньому Римі.
- Педагог* – раб, частіше за все грек, якого батьки-римляни зобов'язали спостерігати за їхніми дітьми в школі.
- Плебеї* – вільні громадяни незначного походження в Стародавньому Римі.
- Понтифік* – жрець, у віданні якого був нагляд за всіма громадськими богослужбами, складанням літописів і календаря. Колегію понтифіків очолював великий понтифік (понтифікс максимус).
- Понтій Пілат* (роки народження та смерті невідомі) – римський прокуратор (намісник) Іудеї в 26–36 рр. За християнськими легендами, Понтій Пілат затвердив смертний вирок засновни-

- кові християнства Ісусові Христу, при цьому, символічно умивши руки, заявив, що його смерті прагне не він, а іудейські жерці (звідси вираз – «умив руки, як Понтій Пілат»).
- Портик* – крита колонада вздовж стіни. В Римі портики з'явилися тільки в II ст. до н.е.
- Сатурн* – за римською міфологією, бог сівби і пір року, покровитель землеробства.
- Сивіли* – жінки в Стародавньому Римі, які пророкували майбутнє.
- Теракота* – суміш з глини і піску, яка застосовувалась для виготовлення черепиці та невеликих керамічних статуєток.
- Тиран* – у Стародавній Греції, Римі, а також у містах-республіках Італії одноособовий правитель, що прийшов до влади насильницьким шляхом.
- Тога* – верхній одяг давніх римлян у вигляді плаща без рукавів.
- Тріумвірат* – у Стародавньому Римі союз трьох державних діячів, укладений з метою захоплення влади у державі.
- Тріумф* – у Стародавньому Римі урочистий в'їзд у столицю полководця-переможця; блискучий успіх, перемога, торжество.
- Туніка* – у Стародавньому Римі довгий чоловічий і жіночий одяг типу сорочки з короткими рукавами або без них, переважно білого кольору, який носили під тогою; костюм, що нагадує за своїм кроєм такий одяг.
- Фарисеї* – послідовники релігійно-політичної течії, що виникла в Іудеї в середині II ст. до н.е. та були непримиренними ворогами ранньохристиянського вчення.
- Флора* – у стародавніх римлян богиня квіток, рослинності, весни.
- Форум Романум* – центр торговельного і суспільного життя в Стародавньому Римі, центральна площа, навколо якої розташовувались культові та громадські споруди і де скликалися народні збори, відбувалися суди, влаштовувались ярмарки.
- Церера* – у стародавніх римлян богиня хліборобства і врожайності.
- «Я людина, і ніщо людське мені не чуже» – фраза, яку висловив один з героїв комедії римського комедіографа Теренція Публія Афры (близько 195–159 рр. до н.е.) «Самокатівник».

Питання до самоконтролю

1. Що таке етрусська культура?
2. Який зв'язок культури Стародавнього Риму з культурою Стародавньої Греції?
3. Яким чином древньоримська культура послужила джерелом і основою дальшого культурного розвитку Європи?
4. Чому Рим був духовним центром Європи протягом всього середньовіччя?
5. На який період припадає найвищий розквіт культури Стародавнього Риму?
6. Назвати перший в європейській літературі переклад.
7. Як у римському календарі називалось перше число кожного місяця?
8. Який державний діяч, полководець, письменник та оратор вмів робити кілька справ одночасно?
9. Що мав на увазі поет Гораций, коли писав: «полонена Греція перемогла некультурного переможця»?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Римські поети:

а) Сенека;	г) Цицерон;
б) Гораций;	д) Меценат;
в) Горгензій;	е) Вергілій.

2. Ототожнити римських богів з грецькими, знайти римський еквівалент грецьких богів:

Зевс	Амур
Посейдон	Марс
Ерос	Юпітер
Аїд	Вакх
Арес	Меркурій
Гера	Діана
Афіна	Венера
Деметра	Юнона
Афродіта	Веста
Гефест	Нептун

Гермес	Плутон
Артеміда	Церера
Гестія	Мінерва
Діоніс	Вулкан

3. Правильно розташуйте твори римських авторів:
Марк Порцій Катон Старший	«Історія природи»
Марк Теренцій Варрон	«Метаморфози»
Гай Юлій Цезар	«Про землеробство»
Тіт Лукрецій Кар	«Про природу речей»
Публій Вергілій Марон	«Аннали», «Історії»
Тіт Лівій	«Записки про Галльську війну», «Записки про громадянську війну»
Публій Овідій Назон	«Буколіки», «Георгіки», «Енеїда»
Гай Пліній Старший	«Історія Риму від заснування міста»
Публій Корнелій Тацит	«Про сільське господарство», «Про латинську мову»
Гай Светоній Транквіл	«Альмагест»
Клавдій Птолемей	«Життєпис дванадцяти Цезарів»

Теми рефератів

1. Етрусська культура.
2. Наука і мистецтво Стародавнього Риму.
3. Засвоєння і поширення грецької класичної філософії та культури в Римській імперії.
4. Римська релігія.
5. Марк Туллій Цицерон – великий римський оратор, письменник і філософ.
6. Вергілій, Гораций і Овідій – ушановані римські поети доби Октавіана Августа.
7. Виникнення християнства і криза античної культури.
8. Древньоримська культура – джерело і основа дальшого культурного розвитку Європи.

*Лекція 7***КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ**

- Візантія в історії світової культури.
- Особливості культури Візантії.
- Християнство – світоглядна основа візантійської культури.
- Світове значення візантійської культурної спадщини.

Візантія – це Східна Римська імперія. Спочатку Римська імперія була одна, єдина зі столицею в місті Рим. У 330 р. перший римський імператор, що визнав християнство, Константан I (285–337 рр.; імператор в 306–337 рр.), переніс столицю імперії на схід. Новою столицею Римської імперії став старовинний Візантій – грецьке місто, розташоване на європейському березі протоки Босфор між Егейським та Чорним морями. Його перейменували на Константинополь, тобто місто Константина. Однак Рим в той час зберігав значення центру римського культурного світу.

Місто Візантій дало назву всій державі. Цю назву запровадили гуманісти вже після загибелі імперії. В 395 р. єдина Римська імперія остаточно поділилася на дві: Східну Римську (Візантійську) і Західну Римську імперію. Відбувся поділ на грецький Схід і латинський Захід. Проте самі жителі Візантії називали себе не візантійцями, а римлянами – по-грецьки – ромеями, а імперію – ромейською. Сама столиця тривалий час носила горду назву Нового Риму.

До складу Візантії ввійшли всі східні провінції Римської імперії: Балканський півострів, Мала Азія, частина Закавказзя, Сирія, Палестина, Єгипет. Населення Візантії, яке в період її найвищого розквіту досягало приблизно 30–35 мільйонів чоловік, складалось з різних етнічних груп. Але провідну роль в економіці, політичному житті й культурі відіграло грецьке населення. Хоч римлян проживало у Візантії небагато, державною мовою в IV–VI ст. була латинська, а з VII ст. і до кінця існування Візантії – грецька.

В історії світової культури візантійська цивілізація посідає видатне місце. Культура Візантії є продовженням греко-римської античності,

це своєрідний міст від античності до середньовіччя. Візантія – спадкоємниця культури Стародавніх Греції та Риму. Після падіння Західної Римської імперії у 476 р. титул імператора, ідея світової монархії, а також традиції античної освіченості збереглися лише у Візантії. Культура Візантії – це своєрідний синтез західних і східних культур, переплетіння європейських та азіатських впливів, греко-римських і східних традицій. Греко-римська в своїй основі візантійська культура в процесі становлення та розвитку значно збагатилась елементами культури багатьох народів Сходу. Це надало їй неповторного колориту, який так відрізняє її від культури Західної Європи. Візантійська культура справила значний вплив на культуру Греції, Сербії, Македонії, Чорногорії, Боснії, Албанії, Болгарії, Румунії, Білорусі, України, Росії, Грузії, Вірменії. В свою чергу, зв'язок Візантії з такими країнами, як Грузія та Вірменія, а також постійні творчі контакти зі слов'янськими культурами, які прийняли візантійську модель християнства, збагачували культуру Візантії.

У культурному житті Візантії сучасна наука виділяє такі основні періоди:

- відмирання старої античності та становлення нової середньовічної культури в дусі християнського віровчення (IV–VII ст.);
- культурний спад у зв'язку з економічним занепадом та аграризацією міст (кінець VII – початок IX ст.);
- нове культурне піднесення Константинополя та інших провінційних міст (середина IX–X ст.);
- найвищий розвиток візантійської культури, зумовлений розквітом міського життя (XI–XII ст.);
- занепад культури, викликаний політичним послабленням Візантії (кінець XII–XIII ст.);
- зародження обмеженого візантійського гуманізму, характерною ознакою якого було відновлення античної освіченості (XIV – початок XV ст.).

Світоглядною основою візантійської культури стало християнство, яке утверджувалось у боротьбі з міфологічним світоглядом. Візантійській культурі була притаманна розкішна видовищність, розкіш церковної служби. Сучасники називали візантійську церкву «безтілесним і духовним театром». Християнство змінило призначення і будову храму. У давньогрецькому храмі ставили статую бога всередині, а релігійні церемонії проводили на площі перед ним. Тому

намагалися зовні надати храму особливої ошатності. А християни збиралися для спільної молитви всередині церкви, тож архітектори більше дбали про красу її внутрішніх приміщень.

Коли посли київського князя Володимира прибули до Константинополя і побували на богослужінні в соборі святої Софії, то вони, як зазначається в літописі, «...не знали на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища і краси такої, і не знаємо, як і розповісти про це...».

На київських послів незабутнє враження справив і сам храм святої Софії. Його споруджували 10 тисяч чоловік протягом п'яти років. Для того часу він був побудований дуже швидко. Освячення храму відбулося 26 грудня 537 р. Його називали «чудом із чудес», вихваляли у віршах. Він став найвидатнішою пам'яткою візантійської архітектури, головною церквою всього східнохристиянського світу, символом світового православ'я, втілюючи концепцію «Храм – земне небо». Саме тут княгиня Ольга зустрічалася з Константинопольським патріархом, який, згідно з літописом, благословив і хрестив княгиню. Собор святої Софії уособлював союз держави і церкви, значення Константинополя як центра східного християнства. Його внутрішнє оформлення та високий 55-метровий купол* (31 м в діаметрі) символічно підкреслювали органічну єдність земного та небесного порядку. Навколо основи купол оточений вінком із 40 вікон. Своєю величиною та розмірами ця споруда вражає і дотепер. Нічого рівного їй вже не було створено за наступні дев'ять століть історії Візантії. Архітекторами собору вважають Амфімія з м. Тралла та Ісидора з Мілета.

Іншим шедевром візантійської архітектури є церква св. Віталія в Равенні – місті в Північній Італії, яке знаходиться на березі Адріатичного моря. Особливу славу цьому храму принесли його знамениті мозаїки не тільки церковного, а й світського характеру, зокрема зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори та їх свити. Церква св. Віталія, як і собор Софії, також є архітектурним пам'ятником VI ст.

У Візантійській імперії православні ієрархи, як правило, не претендували на світську владу. Церква визнавала зверхність державних структур. Візантійську імперію завжди відрізняли стійка

* Купол в храмі – грандіозний символ неба.

державність та централізоване управління. Імператори, які вважалися намісниками Бога на землі, головували на вселенських православних соборах, призначали й усували патріархів*, розв'язували теологічні суперечки.

Однак візантійські імператори не обожнювалися, як східні царі-деспоти. Священною була не особа імператора, а його державна влада. В боротьбі за престол широко використовувалось насильство. Історики стверджують, що за весь час існування Візантійської імперії (395–1453) із 109 імператорів тільки 34 померли своєю смертю. Решта була примушена до зречення або загинула¹.

Візантійська культура, на відміну від середньовічної західноєвропейської культури, спиралася не лише на християнство, а й на античну спадщину. Освіта ґрунтувалася не тільки на Святому Письмі, а й на античних творах, які широко читались і вивчались. У VII ст. із занепадом візантійських міст настав кінець пануванню античної культури, яка почала зникати. Ще раніше (у 529 р.) спеціальним декретом візантійського імператора закривається Афінська філософська школа – останній оплот античної культури. На відміну від античного мистецтва християнське мистецтво славило не тілесну, а духовну красу людини.

У VIII–IX ст. починається новий етап у розвитку візантійської культури. Він зв'язаний з протистоянням між іконоборцями та іконошанувальниками. Іконоборство – соціально-політичний і релігійний рух у Візантії в VIII–IX ст., спрямований проти культу ікон. В мистецтві боротьба виявилась у запереченні правомочності священних зображень, тобто ікон, а також у знищенні іконоборцями пам'яток церковного мистецтва. Іконоборці вважали, що божественну природу Христа не можна втілювати в образотворчому мистецтві, а можна лише натякнути про його присутність деякими знаками (наприклад, хрестом, виноградною лозою, квітами). У своїх творах іконоборці розвивали нерелігійні мотиви: в храмових розписах зображали птахів, тварин серед рослинності, архітектурні мотиви. В світських при-

* Патріархія в Константинополі була заснована на Халкідонському церковному соборі в 451 р. До цього – в 325 р. Нікейський собор проголосив заснування чотирьох патріархій в Єрусалимі, Антиохії, Олександрії і Римі.

¹ Семенникова Л.И. Цивилизации в истории человечества. – Брянск, 1998. – С. 83.

міщеннях-палацах мозаїчні розписи прославляли перемоги імператорів або зображали придворні церемонії.

Іконошанувальники доводили інше. Вони стверджували, що ікону потрібно розуміти як ідеально видиму подобу першообразу. Тому, коли людина поклоняється іконі, вона поклоняється не просто образу, а першообразу.

Одним з вождів іконошанувальників був богослов і філософ Іоанн Дамаскин (близько 675 – близько 754 рр.), автор праці – «Джерело знань». Перша частина цього твору – «Діалектика» – стала основою всієї середньовічної схоластики. Тому Дамаскин увійшов в історію як «батько візантійської схоластики». Йому належить відомий вислів «Вчення – світло, а невчення – тьма». Цей вислів міститься на початку праці «Джерело знання».

Дамаскин став славетним також завдяки канонам – виду релігійних гімнів, який складається з 9 «пісень». Його кращі гімни зібрані та згруповані у відомому «Октоїху».

Стовпом іконошанування був також Феодор Студит (759–826) – автор канонів, гімнів і епіграм з чернечого життя. Він жив і працював у Студитському монастирі в Константинополі. Цей монастир з IX ст. став центром складання гімнів.

Деякі візантійські імператори виступили з підтримкою іконоборства. Вони використали цей рух для подальшого зміцнення світської влади над духовною, релігійною, для послаблення церкви. По всій країні закривались великі монастирі, конфісковувалось їхнє майно, насамперед земля. Багато монастирів перетворили в казарми або майстерні. Монахів силою та погрозами примушували до військової служби і вступу до шлюбу, а неслухняних відправляли на заслання і навіть страчували.

Боротьба між іконоборцями та іконошанувальниками закінчилась перемогою останніх. Урочисте відновлення іконошанування відбулося в 843 р. Це святкується Східною церквою. Іконоборців прокляли, але церкві відібрані у неї багатства не повернули. Перемога іконошанувальників означала поразку художнього вільнодумства і дальшого підкорення мистецтва церкви. Іконоборський період потрібно вважати закономірним етапом розвитку візантійської культури, коли інтенсивно йшов процес становлення середньовічного бачення світу і середньовічної ідеології. Монополія у розвитку візантійської культури була до кінця її існування закріплена за духовенством.

Православ'я стало визначальним фактором згуртування візантійської середньовічної народності, православна церква – головним носієм культури Візантії, а монастирі – центрами освіченості.

Будівництво монастирів, починаючи з XI ст., набуло особливого значення. Кожен із константинопольських патріархів будував монастир, котрий підтримував протягом усього свого життя. Склалися основні зразки їх будівництва як замкнених локальних центрів духовного життя та господарської діяльності: з головною церквою, каплицями, трапезною, келіями ченців і майстернями. Ченці користувались великим впливом серед населення. Вважалося, що молитва монаха рятує півтори сотні людей, засуджених на вічну погибель у пеклі. На відміну від католицизму з його обов'язковим богослужінням латинською мовою православна церква більш гнучко ставилася до своєрідної культури інших народів, не вимагала поширення літургії грецькою мовою.

Візантія була досить освіченою: десята частина населення була письменною. В період раннього середньовіччя у Візантійській імперії налічувалось набагато більше освічених людей, ніж у Західній Європі. Порівняно з державами Західної Європи мережа шкіл була у Візантії гущіша, а загальний рівень елементарної грамотності – вищим. Школи існували не тільки в Константинополі, а й у маленьких містах і великих селищах. В них навчали читання, письму, рахунку і церковному співу. Крім того, в школах вивчали Біблію та іншу релігійну літературу, праці грецьких і римських вчених, поеми Гомера, трагедії Есхіла і Софокла, розв'язували досить складні арифметичні завдання.

Освіченість користувалась великим авторитетом. Знатні та багаті візантійці гордились своєю освіченістю і любили доречно блиснути цитатою з творів давніх авторів. Грамотні люди зустрічались навіть серед селян і ремісників. Щоб одержати освіту, багато людей у Візантії готові були іти на великі жертви: деякі батьки розпродавали майно, щоб внести плату за навчання своїх синів.

У Візантії існувала вища освіта. Її центром став перший в Європі Константинопольський університет, заснований у 425 р. при імператорі Феодосії II. Університет декілька разів закривався, але знову поновлював свою роботу. Це відбувалось, зокрема, в 850 і 1045 рр. Професори університету, «консули філософів» і «глави риторів», як їх називали, викладали філософію, особливо платонівську, грамати-

ку, під якою розуміли все те, що інші називають філологією. Навчання в університеті було безплатним, але щоб у ньому вчитись, треба було мати солідний багаж знань.

Візантія була багата іменами видатних вчених. Серед них виділявся Михайло Пселл (1018–1079) – філософ, історик, юрист і філолог, особистість виняткова не лише для XI ст., а й для всієї візантійської культури. Його «Логіка» стала відомою не тільки у Візантії, а й на Заході. Цікаво, що, характеризуючи візантійських імператорів, він обов'язково повідомляв про рівень освіченості кожного з них.

В галузі історії плідно працював єпископ Євсевій із Кесарії (260–340). Його називають батьком церковної історії, основоположником хронографії – специфічного середньовічного жанру історичного твору. Він першим дав хроніку церковних подій від виникнення християнства, склав також всесвітню Історію з найдавніших часів до 324 р. н.е., в т.ч. стародавню історію Північного Причорномор'я. В VI ст. розквітнув талант відомого візантійського історика Проконія Кесарійського (близько 500–562 рр.). Він брав собі за зразок історію Геродота і взагалі користувався старовинною літературою. В його фундаментальних працях «Історія війни Юстиніана з персами, вандалами і готами» і «Таємна історія» глибоко висвітлені події тогочасного політичного життя.

До IX ст. відноситься діяльність визначного вченого Льва Математика (початок IX ст. – близько 869 р.). Він заклав основи алгебри, використавши літерні позначення. Він винайшов звукову сигналізацію для передачі повідомлень на відстань, розробив автоматичні пристрої у тронному залі імператорського палацу, яким надавала руху вода, що повинні були вражати уяву іноземних послів.

Проповідував аскетизм, засуджував розкіш і аморальність духовенства Візантії Златоуст Іоанн (350–407) – відомий церковний діяч і проповідник, константинопольський патріарх (398–407). Цим він завоював популярність у простого народу, але викликав незадоволення імператорської придворної знаті та церковних ієрархів, які домоглися від імператора його скинення і заслання. Ряд видатних пам'яток історико-енциклопедичного характеру було створено в X ст. при імператорі Константі VII Багрянородному. Сам він є автором трактатів «Про управління державою», «Про феми», «Про церемонії візантійського двору». Вони містять цінні відомості про політичну і адміністративну структуру візантійської держави, а та-

кож цікавий етнографічний та історико-географічний матеріал про суміжні з імперією країни і народи, в тому числі на території нинішньої України.

Надзвичайно освіченою людиною був константинопольський патріарх Фотій. Він зібрав навколо себе чимало учнів, перетворив свій дім на своєрідну академію, науковий салон. Фотій доручив своїм учням створити величезний Лексикон на основі попередніх словників, античної та візантійської літератури. Найвидатніший твір Фотія – «Бібліотека» або «Міріобібліон», що складався з 280 глав. Він містив відомості про грецьких граматиків, промовців, істориків, філософів, лікарів.

До VI–VII ст., коли грецька мова стала панівною в країні, належить початок власне візантійської літератури, зокрема церковної. Театр, засуджений християнськими богословами, не мав у Візантії основи. Перетворення літургії в основний вид драматичного дійства супроводжувалось розквітом літургічної поезії, поезії гімнів.

Найвидатнішими її представниками були Роман Солодкоспівець (VI ст.), який написав близько тисячі гімнів, імператор Юстиніан, Сергій – патріарх Константинопольський, якому належить акафіст Богородиці у зв'язку з перемогою над аварами в 626 р., Софроній – патріарх Єрусалимський та інші.

Гімни Романа характерні наївною щирістю та глибиною почуттів. За формою та змістом ці гімни споріднені із елементами Старого Заповіту, мотиви якого використовує Роман. Із тисячі гімнів Романа збереглося лише вісімдесят. Це – звичайні оповідання.

На основі народних пісень і легенд про подвиги воїнів у боротьбі з арабами було складено відому епічну поему про Дігеніса Акріта (акрит – воїн, що охороняє кордони). Дігеніс ще хлопчиком дивував усіх своїми подвигами. На полюванні, наприклад, він ударом кулака вбив ведмедицю. Ставши юнаком, Дігеніс викрав доньку стратига, прекрасну Євдокію, переміг сам послане в погоню велике військо і змусив батька дівчини погодитись на шлюб.

Герой цієї поеми сильний і спритний, в бою не знає поразки, шляхетний і милостивий до переможених. Він шанує батьків, здатний на велике кохання, захоплюється красою природи, любить музику. У цьому образі відображено уявлення візантійців про те, якою повинна бути людина.

Візантія успадкувала від античності особливу любов до книг. Збереження книг та їх переписування були однією з державних функцій. З цією метою створювалися бібліотеки. У Візантії змінилась форма книги. Відбувся перехід від античної книги – сувою – до книги, яка складалась зі зшитих аркушів паперу. У Константинополі було створено комісію з кращих знавців грецької та латинської мов. Члени цієї комісії розшукували і переписували рідкісні книги для імператора та для його бібліотеки.

Розквіт візантійських міст зробив візантійську культуру, в основі своїй, міською. Аж до XIII ст. Візантія за рівнем розвитку освіченості, напруження духовного життя була попереду середньовічної Європи. В XI–XII ст. поширюються світські розваги, зокрема ярмаркові видовища і спортивні розваги – кінне поло, шашки, боротьба, акробатика. Великою любов'ю у глядачів користувалися змагання колісниць. Багаті меценати утримували поетів, музикантів, танцюристів, створювали домашні наукові та літературні гуртки.

В кінці XII ст. Візантію почали випереджати країни Західної Європи. Цьому сприяло і те, що в 1204 р. Константинополь захопили і варварськи пограбували латинські хрестоносці під час четвертого хрестового походу. Як результат, значна частина культурної спадщини Візантії була знищена. Наступив кінець культурному пануванню Константинополя. З провідних позицій у культурному житті його відтіснила Нікея.

Свій останній злет візантійська культура пережила у XIV ст. під час правління династії Палеологів (1261–1453). Цей злет увійшов в історію як «палеологівське відродження». Але воно співпало з періодом занепаду Візантійської імперії. Не маючи змоги реалізувати творчі задуми на батьківщині, Візантію почали залишати діячі культури: художники, архітектори, літератори. Митці прагнули свободи. У пошуках кращих соціальних умов вони виїжджали у інші християнські держави.

Один з них – художник Феофан Грек (близько 1340–1410 рр.) – переїхав у Московську Русь. Тут його талант розквітнув з повною силою. В Новгороді Феофан Грек розписів фресками церкву Спасана-Ільїні (1378), у Московському Кремлі – церкву Різдва Божої Матері (1395), а також Архангельський собор (у 1399 р. разом з Сімеоном Чорним).

29 травня 1453 р. після тривалої облоги і героїчного опору захисників впав Константинополь. Він був взятий штурмом військами

султана Мехмеда II. Константинополь перетворився в турецьке місто Стамбул, православний храм святої Софії – в мусульманську мечеть Айя-Софія. Під ударами турків-сєдьджуків Візантія загинула. Обірвалась, перестала існувати велична і своєрідна культура, яка формувалась під впливом римської, грецької та елліністичної традицій. Проте Візантія внесла величезний вклад у розвиток світової культури. Основні принципи і напрямки її культури перейшли до сусідніх держав, в тому числі і до Київської Русі. З Візантії на Русь прийшло християнство з усіма позитивними наслідками для розвитку культури. Запровадження християнства на Русі сприяло поширенню серед її населення слов'янської писемності – кирилиці. З Візантії у великій кількості прибували богослужбні книги і предмети християнського культу.

Найбільш помітним був вплив Візантії на мистецтво Київської Русі. Візантійські майстри брали участь, наприклад, у прикрашанні Софії Київської. В кінці XI ст. вони приїжджали в Києво-Печерську лавру, щоб прикрасити Успенський собор. У Візантії був запозичений церковний спів.

Народна мудрість говорить: «З ким поберешся, того і наберешся». Для Київської Русі було великим виграшем, що на одному з крутих поворотів свого розвитку вона, шляхом запровадження християнства, поєднала свою історію з історією країни № 1, своєрідного законодавця моди в світовій культурі, якою була до XIII ст. Візантія.

Словник термінів та понять теми

Агіографія (гр. *hagios* – святий, *grapho* – пишу) – жанр церковної літератури, який включає розповіді про життя святих («житія»), про діяння мучеників («мартирологи»), легенди про монахів. З часом імена святих стали пов'язувати з певними днями в році, а житія об'єднувати в календарні збірники («мінеї»), які використовувались під час богослужіння.

Альма-матер – старовинна студентська назва університету, переносно – місце, де хтось вчився, виховувався.

Аскетизм (від гр. – монах, самітник) – обмеження або пригнічення почуттєвих бажань, добровільне перенесення фізичного болю, самотності.

Біблія (від гр. – книги) – збірник священних книг християнської та частково іудейської релігій. В III ст. до н.е. була перекладена з давньоєврейської на давньогрецьку мови. Цей переклад за числом його учасників називається «Септуагінта» (лат. «сімдесят»). В кінці IV – на початку V ст. Блаженний Ієронім переклав Біблію на латинську мову. Цей переклад називається «Вульгата».

Василевс – ім'я, титул візантійських імператорів, який їм присвоювалось починаючи з X ст.

Візантійський цезаропанізм – верховенство імператора над церквою.

Вітраж – малярство на склі; картина або узор з кольорового скла (у вікнах, дверях).

Догмат – положення, віровчення, доктрина.

Життя – вид релігійно-біографічної літератури про життя мучеників, аскетів, церковних і державних діячів, яких церква оголосила святими.

Ікона (від гр. *eikon* – образ, зображення) – в церквах так званої апостольської традиції (насамперед православні та католицькі) – зображення Ісуса Христа, Діви Марії, священних персонажів старозавітної та новозавітної історії (патріархів, царів, апостолів, пророків), християнських святих і сюжетів, які пов'язані з їхніми діяннями.

Іконоборство – політичний і релігійний рух у Візантії в 726–843 рр., спрямований проти культу ікон.

Інкустація – вид оздоблення виробів і приміщень узорами і зображеннями з шматочків мармуру, кераміки, металу, дерева, перламутру, які врізані у поверхню.

Інтер'єр – внутрішній простір приміщення, а також його убранство.

Канон (букв. норма, правило) – головне правило, положення якогось напрямку, вчення; те, що є традиційною, обов'язковою нормою: система принципів, яких повинен дотримуватись художник у своїй творчості.

Колаж – прийом в образотворчому мистецтві, який полягає в наклеюванні на яку-небудь основу матеріалів, що відрізняються від неї за кольором, фактурою.

Мінеї-Четві (від гр. «мінеї» – щомісячний і давньорус. «четви» – читання) – церковно-релігійні збірники, поділені на 12 частин і укладені за днями тижня, в яких були розміщені життя святих, притчі, повчальні розповіді.

Мініатюри – ілюстрації до рукописних книг. Композиції цих ілюстрацій були гармонійними, пози і рухи персонажів легкі, невимушені, старанно вимальовувався орнамент.

Містика (від гр. *mystikos* – таємничий) – віра у надприродні сили і можливість безпосереднього зв'язку з ними людини.

Мозаїка – сюжетні чи орнаментні композиції, зроблені з природного кольорового каменю, смальти, керамічної плитки. Мозаїка, а також фрески відносяться до монументального живопису.

Нерукотворні ікони – ікони, створені шляхом чуда.

Оранта – в ранньому церковному малярстві зображення людської фігури з молитовно розпростертими і піднятими вгору руками, пізніше – тип образу Богоматері.

Пародія – жаргівливий або сатиричний твір (найчастіше вірш), що відтворює у перебільшено комічному вигляді та висміює характерні риси певного автора.

Римський папоцентризм – влада церкви у світському житті.

Ромеї – візантійці.

Синкретизм (від гр. *synkretismos* – поєднання) – сполучення різних поглядів; нероз'єднаність, яка характеризує нерозвинутий стан якого-небудь явища, початкову цілісність, в першу чергу духовної культури, мистецтва.

Смальта – кольорове, непрозоре скло для мозаїчних робіт.

Спіритизм – таємничість, зв'язок з неземними істотами.

Теологія (від гр. *theos* – бог, *logos* – слово, вчення) – богослов'я, сукупність релігійних доктрин, наука про бога й догмати релігії.

Трактат – науковий твір у формі міркування.

Університет – вищий навчально-науковий заклад, що об'єднує у своєму складі кілька факультетів, готує спеціалістів з багатьох галузей знань та є значним осередком науково-дослідної роботи.

Питання до самоконтролю

1. Чим пояснити видатне місце візантійської культури в історії світової цивілізації?
2. Що було світоглядною основою візантійської культури?
3. Які відмінності між католицькою і православною церквою?
4. Як розуміти те, що у Візантії культурна діяльність суворо регламентувалась?
5. Яке було відношення до книги у Візантії?
6. В чому проявився вплив Візантії на Київську Русь?
7. Які були у Візантії наукові центри?
8. Що таке „палеологіське відродження“?
9. Коли і чому загинула Візантія?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Яке місто називали Парижем середніх віків?
 - а) Рим;
 - б) Константинополь;
 - в) Лондон;
 - г) Краків.
2. Правильно розташуйте прізвища:
 - а) єпископ, якого називають батьком церковної історії, основоположник хронографії – специфічного середньовічного жанру історичного твору;
 - б) один з великих учителів Західної Церкви, який в 404 р. зробив перший латинський переклад Біблії (так звана «Вульгата»);
 - в) відомий церковний діяч і проповідник, константинопольський патріарх;
 - г) відомий візантійський історик, який при написанні своїх праць користувався старовинною літературою;
 - д) християнський святий, богослов і філософ, один з вождів іконошанувальників, „батько візантійської схоластики“;
 - е) автор канонів, гімнів і епіграм з чернечого життя;
 - є) визначний вчений, який заклав основи алгебри;
 - ж) просвітитель слов'ян, проповідник християнства;
 - з) константинопольський патріарх, організатор науки, автор твору «Бібліотека» або «Міріобібліон»;
 - и) просвітитель слов'ян, проповідник православ'я, засновник слов'янської азбуки і писемності;

- і) філософ, історик, юрист і філолог, автор твору «Логіка»;
- ї) візантійський художник, який переїхав у Московську Русь.

Феодор Студит, Іоанн Дамаскин, Прокопій Кесарійський, Михайло Пселл, Євсей із Кесарії, Златоуст Іоанн, Феофан Грек, Мефодій, Лев Математик, Ієронім Блаженний, Кирило, Фотій.

3. Правильно розташуйте дати:
 - а) освячення Софійського собору в Константинополі;
 - б) спалення храму Зевса в Олімпії за наказом візантійського імператора Феодосія II;
 - в) розкол християнства на дві церкви: західну – католицьку і східну – православну;
 - г) заснування першого в Європі Константинопольського університету;
 - д) захоплення і пограбування Константинополя латинськими хрестоносцями під час четвертого хрестового походу;
 - е) закриття спеціальним декретом візантійського імператора Афінської філософської школи – останнього оплоту античної культури;
 - є) укладення зводу римських законів (так званого Кодексу Юстиніана);
 - ж) заснування на Афоні руського монастиря.

425 рік; 426 рік; 528–534 рр.; 529 рік; 537 рік; 1054 рік; 1080 рік; 1204 рік.

Теми рефератів

1. Видатне місце візантійської культури в історії світової цивілізації.
2. Християнство – світоглядна основа візантійської культури.
3. Космополітичний характер культури Візантії та її вплив на культуру Київської Русі і середньовічної Європи.
4. Освіта у Візантії.
5. Наукові центри Візантії.
6. Софія Константинопольська – найвидатніша пам'ятка візантійської архітектури, головний храм всього східнохристиянського світу.
7. Іконоборство.
8. Палеологіське відродження.

Лекція 8

КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
В СЕРЕДНІ ВІКИ

- Особливості середньовічної культури.
- Значення християнства для розвитку європейської культури.
- Розвиток освіти і науки. Схоластика.
- Література середньовіччя.
- Художні стилі.

Римська імперія припинила своє існування в 476 р., коли германський воєначальник Одоакр скинув (повалив) останнього римського імператора Ромула Августула. Після загибелі пізньої античності народжується середньовічне суспільство. Середніми віками дослідники називають тривалий період в історії Західної Європи між античністю та Новим часом. Цей період охоплює понад тисячоліття з V до середини XVII ст., тобто з моменту падіння Західної Римської імперії і до першої буржуазної революції загальноєвропейського значення – Англійської революції 1640–1660 рр., а також закінчення першої загальноєвропейської Тридцятирічної війни (1648). Термін «середні віки» (точніше – «середній вік» – від лат. *medium aevum*) виник в Італії в XV–XVI ст. у колах гуманістів. Цей термін мав різні значення на різних етапах розвитку історичної науки:

- вважався періодом глибокої культурної кризи на противагу високому злетові культури в період античності;
- вважався своєрідним типом варварства (за Регелем);
- вважався найбільш плідним періодом духовно-культурного піднесення в світовій історії (романтики, представники духівництва).

Думка, що Середньовіччя – «темні століття», справедлива тільки по відношенню до раннього етапу (до IX ст.). Тоді багато що було забуто з античної спадщини. Наприклад, коли помер король остготів Теодоріх і йому необхідно було побудувати гробницю, то купол видовбували з величезного суцільного каменю, тому що втратили

секрети зведення склепінь. Не слід також однозначно тлумачити слово – «варвари» як відсталі. Це слово походить від грецького барбара, латинського «*barbari*», що означає іноземці. Латинське «*barba*» має ще одне значення – борода. Варварами стародавні греки, а пізніше і римляни, називали племена, що жили поза межами грецьких держав і відрізнялися від греків (пізніше – римлян) своїми звичаями і культурою, зокрема не говорили грецькою та латинською. Для греків варварами були перси, скіфи, для римлян – кельтські, германські та слов'янські племена. Потім це слово стало означати будь-яких нецивілізованих людей.

Для середньовіччя характерні такі соціально-історичні особливості:

- перехід до феодалізму (основний зміст цієї соціально-економічної формації – земельна власність, передача її в спадщину, залежність політичної влади від неї);
- затвердження системи міського самоврядування, організація цехів;
- виникнення абсолютної монархії.

Важливим фактором розвитку середньовічної культури стала релігія та її суспільний інститут – церква. В центрі цієї культури знаходилось християнство. Воно стало стрункою світоглядною системою. Для середньовіччя характерні такі поняття, як теологія, аскетизм, містика. Для середніх віків характерним є виникнення так званої «духовної імперії». Церква тоді володіла освітою, контролювала її. Вона мала своє право, основні норми якого іменувались канонами. Джерелом канонічного права було Святе письмо, постанови церковних соборів, нормативні акти глав католицької церкви – римських пап – булли, енцикліки. Це право регулювало не тільки внутрішньоцерковні відносини. Церковним судом вирішувалися справи про шлюб і сім'ю, підробку грошей, наклепи, фальшиві свідчення, оскільки вважалося, що ці вчинки безпосередньо зв'язані з гріхопадінням.

Церковна організація була побудована на принципах аскетизму та всесвітньої влади. З багатьох почуттів людини перевага віддавалась стражданню, бо, за вченням церкви, це – вогонь, що очищає душу. Ідея теократії – поєднання духовної та адміністративно-політичної влади в руках римського папи – призводила до постійної боротьби між світською та релігійною владою.

Люди середньовічної Європи були християнами за своїми релігійними переконаннями і вірили, що історія роду людського завершиться Другим пришествям Христа і Страшним судом, на якому кожен повинен буде дати звіт щодо своїх гріхів та добрих вчинків і отримати кару або винагороду. Картина світу тоді ґрунтувалась головним чином на образах і тлумаченнях Біблії. Як відзначають дослідники, Біблію читали і слухали в середні віки приблизно так, як сьогодні читають свіжі газети.

Вирішальний вплив на формування християнського віровчення, доктрини церкви і на середньовічну філософію та етику зробили ідеї Августина Аврелія (354–430) – знаменитого християнського богослова і філософа, якого католицькі богослови назвали – «Блаженним». У своїх творах він детально розглядав філософські вчення античності, вказував величезні переваги, які мало перед ними християнство.

Чимало чого середньовічного важко зрозуміти сучасній людині. Наприклад, не існувало поблажок для дітей: до них і дорослих вимоги були однакові. Дитину вважали маленьким дорослим. Обвинуваченою в суді могла бути не лише людина, а й тварина. Час не вважали цінністю й не берегли. Його визначали приблизно. Година була не однаковою в різні пори року. Перші механічні годинники мали тільки одну стрілку, їхній хід не був точним. Хвилини до XV ст. не лічили.

В «життях святих», які розповідали про їхнє життя і чудеса, називали день смерті святого, тому що віруючі відзначали його як церковне свято, але не вказували рік, коли він помер, він не був потрібний. Всі міри лічби теж були неточними. Довжину шляху вимірювали за кількістю днів, які треба було витратити для поїздки сушею чи морем. Тканини міряли ліктями, міри площі землі встановлювали на око.

В середовищі феодалів марнотратство поважалося незрівнянно більше від ощадливості – найважливішої чесноти буржуа. Злиденність вважали бажанішою Богові, ніж багатство. І коли одні прагнули збагатитися, інші добровільно відмовлялися від свого майна.

Вагомість людини залежала не від її майнового стану – грошей і володіння землею, а від походження, наявних в неї прав. Найбідніший дворянин був вищим від найзаможнішого городянина.

Середньовіччя – епоха, в якій виробництво і творчість ще не були відокремлені, як у Новий час із його пануванням масового

виробництва, коли робітник виробляє для ринку і не пов'язаний з покупцем.

Середньовіччя висунуло ряд видатних мислителів, які заклали основи по-справжньому наукового підходу до засвоєння світу, хоча основним видом їхньої діяльності стала теологія. Це – римський філософ і письменник, «великий учитель Середньовіччя» Аніцій Манлій Северин Боецій (близько 480–524 рр.), який запропонував досить оригінальний середньовічний варіант натурфілософії, і Магн Флавій Аврелій Кассіодор (близько 487–578 рр.), який був спочатку міністром держави остготів Теодоріха Великого, а пізніше абатом одного з італійських монастирів. Останній заклав основи латинської риторики. Відомий філософ-гуманіст Еразм Роттердамський так характеризував його: «Я без вагання зараховую Кассіодора, людину, яка досягла багато чого і яку пестила фортуна, до числа щасливців і людей видатних; в осягненні наук, як божественних, так і світських, я навіть не помишляю наблизитися до нього»¹.

Дослідження свідчать, що в середньовічній культурі існували дві основні тенденції – Кассіодора та італійського ченця Бенедикта Нурсійського (480–543). Кассіодор об'єднав християнську традицію і світське знання. Це привело до становлення світської культури. Традиція Бенедикта відображала неприйняття античної культури і призвела до духовного диктату церкви в середні віки. Люди виховувались в дусі релігійно-аскетичного світогляду. Аскетизм став офіційною ідеологією.

Бенедикт заснував в 529 р. в місцевості Монте-Кассіно, на півночі Італії, перший в Західній Європі монастир. У монастирях, цих своєрідних гуртожитках, монахи прагнули протиставити неправедному світові ідеальний образ спільного життя. Перший загальножитийний монастирський статут був створений на сході Європи, у Візантії, Василем Великим. Головним принципом об'єднання монахів у складі одного монастиря він визначав наступний: тільки в сумісному житті монахів духовні прозріння одного стануть доступні багатьом. На початку VI ст. Бенедикт написав свій статут монастирів. Статут вимагав від монахів цілковитої відмови від родини і власності, суворої дисципліни, молитви та заняття ручною працею.

¹ Історія світової культури / Левчук Л.Т. та ін. – 2-е вид. – К., 1999. – С. 226–227.

Новим в статуті Бенедикта, порівняно зі статутом Василя Великого, було положення про те, що надмірне омертвіння плоті теж не є благом, тому що монахи повинні працювати, а для цього необхідні сили. Бенедикт писав: «Безчинність є ворогом душі. Тому браття мають в означеному часі займатися фізичною працею, а з другого боку – в означених годинах читанням побожних книг. Коли пильна потреба або неможливість вимагає того, щоб самі збирали збіжжя з поля, не повинні з цієї причини попадати у смуток, бо тоді вони є правдивими ченцями, коли живуть з власних рук, як це робили наші отці і апостоли. Але все повинно робитися помірковано, з огляду на слабих»¹.

Традиція Бенедикта знайшла підтримку з боку римських пап. Найбільш яскраво це виявилось під час правління папи Григорія I (590–604 рр. н.е.). На відміну від Кассіодора, цього «останнього римлянина», який заснував першу середньовічну майстерню письма і поєднав в її діяльності античні та християнські культурні традиції, Григорій I вважав абсолютно недопустимим мирне співіснування різних ідеологій. «До чого вся ця марнота мирських знань, – писав він в своїх «Діалогах про життя італійських отців і про безсмертя душі», – яку користь можуть принести нам пояснення граматиків, котрі здатні скоріше розбестити нас, ніж наставити на путь істинний? Чим можуть допомогти нам роздумування філософів Піфагора, Сократа, Платона і Аристотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів – Гомера, Вергілія, Менандра тим, хто їх читає? Яку користь, запитую, принесуть християнській родині Саллюстій, Геродот, Лівій, історики-язичники? Чи можуть Гракк, Лісій, Демосфен і Туллій суперничати своїм ораторським мистецтвом з чистим і ясним ученням Христа? В чому корисні нам вибагливі вигадки Флакка, Соліна, Варрона, Плавта, Цицерона?» Такого роду нетерпимість в галузі культури сприяла зростанню нетерпимості до інакомислячих і згодом стала однією з основ для створення інквізиції.

Але у ранньому Середньовіччі (VI–VIII ст.) у більшості країн Західної Європи ще зберігаються традиції античної духовної культури. Одним з найбільш значних посередників між античною культурою та середньовіччям був вчений, латинський письменник з Іспанії Ісидор Севільський (близько 570–636 рр.). Він підготував перший

енциклопедичний словник середньовіччя під назвою «Етимології» (або «Начала»). Поклавши в основу укладання словника принцип «етимології», тобто виведення значення слова з його кореня, Ісидор досить довільно трактував поняття з астрономії, космографії, географії. Це викликало критичні оцінки з боку представників науки. Важливим документом з історії германських народів є написана Ісидором «Хроніка».

В Європі народжувалась єдність нової середньовічної культури. Цьому сприяло політичне об'єднання більшої частини тодішнього Заходу. В ході безперервних війн король франків Карл Великий (742–814) включив до складу своєї держави поруч з Франкським королівством (колишню Галлію та майбутню Францію) північну, не захоплену арабами, Іспанію, Німеччину, більшу частину Італії. У Західній Європі була створена величезна імперія, величезна держава раннього Середньовіччя.

На Різдво 800 р. Карл Великий коронувався в Римі папою Левом III короною римських імператорів як імператор всього європейського заходу. В результаті цього утворилась держава, яка увійшла в історію як Священна Римська імперія. Коронація утверджувала незалежність Риму від Константинополя, де вже був християнський імператор. Одночасно вона була офіційним підтвердженням прийняття франкськими правителями християнства, яке стало важливим аспектом життя їхньої держави. Коронація 800 року закріпила пакт угоди між церквою та державою. Якщо король, а тепер імператор, виконував свої обов'язки перед Богом, дотримуючись миру і справедливості, він забезпечував тим самим спасіння всьому своєму народу. Пізніше (900 р.) Священна Римська імперія розпалась на багато різних державних утворень. З цієї держави утворились, зокрема, Франція, Німеччина, Італія.

При Карлі Великому та його найближчих наступниках відбувалося піднесення культурного життя. Воно увійшло в історію як Каролінгське відродження. В культурно-ідеологічному відношенні Карл Великий прагнув до консолідації різноплеємної держави на основі християнської релігії. Про це свідчить те, що реформи в культурній сфері були початі з співставлення різних списків Біблії і встановлення її єдиного канонічного тексту для всієї Каролінгської держави. Тоді ж була здійснена реформа літургії, проведена її уніфікація, відповідність римському зразку.

¹ Крип'якевич Іван. Всесвітня історія: У 3-х кн. Кн. 2. – К., 1995. – С. 52–53.

Будучи відносно освіченим, проявляючи інтерес до літератури і поезії; зокрема античної, вмюючи читати по-латині і по-грецьки, Карл Великий постійно турбувався про вдосконалення освіти в державі, хоча сам він, за свідченням біографа Е.Ейнхарда, так і не зміг навчитись писати. Близько 787 р. було видано «Капітулярій про науки». Він зобов'язував створювати школи при всіх єпархіях, при кожному монастирі. В них повинні були вчитись не тільки клірики, а й діти мирян.

«Загальне Напучення» 789 р. окреслило предмети для вивчення: «Слід відкривати школи, де дітей навчатимуть читати. В кожному монастирі та єпископському домі мають навчати псалмів, нотного запису, співу, лічби та латинської граматики».

Головним центром освіченості стала створена за античним взірцем придворна академія в Ахені – столиці імперії, де знаходився двір Карла Великого. Нині – це німецьке місто, розташоване недалеко від голландського і бельгійського кордону. Сюди запрошувались найбільш освічені люди тодішньої Європи. В академії займалися проблемами культури, науки, шкільної освіти, робили спроби відновлення класичної латині, переписували та виправляли античні латинські тексти. Це сприяло збереженню багатьох творів античних авторів. З метою підвищення культури переписування рукописів було введено чітке письмо. Воно стало основою написання латинських творів та літер.

З XI ст. починається стійке піднесення середньовічних шкіл, система освіти удосконалюється. Освітою переважно займалась церква, вимоги якої визначали зміст навчання. Середньовіччя знало три типи шкіл. При церквах і монастирях існували нижчі школи. Вони готували елементарно письмених духовних осіб, кліриків. Головну увагу в цих школах приділяли вивченню латинської мови, якою правили службу католики, молитов і самого порядку богослужіння.

У середніх школах, що здебільшого існували при єпископських кафедрах, школярів навчали «семи вільним мистецтвам» (число 7 вважалося священним). Програму цих шкіл першим склав Марціан Капелла, учений і поет V ст., а остаточну форму надав їй Кассіодор, учений-богослов і міністр Теодоріха Великого. Ці «сім вільних мистецтв» склалися з двох частин – двох циклів. Спершу вивчали три мистецтва чи три науки про слово – граматику, риторику і діалектику.

Починалось навчання з граматики (правила читання та письма – йшлося про латинське письмо). В рукописних книжках і на вітражах соборів граматика зображалась у вигляді величавої жінки з ключем в одній руці і з латинською азбукою – в іншій. Це означало, що граматика – ключ до пізнання всіх інших предметів. Як підручник використовували граматику римського вченого-граматика Елія Доната (IV ст. н.е.) «Граматичне керівництво». За цим твором вивчали латинь до початку XV ст., а в переробленому вигляді – до кінця XVIII ст. Крім того, вивченню підлягали приповідки видатного римського державного діяча і письменника Марка Порція Катона (234–149 рр. до н.е.) і байки напівлегендарного грецького байкаря Езопа (VI ст. до н.е.), твори Цицерона і Вергілія. Учні мали за обов'язок постійно говорити латинською мовою.

Риторика вчила правилам побудови промови, складання проповіді, вмінню говорити зв'язно і красномовно. Викладачі риторики також вчили мистецтву писати листи і складати ділові документи. Вивчення діалектики виробляло уміння розмірковувати, захищати свою думку і спростовувати чужі, вести диспут, сперечатися згідно з правилами.

Граматика, риторика, діалектика по-латині називалися тривіум (тришлях). Звідси походить слово «тривіальний», що означає доступний для кожного, простий, примітивний. Тривіум – це перший, нижчий цикл «семи вільних мистецтв».

Подолавши його, учень переходив до другого, підвищеного циклу – квадрівіуму (чотиришляху) – науки про числа. Слідуючи після тривіуму, квадрівіум включав в себе арифметику, геометрію, астрономію та музику. Арифметика знайомила з рахунком. Вона була необхідна і монахам, які стежили за церковним календарем, і купцям в їх торговельних угодах. Без геометрії неможливо було вести вимірювання приміщень, земельних площ, займатись будівництвом. В геометрію входила і географія. Астрономія пояснювала рух небесних світил. Від їхнього розташування, як тоді вірили, залежать передбачення про долю людей. Музика, яку вивчали в середньовічній школі, була потрібна для виконання релігійних гімнів.

Для синів світських феодалів існувала спеціальна система виховання. До семи років діти жили в сім'ї, до чотирнадцяти – при дворі синьйора як пажі, і до 21 року служили зброєносцями. Виховання включало навчання релігії, придворному етикету і так званім семи

рицарським добродійствами: верховій їзді, фехтуванню, володінню списом, плаванню, полюванню, грі в шашки, створенню та співу віршів на честь дами серця.

Кінець XII – початок XIII ст. – час злету, руху, глибоких перемін у розвитку середньовічної культури. Західна Європа в культурному відношенні почала випереджати Візантію. На цей період припадає виникнення перших західноєвропейських університетів (від лат. *universitas*, що означає община, корпорація, сукупність, спільність). Середньовічні університети у своїй структурі та звичаях багато запозичили від корпорацій та цехів, особливо італійських, звідки до нашого часу дійшла назва «ректор» (від лат. *rector* – начальник цеху). Тогочасні університети були об'єднанням тих, хто навчає (учителів), і тих, хто навчається (студентів).

Першим в Західній Європі було засновано Болонський університет в Італії в 1119 р. Він виник на базі Болонської юридичної школи. У XII–XV ст. цей університет користувався великою популярністю. В XIII ст. число студентів в ньому сягало майже 10 тис. чоловік. Слово «студент» походить від латинського дієслова *studere* і означає «старанно вчитися». Особливістю Болонського університету було те, що він, по суті, був юридичним навчальним закладом. Основними предметами викладання були римське і канонічне право. Тільки в XIV ст. виникли факультети філософії, медицини і теології.

Болонський університет мав свій статут, визнаний міською владою, уряд, звід правил та суд. Згідно зі статутом здійснювалося виборне управління, в якому широкі права належали студентам. Великим здобутком першого університету була незалежність від міської та королівської влади майже в усіх питаннях внутрішнього життя і частково у зовнішніх справах. Така автономність була прикладом для інших університетів Європи.

Великою популярністю в Європі користувався Паризький університет, заснований установчою грамотою Філіппа II Августа в 1200 р. В 1253–1257 рр. духівник французького короля Людовіка IX Робер де Сорбон заснував в Парижі коледж для підготовки вищого духовенства. На честь свого засновника коледж дістав назву «Сорбонна». З середини XVII ст. після об'єднання коледжу з університетом їхні назви стали ототожнюватись. Сорбонною почали називати сам університет, а спочатку таку назву мав найстаріший гуртожиток для студентів.

Паризький університет був найбільш типовим. Його статут ліг в основу інших європейських університетів. В галузі теології і юриспруденції він був провідним в Європі, свого роду законодавцем моди. Університет мав чотири факультети: молодший, або артистичний (загальноосвітній, підготовчий), на якому вивчались «сім вільних мистецтв», і три старших – медичний, юридичний і богословський (що включав також і викладання філософії в церковному висвітленні). На трьох останніх факультетах можна було навчатися після закінчення артистичного. Згідно з західноєвропейськими уявленнями про цінність знання, в ієрархії факультетів чільне місце посідав теологічний факультет. Тут студенти вчилися найдовше, та й віку були відповідного.

Університет об'єднував у своєму складі викладачів і студентів, а також тих, хто його обслуговував, навіть аптекарів і власників трактирів, де університетська братія проводила чимало часу. Ректора обирала рада професорської колегії, права студентів були обмеженими.

В другій половині XII ст. (1167), а за даними деяких джерел на початку XIII ст., був заснований Оксфордський університет в Англії. В середні віки тут викладав відомий англійський учений Роджер Бекон (1214–1294). У цій країні в 1209 р. відкрився Кембріджський університет. До найстаріших університетів Європи відносяться Саламанкський в Іспанії, Неаполітанський і Падуанський в Італії, засновані в XIII ст. У XIV ст. були засновані університети в Центральній Європі – у містах Празі, Кракові, Гейдельбурзі, Ерфурті та Кельні. У XV ст. кількість університетів швидко збільшувалась. В 1500 р. їх налічувалось вже 65.

Викладання велось латиною – міжнародною мовою тогочасної науки. Отож юнаки з різних країн могли вчитися в будь-якому університеті Європи. Лише в XIV ст. з'явилися школи з викладанням на національних мовах. Навчання було усним. Письмових завдань не давали. Щоб полегшити студентам запам'ятовування, використовували спеціальні прийоми.

Наприклад, граматичним правилам надавали віршової форми.

Основним методом університетського викладання були лекції професорів. На лекціях викладач читав і коментував книги: праці Аристотеля – на філософському факультеті, трактати Гіппократа – на медичному. Крім лекцій, поширеною формою наукового спілкування були також диспути або прилюдні дискусії, що періодично

влаштовувались на богословсько-філософські теми. Диспути могли тривати 15–20 годин. Головний диспутант мусив заздалегідь оприлюднити тези теми, яка давалась для обговорення. На диспуті висловлювались докази за і проти висловленої думки. Вони черпались з книг. Перемагав той, хто міг навести більше цитат, витримок з творів визнаних авторів, підкріплюючи ними свою думку. В одному з диспутів оксфордський магістр Дуне Скотт (1266–1309) вислухав і запам'ятав 200 тез і тут же послідовно їх заперечив.

Якщо студент виконував усе передбачене навчальною програмою, то одержував титул бакалавра, далі – магістра, доктора. Але надзвичайна складність навчання приводила до того, що титул бакалавра одержувала лише третина студентів, а магістра – тільки кожний шістнадцятий.

З розвитком шкіл та університетів розвивався попит на книгу. В мистецтві її оформлення відбулися суттєві зміни. Книга стала більш прив'язаною до реального життя. Це, насамперед, відбилось на її форматі. Він значно зменшився і став більш практичним. Рукописи почали прикрашати мініатюрами та заставками.

Поруч з релігійними текстами значного поширення набула література, а також записи поем і прози. Створення книг перестало бути справою виключно церковних осіб. Якщо до XII ст. книги були переважно зосереджені в церковних бібліотеках, то в XII–XV ст. з'являються численні бібліотеки при університетах, королівських дворах, у феодалів, заможних городян.

Книга в середньовічній Європі коштувала досить дорого. Як свідчать візантійські джерела, за одну книгу в XI–XIII ст. можна було купити великий міський будинок або 12 га землі. Крім книгописців і палітурників над книгою працювали редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри. Це була своєрідна галузь ремесла.

На XI ст. припадає час зародження схоластики як широкого інтелектуального руху. Назва ця походить від латинського слова *scola* (школа) і в прямому розумінні означає «шкільна філософія». Це швидше вказує на місце її зародження, ніж на зміст. Схоластика – це середньовічна провідна течія філософії, яка виростає з теології і нерозривно з нею зв'язана, але не тотожна їй. Ця наука опиралась не на досвід вивчення природи і життєві спостереження, а на авторитети.

Головною проблемою, якою займалася схоластика, було питання про співвідношення знання та віри. Схоластика виходила з того, що віра має зверхність над розумом. Значне місце у схоластиці займала риторика – гра словами, гра розумом. Головним завданням науки теологи вважали вміння оперувати поняттями формальної логіки, відірваними від життя та практики.

Відомими схоластами ортодоксального напрямку були німецький вчений, богослов Альберт Великий (1193–1280) та його учень, Фома Аквінський (1225–1274), з італійського міста Аквін. Останній здійснив синтез аристотелівської філософії та християнської доктрини, створив своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «Сума теології». Її основні положення склали підвалини католицького богослов'я і сьогодні вважаються церквою непорушними. Підкреслюючи ідею гармонії віри та розуму, Фома Аквінський, проте, підкорив науку богослов'ю (наука – служниця богослов'я). Ще за життя Фома отримав титули «Ангельський доктор», «всезагальний наставник», «князь схоластів». У 1323 р. його було проголошено святим, а в 1567 р. визнано п'ятим вчителем Церкви.

Позиції крайнього теологічного раціоналізму займав англійський схоласт Ансельм Кентерберійський (1033–1109). Він вважав віру передумовою раціонального знання («вірую, щоб розуміти»). Іншу позицію – «розумію, щоб вірити» – відстоював П'єр Абеляр (1079–1142), видатний французький філософ, теолог і письменник, виразник відкритого опору авторитету церкви. Сучасники називали його «найблискучішим розумом свого віку». Навколо нього стали збиратися найдопитливіші і найзавзятіші студенти. Він славився як блискучий педагог і непереможний в філософських диспутах оратор.

У своїх творах П.Абеляр раціоналізував відношення віри і розуму, поставивши обов'язковою попередньою умовою віри розуміння. Він проводив думку про користь світських знань, передусім античної філософії у справі пошуку істини, наголошував на необхідності підходити до пізнання кожної речі з різних, навіть протилежних точок зору, утверджував пріоритет логіки, досвіду над сліпою вірою та доказовістю авторитетами. В своєму творі «Так і ні» П.Абеляр розвинув методи діалектики, чим значно просунув схоластику вперед.

Прикладом високого рівня духовності, глибини думок і палких людських почуттів є автобіографічна праця П.Абеляра «Історія моїх бідунів». У ній він всебічно аналізує своє життя, розповідає про

наукові пошуки і переслідування церковників (П.Абеляр був засуджений церквою), про кохання до чарівної Елоїзи (близько 1100–1164 рр.) – учениці, згодом дружини, та їх відхід у монастир (1119). З ім'ям П.Абеляра пов'язують розповсюдження вільнодумства.

Раціоналістична тенденція середньовічної культури яскраво виявилася в працях англійського вченого-монаха францисканського ордену, професора Оксфордського університету Роджера Бекона. Він був одним з перших, хто наполягав на необхідності дослідного пізнання природи, протиставляючи дослідне знання хибним авторитетам. У своїх творах, головним з яких була «Велика праця», він висуває ряд незвичайних здогадів, мріє про літальні апарати, підйомні крани, що полегшують працю людей.

Займаючись хімічними дослідженнями, Р.Бекон встановив способи одержання фосфору, магнію, вісмуту, а також пороху. Ряд важливих відкриттів він здійснив у галузі фізики, зокрема винайшов окуляри. Його творам католицька церква оголосила анафему, а сам він провів 14 років в ув'язненні.

Здійсненню в період високого Середньовіччя (після XI ст.) ряду фізичних і хімічних відкриттів сприяла поява міфу про «філософський камінь», який нібито допомагав перетворити метали в золото. Це призвело до певної популярності алхімії. Алхімія являє собою специфічний феномен середньовічної культури – щось цілісне, що містить у собі такі компоненти, як наукові узагальнення та фантазію, раціональну логіку і міфологію. В алхімії нібито разом відбуваються ірраціоналістична і раціоналістична тенденції середньовічної культури Заходу.

Середньовічні схоласти не тільки вивчали класиків античності, а й познайомили Західну Європу з працями арабських вчених. Так, у XII ст. в Кордові (Іспанія) викладав відомий філософ Середньовіччя – араб Ібн Рунд (Ібн Рошд), відомий в Західній Європі під іменем Аверроеса (1126–1198). Будучи представником арабського аристотелізму, він зробив вплив не тільки на Іспанію, а й на сусідні країни.

Крім схоластики, в середні віки існували інші напрямки філософії та богослов'я, що вели боротьбу зі схоластикою. Одним із таких напрямків була містика. Її представники заперечували необхідність вивчення Аристотеля і користування логічними доказами віри. Містики вважали, що релігійні доктрини пізнаються не за допомогою розуму

і науки, а шляхом інтуїції, осяяння або «споглядання» молитв і «неспанья».

У XII–XIII ст. під впливом шкільної та університетської освіти в містах Західної Європи розвивалась латинська література на церковні та світські сюжети. Це були вірші з описами природи і викривальні твори, що засуджували вади духовенства. Основними напрямками у літературі середньовіччя була поезія вагантів, трубадурів, куртуазна поезія, героїчний епос.

Латинська поезія вагантів (від лат. *vagantes* – бродячі люди) з'явилася в Німеччині, Франції, Англії та Північній Італії. Її носіями були мандрівні «вічні» студенти, клірики, школярі. Вони переходили з одного університету в інший, зустрічаючи у кожній країні знайоме латиномовне середовище. У їх творчому доробку сатиричні, любовні, студентські, застільні пісні та дотепні пародії на церковні тексти і ритуали.

Поезія вагантів – своєрідне культурне явище в середовищі середньовічних студентів. Час розквіту вільнодумної, антиаскетичної, антицерковної, веселої, оптимістичної літератури вагантів, в основному пісенної, – XII–XIII ст.; її батьківщиною вважається Франція. Ця поезія оспівувала радощі життя: «Кинемо всі премудрощі на бік учення, насолоджуватися в юності – наше призначення...». Ваганти різко викривали римсько-католицьку церкву: «Рим усіх і кожного грабує потворно, пресвята курія – це ринок брудний!». Іноді в віршах вагантів звучала скорбота на їх безпритульне і нужденне життя: «Не для суєтної марноти, не для розваги – через гіркі злидні кинув я учення». Слід зауважити, що віддавши данину критиці католицької церкви та папської курії, колишні ваганти по закінченню навчального курсу ставали єпископами і кардиналами.

Куртуазна література (від фр. *courtois* – поштивий, рицарський) – течія в європейській літературі XII–XIV ст. Найбільшого поширення набула у Франції та Німеччині. Ця література оспівувала високі почуття, прославляла військові подвиги, служіння дамі, відображала ритуал рицарської честі. Рицарство в Західній Європі склалося до XI ст., а досягло свого розквіту в XII–XV ст. Для рицаря вважались обов'язковими такі моральні норми, як сміливість, вірність обов'язку, благородство по відношенню до жінки. Звідси «рицарська поведінка» – це поведінка самовідданої благородної людини. Вироблені були особливі правила рицарської честі. Рицар повинен був шукати подвигів, боротись з ворогами християнської віри,

захищати слабких і скривджених, воювати лише за справедливу справу, уникати гріха, пихатості та негідних вчинків, дотримуватися певних манер.

Виключне значення надавалось коханню як почуттю, яке підносить людину, пробуджує в ній все найкраще. Любов до жінки визначалась як джерело досконалості, чистоти, благородства і добра. При цьому головним вважалось не багатство жінки, не її знатність, а гармонія зовнішньої та внутрішньої краси. Куртуазна література була тісно зв'язана з лицарським побутом і процвітала найбільше під час хрестових походів. Коли ж лицарство почало занепадати, також замовкла і лицарська муза.

Першими куртуазними ліриками Європи були трубадури – провансальські (Південна Франція) поети-співці XI–XIII ст. До їх складу входили різні соціальні верстви: лицарі, феодала, герцога, королі, городяни, прості люди. До наших днів дійшла творчість близько п'ятста поетів. Лірика трубадурів оспівувала лицарську куртуазну любов, радощі життя. Цим самим трубадури кидали виклик церковному аскетизму, який засуджував земне кохання. Почуття трубадурів викликали краса і внутрішнє благородство, а не знатність походження та багатство, хоч поети до них були далеко не байдужими. Поезію трубадурів відспівували професійні співці – менестрелі. Вершина мистецтва трубадурів була досягнута близько 1200 р. Бернардом де Вентадорном – одним із яскравих співаків, Жиро де Борнелем, Фольке де Марселем. Під впливом французьких поетів лірична поезія в XIII ст. розквітає в Німеччині, Італії та Іспанії.

Широко використали досвід провансальських трубадурів та їх північнофранцузьких послідовників – труверів – німецькі міннезінгери – «співці кохання». Їхня поезія набуває розвитку наприкінці XII ст. Представник світського напрямку в німецькій куртуазній поезії Готфрід Страсбурзький (кінець XII ст. – близько 1220 р.) створив незакінчений віршований роман «Трістан та Ізольда». У ньому оспівується земне кохання юнака Трістана і королеви Ізольди як почуття, що долає станові релігійні закони феодального суспільства. До нас дійшли численні варіанти цього твору на багатьох європейських мовах. За мотивами цього роману Леся Українка написала поему «Ізольда Білорука».

В кінці раннього середньовіччя на півночі Європи в Ісландії та Норвегії розквітає поезія скальдів, яка не мала аналогів у світовій

літературі. Скальди були не тільки поетами і виконавцями одночасно, а ще й вікінгами, дружинниками.

Коли народ здебільшого був неписьменним, величезну роль відігравала усна народна творчість, і багато епічних переказів, легенд, казок та пісень, що надалі збагатили літературу, склалося в ту епоху. У літературі народними мотивами, які почали розвиватися поряд з літературою по латині, було немало комічних творів. У Німеччині вони так і називалися – шванки (жарти). У Франції поширюються фабліо (байки). В них висміювалися і знатні пани, і продажні судді; і монахи-ненажери, і неосвічені селяни. З усіх національних епосів феодального середньовіччя найбільшою різноманітністю відзначається французький.

У XI–XII ст. остаточно сформувався, був записаний й став літературним жанром героїчний епос, що до цього передавався тільки в усній традиції. Один із найвідоміших його творів – «Пісня про Роланда», остаточно варіант якої було укладено в 1170 р. В основі цього французького епічного твору лежать реальні історичні події – бій франкського загону з маврами-мусульманами в Ронсевальській ущелині в 778 р. під час військового походу короля Карла Великого в Іспанію. Поема оспівує подвиги лицаря, юного французького графа Бретані Роланда, улюбленого племінника Карла Великого. Він віддав своє життя за християнську віру і свого короля. В його образі втілені патріотизм, безстрашність, благородство. Під час хрестових походів цей епос служив заклик до боротьби християн проти «невірних».

Вершиною іспанського народного епосу є «Пісня про мого Сіла» (близько 1140 р.). Це був час Реконквісти – визвольної боротьби проти арабського панування. Головний персонаж цієї пісні – Руй Діас. Араби прозвали його Сідом. Він герой звільнення Іспанії від маврів. Маврами в християнському світі називали берберів – корінних жителів Північної Африки, які прийняли іслам і разом з арабами почали завойовувати Іспанію.

Найзначнішим пам'ятником німецького героїчного епосу є «Пісня про Нібелунгів», складена близько 1200 р. Порівняно з «Піснею про Роланда» і «Піснею про мого Сіла» цей епос значно міфологізований. Але в ньому також є герої, які мають історичні прототипи – Етцель (Атилла), Дітріх Бернський (Теодоріх), бургундський король Гунтер, королева Брунгільда. Історична основа твору – загибель

Бургундського королівства, знищеного гунами в 437 р. Цей епос за-суджує свавілля феодалів, оспівує шляхетність нідерландського ко-ролевича Зигфріда, історію його трагічного кохання до Брунгільди. Він переміг карликів – нібелунгів – володарів золотого скарбу, що уособлювали темні сили природи.

«Пісня про Нібелунгів» – монументальний твір, що включає 39 «авентиор» (пісень, частин) і має 9 тисяч рядків. Мова поеми, за сло-вами Г.Гейне, – «це кам'яна мова, рядки там подібні до заримованих плит. А між ними подекуди пробиваються ясно – червоні квіточки, наче краплі крові, і звисають довгі стебла плюща, наче зелені сльо-зи». Й.-В. Гете вважав, що «знайомство з цим твором засвідчує рівень культури нації... Його повинен прочитати кожний».

Важливим пам'ятником англійської літератури XIII ст. є знаме-ниті балади про Робін Гуда – легендарного розбійника, улюбленого героя англійського народу. Він змальовується вільним стрільцем, який разом зі своєю дружиною живе в лісі і постійно захищає бідняків від негідних вчинків феодалів і королівських чиновників. Образ Робін Гуда – уособлення мрії людей про свободу і справед-ливість. Він і понині залишається одним з найвідоміших героїв світо-вої літератури.

Середньовіччя – епоха величезного злету будівничого мистецтва. Тоді було створено визначні пам'ятники архітектури – сотні велич-них соборів. Вони є чудовим досягненням не тільки будівничої спра-ви, але й свідченням релігійного піднесення в Європі, впливу церк-ви на все духовне життя. Церква визначала обриси середньовічного мистецтва, яке формувалося під впливом релігійного світорозуміння. Воно було в руках церкви могутнім засобом дії на маси в силу його доступності для всіх і для неписьменних, і для людей, що говорять на різних наріччях. Формула «мистецтво – Біблія для неписьменних» зберігала значення протягом усього середньовіччя.

В архітектурі та мистецтві панівними були романський і готичний стилі. Романський художній стиль, передусім, проявився в ар-хітектурі, де він домінував у X–XII ст. Він виник у результаті синтезу залишків художньої культури Риму і варварських племен. Сам термін «романський» запроваджений за аналогією («романські мови»), вказує на спадкоємність від Риму і означає «в манері римлян». Цей стиль найбільш яскраво представлений у Франції, Італії та Німеччині. На розвитку романського будівництва позначилась загальний стан періоду

X–XI ст., відомого у західному світі як військовий феодалізм. Характерними спорудами того бурхливого, неспокійного часу стали масивні кам'яні «орлині гнізда» на скелях, похмурі храми з укріпленими стінами, що нагадували фортецю, захисні споруди численних монастирів. Романські собори ще несли в собі своєрідний функціональний момент – вони захищали місто і його населення від ворогів, тому мали товсті стіни, вузькі, як бійниці, вікна.

В міру розквіту міст і вдосконалення суспільних відносин на зміну романському стилю приходив новий стиль – готичний (від італ. *gotico* – готський, варварський). Назва походить від назви німецько-го племені готів. У готичному мистецтві сильніше, ніж у романському, відбився вплив більш раціонального сприймання світу. В цьому стилі стали виконуватись в Європі церковні та світські приміщення, скульп-тура, ілюстровані рукописи, інші твори образотворчого мистецтва. Основним представником і виразником готичного періоду була архі-тектура. Хоча величезна кількість пам'ятників готики була світськи-ми, готичний стиль обслуговував насамперед церкву – наймогутнішо-го будівничого в середні віки. Головний феномен мистецтва готики – ансамбль міського собору.

Готична епоха в культурному житті середньовічної Європи бере свій початок близько 1140 р. у Франції, звідки і первісна назва «Французька манера» або пізніше – готика. Протягом XIII ст. вона розповсюдилась по всій Європі: Іспанії, Німеччині, Англії. В Італії вплив готичного стилю був не таким сильним. Готика продовжувала існувати в Західній Європі протягом майже всього XV ст., а в окре-мих країнах і в XVI ст. Готичний художній стиль поступово витіс-няв романський.

На відміну від монолітних романських храмів, готичні собори ста-ли власне культовими спорудами. Вони – стрункі, спрямовані у ви-сочінь, прикрашені декором (різьбою, великою кількістю скульптур). Тут немає масивних веж, характерних для романської церкви. Глухі, товсті, гладенькі стіни романських храмів були замінені стінами з великими вікнами, внаслідок чого інтер'єри одержали безприкладне для тих часів освітлення. Важливу роль відігравали і вітражі, які робилися з прозорого кольорового скла і створювали неповторну, інколи містичну гру світла всередині готичного собору. Кольорові вітражі – головний вид готичного живопису. Епоха готики – це час розквіту книжкової мініатюри, різьби по каменю, дереву і кості,

художнього ткацтва, поєднання обробки металу з дорогоцінним камінням і емаллю.

Тоді собори були чимось більшим, ніж просто місцем церковної служби. Разом з ратушею це був центр громадського життя міста. Якщо в ратуші знаходився центр ділової діяльності, то в соборі, крім богослужіння, відбувались театральні вистави, читались університетські лекції, інколи засідав парламент і навіть укладались дрібні торгові угоди. Багато міських соборів були настільки великими, що все населення міста не могло його заповнити. Біля соборів, як правило, розміщались торгові ряди.

Одним з шедеврів ранньоготичної архітектури можна вважати собор Паризької богоматері (Нотр-Дам де Парі), збудований в 1163–1208 рр. Його краса і величність оспівані класиком французької літератури В. Гюго в романі «Собор Паризької богоматері».

Величними спорудами готичного стилю є Рейнський і Кельнський собори. Будівництво останнього почалося в 1248 р. Він вдосконалюється, реставрується і ремонтується до сьогоднішнього дня.

У богослужбовій практиці використовувалась музика. Це визначалось текстами Нового Заповіту, де ще апостол Павло закликав славословити Бога в «псалмах, гімнах і церковних піснях». В основу церковної музики клалася співи молитовних пісень. Співи супроводжував орган, який прийшов у Західну Європу в IX ст. з Візантії.

В цілому для середньовічної культури характерні дві риси. Перша – це її глибокий і дуже складний зв'язок із релігією. Друга полягала в тому, що культура в рамках релігійного світобачення, не вступаючи з ним у відкриту суперечність, прагнула у своїх проявах реалізувати уяву та ідею широких верств народу. Саме ці риси середньовічної культури сприяли відкриттю людству милосердя і співчуття, боротьби добра і зла. Духовна сила людини, немірної тілом, але сильної своєю переконаністю і вірою, стала визначальною в оцінці особистості.

Словник термінів та понять теми

Алхімія – «наука» про перетворення всіх речовин на золото.

Астрологія – середньовічна наука, яка досліджувала вплив зірок і планет на долю людини, займалась віщуванням за розташуванням зірок.

Бакалавр – перший вчений ступінь в університетах ряду країн.

Вандализм – бездушне жорстоке руйнування культурних цінностей, варварство.

Варвари – всі неримляни і негреки.

Готика – стиль, який став заключним етапом європейського середньовічного мистецтва; в більшості країн готичний стиль розвивається в XIII–XIV ст., а в деяких – пізніше. В архітектурі характеризується стрімкими, високими будівлями, шпильчастими завершеннями, стрільчастими склепіннями та арками, витонченістю кам'яного різьблення, вітражами.

Квадривіум – підвищений курс освіти в середньовічній школі. За цим курсом передбачується вивчення чотирьох предметів: музики, арифметики, геометрії, астрономії.

Куртуазна література – література західноєвропейського середньовіччя, присвячена оспівуванню рицарської честі, кохання.

Куртуазний – рицарський, поштивий.

Лірика – один із трьох основних родів художньої літератури (поряд з епосом і драмою), що відображає переживання, почуття та думки людини (поета); сукупність творів цього роду поезії.

Маври – жителі північної Африки, які в VIII ст. завоювали більшу частину Іспанії.

Магістр – у багатьох країнах – вчений ступінь.

Медієвістика – галузь історичної науки, яка вивчає історію середніх віків.

Менестрелі – в середні віки (XII–XIII ст.) професійні мандрівні співаки та музиканти у Франції та Англії, носії народних пісеньних традицій. Оспівували лицарські подвиги та служіння дамам.

Міннезінгери – в середньовічній Німеччині і Австрії поети-співці, які виконували свої пісні у супроводі струнного інструменту, оспівуючи прекрасну даму.

Містерія (від гр. – таїнство) – духовна драма в середньовічній Європі, яка брала свої сюжети з Святого писання.

Натуральне господарство – тип господарства, при якому виробництво спрямоване на задоволення власних потреб виробника.

Нібелунги – «діти туману» (сканд.), міфічний рід володарів чудесного золотого скарбу з найдавнішої пам'ятки німецького героїчного епосу «Пісня про Нібелунгів».

Прованс – південь Франції.

Реконкіста – відвоювання у арабів Іспанії.

Риторика – теорія ораторського мистецтва; беззмисловні, але пишномовні балачки.

Романський стиль – художній стиль середньовічної Європи, який охоплював у своєму розвитку X–XII ст. Термін запроваджений за аналогією «романські мови» і вказує на спадкоємність від Риму.

Сага – давньоскандинавське і давньоірландське епічне сказання про легендарних героїв у прозових творах з віршованими вставками; взагалі сказання, перекази.

Серенада – у середньовічній поезії трубадурів – вітальна пісня (в Італії та Іспанії виконувалась на честь коханої під її вікнами); вид ліричного музичного твору.

Скальд – поет-співець воєнних подвигів у давній Ірландії та Скандинавії (IX–XIII ст.).

Скрипторій (лат. *scriptorius* – письмовий) – майстерня, в якій працювали переписувачі рукописних книг. Скрипторії були при монастирях у країнах Західної Європи (VI–XII ст.). *Схоластика* (від гр. *scholastikos* – учений, шкільний) – загальна назва середньовічної філософії, яка викладалась в тодішніх університетах. Термін став символом розумування, догматизму і беззмисловності, формального знання. Головним її центром став Паризький університет.

Теократія (від гр. *theos* – бог, *kratos* – влада) – форма правління, при якій глава держави (як правило, монархічної) є одночасно її релігійним главою.

Тривіум – три предмети, що їх вивчали у школах Середньовіччя: граматики, риторики, діалектики.

Трубадури – в середньовічній культурі провансальські мандрівні поети-співці XI–XIII ст., творчість яких була тісно зв'язана з рицарською культурою, з оспівуванням подвигів і кохання, земних радощів; ті, що прославляють когось або щось.

Трувери – французькі середньовічні придворні співці-поети (XII–XIII ст.), часто автори слів та музики. Також писали повісті, романи, драми, ліричні вірші. Творчість труверів склалась під впливом поезії – трубадурів, була близька народу, визначалась близькістю до фольклору.

Турнір – у середньовічній Західній Європі – військове змагання лицарів.

Фарс – вид середньовічного народного театру комедійно-сатиричного характеру.

Питання до самоконтролю

1. Які є оцінки середньовіччя в плані розвитку культури?
2. Що знаходилось в центрі культури європейського середньовіччя?
3. Які соціально-історичні особливості характерні для середньовіччя?
4. Коли Західна Європа в культурному розвитку почала випереджати Візантію?
5. Чим займалась схоластика?
6. Що вчили в середньовічних школах і університетах?
7. Які титули, звання міг одержати середньовічний студент?
8. Що таке «духовна імперія»?
9. Що таке теологія?
10. Що таке аскетизм?
11. Що таке містика?
12. Що таке канон?

13. Які основні напрямки у літературі середньовіччя?
14. Хто такі ваганти?
15. Що таке куртуазна література?
16. Хто такі трубадури?
17. Де бере свій початок готична епоха?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності:
 - а) перший розкол християнства;
 - б) заснування Болонського університету;
 - в) написання «Пісні про Роланда»;
 - г) будівництво Нотр-Даму;
 - д) початок готичної епохи;
 - е) перша достовірна згадка про окуляри;
 - є) початок діяльності англійського парламенту;
 - ж) заснування Кембріджського університету в Англії;
 - з) заснування Бенедиктом Нурсійським на півночі Італії першого монастиря в Західній Європі.
2. Для готичної архітектури було характерно:
 - а) масивні склепіння, товсті з тесаного каменю стіни;
 - б) звужені догори штилі, маленькі ажурні вежки та віконні арки створювали враження стрімкого пориву вгору;
 - в) невеликі віконні та дверні отвори;
 - г) масивність і напівтемрява всередині будівель;
 - д) довгі вікна, прикрашені вітражами.
3. Правильно розташуйте прізвища:
 - а) вчений і латинський письменник з Іспанії, один з найбільш значних посередників між античною культурою та середньовіччям;
 - б) християнський теолог і філософ, один з отців давньої церкви християнського Заходу, якого католицькі богослови назвали «Блаженим»;
 - в) видатний філософ і теолог, один з найбільших церковних авторитетів, автор праці «Сума теології» – своєрідної енциклопедії католицького богослов'я;

- г) видатний французький філософ, теолог і письменник, виразник відкритого опору авторитету церкви;
- д) римський філософ і письменник, «великий вчитель середньовіччя»;
- є) державний діяч, пізніше абат одного з італійських монастирів, який об'єднав християнську традицію та світське знання, що привело до становлення світської культури;
- є) відомий англійський вчений, професор Оксфордського університету, який був одним з перших, хто наполягав на необхідності дослідного пізнання;
- ж) італійський чернець, традиція якого відображала неприйняття античної культури і призвела до духовного диктату церкви в середні віки.

Августин Аврелій, Ісидор Севільський, Аніцій Манлій Северин Боецій, Магн Флавій Аврелій Кассіодор, Фома Аквінський, П'єр Абеляр, Бенедикт Нурсійський, Роджер Бекон.

Теми рефератів

1. Особливості середньовічної культури.
2. Християнська теологія і церква, її роль у духовному житті суспільства.
3. Розвиток науки і освіти в добу середньовіччя.
4. Середньовічні університети, організація в них навчання.
5. Схоластика.
6. Каролінгське відродження.
7. Художня культура Середньовіччя.
8. Література Середньовіччя.
9. Романіка і готика – панівні художні стилі в архітектурі та мистецтві епохи Середньовіччя.

Лекція 9

КУЛЬТУРА ВІДРОДЖЕННЯ

- Історичні передумови становлення культури Відродження. Загальна характеристика епохи Відродження.
- Гуманізм як ідеологія Відродження.
- Видатні представники епохи Відродження.
- Реформація та її культурно-історичне значення.

Відродження (по-французьки – Ренесанс) – найвизначніша перехідна епоха людської історії. Це епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи. Вона хронологічно входить у середньовічну історію європейських народів і охоплює період з XIV до перших двох десятиліть XVII ст. Раніше за все (XIV ст.) Відродження проявилось в Італії. Потім, у XV ст., оформлюється так зване Північне Відродження (Німеччина, Нідерланди). З кінця XV ст. ідеї гуманізму проникають в Англію та Францію і, нарешті, під їх вплив потрапляє Іспанія. З XVI ст. Відродження набуває європейського характеру і досягає найвищої точки свого розвитку.

Відродження відкриває принципово нову культурну епоху, знаменує собою початок боротьби буржуазії з економічною та політичною системою феодалізму за панування в суспільстві. В цей період почали виникати мануфактури, одержали розвиток торгово-грошові відносини, торгівля, виникли банки, відбувався розклад натурального господарства, збільшувалась роль особистої ініціативи. Взірцем свободи та винахідливості для всієї Європи стали Флоренція, Генуя, Венеція та інші міста Італії, які завдяки розвитку ремісничого виробництва та зручному географічному розташуванню активно включалися у торгівлю між Європою та Сходом.

Виключна важливість Відродження в історії людської культури пояснюється тим, що якраз в цю епоху були створені видатні твори літератури та образотворчого мистецтва. З'явилося майже одночасно багато яскравих, видатних, великих талантів – письменників, мислителів, живописців, скульпторів, архітекторів. Головним видом

духовної діяльності стало мистецтво. Воно набуло для людей Відродження такого значення, як в середні віки релігія, а в Новий час – наука і техніка. Недаремно відстоювалася думка, що ідеальна людина повинна бути художником. На перший план в мистецтві вийшов живопис.

Це був час, коли спростовувалися засадничі твердження авторитетів, переглядалися попередні уявлення про світ, прокладалися шляхи для експериментального пізнання природи. Формується наукова картина світу на основі відкриттів, насамперед в галузі астрономії. Одним з найяскравіших явищ епохи Відродження є геліоцентрична система польського астронома Міколая Коперніка (1473–1543) та вчення про нескінченні світи Джордано Бруно (1548–1600). У своїй праці «Про обертання небесних сфер» (1543) Копернік пояснив видимі рухи небесних світил обертанням Землі навколо осі її обертання планет, і Землі в тому числі, навколо Сонця, яке він вважав за нерухоме. Отже, система Коперніка визнавала центральне місце у Всесвіті Сонця. Цим самим було покладено початок звільненню природознавства від теології, спростовано птолемеївську теорію, за якою Земля є нібито центром Всесвіту.

Суттєвий вклад в нову астрономію вніс видатний німецький учений Йоганн Кеплер (1571–1630). Він відкрив закони руху планет (Закони Кеплера). У творах «Нова астрономія» і «Світова гармонія» Кеплер уточнив розрахунки Коперніка, довів, що планети рухаються нерівномірно, по еліпсах, а не по колах і рівномірно, як думав Копернік.

Обличчя нової епохи визначили винаходи в Європі друкарського верстата, компаса і артилерії. Винахідником друкарського верстата є німець Йоганн Гутенберг (1400–1468) з міста Майнца. Близько 1445 р. він винайшов спосіб відливання шрифту і сконструював дерев'яний друкарський прес. Це поклало початок книгодрукуванню в Європі і сприяло поширенню й примноженню знань, гуманістичних ідей, задовольняло велику суспільну потребу в книзі. В 1500 р. свої друкарні мали 236 міст Європи. Для так званих інкунабул – маються на увазі книги, видані до 1500 р. – підрахунки дають загальний тираж 20 млн. примірників.

В епоху Відродження були зроблені великі географічні відкриття. Цивілізація середніх віків називалась морською, оскільки розвивалась навколо морів – Середземного та Балтійського. З великими

географічними відкриттями почалася ера океанської цивілізації, в якій головними шляхами світу стали океанські дороги. До цих відкриттів належать відкриття Америки Христофором Колумбом (1451–1506) у 1492 р., шляху з Європи в Азію Васко да Гамою (1469–1524) в 1497–1499 рр., океану між Америкою та Азією, а також підтвердження гіпотези про кульову форму Землі, що його під час першого кругосвітнього плавання зробив португальський дослідник Фернан Магеллан (1480–1521) у 1519–1522 рр., який був убитий на Філіппінах місцевими жителями, і трирічне плавання завершилось без нього.

Винахід артилерії клав край феодалному роздробленню. Артилерія руйнувала стіни колись неприступних рицарських замків. На уламках феодалних устоїв розвивалися національні монархії, міцні позиції завойовував абсолютизм.

Буржуазія вимагала теоретичного обґрунтування права на владу, спростування ідеології Середньовіччя. Тому Відродження – це період активного розвитку соціально-політичної думки. З'явилися ґрунтовні праці, на сторінках яких автори аргументували необхідність створення сильних національних монархій, утвердження абсолютизму.

Найкраще ідеал сильної державної влади розкрив у XVI ст. найбільш відомий політичний мислитель Відродження італієць Макіавеллі Нікколо де Бернардо (3.05.1469–22.06.1527). Його найзначнішим твором став повний трагічних суперечностей «Державець». Ця книга найповніше відповідала вимогам молоді буржуазії. Макіавеллі жив у період створення єдиної централізованої італійської держави і розробив систему уявлень, які пізніше дістали назву «макіавеллізм», на означення політики, що нехтує нормами моралі. Згідно з цією системою, для утвердження держави допустимі будь-які засоби, аби вони служили благу вітчизни – насильство, вбивство, зрада, жорстокість, обман, демагогія, хитрощі, зневага до моральності взагалі.

Макіавеллі висунув ідею «сильного державця», здатного керувати державою, використовуючи згадані вище засоби. «Новому державцю, – писав він, – необхідно володіти природою як звіра, так і людини». Макіавеллі намагався відділити політику від моралі. Він наголошував, що той, хто хоче опанувати науку успіху, не повинен вивчати науку моралі. Не мораль, а політична доцільність – над усе. Державець, згідно з теорією автора, може не зважати на прийняті норми моралі, якщо його дії спрямовані на зміцнення держави.

Макіавеллі визнавав одну мораль – з позицій загальнодержавних інтересів. Він сформулював принцип, який став програмним для багатьох державних діячів: «мета виправдовує засоби».

Вказуючи на практичну неможливість для «нового державця» мати всі людські чесноти, «тому що цього не допускають умови людського життя», Макіавеллі разом з тим визначав і відносність чеснот взагалі. Саме з цієї підстави набуло широкого розповсюдження уявлення про його цинічний аморалізм, хоча автор «Державця» зовсім не був циніком. Суперечності між загальнолюдською мораллю та політикою усвідомлювалися ним як трагічні суперечності часу.

Ґоловною рисою культури Відродження став новий світогляд – гуманізм, який прийшов на зміну теократії («Духовній імперії»). Це слово походить від латинського *humanitas* (буквально – «людяність»), яке, в свою чергу, походить від *homo*, що означає «людина». Гуманізм – теорія та практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей. Культура Відродження – оригінальна культура, але черпалась з двох джерел – язично-античного і християнсько-середньовічного.

На відміну від культури Середньовіччя Ренесанс вважається в основному світською культурою, знаменує собою світський напрям. Вищі прошарки суспільства мали можливість здобувати освіту, користуватись досягненнями античної культури і філософії. Освічених і обдарованих людей в цей період оточувала атмосфера загального захоплення, їх шанували, як у Середні віки святих.

Основними елементами Ренесансу були наукові відкриття та мораль «вседозволення». Гуманізм на перше місце ставив наукові знання, орієнтував на матеріалістичне трактування законів природи, на пізнання навколишнього світу і самого себе завдяки розуму, що відрізняє людину від усіх інших земних створінь. Люди Відродження – гуманісти – висміювали аскетизм і теорію стриманості католицької церкви, утверджували право людини на насолоди, в тому числі і сексуальні, що раніше вважалося чимось непристойним і гріховним. Насолода земним буттям – це неодмінна частина культури Відродження. Суттєво зросло проти середньовічних уявлень значення земного життя порівняно з небесним.

Величезного практичного значення набула в умовах епохи Відродження антична культурна спадщина. Творці цієї епохи ясно

увяляли собі процес розвитку культури: не ставши спадкоємцем найкращих взірців минулого, не можна мріяти про майбутнє. В цей час італійське суспільство починає активно цікавитись культурою Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, розшукуються рукописи античних письменників. Так були знайдені твори Цицерона і Тита Лівія. Захід одержав роботи Аристотеля, Евкліда і Птолемея. В 1517 р. в Римі вперше надрукували «Іліаду».

Відновлення античної спадщини почалось з вивчення стародавніх мов. Гуманісти почали активно вивчати грецьку мову, а на латинській були написані їхні праці. Латинь стала мовою епохи Відродження. Один з перших дослідників культури Італії в епоху Відродження Якоб Буркхардт відзначав, що навіть діти гарно знали латинь. Семирічні діти писали латинські листи. Серед чотирирічних були оратори, які вражали аудиторію чистою латинською мовою. Гуманісти започаткували зовсім нову наукову галузь – класичну філологію, одну з найбільш ранніх різновидностей філології взагалі, яка набула в наступних століттях значного розвитку. В університетах Європи створювалися кафедри стародавніх мов. У 1530 р. у Франції був заснований «коледж трьох мов» (латинської, грецької та старовірської) – своєрідний центр французького гуманізму.

Гуманісти проявляли великий інтерес до античної філософії. В середині XV ст. у Флоренції засновується Платонівська Академія на чолі з Марсіо Фічіно. Шанування Платона було тут перетворене майже в релігійний культ. Це також свідчить про зв'язок Відродження з античністю.

Увесь сенс культури Відродження полягав не в простому поверненні до античності, відновленні античних зразків, а в заклик до бути гідними їх, перевершити досягнення античної культури. Гуманістами на інтуїтивному рівні була схоплена особливість історичної спадкоємності в культурі.

Вперше поняття «Відродження» вжив італійський письменник Джованні Боккаччо (1313–1375), який сказав про живописця Джотто ді Бондоне (1266–1336), що той «відродив античне мистецтво». Терміном, який визначив цілу епоху, це поняття стало завдяки відомому живописцю, архітектору та історику мистецтва Джорджо Базарі (30.07.1511–27.06.1574). Він використав висловлювання автора «Декамерона» для позначення періоду італійського мистецтва з 1250 до 1550 рр. Базарі мав на увазі відродження античності.

Славу Базарі принесла книжка «Життєписи найславніших живописців, скульпторів та архітекторів» (Рим, 1550 р.). Цей твір, як правдивий документ тогочасної епохи, згадує Т.Г.Шевченко. В „Щоденнику» 23.07.1857 р. він дав творові високу оцінку: «Базари переживет целые легионы Либельтов». Тут Т.Г.Шевченко мав на увазі польського філософа Кароля Лібельта (8.04.1807–6.06.1875), естетичним поглядам якого Т.Г.Шевченко дав негативну оцінку.

В подальшому, в основному з XVIII ст., епоха італійського Відродження характеризувалася переважно як епоха Відродження людини, як епоха гуманізму. Під Відродженням почали розуміти емансипацію науки і мистецтва від богослов'я, поступове охолодження до християнської етики, зародження національних літератур, прагнення людини до свободи від обмежень католицької церкви. Епоха Відродження фактично ототожнювалася з початком епохи гуманізму. Складається нерозривний зв'язок культури Відродження з гуманізмом, який стає внутрішнім змістом Ренесансу, його теорією та практикою, його ідеологією.

Ренесанс виступав в історії західної культури як епоха звеличення людини, як період віри у велич, могутність та красу людини, в її оволодіння природою. В порівнянні з Середньовіччям відбулася зміна пріоритету соціально-культурних цінностей. Гуманізм – це прояв особливого інтересу до людських, земних цінностей. Саме гуманізм Ренесансу породив світогляд, що пізніше дістав назву «буржуазний індивідуалізм». Він проголосив людину найвищою цінністю, а її самореалізацію – єдиною метою життя.

У галузі науки й освіти гуманісти рішуче виступили проти догматизму і схоластики, проти схоластичного схиляння перед авторитетами. Вони боролися за свободу думки, наукових пошуків і творчості, виступали проти будь-якої цензури, і особливо проти цензури церковної. Гуманісти відстоювали критичний метод пізнання. Усі вони визнавали перевагу розуму над вірою.

Гуманісти засуджували феодально-дворянську систему оцінок людей в залежності від кастової належності чи матеріального становища. Вони вважали, що у людині важливе не її походження або соціальне становище, а особисті якості, такі як розум, творча енергія, діяльність, почуття власної гідності, воля, освіченість. Єдиним критерієм були особисті заслуги. «Слава і благородство вимірюються не чужими, а власними заслугами і такими діяннями, які є результатом

нашої власної волі», – писав гуманіст Поджо Браччоліні в діалозі «Про благородство». Гуманісти виступали за сильну королівську владу і централізовану монархію, засуджували феодальну роздробленість та сепаратизм феодалів.

Гуманісти підкреслювали цінність людської особи самої по собі. Тому у гуманістів на перший план висувався інтерес до людських справ, людська (а не релігійна) точка зору на всі явища життя і особливо захист людської особи. Була поновлена в своїх правах особистість. В рамках культури Відродження відбулася зміна постійного піклування віруючого про світ вічний, потойбічний на прагнення людини до земної, прижиттєвої та посмертної слави.

Провідною рисою культури Відродження став антропоцентризм. Він розглядає людину як частину, вінець природи, найбільш досконале її творіння, як міру всіх речей. Людина обожнюється, сприймається як співавтор Бога-Творця, подібністю якого на землі людина і є. Визнання Бога-Творця – теоретична основа Ренесансу. Переважна більшість гуманістів були щирими християнами і в цілому не виступали проти релігії та не заперечували основних положень християнства.

Культура Відродження, намагаючись утвердити антицерковну позицію, залишалася культурою християнською. Більше того, вона шукала шляхи поєднання християнства з дохристиянськими типами культури, поєднання релігійних і світських її аспектів, духовно-піднесених та земних чуттєво-тілесних прагнень людини. Можна сказати, що мистецтво Відродження було своєрідним синтезом античної фізичної краси і християнської духовності.

Разом з тим, гуманізм поклав край духовній монополії, диктатурі католицької церкви в Західній Європі. Її роль та значення порівняно з Середньовіччям зменшилися, а сфера впливу почала поступово звужуватися. Були зроблені перші відчутні кроки в секуляризації суспільної свідомості*, прокладалися шляхи до розмежування юрисдикції церкви і держави. Це стимулювало появу ересі. Ересь (від гр. – опановую, вибираю, переконую) – точка зору, яка спростовує релігійний догмат і є виявом «вільного розуму» щодо визначення та тлумачення релігійних настанов.

* Секуляризація (від лат. *saecularis* – світський) – звільнення суспільної чи індивідуальної свідомості від впливу релігій.

Єресі поєднували, з одного боку, вимогу рівності всіх перед Богом, а з іншого – мали відкритий антифеодальний протест.

Для «виявлення, покарання та запобігання ересі», переслідування небезпечних еретиків об'єдналися світська та церковна влада і створили інквізицію – Конгрегацію святої служби. Саме слово «інквізиція» походить від латинського *inquisitio* – розслідування, розшук. Згідно з постановами IV Латеранського собору 1215 р. і Тулузького собору 1229 р. церква повинна була виявляти еретиків, засуджувати їх і передавати світській владі для покарання. Світські правителі під загрозою відлучення від церкви мусили негайно виконувати вироки, очищати свої землі від еретиків.

З діяльністю інквізиції – судово-карної установи католицької церкви, яка проіснувала від XIII до XVIII ст. – пов'язані найтрагічніші сторінки європейської історії. Боротьба проти ересі поступово вилілася в переслідування вчених, у заборону наукової діяльності. Виправдальних вироків інквізиція не знала. В результаті її діяльності, пік якої припав на епоху Відродження, було знищено понад один мільйон чоловік¹.

Жертв інквізиції спалювали на вогнищах. Чому на вогнищах? Тому, що грішників треба було вбивати «гуманно», не проливаючи їхньої крові. Так вимагала церква. У 1327 р. був спалений Чекко д'Асколі, у 1600 р. – великий італієць Джордано Бруно, у 1619 р. – його учень Джуліо-Чезаре Ваніні, у 1689 р. – К.Ліщинський. На вогнищі інквізиції загинув французький вчений Етьєн Доле. 22 травня 1498 р. у Флоренції було спалено ченця-реформатора Ієроніма Джіроламо Савонаролу (народився в 1452 р.)

Однією з жертв релігійного фанатизму став визначний чеський політичний діяч, національний герой чеського народу, видатний ідеолог чеської Реформації, мислитель Ян Гус (1371–6.07.1415). Він був професором, а потім – перший з чехів – очолив Празький університет. У своїх творах, лекціях і казаннях Гус гостро викривав владу римського папи, католицьке духовництво і німецьких феодалів. За це церковники спочатку відлучили його від церкви, а потім за вироком церковного собору у Констанці (нині ФРН) спалили як еретика на вогнищі. Т.Г.Шевченко присвятив Гусу поему «Єретик».

¹ Мартынов В.Ф. Мировая художественная культура – С. 171.

Існує легенда, що ніби під час страти Гуса на ринковому майдані південнонімецького міста Констанца якась старенька селянка, побачивши, що вогнище погано розгоряється, підкинула в нього сухе поліно. Могутній розумом Гус, якому вогонь вже лизав ноги, знайшов у собі сили пожаліти стареньку і через дим, який застилав його єдине око, голосно сказав на весь майдан знамениті слова: – «*O, sansta simlicitas!*» – «О свята простота!». Цей вислів уживають на означення крайньої наївності, що межує з глупотою.

Інквізиція переслідувала Галілея, Рабле, Сервантеса, Кеплера та інших великих людей епохи Відродження. Коли уславлений італійський фізик, механік й астроном, професор Падуанського університету Галілео Галілей (1564–1642) підтвердив, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки, як твердила церква, інквізитори посадили його до в'язниці як небезпечного єретика. Галілея судив трибунал інквізиції. Старий вчений не витримав знущань та погроз інквізиторів і публічно відмовився від свого відкриття. Але, як свідчить легенда, вже сходячи з помосту, на якому він стояв перед судом, Галілей раптом гордо підвів голову і тихо сказав: «А все ж таки вона обертається». Невідомо, чи висловив він ці слова в дійсності чи ні (ця фраза вперше зустрічається в мемуарах його учня Вінченцо Вівані, які були написані через 12 років після смерті Галілея), але зате точно встановлено, що і після зречення його погляди не змінилися.

Найпослідовніше запроваджувалася інквізиція в Іспанії, де вона особливо лютувала. На території цієї країни ще у 20-х роках ХІХ ст. палали багаття в ім'я перемоги «істинної» католицької віри. За три з половиною століття свого існування інквізиція спалила в Іспанії 36212 живих людей, 19790 у зображенні (тих, що померли або не були спіймані), а 289624 особи було засуджено на тяжкі тортури. Отже, 345626 єретиків стали жертвами іспанської інквізиції. Винятковою жорстокістю відзначався головний іспанський інквізитор, домініканський монах Томас Торквемада (близько 1420–1498 рр.) – видатний організатор і неухильної волі фанатик. Він за 18 років своєї «роботи» (1480–1498) засудив до спалення і спалив живими понад вісім тисяч «невірних» та єретиків.

Інквізиція внесла глибокий розлам у формування духовної атмосфери. Так, в 1487 р. побачив світ «Молот відьом» Я.Шпренгера і Г.Інстіторіса, а в 1580 р. з'явився трактат «Демонологія відьом» Ж.Бодена. В них проголошувалось, що чаклунство потрібно зціляти за

допомогою вогнищ і розпеченого заліза, безжально відсікаючи від суспільного тіла хворі члени. Духовними наставниками заохочувався звичай, коли в церковні кухлі для пожертвувань опускали записки з повідомленням імен причетних до знахарства, чаклунства. Вважалося, що у виявленні винуватих народних поголос непогрішний. «В ім'я Бога, короля і правосуддя» підозрювані в знахарстві піддавались тортурам. Їм заганяли цвяхи під нігті, лили кип'ячу смолу на голову, сікли тіло ремінцями з кусками олова на кінцях, годували солоною їжею і не давали води, купали в кип'ятку з перцем, спалювали на вогнищах, а з родичів спалених могли брати гроші за дрова, солону та інші «послуги».

Цілковите панування римо-католицької церкви в усіх сферах життя, її абсолютна монополія на владу привели в кінці-кінців цю церкву до внутрішнього переродження. Відомо, що священнослужителі в цей період утримували шинки, ігрові та публічні будинки. Ченці та черниці брали участь в оргіях. Широкого розповсюдження набули порнографічна література і живопис.

У реальному житті виявилось, що підтримка церкви, церковних зусиль зовсім не обов'язково вимагала високої особистої моральності. Благодать та спасіння можна було «заробити» паломництвом, участю в хрестовому поході або просто майновим чи грошовим пожертвуванням на потреби церкви. Іншими словами, здійснювався свого роду обмін благ земних на блага небесні.

Вищі чини католицької церкви жили в нечуваній розкоші, їхнє життя було далеким від християнського ідеалу. Їм було з кого брати приклад. У 1492 р. папським престолом шляхом підкупу та інтриг оволодів Родриго Борджіа, який прийняв ім'я папи Олександра VI (1431–1503). Повністю байдужий до справ віри і вчення Христа, Олександр VI проводив час у бенкетах і розвагах, влаштовував разом з наближеними до нього кардиналами оргії. При ньому розклад вищих ешелонів церковної ієрархії досяг межі. Своему сину Чезаре (близько 1475–1507 рр.) у вісімнадцять років присвоїв титул кардинала. Його власна дочка Лукреція (1480–1519) стала коханкою брата Чезаре і самого папи, і народила папі Олександру VI сина, а собі братика.

Необхідно відзначити, що ідеї гуманістів справили певний вплив на діячів католицької церкви. Так, на відміну від Олександра VI його наступники Юлій II (Джуліано делла Ровере; 5.12.1443–21.02.1513 рр.) –

римський папа у 1503–1513 рр., і Лев X (Джованні де Медічі; 1475–1521 рр.) – римський папа у 1513–1521 рр. протегували митцям, були меценатами.

Боротьбою з ересю займався католицький чернечий орден єзуїтів «Товариство Ісуса». Для зміцнення папської влади єзуїти допускали будь-які підступні дії, що йшли на користь церкви, дотримуючись девізу ордену «мета виправдовує засоби». Засновником цього ордену був іспанський дворянин середнього достатку Ігнатій Лойола (1491–1556). Втративши через важке поранення можливість продовжувати військову службу, Лойола вирішив присвятити себе «служінню Ісусу» і боротьбі з ересю. Після вивчення богослов'я спочатку в Саламанкському – провідному іспанському університеті, а потім в Сорбонні він написав книгу «Духовні вправи». В ній викладались організаційно-програмні принципи «Товариства Ісуса». Діяльність цього товариства почалась практично з 1534 р., хоча офіційно орден єзуїтів був затверджений в 1540 р. папою Павлом III і з того часу незмінно підтримував тісний зв'язок з папством. Ліквідовано орден єзуїтів в 1773 р., потім знову відновлено.

Нинішній папа римський Іоанн Павло II вперше в історії церкви поставив питання про «*теа сцра*» – покаяння римо-католицької церкви перед Богом і людьми. Інквізицію визнано однією з найсерйозніших помилок в історії католицизму. В листопаді 1979 р. Іоанн Павло II жалкував, що великий італійський вчений Галілей несправедливо постраждав від церкви, його силою примусили відмовитись від теорії Коперніка, і церква тепер визнає цю помилку. У 1979 р. була створена спеціальна комісія для перегляду справи Галілео Галілея, якого й було реабілітовано в 1992 р. У травні 1995 р. під час свого візиту до Чехії Іоанн Павло II урочисто проголосив: «Сьогодні я, папа Римської церкви, від імені всіх католиків прошу вибачення за несправедливості, які були допущені стосовно некатоликів протягом історії».

Гуманізм насамперед знайшов свій вираз у творах художників слова, пензля і різця: поетів, живописців і скульпторів. З особливою повнотою та послідовністю культура і мистецтво Відродження здійснились в Італії, багатій на пам'ятки античної архітектури, скульптури, декоративно-прикладного мистецтва. Культура італійського Відродження дала світу поета Данте Аліг'єрі (1265–1321), живописця Джотто ді Бондоне, поета, гуманіста Франческо Петрарку (1304–

1374), поета, письменника, гуманіста Джованні Боккаччо, архітектора Філіппо Брунелескі (1377–1446), скульптора Донателло (1386–1466), живописця, вченого Леонардо да Вінчі (1452–1519), живописця, скульптора, архітектора і поета Мікеланджело Буонаротті (6.03.1475–18.02.1564), живописця Рафаеля Санті (6.04.1483–6.04.1520).

Найбільшим представником періоду Проторенесансу в історії італійського мистецтва (XIII – початок XIV ст.) був великий італійський поет, флорентієць Данте Аліг'єрі. Це – легендарна постать. Його називали великим флорентійцем, «центральною людиною світу». Він є останнім поетом Середньовіччя та, разом з тим, першим поетом Нового часу. З творчості Данте починаються витоки гуманістичної культури епохи Відродження (Раннього Відродження – італійська назва Кватроченто). В його творчості проявились тенденції розвитку італійської літератури і культури в цілому на століття вперед.

Найвидатніший твір Данте, вершина його творчості – поема «Комедія», яку нащадки, висловлюючи своє захоплення, назвали «Божественною комедією». Епітетом «божественна» (у розумінні «прекрасна») вперше її наділив у 1360 р. інший видатний італійський письменник цієї доби Джованні Боккаччо, перший біограф Данте. Назва «Комедія» пояснюється середньовічною поетичною традицією, згідно з якою так називали твір з сумним початком і щасливим кінцем, написаний народною (а не латинською) мовою. Тим самим Данте створив нову італійську літературну мову. Він називає таку літературу «ячмінним хлібом, яким наситяться тисячі».

«Божественна комедія» – своєрідна «Ліада середніх віків», поетична енциклопедія середньовіччя, написана в 1307–1321 рр. й видана у 1502 р. Вона складається з трьох частин – «Пекло», «Чистилище» і «Рай», кожна з двох останніх нараховує тридцять три пісні, а «Пекло» – тридцять чотири. Всього в поемі 100 пісень. Ці числа вважались священними: 3 – означало святу трійцю, 100 – досконалість, 9 (3×3) – число небесних сфер.

Данте використав звичайний для того часу сюжет – змалював своє уявне блукання в 1300 р. у потойбічному світі по Пеклу, Чистилищу і Раю у супроводі давно померлого римського поета Вергілія. Переказують, що багато людей, зустрічаючи Данте на вулиці, з цікавістю й острахом вдивлялися в його обличчя і, без сумніву, вірили, що він насправді побував на тому світі. Вони намагалися розгледіти на

обличчі Данте відблиски пекельного полум'я. Великий поет відтворив середньовічне суспільство з усіма його вадами та людськими гріхами. Данте створив не тільки «Божественну» комедію», а й мову для неї. Латинська мова змінювалась італійською літературною мовою – мовою життєвою, гнучкою.

Данте виступив з вченням про подвійне призначення людини. Воно передбачає два види блаженства: в земному житті і в посмертному вічному житті. Отже, за Данте, земне життя ставало самостійним і рівноцінним вічному блаженству. Це вказує на розрив Данте-філософа з середньовічною традицією. Якщо земне життя самоцінне, церква мусить відмовитись від зазіхань на світську владу.

Доля самого Данте склалася нещасливо. Ще за життя в 1302 р. він був засуджений до вигнання, а потім – до страти через спалення. До кінця життя Данте так і не зміг повернутися на батьківщину, залишався політичним вигнанцем. З покинутою Флоренцією його зв'язувало дуже багато. Там почалось перше кохання – величезне почуття, яке не тільки освітило особисте життя поета, але й залишило глибокий слід в його творчості. Юну і прекрасну обраницю звали Беатріче. Вона була дочкою батькового друга. Вийшла заміж і рано померла – у 1290 р. у віці двадцяти п'яти років. Її образ нерозлучний з поетом і проходить через всю його творчість. Два десятки сонетів, кілька канцон і балад, написані біля могили коханої, містять філософське тлумачення пережитого і благородний образ коханої.

Після смерті Данте у 1321 р. гоніння на нього не припинялися. Церковники не дозволяли ховати його у Флоренції* і навіть намагалися спалити його прах. Лише у 1968 р. спеціальний суд у Флоренції скасував усі висунуті проти Данте звинувачення «у зраді».

Як геніальний поет і як людина схожої долі, Данте приваблював Т.Г.Шевченка. В листі до А.Толстої 9 січня 1857 р. Т.Г.Шевченко з гіркотою і болем писав: «Данте Алигьери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой «Ад»** и свою Беатриче... А я... Я был несчастнее флорентийского изгнанника».

Крім Данте величезною постаттю Ренесансу був Франческо Петрарка, якого в 1341 р. увінчали в Римі лавровим вінком як найвидатнішого поета Італії. Його вважають родоначальником нової системи

культурних цінностей – гуманізму, першим європейським гуманістом, батьком гуманістичної культури в Європі. Петрарка – основоположник нової європейської лірики, автор знаменитої «Книги пісень» («Канцоньєре»). Хоч більшість своїх художніх творів Петрарка написав латинською мовою, але ця збірка – італомовний твір. Вона започаткувала європейську ліричну поезію Нового часу, породила літературну течію – петраркізм, що набула значного поширення у поезії доби Відродження.

Любовна лірика поета присвячена Лаурі де Саді – гарній молодій жінці, яку він випадково зустрів в авіньйонській церкві святої Клари 6 квітня 1327 р. і яка полонила Петрарку на все життя, стала натхненницею його творчості. Двадцять один рік оспівував Петрарка у своїх сонетах і канцонах Лауру, яка була одружена з іншим чоловіком і народила одинадцять дітей. А коли вона померла, оплакував її ще довгі роки. У коханні вбачав поет шлях до добра і спасіння.

Як видно з творів Петрарки, він відстоював право людини на щастя в земному, реальному житті. Це великою мірою розходилося з догматами католицької церкви. В центр своєї творчості Петрарка поставив не Бога, а людину. Він першим протиставив середньовічному богослов'ю новий світогляд – людське знання, вивчення людини.

Петрарка захоплювався античністю. Протягом усього життя він збирав і вивчав старовинні рукописи і зажив слави видатного знавця античної культури. Його вважають засновником класичної філології в Європі.

Поет, гуманіст помер за своїм робочим столом з пером у руці, поклавши голову на розгорнену книгу.

Знаменитим поетом Відродження був Джованні Боккаччо. Продовжуючи традиції Данте і Петрарки, він розвивав італійську літературну мову на народній основі. Найвизначніший твір Боккаччо – «Декамерон» (від гр. – «десятиденник»), написаний у 1350–1353 рр. і виданий у 1471 р. Це – збірка реалістичних новел, які об'єднані спільним гуманістичним ідеалом і є єдиним цілим. Основний зміст «Декамерона» – розкриття аморальності папського двору, розпусти монахів, їх святенництва, висміювання аскетичної моралі Середньовіччя, прославлення насолод земного життя, почуттєвої любові. Цим твором Боккаччо заклав основи європейської новели і надовго визначив розвиток цього жанру. Боккаччо – перший гуманіст, який вивчив грецьку мову.

* Данте похований у Равенні.

** «Пекло» – перша частина «Божественної комедії».

У період Раннього Відродження набувають самостійності такі види мистецтва, як живопис та скульптура, відокремлюючись від архітектури, з якою раніше вони становили одне ціле. В мистецтві на перший план висувається яскраво виражена вільна людська особистість, що обов'язково мислиться фізично, тілесно, об'ємно і тривимірно. Образотворче мистецтво епохи Відродження найбільшого розквіту набуло в Італії.

Епоха Раннього Відродження завершилась до кінця XV ст. На зміну йому прийшло Високе Відродження (італійська назва – Чинквеченто). Це був час найвищого розквіту гуманістичної культури Італії. Цей етап тривав до другої третини XVI ст. Якраз тоді з найбільшою повнотою та силою були висловлені ідеї про честь і гідність людини, про її високе призначення на Землі.

Мистецтво Високого Відродження найповніше представляють три художники: Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело. Їх часто називають титанами Відродження, маючи на увазі їхню універсальність. Вони уособлюють головні цінності італійського Відродження: інтелект, гармонію і могутність.

Один з найвидатніших людей в історії Леонардо да Вінчі. Він народився в невеличкому містечку Вінчі, поблизу Флоренції, а останні роки життя жив і працював у Франції, куди був запрошений королем Франциском I. За розповіддю Джорджо Вазарі, Леонардо помер на руках короля 2 травня 1519 р. За іншими даними, він помер на руках свого найулюбленішого учня Франческо Мельці.

Леонардо да Вінчі втілює в собі універсальний геній епохи Відродження. В його особі дивовижним чином поєднувалося обдарування вченого й геніальність художника. Він був живописцем, скульптором, архітектором, письменником, музикантом, теоретиком мистецтва, військовим інженером, винахідником, математиком, анатомом, ботаником, фізиком, астрономом, фізіологом.

Леонардо да Вінчі одним з перших обґрунтував ідею пізнаваності світу розумом і відчуттям. «Все наше пізнання починається з відчуттів», – заявляв він. Леонардо був упевнений, що закони природи містяться всередині неї самої, і в пошуках істини вимагав багаторазової перевірки відчуттів, повторення дослідів. Задовго до Френсіса Бекона (1561–1626) він висловив велику істину, що основа науки – дослід і спостереження. Великий вчений настоював на

тісному зв'язку науки з життям. Йому належить відомий афоризм: «Наука – полководець, практика – солдати».

Леонардо по праву вважають предтечею сучасного експериментального природознавства. Він висловив геніальну догадку про річне обертання Землі, про те, що Земля – одне з небесних тіл – не є центром Всесвіту. Леонардо вказав на величезне значення математики, написав змістовний твір з фортифікації, вивчав падіння тіл на основі гіпотези обертання Землі, виводив закони руху по похилій площині, мав ясне уявлення про дихання і горіння. Рівними наукам в пізнанні природи Леонардо вважав мистецтва, на перше місце серед яких висував живопис, який, за переконанням художника, є універсальною наукою пізнання сутності буття. Мистецтва дозволяють виявити конкретне, неповторне і пізнати якісну сторону речей. Сам він щоденно управлявся в малюванні, підкоряючись неодмінному правилу: «Жодного дня без риси».

У 1495–1497 рр. Леонардо да Вінчі створив чи не найвідоміший шедевр – знамениту фреску «Таємна вечеря» для трапезної монастиря Санта-Марія делле Граціє в Мілані. В основу твору була покладена відома євангельська легенда, згідно з якою Ісусу Христу явилось видіння: і було сказано, що один з його дванадцяти учнів (апостолів) учинить зраду – «один із них зрадить тебе». Це зробив Іуда. Саме з цією легендою пов'язане втілення художником ідеї осуду зрадництва, огиди до нього.

Доля «Таємної вечері» трагічна. Леонардо сам спричинив осипання стінопису, бо проводив досліди з фарбами, змішуючи темперу з олією. Згодом у стіні було пробито двері, і в трапезну почали проникати волога й пара. Наприкінці XVIII ст. бонапартисти, які вдерлись до Італії, влаштували в трапезній конюшню, склад сіна, а потім тюрму. Під час другої світової війни у трапезну влучила бомба – і стіна лише чудом вціліла. У 50-х роках розпис був фундаментально реставрований.

Одна з вершин творчості Леонардо – всесвітньо відомий портрет молодої флорентійки Мони Лізи (близько 1503 р., Лувр, Париж), знаменитій своєю багатозначною посмішкою. Він має ще одну назву – «Джоконда», за іменем чоловіка Джокондо. В портреті Мони Лізи виражений гуманістичний ідеал жінки. Зображення здавалось настільки правдивим і живим, що кожний, хто уважно вдивлявся в шию, бачив в ній биття пульсу.

Неповторний слід у мистецтві залишила творчість великою художника Рафаеля Санті. Він є творцем «Сікстинської мадонни»*, найвизначнішого твору не тільки італійського Відродження, а й усього світового мистецтва. Над цим відносно невеликих розмірів портретом художник пропрацював чотири роки. Картина була написана в 1515–1519 рр. для церкви святого Сікста в м. П'яченці, де й знаходилася до 1754 р., коли її придбав за 20 тисяч дукатів король Саксонії Август III й помістив у Дрезденську картинну галерею.

Звичайний релігійний сюжет завдяки таланту Рафаеля став уславленням Людини. В картині передано трагізм молодої мами, глибоко і яскраво втілена тема материнства. Юна мадонна, легко ступаючи босими ногами по хмарах, віддає людям найдорожче, що в неї є, свого маленького сина – Христа. Вона відчуває його загибель, сумує через це і розуміє необхідність принесення цієї жертви заради спасіння, врятування людства, спокути гріхів людських. За твердженнями сучасників Рафаеля, моделлю для «Сікстинської мадонни» та інших його картин була Форнаріна (XV – початок XVI ст.) – кохана великого італійського живописця та архітектора. Єдиний недолік такої версії – повна відсутність доказів. Можливо, це збірний образ.

При житті супутником Рафаеля була не просто слава, а загальне поклоніння. Його, як і Мікеланджело, називали божественним. Рафаель помер в той же день, що і народився, 6 квітня 1520 р., в день, коли йому виповнилось 37 років. Його поховали в Римі, в одному з найкращих римських приміщень – в Пантеоні, який став усипальницею великих людей Італії.

Останнім великим представником культури Високого Відродження був геніальний скульптор, живописець, архітектор і поет Мікеланджело Буонаротті. Його доробок належить до найвищих досягнень світового мистецтва. За універсальністю обдарування Мікеланджело можна порівняти лише з Данте, Леонардо, Шекспіром і Гете.

У творчості Мікеланджело гуманістичний ідеал знаходить своє найяскравіше відбиття. Причому антропоцентризм Відродження досягає у нього не лише своєї вершини, а й своєї крайності: увагу митця привертає тільки людина, натомість арена її діяльності, реальне оточення його майже не цікавить. Так визначилася специфічна особливість творчого обдарування Мікеланджело – з усіх видів об-

разотворчого мистецтва на першому плані в нього була скульптура. Він в першу чергу вважав себе скульптором.

Між серпнем 1501 р. і квітнем 1504 р. Мікеланджело створив знамениту статую Давида – один з найкращих своїх шедеврів. Вона повинна була уособлювати свободу Флоренції – рідного міста Мікеланджело. Біблійний герой у нього – сильний юнак, переможець єдинокорства з велетнем Голіафом, втілення ідеї республіканської свободи. Скульптор показав свого героя в момент, коли він приготувався до битви.

Статуя висотою близько 5.5 м була виготовлена з великої брили мармуру, над якою свого часу працював якийсь скульптор і, як усім вважалось, безнадійно її зіпсував. Мікеланджело блискуче справився з цим завданням, а відкриття монумента в 1504 р. у Флоренції перетворилося у народне свято. Самі флорентійці, за свідченням Джорджо Вазарі, усвідомлювали високий громадянський зміст статуї, встановленої перед Палаццо Веккіо – будинком міського самоуправління, як заклик до мужнього захисту міста і справедливого управління ним.

У 1508 р. Мікеланджело прийняв запрошення папи Юлія II розписати стелю Сікстинської капели Ватиканського палацу в Римі. Незважаючи на поганий стан здоров'я, лежачи на спині на висоті 18 м, в умовах недостатнього освітлення, витрачаючи величезну кількість енергії, він сам, без помічників, протягом чотирьох років (з травня 1508 р. до жовтня 1512 р.), виконав увесь розпис, створив колосальні надзвичайні фрески, цілі грандіозні поеми: про створення світу, людське гріхопадіння, спокуту. Загальна площа розпису становить близько 600 м², а кількість постатей досягає кількох сотень. Ця фреска, відома під назвою «Створення світу», – одна з вершин всього ренесансного мистецтва.

В 1536–1541 рр. на одній із стін тієї ж Сікстинської капели Мікеланджело створив фреску «Страшний суд». Всі постаті на цій фресці голі. Сучасники були обурені, вражені цим реалізмом. Церемоніймейстер папи умовляв автора, від імені його святості, прикрити хоч чим-небудь оголеність постатей. «Передайте папі, – відповів Мікеланджело, – що якщо він виправить світ, я виправлю картину в декілька хвилин».

Говорять, що художник, розсерджений надоїдливістю церемоніймейстера, тут же і приписав його внизу картини, приробивши

*Мадонна – богоматір.

до того ж ослині вуха. Той побіг скаржитись до папи: «Звільніть мене, ваша світлість!» – «А він тебе куди ж посадив?» – запитав папа. «На саме дно пекла». – «Так далеко влада моя не сягає, – відповів святий отець, – і якщо б ти був у чистилищі, я тобі допоміг би».

Прославився Мікеланджело і як архітектор. За його проектом в 1534 р. була побудована в Італії Лауренціана – перша публічна бібліотека в Західній Європі. 1 січня 1547 р. він був призначений головним архітектором собору св. Петра в Римі. І хоча будівництво було почато до нього і закінчено після його смерті, собор св. Петра, який був освячений в 1626 р., несе на собі печать великого генія Мікеланджело: митець переробив план і побудував більшу частину собору, за його моделлю споруджений прекрасний купол. Як свідчать усі старі джерела, ніякої спеціальної архітектурної освіти Мікеланджело не мав.

Молодшою із мікеланджелівських муз була поезія. Як поет Мікеланджело склався під впливом Данте і Петрарки. До нашого часу дійшло понад 200 його віршів.

Мікеланджело прожив довге життя, для його епохи – дуже довге: майже вісімдесят дев'ять років. Помер він у Римі. Римляни не хотіли віддавати прах великого художника Флоренції. До Флоренції його перевезли таємно і похоронили в церкві, де він спочиває і нині, недалеко від могили Нікколо Макіавеллі.

Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело в своїх творах через релігійну тематику розкрили вічні людські питання – любові та ненависті, вірності та зради, самовідданості та користолюбства. В них втілені торжество і трагізм людського роду. Не може вважатись культурною людиною, якщо вона не знає картин цих трьох художників.

В епоху Відродження з'являються праці з педагогіки, зокрема італійський гуманіст Леонардо Бруні (1370 або 1374–1444 рр.) пише трактат «Про виховання юнаків». У ньому він висловив думку про необхідність зрівноважувати розумове і фізичне виховання. Л.Бруні висунув ідею про індивідуальний підхід педагога до учнів.

Засновником і одним з найбільших представників німецького Відродження, «північним Леонардо да Вінчі» був німецький живописець і графік Альбрехт Дюрер (1471–1528). Своім життям і творчістю він символізував перехід німецької культури до нового історичного етапу, сприяв об'єднанню окремих прогресивних явищ у цілісну систему поглядів і художніх форм. Дюрер першим з своїх сучасників досягнув самоцінність пейзажу. До нього німецькі художники зображали

пейзаж лише як фон для релігійних або міфологічних сцен. Художник першим у німецькому живописі написав власний портрет (автопортрет). Традиційно в переліку великих імен XV–XVI ст. прізвище Альбрехта Дюрера стоїть поряд з іменами Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело. Він був і теоретиком мистецтва, першим у Німеччині створивши працю про перспективу і написавши «Чотири книги про пропорції».

Видатним гуманістом так званого Північного Відродження (Німеччина, Нідерланди, Франція) був Еразм Роттердамський (28.10.1469–12.07.1536) – голландський мислитель, богослов, перекладач Нового Заповіту, письменник. Справжнє ім'я та прізвище Еразма – Герхард Герхардс. Народився він в Роттердамі (звідси його літературний псевдонім Роттердамський). Позашлюбний син роттердамського бюргера Еразм вчився в міських школах Роттердама і Девентера. В 1486 р. поступив в монастир, який залишив, і з 1496 р. проходив курс в Паризькому університеті.

Репутацію видатного вченого, гуманіста і публіциста Еразм закріплює за собою виданням сатири «Похвала глупоті» (1509). Вона викриває вади феодального суспільства. Гуманіст таврує таку побожність, що виявляється в надмірному культі ікон і читанні молитов, зловживання у відпущенні гріхів. Справжній сенс, смисл християнства гуманіст вбачає у дотриманні законів любові та милосердя, а не в сліпому й формальному виконанні зовнішніх обрядів. Е.Роттердамський намагався примирити християнство з античністю, закликав повернутись до ідеалів первісного християнства,

Як і його великі сучасники англієць Т.Мор і француз Ф.Рабле, Еразм вважав, що людина створена доброю, що мати Природа наділила її здатністю творити світле й прекрасне. Тому війна є порушенням гармонійного розвитку людини, великим лихом. Війна мусить зникнути з життя суспільства.

Визначним гуманістом Високого Відродження був Томас Мор (1478–1535) – видатний англійський письменник і політичний діяч. Він народився в сім'ї лондонського адвоката, освіту здобув в Оксфордському університеті. Т.Мор вважається основоположником утопічного соціалізму В 1516 р. він опублікував свій найважливіший твір – книгу «Золота книга, така ж корисна, як і втішна, про найкращий лад держави і про новий острів Утопію», яка й поклала початок утопічному соціалізму.

У цій книзі Т.Мор змалював ідеальне, на його думку, людське суспільство, що нібито існує на фантастичному острові Утопія. В цьому суспільстві немає приватної власності. Утопійці живуть в будинках, міняючи їх за жеребкуванням кожні десять років. Всі носять плащі однакового кольору, які видаються на два роки. Золото і срібло – презирливі метали, вони не є цінністю. З них виготовляють нічні горшки і посуд для інших брудних потреб. Ті, хто заплямував себе злочинном, караються золотом. З нього роблять кайдани для злочинців. У вухах у них висять золоті кільця, на шії – золотий ланцюжок, на голові – золотий обруч.

Всі громадяни Утопії працюють, займаючись і ремеслами, і сільським господарством. Завдяки цьому жителі Утопії мають багато продуктів, які розподіляються за потребами. Державою керують виборні громадяни, які змінюються щороку на своїх постах. Найважливіші справи розв'язують народні збори.

Своєрідним ґрунтом, на якому будується ідеальна держава Утопія, є родина. Утопійці живуть в умовах повної рівності, вони подолали розбіжність між містом і селом, розумовою та фізичною працею. Людина в державі Утопія працює лише 6 годин, а весь вільний час зайнята наукою та художньою діяльністю.

В «Утопії» Т.Мор висловив своє гуманістичне переконання, що людина народжена для щастя. Вся книга пронизана радістю любові до людей і ненавистю до пригноблення людини.

Життя Т.Мора закінчилося трагічно. В Англії він займав ряд високих державних посад. Будучи лордом-канцлером (першим міністром) короля Генріха VIII, Т.Мор виразив незгоду з королем з приводу Реформації. Це призвело до неминучого конфлікту між ним і королем. Його було звинувачено у зраді і страчено на ешафоті. Це сталося 6 липня 1535 р., через чотири дні після суду. В останню хвилину, поклавши голову на плаху, Т.Мор сказав кату: «Зачекай трохи, дай мені забрати бороду, адже вона ніколи не здійснювала ніякої зради»¹.

Через 400 років, в 1935 р., католицька церква канонізувала Т.Мора як святого, блаженного. В 1895 р. Карл Каутський зарахував його до прямих попередників марксизму й оголосив першим провісником комунізму. В 1901 р. молодий київський вчений Євген Тарле захистив

¹ Историки и история. Жизнь, судьба и творчество. – С. 608.

магістерську дисертацію «Суспільні погляди Томаса Мора у зв'язку з економічним станом Англії того часу», видав її окремою книжкою.

Подальший розвиток утопічного соціалізму пов'язаний з іменем італійського філософа, поета, політичного діяча Томмазо Кампанелли (1568–1639). За спробу підняти повстання з метою визволення Італії від іспанського панування він 27 років провів у застінках папської в'язниці. Кампанелла – автор одного з найяскравіших творінь ренесансної філософсько-політичної думки – книги «Місто Сонця» (1602 р.; опублікована в 1623 р.). У ній він змалював ідеальне суспільство, в якому знищено приватну власність на засоби виробництва, монарх обирається народом, ліквідовано соціальну нерівність, утверджено ідеал соціальної справедливості, а релігія відіграє важливу роль.

Ідеальний державний устрій учений бачив у теократичній республіці. Загальнообов'язкова трудова повинність, колективна праця як джерело радості, свідоме ставлення до праці всіх громадян, чотиригодинний робочий день, розподіл матеріальних благ за потребами, доступність освіти для кожного, громадське виховання дітей, вибір професії за здібностями і покликанням, обов'язковий для всіх режим дня – такі основні риси суспільного життя соляріїв – мешканців міста Сонця.

Кампанелла в своєму прагненні до абсолютної рівності пропонував навіть установити контроль з боку держави за тим, щоб однієї людини були зачаті при однаковому розташуванні зірок. Керівникам общин і держави ставилось за обов'язок визначати, зокрема, які юнаки з якими саме дівчатами повинні вступати в статеві зв'язки, щоб їх результатом було найбільш здорове потомство. В «Місті Сонця» заперечується необхідність сім'ї, тому що вона є нібито джерелом приватновласницьких прагнень, проповідується спільність жінок і дітей. Суспільна гармонія уявлялась домініканському монаху Кампанеллі в дусі суворих монастирських порядків.

Важливим процесом, який сильно сприяв формуванню нової культури, стала Реформація (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – рух за реформу католицької церкви та її догматів. Почалася Реформація в Німеччині, де, як і в Нідерландах, головне місце в гуманізмі зайняли питання релігійного удосконалення, оновлення католицької церкви, яка через внутрішній розклад, владолюбство і жадібність була абсолютно нездатною очолити прогресивні перетворення.

Всередині самої церкви зародився могутній протест. Очолив його Мартін Лютер (10.11.1483–18.02.1546) – німецький католицький священник, професор богослов'я в м. Віттенберзі. Він вважав себе послідовником Я.Гуса. 31 жовтня 1517 р. М.Лютер вивісив на дверях своєї церкви в м. Віттенберзі 95 тез, спрямованих, насамперед, проти індульгенцій. В них він виступив проти зловживань папської курії та закликав відродити принципи первісного християнства. Цей день поклав початок Реформації і привів до появи нового напрямку в християнстві – протестантизму (лютеранства). Його можна розглядати як версію християнства епохи буржуазних відносин. Сам термін «протестантизм» виник у 1534 р. Тоді на Вселенському соборі послідовники Лютера подали протест.

М.Лютер критикував духовенство і вважав, що воно не може бути посередником у спілкуванні між Богом і людиною, тому що Бог в кожному з нас; рятує людину тільки щира віра, яка є її внутрішнім станом; спасіння людині дарується безпосередньо від Бога, тому претензії церкви на пануюче становище в світі необґрунтовані; всі люди незначні перед Богом незалежно від суспільного становища.

М.Лютер проголосив вивчення і тлумачення Біблії першим обов'язком кожного віруючого. Було ліквідоване чернецтво (сам Лютер скинув монаший сан і в 1525 р. одружився на колишній монахині, яка народила шестеро дітей), спрощено богослужіння (воно було зведено до проповіді), відмінено шанування ікон. Священник в протестантизмі позбавлений права сповідати і, як наслідок, відпускати гріхи людині, він наймається. Реформатори відкинули культ святих, церковну ієрархію та світську владу папського престолу.

М.Лютеру належить ще одне велике досягнення: вперше переклавши в 1521–1534 рр. Біблію з латини на німецьку мову, він тим самим заклав основи літературної німецької мови. У своєму «Посланні про переклад» (1530) Лютер писав, що звертається до живої народної мови і звідти бере своє словесне багатство. Він закликав вчитися мови «у матері в домі, у дітей на вулиці, у простолюдина на ринку». З січня 1521 р. папа римський Лев X відлучив Лютера від церкви і оголосив його еретиком, а рівно через 441 рік те саме зробив з кубинським прем'єр-міністром Фіделем Кастро папа римський Іоанн XXIII.

Важливою тезою для дальшого розвитку культури стало те, що всі люди мають рівні стартові можливості. Місце людини в

суспільстві залежить тільки від її зусиль, талану, уміння. Протестантизм відкрив прямі шляхи до розвитку капіталізму. Накопичення багатства перестало бути гріхом.

У результаті Реформації від папства, католицької системи відмежувався цілий ряд європейських країн: Німеччина, Англія, Шотландія, Данія, Швеція, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, Чехія, Угорщина та інші. В них виникли в XVI ст. незалежні від римської курії так звані протестантські церкви.

Реформація була найглибшою трансформацією християнської культури. Підсумком цієї трансформації стало не тільки релігійне оновлення, не тільки новий варіант християнського віросповідання – протестантизм, а й новий тип людини з новим ставленням до життя і до самої себе. Якраз цей тип людини став рушійною силою бурхливого розвитку західноєвропейської цивілізації. Саме країни, які стали на шлях Реформації, досягли найбільших успіхів у справі розвитку цивілізації.

Великим гуманістом XVI ст. був французький письменник Франсуа Рабле (1494–1553) – один з найбільш освічених людей свого часу. Його твори «Повість про прежахливе життя великого Гаргантюа, Пантагрюелевого батька» (видана в 1534 р.) та «Книги героїчних діянь і висловлювань доброго Пантагрюеля» (видана в 1532 р.) висміювали середньовічну богословську науку, все те, що суперечило духовному прогресові людства. Автор нещадно бичує католицьку церкву за вади її служителів, висміює невігластво, святенництво, раболіпство. Ці твори можна віднести до вершини гуманістичної літератури у Франції, до художніх вершин європейського Відродження взагалі.

У цих творах Ф.Рабле проголошує важливий маніфест французького гуманізму – свободу розуму і гімн наукам. Рабле закликає весь час удосконалюватись, у програму гуманістичного виховання він включає вивчення філологічних дисциплін, історії, природознавства, астрономії.

Герої Рабле – добрі та мужні велетні Гаргантюа й Пантагрюель, мандрівний філософ Панург, чернець брат Жан, який втік з монастиря, щоб приєднатися до Пантагрюеля та його друзів. Над усе вони цінують мирну працю, вірну дружбу, дотепну думку, веселу розмову. Наприкінці твору вони рушають у далеку мандрівку в пошуках істини. Розкріпачена людина жадібно кинулася до максимальної

свободи. Рабле «обмежує» гуманістичну утопію лише одним: «Роби, що хочеш».

Невід'ємною частиною культури Пізнього Відродження (друга третина XVI – перші два десятиліття XVII ст.) була творчість французького філософа-гуманіста Мішеля де Монтеня (1533–1592). В своїй книзі «Проби» (1580–1588) він замислив пізнати самого себе («Зміст моєї книги – я сам»). Монтень зміцнював у людини віру в себе і в своє майбутнє, розглядав її як найбільшу цінність. Він виступав проти схоластики, догматизму і підкорення авторитетам, проти віри в чудеса і будь-які прояви неосвіченості, на захист вільної думки. Найвищий критерій для людини – її розум. Монтень доводить, що людей потрібно цінувати тільки в залежності від їх особистих достоїнств і заслуг перед суспільством. «Гой, хто почуває власну гідність, – писав він, – зрозуміє свої обов'язки перед іншими людьми й суспільством, той усвідомить своє покликання сприяти громадській користі, виконуючи обов'язок громадянина. Той, хто не живе для інших, не живе для самого себе»¹. Монтень є родоначальником літературної форми – есе.

У другій половині XVI ст. формувались погляди англійського філософа Френсіса Бекона. Здобувши освіту в Кембріджі, він мав юридичну практику в Лондоні, у 1584 р. став членом парламенту, а при королі Якові I Стюарті – хранителем печаті, лорд-канцлером Англії.

В своїх філософських працях, головна з яких «Новий органон» (1620), Бекон стверджував, що почуття людини є недостатнім і ненадійним джерелом знань. тому завдання науки вбачав у її здатності застосовувати раціональний метод до чуттєвих даних. Він обґрунтував індуктивний метод раціонального пізнання, основними компонентами якого були: індукція, аналіз, порівняння, спостереження, експеримент.

Наукова концепція Бекона ґрунтується на переконанні, що знання – сила. Цей загальновідомий афоризм філософа відображає його захоплення наукою, віру в дієвість наукового пізнання. В трактаті «Новий органон» Бекон проголосив метою науки збільшення влади людини над природою, щоб наука була дослідною наукою. Він критикував попередню науку, філософію за споглядальний підхід до світу і настоював на конкретній результативності, яку повинна давати

наука. Англійський філософ сформував новий погляд на призначення наукового пізнання – допомагати людині опанувати навколишній світ і вирішувати проблеми, які постають перед суспільством і кожною конкретною людиною.

Основа етичних поглядів Бекона – індивідуалізм, «Людина – майстер своєї долі», – вважав він і радив індивіду спрямувати свій розум на пізнання всіх речей з точки зору власного щастя. При цьому, як гуманіст, він стверджував, що для досягнення щастя головним є не гроші, а душевні якості людини – її талант, мужність, скромність, працелюбство.

Раціоналізм (від лат. *ration* – розум) знайшов розробку у вченні французького філософа Рене Декарта (1596–1650). Принцип декартівського раціоналізму – «*Cogito ergo sum*» («Я мислю – отже, існую»). Для Декарта тільки розум, мислення, а не чуттєвий досвід, надають людському існуванню справжнього сенсу.

В епоху Відродження самостійним видом мистецтва стає театр. Цьому процесу сприяла орієнтація гуманістів на античність. З праць Аристотеля вони почерпнули основні принципи організації театрального дійства і теорію таких драматичних жанрів, як комедія і трагедія.

Зародження нового театру зв'язане з Італією. Якраз тут з'являються перші трагедії та комедії. Тут же виникають перші професійні трупи, які орієнтувалися на античні принципи організації спектаклю.

Утвердження театру як повноправного виду мистецтва відбувалось у Англії. В Лондоні в кінці XVI ст. було декілька театральних приміщень. Найбільшим серед них був театр «Глобус» (або «Всесвіт»), заснований в 1599 р. на пайових засадах. Найяскравішою постаттю ренесансного театру став, безумовно, Уільям Шекспір (23.04.1564–23.04.1616) – геніальний драматург, режисер і організатор театру, гуманіст пізнього Відродження.

Син ремісника з англійського містечка Стратфорда-на-Ейвоні, де пройшли його дитячі та юнацькі роки, Шекспір в 1585 р. переїхав до Лондона, де став актором, а потім пайовиком театру «Глобус». Для цього театру він писав п'єси. Його діяльність як драматурга тривала з 1590 до 1612 р. Помер Шекспір в день, коли йому виповнилось 52 роки – 23 квітня 1616 р. Похований він на батьківщині, в красивій старовинній церкві у Стратфордї. На його могилі написано: «Дорогий друже, заради Ісуса утримайся від відкопування пилу, що містить»

¹ Історія світової культури / Левчук Л.Г. та ін. – С. 275.

ся тут. Благословенна буде людина, яка щадить це каміння, і проклятий буде той, хто зрушить мої кістки». Тіла багатьох великих англійців перепоховані у Вестмінстерському абатстві в Лондоні, але завдяки цим рядкам могила Шекспіра залишилась на своєму місці.

Перу титана англійського Ренесансу належить 37 п'єс, більшість з яких вважаються шедеврами світової драматургії. Серед них – все-світньо відомі драматичні твори «Гамлет принц Датський», «Король Лір», «Отелло», «Макбет», «Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра», «Ромео і Джульєтта», «Багато галасу даремно», історичні хроніки «Річард III», «Генріх IV». П'єси Шекспіра написані білим віршем з вкрапленнями прози. Вони засновані на трагічних або трагікомічних конфліктах між героїчною особистістю та негідною людини системою суспільного життя.

Своїми трагедіями і комедіями Шекспір дав новий напрямок світовій літературі. Він з величезною силою висловив думки і почуття людей свого часу. Його творчість проникнута високими гуманістичними ідеями поваги до людини незалежно від походження, статі, раси, вірою в необмежені здібності людини. Як гуманіст, Шекспір вірив в перемогу добра, в інтелектуальну і моральну силу людей, головне джерело якої – розум і добра воля. Люди з їх високими і убогими пристрастями, глибокими думками й таємними порухами душі заговорили в його драмах на повний голос. Герої творів Шекспіра – прекрасні люди, що прагнуть свободи, добра й справедливості. Серед них – благородний Отелло, ніжна Корделія, полум'яний Ромео, шукач істини Гамлет. Твори Шекспіра – найвищий злет пізнього Відродження, найвищі здобутки світової культури.

Завдяки творчості Шекспіра одержує розвиток театральне мистецтво Англії, яке відіграло значну просвітницьку роль. «Шекспіризація» сприяла також розквіту театрального мистецтва в більшості країн Європи, а п'єси Шекспіра стали своєрідним критерієм сценічної майстерності багатьох великих акторів. У комедії Шекспіра «Як вам це сподобається» є вислів: «Весь світ – театр». Дійсно, для мистецтва того часу був характерний своєрідний погляд на людину і світ – як на величезний театр, де кожний виконує свою роль. Багатий порт Амстердам відкрив у 1638 р. міський театр, над входом до якого можна було прочитати рядки великого голландського поета Вонделла: «Наш світ – сцена, у кожного тут своя роль і кожному відплатиться за заслугу».

До пізнього Відродження належить творчість великого іспанського письменника-гуманіста Мігеля Сервантеса де Сааведра (1547–1616). Виходець із збіднілої дворянської сім'ї, він пройшов повний прикростей і пригод життєвий шлях. Сервантес заробляв на життя як секретар папського нунція (посла), пізніше служив у війську і в битві під Лепанто, де об'єднаний флот Іспанії та Венеції 7 жовтня 1571 р. розгромив турецький флот, знаходячись на борту галери «Маркіза», втратив ліву руку. Вона назавжди залишилась нерухомою, він втратив здатність нею володіти. До речі, це була остання в історії битва гребних флотів. Під час повернення з походу на кораблі «Сонце» Сервантес попав до рук піратів і прожив п'ять років у тяжкій неволі в Алжирі, аж поки не був викуплений. Пізніше служив збирачем податків, армійським постачальником. Це дало можливість Сервантесу ознайомитись з усіма прошарками іспанського суспільства, глибоко вивчити його побут і вдачу, збагатити життєвий досвід. Внаслідок несправедливих, безпідставних звинувачень Сервантес кілька разів сидів у в'язниці. Письменник жив бідно. Бідним і помер у монастирі, де й похований разом з іншими безталанними. Історія так розпорядилася, що Сервантес пішов з життя в один день і в один рік з Шекспіром – 23 квітня 1616 р.

Сервантес є автором роману «Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» – одного з найславетніших творів світової літератури. В 1605 р. з'явилась перша частина його великого творіння, а в 1615 р. – друга частина. Цей твір став справжньою енциклопедією тодішнього життя. В ньому виведені всі прошарки іспанського суспільства: дворяни, селяни, солдати, купці, студенти, бродяги.

Сюжет твору має специфічний іспанський колорит. Двоє благородних романтиків – бідний дворянин Алонсо Кіхана під прибраним ім'ям Дон Кіхот ата його зброєносець Санчо Панса вперто намагаються протистояти пасивному соціальному оточенню, у зв'язку з чим постійно потрапляють у комічні ситуації.

Образ Дон Кіхота – складний. По-перше, він – благородний фантазер, який вирушає на бій за справедливість проти сил, незмірно могутніших за нього. По-друге, Дон Кіхот – відірваний від життя мрійник, неспроможний зробити нічого корисного. Його слуга Санчо Панса – тверезо мислячий, але обмежений та хитрий селянин. Широко відоме стало й ім'я Дон Кіхотового коня Росінанта – старої худючої шакапи, яку мандрівний рицар змусив виконувати обов'язки

бойового коня. Образ Дон Кіхота став співзвучним своїми певними рисами багатьом людям, ім'я його стало загальним.

Ще за життя Сервантеса роман «Дон Кіхот» користувався величезною популярністю. За шість років початку XVII ст. він видавався дев'ять разів. Розповідають, що коли один з іспанських королів побачив якось з балкона студента з книгою в руках, який нестямно реготав, він сказав: «Ця людина або дурень або читає «Дон Кіхота».

Сучасником Сервантеса, визначним представником Відродження був Лопе Фелікс де Вега Карпьо (1562–1635) – великий іспанський драматург, основоположник іспанської національної драми. Він народився в Мадриді в скромній сім'ї селянського походження. Лопе де Вега, як казали, вчився одночасно говорити і віршувати. В одинадцятирічному віці він писав перші поеми.

Величезний літературний талант, добре знання народного життя та історичного минулого своєї країни дозволили йому створити видатні твори в усіх жанрах: поезії, драматургії, романі, релігійних містериах. Ним написано близько двох тисяч п'єс, з яких до нас дійшло чотириста. Деякі з них Лопе де Вега писав впродовж 24 годин. Майстерність інтриги доведена у нього до досконалості. Його вважають творцем особливого жанру – комедії «плаща і шпаги». Лопе де Вега був єдиним драматургом епохи Відродження, який звертався до селянської тематики.

Одночасно з розквітом літератури в Іспанії відмічається велике піднесення в галузі образотворчого мистецтва. Воно зв'язане з іменем видатного іспанського художника Доменіко Теотокопулі (1541–1614), грека за походженням, який увійшов в історію світового живопису під іменем Ель Греко. Таке прізвисько він отримав в Іспанії. Уродженець острова Крит, останній з критських живописців, він вимушений був покинути батьківщину, тому що перенесене на Афон і на Крит візантійське мистецтво розвиватись далі не змогло. Переїхавши до Італії, Ель Греко глибоко вивчав там мистецтво. Його учителем в Італії був художник Тіціан. Будучи уже відомим художником, Ель Греко близько 1577 р. переїхав з Італії до Іспанії, де провів більшу частину свого життя. Якраз в Іспанії він створив свої найкращі твори, тут його мистецтво досягло справжнього розквіту.

Значною сторінкою творчості Греко були портрети. Рідко кому з художників вдавалося в одному зображенні передати стільки граней

духовного складу моделі, як це зробив Греко в портреті головного інквізитора дона Фернандо Нуньо де Гевара. Він показав його спокійно сидячим у кріслі, але за зовнішньою стриманістю вгадується жорстока натура людини, яка, придушивши в собі все людське, породжує навколо себе атмосферу страху, забобонів і догідливості. Творчість Греко в XVII–XIX ст. була забута і заново відкрита лише на початку XX ст.

В історії культури не було іншої епохи, яка б з такою силою утверджувала красу і велич людини, як епоха Відродження. І саме ця епоха вбачала необхідність заміни індивідуальної та ізольованої людської особистості історично зумовленим колективом, з яким пов'язувалися перспективи історичного прогресу.

Словник термінів та понять теми

Булла – папська грамота, послання.

Відродження (фр. *Renaissance*, італ. *Renascimento*) – епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи, почалася в Італії в XIV ст. Термін «Відродження» запровадив італієць Дж. Вазарі в XVI ст. на означення зв'язку з античною мистецькою спадщиною. Стверджувався новий світогляд – гуманізм, ідеал розквітаючої творчої особистості. Художники епохи Відродження послідовно оволодівали методами художнього відображення дійсності – відтворення об'єму, простору, світла, людської фігури й реального середовища – інтер'єру, пейзажу.

Гуманізм – людяність, принцип світогляду, в основі якого лежить переконання про безмежність можливостей людини, її здатність до досконалості.

Єресь (від грецьк. – опановую, вибираю, переконую) – точка зору, яка спростовує релігійний догмат і є виявом «вільного розуму» щодо визначення й тлумачення релігійних настанов.

Мадонна – у католицизмі назва Богородиці, а також її зображень в образотворчому мистецтві,

Передвідродження (Проторенесанс) (від гр. *protos* – перший і Ренесанс) – період історії італійської культури (XIII – початку XIV ст.), що передував Відродженню, процес визрівання його

культури в пізньому Середньовіччі, пробудження інтересу до античної спадщини, традицій античного світу, людської особистості, певних аспектів реального світу. Характеризувався ростом світських тенденцій.

Першодруки (інкунабули) – перші книги, видані друкарським способом у XV ст.

Північне Відродження – на відміну від італійського Ренесансу для Північного Відродження (Нідерланди, Німеччина, Франція) була характерна велика прихильність до середньовічного менталітету, інтерес до індивідуалізованого образу людини, бездуховних проявів особи.

Ренесанс – період епохи Відродження (XIV – початок XVII ст.). коли розвинулася нова ідеологія та культура, виник новий світогляд – гуманізм; архітектурний стиль епохи Відродження.

Реформація – широкий суспільний рух у Західній та Центральній Європі XVI ст.; форма боротьби проти католицької церкви. Почалась в Німеччині, поклала початок протестантизму.

Утопія – зображення ідеального суспільного устрою, позбавлене наукового обґрунтування; нереальний, нездійснений практично план соціальних перетворень; місце, якого нема, вигадка.

Шриффт – накреслення, написання літер; друкарський матеріал у вигляді літер та різних знаків для друкарського набору.

Питання до самоконтролю

1. Коли і де започаткувалась епоха Відродження?
2. Які історичні передумови становлення культури Відродження?
3. Які винаходи сприяли Відродженню?
4. Які головні носії і елементи Ренесансу?
5. Що таке гуманізм?
6. Яка світоглядна різниця між Середньовіччям і Відродженням?
7. В чому значення спадщини античності для культури Ренесансу?
8. Як ставились гуманісти до співвідношення розуму і віри?
9. Що таке мораль «вседозволення»?
10. Що таке антропоцентризм?
11. Що таке критичний метод пізнання?
12. Що це за вчення Данте про подвійне призначення людини?
13. Кому належать слова «... і все ж таки вона обертається!»?
14. Представниками яких націй були вчені: Коперник, Бекон, Галілей, Декарт, Кеплер?
15. Хто такий Ніколло Макіавеллі?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Головні риси епохи Відродження:
 - а) гуманізм;
 - б) мораль «вседозволення»;
 - в) антропоцентризм;
 - г) аскетизм;
 - д) критичний метод пізнання.
2. Розташуйте події в хронологічній послідовності:
 - а) винайдення друкарського верстата;
 - б) відкриття Краківського університету;
 - в) другий розкол християнства, початок Реформації;
 - г) створення першого кишенькового годинника («Нюрнберзьке яйце»);
 - д) побудова в Італії за проектом Мікеланджело першої публічної бібліотеки в Західній Європі (Лауренціани);
 - е) побудова в Лондоні великого театру «Глобус».

3 З якого твору Уільяма Шекспіра взяті такі слова: «Бути чи не бути?»:

- а) «Гамлет принц Датський»;
- б) «Король Лір»;
- в) «Отелло».

4. Головний культурний центр Італії епохи Відродження:

- а) Венеція; г) Рим;
- б) Мілан; д) Флоренція.
- в) Неаполь;

5. Кому належить думка, що саме мир, а не насильство і війни, втілює в собі всі цінності людської культури. Мир – це «джерело, батько, годувальник, множитель і захисник усього найкращого, що будь-коли існувало... на землі»:

- а) Томасу Мору;
- б) Еразму Роттердамському;
- в) Томмазо Кампанеллі.

Теми рефератів

1. Історичні передумови становлення культури Відродження.
2. Гуманізм як ідеологія Відродження.
3. Значення спадщини античності для культури Ренесансу.
4. Творчість Данте – джерело гуманістичної культури епохи Відродження.
5. Розвиток науки і освіти в добу Відродження.
6. Видатні вчені епохи Відродження.
7. Мистецтво Відродження.
8. Мистецтво італійського Ренесансу.
9. Творчі портрети видатних художників епохи Відродження: Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля.
10. Франческо Петрарка – перший європейський гуманіст, родоначальник нової системи культурних цінностей.
11. Уільям Шекспір – геніальний драматург, режисер і організатор театру, гуманіст пізнього Відродження.
12. Реформація і культура.

Лекція 10

КУЛЬТУРА ПРОСВІТНИЦТВА (XVII–XVIII ст.)

- Витоки та основні засади Просвітництва.
- Ідеї Вольтера, Дідро, Руссо, Гердера.
- Особливості розвитку мистецтва доби Просвітництва.
- Зростання ролі літератури в житті суспільства.

Батьківщиною Просвітництва вважається Англія, де в другій половині XVII ст. під впливом буржуазної революції зародилось багато ідей, характерних для всієї епохи Просвітництва. Свого розквіту Просвітництво досягає в середині XVIII ст. уже на французькому ґрунті. Завершенням Просвітництва стала Французька буржуазна революція, на знаменах якої були написані його гасла: свобода, рівність і братерство. Ця революція поховала віру просвітителів в «золотий вік» поступового ненасильницького прогресу. Крім Англії і Франції, одним з головних осередків Просвітництва була Німеччина.

У XVII ст. в Західній Європі почався загальний прогрес знань. Він був викликаний потребами матеріального виробництва, торгівлі та мореплавання. Наукові знання, які раніше були надбанням вузького кола вчених, стали поширюватись на всі суспільні верстви. Цей період ознаменувався науковою революцією, відкриттями у галузі природничих наук, технічними винаходами. Англієць Уільям Гарвей (1578–1657) першим відкрив кровообіг і став засновником фізіології як науки. Італійський фізик і математик Еванджеліста Торічеллі (1608–1647) винайшов барометр і дав основу науці метеорології. Він відкрив і пояснив безповітряний простір над вільною поверхнею рідини в закритій зверху посудині – Торрічеллієву порожнечу. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. було винайдено телескоп, мікроскоп, ртутні термометри, вдосконалено компас і годинник.

Підсумком у науковій революції XVII ст. стали відкриття великого англійського фізика, астронома і математика Ісаака Ньютона (1643–1727). Вихідні принципи нового наукового світогляду за Ньютоном можна сформулювати так: час і простір мають абсолютний

характер, вони існують самі по собі, незалежно від матерії; рух має всезагальний характер; всі явища в світі перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. Ньютон відкрив закон всесвітнього тяжіння.

Для більш ефективної організації наукових досліджень в країнах Західної Європи, разом з навчальними закладами, почали поширюватися перші товариства вчених. У 1575 р. іспанський король Філіп II заснував у Мадриді академію математичних наук. 2 січня 1635 р. Арман Жан Дюплезі, герцог Рішельє, заснував Французьку академію – об'єднання вчених, переважно філологів. У 1666 р. офіційно оформляється Паризька природничо-наукова Академія, членами якої, крім французьких вчених, були й іноземці. У XVII ст. виникли і перші загальнонаціональні академії наук – славетне Лондонське королівське наукове товариство у 1662 р., до якого належало багато видатних вчених, у тому числі й І.Ньютон, і Академія наук в Парижі з 1699 р. Першою академією в галузі суспільних наук була Португальська академія історії.

У XVI–XVII ст. почали виникати перші мистецькі об'єднання. В 1585 р. брати Каррачі заснували Болонську академію мистецтв в Італії, а у 1648 р. створюється Королівська академія живопису та скульптури у Франції.

Характерною рисою Просвітництва було прагнення його представників до перебудови всіх суспільних відносин на основі розуму, рівності, справедливості, що, на їх думку, впливає з самої природи, прав людини. Просвітителі проголосили культ розуму і природи. Вони були переконані в тому, що у світі все можна пояснити розумом, що розвиток розуму і, насамперед, прогрес науки і просвітництво народу, зможуть вирішальним чином вплинути на всі сторони життя суспільства і перебудувати його на засадах загальної рівності, яка відповідає законам природи. Діячі Просвітництва боролися за утвердження «царства розуму», яке буде ґрунтуватися на «природній рівності» людей, оцінці їх за особистими заслугами. Вони прагнули розкрячати розум людей і тим самим сприяти їх політичному розкрячаченню. Людина розумілась як *tabula rasa* (чиста дошка), на яку можна записати все розумне. Проголошується рівність не тільки перед Богом, а й перед законом. Просвітителі вірили в людину, її розум і високе покликання. У цьому вони продовжували гуманістичні традиції доби Відродження.

Рушійною силою історичного розвитку просвітителі вважали розповсюдження передових ідей, знань, а також поліпшення морального стану суспільства. Головний шлях до прогресу, універсальний засіб удосконалення людини й суспільства вони вбачали в поширенні освіти, вихованні та самовихованні. На їх думку, зло у світі існує через неосвіченість людей, помилки розуму. Коли їм пояснити, що таке добро, – все буде гаразд. Просвітителі вірили, що знання про добро вже гарантує вчинки за законами добра. Вони переконували, що просвітництвом має виховані монархи привести до знищення безправ'я і несправедливості.

Одним з напрямів духовного життя епохи Просвітництва стало прагнення до секуляризації культури, максимального розвитку в ній світських засад, незалежних від церкви. Це знайшло своє відображення у боротьбі за віротерпимість, свободу совісті, за право людини на вибір релігії. Просвітителі заперечили головний постулат теологічного світобачення – про божественну напередвизначеність усього сущого. Просвітителі намагались довести, що суб'єктом історії є не Бог, а сама людина.

Але ідея Бога не була відкинута. Про Бога згадують майже в усіх філософських трактатах того часу. Рационалізм (як світоглядний принцип) передбачав ідею Бога як гаранта розумності світобудови та здатності пізнавати її раціональним шляхом. Не відкидаючи остаточно ідею Бога, значна частина просвітителів переосмислювала її в контексті деїзму (від лат. *deiz* – бог). Ця форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва, визнавала, що хоч Бог і існує в світі як його першопричина, однак після створення світу рух світотворення здійснюється без його участі. Провідна теза деїзму – «Закон природи є закон Божий». Характерна риса Просвітництва – компроміс між знанням і вірою, між наукою та релігією.

Просвітителі походили з різних соціальних прошарків, класів і станів: аристократії, дворян, духовенства, службовців, представників торгово-промислових кіл. Але їх об'єднала ненависть до пережитків феодально-абсолютистського ладу, вимога рівності, оцінки людини за її особистими заслугами. Просвітницька ідеологія мала антикріпосницький, антифеодальний, антирелігійний характер. Цій ідеології були властиві історичний оптимізм, віра в прогрес людини і людства, в основоположну роль знання. Важливим стало усвідомлення

можливості існування різних поглядів на світ, філософію, мистецтво, мораль, толерантність по відношенню до інших.

Відбувалася переорієнтація суспільних ідеалів. Вони ставали більш прагматичними, позбавлялися героїко-романтичного забарвлення. Для масової свідомості ідеал підприємливої людини, купця, допитливого вченого стає більш привабливим, ніж ідеал лицаря чи ченця-аскета.

Самі діячі Просвітництва довгий час віддавали перевагу називати свою епоху віком розуму, віком філософів, хоча термін «просвітництво» зустрічається в таких видних його представників, як Вольтер і Гердер. Остаточно затвердив його в правах громадянства і запровадив у повсякденний обіг німецький філософ Іммануїл Кант. На самому завершенні Просвітництва, у 1784 р., він пише невелику статтю «Що таке Просвітництво?» У ній Кант пропонував розглядати Просвітництво як необхідну історичну епоху розвитку людства, суть якої полягає в широкому використанні людського розуму для реалізації соціального прогресу. В статті міститься характерний заклик до читача: «Майте мужність користуватись власним розумом». Канту належить знаменита фраза: «Праця – кращий спосіб насолоди життям».

У XVII ст. з ідеями Просвітництва виступили філософи Бенедикт Спіноза (1632–1677) в Нідерландах, Томас Гоббс (5.04.1588–4.12.1679) і Джон Локк (1632–1704) в Англії. Гоббс вважав, що люди рівні від природи. Але в процесі розвитку виникає нерівність, а нерівність сприяє взаємній недовірі, яка призводить до війни. При відсутності громадянського стану завжди є війна всіх проти всіх, збиткова для всіх. Тому люди шляхом договору об'єдналися у державу, щоб цим самим одержати захист і можливість гуманного життя. Гоббс підтримував гасло: «Мета виправдовує засоби».

Локк виступив теоретиком англійського раціоналізму. У своїх працях він дотримувався погляду, що людина не має вродженого знання, як це доводили попередні філософи, а добуває його з практичної дії. Локк був прихильником конституційної монархії і за мету держави вважав охорону свободи й природного права людини на життя.

До невід'ємних прав людини Локк відносив три основні права: на життя, свободу і власність. Правопорядок, за Локком, повинен забезпечити можливість одержання вигоди кожним, але так, щоб при цьому зберігались також свобода і приватний інтерес всіх інших.

Англійські просвітителі підкреслювали значення особистого творчого зусилля кожної людини, її знань та досвіду. Це сприяло закріпленню в характері англійців таких рис, як підприємливість, винахідливість, практицизм.

Великий суспільний резонанс одержало Просвітництво у Франції, яка у XVIII ст. стала гегемоном духовного життя Європи. Найвидатнішим діячем французького Просвітництва був Франсуа Марі Аруе, відомий під псевдонімом Вольтер (21.11.1694–29.05.1778). Тому все XVIII ст. називали «століттям Вольтера». Йому не було рівних у викритті недоліків, вад феодального суспільства, абсолютистського режиму, в зруйнуванні та подоланні всякого роду забобонів. Вольтер залишив після себе колосальну як за обсягом (понад 70 томів творів), так і за широтою жанрової палітри творчу спадщину. Він писав у всіх жанрах – трагедії, вірші, історичні твори, філософські романи, сатиричні поеми, політичні трактати і статті. Йому належить знаменита фраза: «Всі жанри гарні, крім нудного».

У своїх творах Вольтер критикував клерикалізм, лицемірство офіційної церкви та її слуг, висміював позірне святенництво та релігійний фанатизм. Йому належить вислів, який був спрямований проти католицької церкви: «Розчавить потвору». Цю вимогу він поєднував із закликом до віротерпимості у «Філософських листах» (1734) і відмовою від атеїзму. Останній загрожував побудованому на приватній власності суспільному порядку. «Якби Бога не було, – писав Вольтер, – його належало б вигадати».

Як історик, автор ряду історичних праць («Історія Російської імперії в царювання Петра Великого», «Історія царювання Людовика XIV і Людовика XV», «Філософія історії») Вольтер вимагав опори на точні джерела, намагався вивчати культуру, взагалі історію народу, а не тільки життя королів і полководців. Він вірив у історичний прогрес, але не пов'язував його з політичним розвитком мас. Звідси у нього виникла ідея так званого просвітницького абсолютизму, тобто свої надії просвітитель покладав на «освіченого монарха».

Одним з найглибших і гостросатиричних творів Вольтера є повість «Кандід, або Оптиміст» (1759), в якій розповідається про казкову країну Ельдорадо. Доля головного героя складається непростото, роки жорстоких розчарувань стали потрібними йому для того, щоб прийти до власного світосприйняття. Довго мандруючи по світу і зневірившись у гонитві за багатством та славою, він побачив турка,

який обробляв разом із своєю сім'єю ділянку землі. І Кандід зрозумів, що людина може знайти щастя тільки у впертій та корисній праці. Виразом цієї думки є вислів: «Треба доглядати свій сад», яким закінчується повість Вольтера. У цьому вислові вся життєва мудрість, смисл і призначення людського життя. Якраз праця, на думку автора, позбавляє від «трьох великих бід: нудьги, пороку і нужди». Про себе Вольтер писав: «Я гнучкий, як в'юн, меткий, як ящірка, і завжди за роботою, як білка».

Гостре перо Вольтера здобуло йому всесвітню славу, його боялися навіть королі. Недаремно самого Вольтера сучасники називали «некоронованим королем Європи», «королем філософів». Він вважався першим поетом Франції XVIII ст. Слава Вольтера була така велика, що він якось одержав листа, на якому замість прізвища адресата стояло: «Трибуну вітчизни, натхненникові громадян, співцю героїв, ворогові фанатизму, захиснику пригноблених». Саме таким уявляли його собі французи, таким він і був. Власне, слово «вольтер'янство» стало синонімом вільнодумства, не обмеженого впливом влади і заботонами натовпу. Вольтеру належать слова: «Я ніколи не погоджусь з вашими переконаннями, але віддам життя за те, щоб ви могли їх вільно висловлювати».

Сам Вольтер найбільше цінував у своїй діяльності практичний захист прав конкретних людей. Уже на схилі літ, здобувши широку славу, він писав: «Я зробив немало добра, і це найкраще з усього, що я зробив». Вольтера перезахоронювали в 1791 р. На катафалку, на якому перевозили його прах, були написані слова: «Він підготував нас до свободи».

До найвидатніших діячів французького Просвітництва належав Дені Дідро (1713–1784). Він прославився не тільки як критик і громадський діяч, а й як талановитий літератор і теоретик мистецтва, яке, на його думку, «повинно учити любити добродієність і ненавидіти порок».

Дідро – автор численних філософських творів, головними з яких є «Думки про пояснення природи» (1754 р.), «Розмова д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774–1780) та інші. Філософ виступив з ідеями про незалежність матерії від руху, єдності органічної та неорганічної природи. Задовго до Чарльза Дарвіна він висловив здогад про біологічну еволюцію. Дідро відкинув компромісну деїстичну

версію про існування Бога як конструктора розумного устрою природи і став на позиції матеріалізму й атеїзму. Він вірив у суспільство, життєвим принципом якого мала стати доброта й народжувана нею самопожертва.

Дідро – головний редактор і натхненник знаменитої 35-томної «Енциклопедії або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» (1751–1780), яка здобула всесвітню славу. Він зумів залучити до співробітництва багатьох видатних учених і філософів, блискучу плеяду публіцистів: Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Тюрго, Гельвеція, Гольбаха, Ж. д'Аламбера, Дюкло, Бюффона, Доббантона і багатьох інших. При всій різноманітності просвітницької діяльності важко переоцінити роль видання, якому судилося стати одним з найбільших культурних здобутків XVIII ст.

Мета, яку прагнули досягти автори «Енциклопедії», полягала в тому, щоб не просто зв'язати у єдине ціле існуючі знання, а й спрямувати їх до розуміння того, якими повинні бути суспільні відносини. Французькі просвітителі вказували шлях всім, хто шукав суспільного порядку. Для свого часу «Енциклопедія», що охопила увесь наявний фонд знань у галузі природничих, соціальних та технічних дисциплін, стала справжньою академією науки, зводом найпередовіших знань XVIII ст. Видання сприяло тому, що усі французи і навіть всі європейці, за словами Вольтера, зробилися енциклопедистами.

Представником радикального крила французького Просвітництва був Жан Жак Руссо (28.06.1712–02.07.1778). Він виступав поборником права людини на свободу, рівність, щастя. В його трактаті «Суспільний договір» (1762) на весь світ прозвучала репліка: «Людина народжена вільною, а разом з тим вона скрізь в кайданах». Руссо є одним з основоположників ідеї народного суверенітету, яка передбачає безпосередню участь кожного громадянина у владних відносинах на відміну від принципу представництва, коли громадянин передає свою волю іншій особі

Вчення Руссо зводилось до вимоги вивести суспільство зі стану загальної зіпсованості моралі. Вихід він бачив не тільки в правильному вихованні, матеріальній та політичній рівності, а й у прямій залежності моралі та політики, моралі та суспільного ладу. На противагу філософам, які вважали себелюбство та егоїзм сумісними з суспільним благом, Руссо вимагав підкорення особистості благу суспільства. Він протиставляв зіпсованості, моральній деградації

«культурних» націй чистоту і простоту вдачі народів, які знаходились на архаїчному ступені розвитку.

Поруч з Вольтером «патріархом» французького Просвітництва справедливо називають письменника, публіциста і філософа Шарля Луї Монтеск'є (18.01.1689–10.02.1755). У своїх творах він піддав критиці феодально-абсолютистський лад Франції, сформулював ідеї політичної та громадянської свободи, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Монтеск'є належить вислів: «Кожний народ має той уряд, який заслуговує».

Друга половина XVIII ст. стала добою бурхливого пробудження в масовій свідомості інтересу до історії. З'являється цілий ряд спеціальних історичних праць просвітителів, які започаткували «філософію історії». Якісно новим кроком у розвитку проблеми історизму стала діяльність Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803) – німецького просвітителя, великого дослідника національних культур, визначного історіософа, літературознавця.

Історичний прогрес людства Гердер пов'язував з розвитком культури, до якої відносив мову, мистецтво, науку, релігію, сімейні стосунки, державне управління, звичаї та традиції. Він описує історію та культуру різних народів до XIV ст., засуджує претензії з боку будь-якого народу на обраність, виключне місце у всесвітній історії, закликає вивчати культуру різних народів. Це мало плідотворний вплив на розвиток гуманітарної думки.

Гердер виступив з ідеєю єдності історичного процесу і суспільного прогресу для всіх суспільств і народів, хоч би як їх звичаї були несхожими. За ним, людське суспільство проходить ряд ступенів, де немає вищих і нижчих рас і народів, де кожна культура цінна своєю своєрідністю і де розвиток йде від стародавніх культур Китаю та Індії, через Грецію та Рим, до середньовіччя і до нашого часу. За Гердером, вся історія народів – це школа змагання в швидкому досягненні гуманності.

Гердер заперечив правомірність тези про існування «класичних» народів як єдиних носіїв нормативних правил культури і мистецтва та дав теоретичні підстави історичного права поневолених слов'янських народів на самостійне історичне буття, на розвиток їх мови, культури й літератури. Вражаюче звучать написані в 1769 р. слова Гердера про Україну: «Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, весела вдача народу, його музичний хист,

серед білих плям мерців). Тут Гойя беззастережно став на бік народу, який боровся з Наполеоном. В той же час він створив картини, сповнені злої, викривальної іронії. Широко відомий портрет «Сімейство короля Карла IV», на якому художник реалістично зобразив обличчя короля з ознаками виродження, відштовхуюче, пихате і зловне обличчя королеви.

Важливу віху залишили XVII–XVIII ст. в історії музики. Це був час виникнення нових музичних жанрів, зокрема опери, синтетичність якої дозволяє найбільш повно відобразити багатомірну картину дійсності та складні внутрішні переживання людини. Батьківщиною опери є Флоренція. Там на рубежі XVI–XVII ст. створюються перші «драми з музикою». В 1637 р. у Венеції відкрито перший платний оперний театр. До того опери ставились у приватних театрах. Тепер же кожний за гроші міг прийти і послухати виставу. Саме слово «опера» вперше згадується в 1639 р.

Найвиразнішою італійською музичною формою, провідним жанром у музичному мистецтві залишалась опера і в XVIII ст. Італія в той час була джерелом нових явищ в музичному житті Європи. 2 серпня 1778 р. свою першу виставу дав один із найзнаменитіших оперних театрів світу – Ла Скала в Мілані. У другій половині XVIII ст. опера досягає розквіту у Франції. В Німеччині та Австрії розвивались такі форми музичних творів, як ораторія і меса (в церковній культурі) і концерт (у світській культурі).

Вершиною музичної культури епохи Просвітництва, безперечно, є творчість Баха і Моцарта. Великий німецький композитор і органіст Йоганн Себастьян Бах (21.03.1685–28.07.1750) створив сотні музичних творів для церковного хору та індивідуального співу, концертів для оркестрів, п'єс для органа, скрипки, флейти, клавесина. Композитор використав і переробив величезний матеріал з німецьких, французьких, англійських народних хорів, пісень і танців. Його твори відрізняються глибиною та силою почуттів, безперервним і цілеспрямованим рухом вперед. Інший великий німецький композитор Бетховен сказав про Баха: «Не струмок! – Море повинно бути його ім'я»*.

Життєстверджуючою за характером і демократичною за спрямуванням була творчість великого австрійського композитора, пред-

* «Бах» німецькою означає «струмок».

ставника віденської класичної школи Вольфганга Амадея Моцарта (27.01.1756–5.12.1791). Творчість Моцарта – вершина європейської музики XVIII ст., що відобразила передові ідеї епохи Просвітництва. Про талант, геніальність композитора свідчить те, що славетна Музична академія в Болоньї визнала його академіком у 14 років. Він почав писати музику і грати на скрипці та клавесині в такому віці, коли інші діти ще не вміють складати букви.

Моцарт – автор опер «Одруження Фігаро» (1786), «Дон Жуан» (1787), «Чарівна флейта» (1791), інструментальних творів (симфоній, концертів, сонат, варіацій, фантазій), пісень, вокальних ансамблів. Останнім твором композитора, який він так і не закінчив, був «Реквієм». Завершив цей твір його учень Ф.К.Зюсмайр. У своїх операх Моцарт з дивовижною майстерністю створює різнобічні та живі людські характери, показує життя в його контрастах, переходячи від жарту до глибокої серйозності, від веселощів до тонкої поетичної лірики.

Творча спадщина митця – понад 600 творів – охоплює всі жанри й форми музики; 16 опер, близько 50 симфоній, 23 концерти для фортепіано, 7 скрипкових, 4 валторнові, 2 флейтові, 7 струнних квітетів, 23 квартети, тріо, дуети тощо; для скрипки та фортепіано – 34 сонати, варіації: для фортепіано – 18 сонат, фантазії, фуги, варіації, сольні пісні, вокальні ансамблі.

Одним з основоположників віденської класичної школи, видатним композитором-новатором був Йозеф Франц Гайдн (1732–1809). Його справедливо вважають «батьком» симфоній і квартетів, засновником класичної інструментальної музики, родоначальником сучасного оркестру. П.І.Чайковський писав про нього: «Він обезсмертив себе удосконаленням чудової, ідеально розумної форми сонати і симфонії. Не будь його – не було б ні Моцарта, ні Бетховена».

Видатним симфоністом, творцем героїчного музичного стилю, піаністом і диригентом був німецький композитор Людвіг ван Бетховен (17.12.1770–26.03.1827). Завоювання свободи в результаті наполегливої боротьби – головна ідея його творчості. Бетховен надихався героїчними сюжетами. Такі його єдина опера «Фіделіо», увертюри «Коріолан», «Егмонт». Безкінечно багатий світ його сонат. Лірично-драматичні образи Чотирнадцятої «Місячної» і Сімнадцятої сонат відобразили відчай композитора в найважчий період життя, коли Бетховен був близьким до самогубства через втрату слуху.

Але криза була подолана: поява Третьої симфонії ознаменувала перемогу людської волі над страшною недугою. ↵

Одним з наймогутніших засобів для цілей Просвітництва стала література, яка зайняла провідне місце в системі видів мистецтва. Для літератури того часу характерні поглиблене осмислення дійсності, вироблення та розповсюдження нових жанрових форм, головною з яких став роман.

Одним з найвідоміших письменників цієї доби був англієць Даниель Дефо (близько 1660 – 26.04.1731 рр.). Світову славу приніс йому написаний у 1719 р. роман «Життя і надзвичайні пригоди Робінзона Крузо». В основу твору автор поклав пригоди шотландського моряка Селькірка, який завдяки мужності, наполегливості, копіткій праці, винахідливості перемагає несприятливі обставини. Дефо прославляє людину, її велич і невичерпні можливості. Цей роман викликав у XVIII–XIX ст. численні наслідування, а ім'я Робінзона стало загальною назвою людини, що живе в безлюдній місцевості. Пригоди такої людини називають «робінзонадою».

Інший англійський письменник і політичний діяч Джонатан Свіфт (30.11.1667–19.10.1745) видав у 1726 р. роман «Мандрі Гуллівера». Герой роману – капітан Лемюель Гуллівер – потрапляє в імперію Ліліпутів, що її населяють люди як палець завбільшки. Під виглядом казкових подорожей свого героя письменник-сатирик висміяв вади сучасного йому англійського суспільства: чванливість, жадібність, підозрілість, свавілля, несправедливість, інтриги. У сучасній літературній мові Гуллівера й ліліпутів згадують, коли треба образно протиставити щось величне й могутнє чомусь мізерному, незначному. Свіфту належить вислів: «Гарні манери має той, хто найменшу кількість людей ставить у незручне становище».

На епоху Просвітництва припадає творчість великого шотландського поета Роберта Бернса (25.01.1759–21.07.1796). У своїх поезіях він змалював образи селян («Був бідний фермер батько мій»), виступав проти соціального й національного гніту («Веселі жебраки»). Револьюційними настроями пройняті його твори періоду Французької буржуазної революції – «Дерево свободи», «Чесна бідність».

Глибоким соціальним змістом сповнені твори великого французького драматурга і публіциста П'єра Огюстена Карона де Бомарше (24.01.1732–18.05.1799). Світову славу принесли йому комедії «Севільський цирульник» (1755) і «Одруження Фігаро» (1784). У них

автор висміяв нікчемність та розпусту аристократів, зловживання владою напередодні Французької буржуазної революції, створив образ повного енергії та розуму слуги Фігаро, який став втіленням загальнонародної опозиції старому режиму – тієї самої опозиції, яка привела до революції. Своєму панові графу Альмавіві циркулярник Фігаро говорить: «Вашою єдиною працею було народитися... в той час як мені, загубленому в темній юрбі, мені лише тільки для того, щоб прогостувати, довелося виявити більше знань і кмітливості, ніж їх було використано за сто років на управління всіма Іспаніями. І ви хочете змагатися зі мною?» Недарма Людовик XVI заборонив ставити «Одруження Фігаро» у театрі. На сюжети цих комедій композитори Джоаккіно Россіні (29.02.1792–1868) і Моцарт написали опери.

Демократичні настрої знайшли відображення і в творчості ряду німецьких письменників. У 70-х роках XVIII ст. в Німеччині виник літературний та суспільний рух «Буря й натиск». Важливу роль у ньому, в розвитку німецького Просвітництва взагалі відіграли видатний письменник, мислитель та природодослідник Йоганн-Вольфганг Гете (28.08.1749–22.03.1832), великий поет і драматург, теоретик мистецтва Просвітництва, автор праць з естетики Йоганн-Фрідріх Шіллер (10.11.1759–9.05.1805), згадуваний вже філософ і письменник Йоганн Готфрід Гердер. Німецькі просвітителі вперше протиставили літературу, театр, музику традиційно панівному образотворчому мистецтву, розглядаючи їх як жанри мистецтва динамічного. Вони виступали проти деспотизму, за справедливість та свободу, оспівували сильних, сміливих людей, яким притаманні яскраві глибокі почуття.

Саме такі риси характеру властиві героям творів Шіллера – одному з основоположників німецької класичної літератури. Він є автором багатьох ліричних віршів, балад, драм, пройнятих волелюбними мотивами, ідеєю братерства, боротьби народів проти поневолення. Серед його творів – драми «Розбійники», «Вільгельм Тель», трилогія «Валленштейн». У драматичному творі «Розбійники» (1781) в образі Карла Моора Шіллер втілює прагнення до свободи, утвердження людської гідності, ненависть до феодальних порядків. У драмі «Вільгельм Тель» звеличено швейцарського народного героя, борця за свободу та визволення країни з-під австрійського гніту. Драма «Орлеанська діва» присвячена героїні визвольної боротьби фран-

цузького народу Жанні д'Арк. В «Оді до радості» поет виступив проти тиранії та гноблення, за братерство і єдність народів.

Поруч з Й.Г.Шіллером основоположником німецької літератури нового часу, найвидатнішим її представником кінця XVIII – початку XIX ст. був Гете, – «універсальний геній», що став одним з найосвіченіших людей свого часу. За 82 роки життя він написав десятки літературних творів – романів, повістей, драм, поем, балад, ліричних віршів, а також наукових праць з природознавства. Велетенський доробок Гете складається із 143 томів, серед них – 3150 віршів. До його думки прислухалась уся Європа, і навіть всемогутній Наполеон вважав за честь побачитися і поговорити з ним.

Творчість Гете виявила найважливіші тенденції та суперечності епохи. Глибоко зрозумівши значення Французької революції, він, однак, негативно поставився до революційного насильства, бо був переконаний, що більше користі дадуть виховання народу і реформи зверху. Гете як великий гуманіст вірив у геніальні творчі можливості людини. Це знайшло яскраве відображення у його всесвітньо відомому філософському творі, книзі всього його життя, безсмертній трагедії, драматичній поемі «Фауст». Понад півстоліття працював Гете над цим твором, другу частину якого закінчив за рік до смерті.

В драматичній поемі відбито пошуки сенсу життя, щастя. Доктор Фауст – герой німецьких середньовічних легенд та головний герой трагедії Гете – це, насамперед, людина, вічно невдоволена собою та своїм оточенням, душа бентежна й щира. Наприкінці трагедії, переживши безліч пригод, вже гинучи, Фауст доходить висновку, що сенс життя, найвища насолода, щастя полягають у самовідданій праці, діяльності та боротьбі на користь народу:

Служить цій справі благородній –
Це верх премудроців земних:
Лиш той життя і волі годний,
Хто б'ється день у день за них.

У літературі XIX–XX ст. Фауст є символом титанічної творчої праці, невтомного шукання істини й боротьби за свободу людського духу.

Фауста в усіх його мандрах супроводить Мефістофель. Його образ не менш складний, ніж образ Фауста, і часом Мефістофель висловлює дуже глибокі думки. Ось одна з них:

Теорії, мій друже, завжди сірі:
Зелене тільки дерево життя.

На сюжет гетевського «Фауста» французький композитор Ш.Гуно (1818–1893) створив однойменну оперу, яка користується величезною популярністю.

Секретар Гете, письменник Еккерман мав звичку щодня записувати почуті від нього думки та міркування. Згодом ці записи склали чималу книжку – «Розмови з Гете». В одній з таких розмов Гете говорив про архітектуру, що це – застигла музика. Цей вислів вживають і нині, коли мова заходить про уславлені пам'ятники мистецтва.

Один з кращих театральних творів Гете п'єса «Егмонт». На думку письменника, найвеличніша мета полягає в утвердженні людяності, втіленням якої є Егмонт. Гете писав: «Щоби мати дійсну уяву про людей, треба їх знати на схилі життя».

Таким чином, епоха Просвітництва може бути названа революційною не лише в розумінні соціально-економічних та політичних перетворень, а й перетворень у сфері духовної культури. Внаслідок творчості вчених, філософів-просвітителів, літераторів, митців людство отримало принципово нові підходи до розуміння філософських, етичних і естетичних проблем, які не втратили своєї актуальності і сьогодні. В цілому епоха Просвітництва була важливим етапом у розвитку світової культури.

Словник термінів та понять теми

Абсолютизм – необмежена монархія, форма правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (царю, імператору, королю).

Агностицизм – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу та його закономірностей.

Бароко (від італ. *barocco* – вигадливий, химерний) – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання ілю-

зорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні.

Британський музей – один з найбагатших музеїв світу, відомий своїми збірками документів різних культур і епох та багатою бібліотекою. Заснований у 1753 р. на основі приватних збірок.

Деїзм (від лат. *deus* – бог) – форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва і визнавала, що хоч Бог і існує в світі як його першопричина, однак після створення світу рух світотворення здійснюється без його участі.

Кантата – великий музичний твір урочистого або лірико-епічного характеру для хору, соліста і оркестру.

Класицизм (від лат. *classicus* – взірцевий) – один з основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII–XVIII ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Лібретто – словесний текст вокального музично-драматичного твору.

Лувер – колишній палац французьких королів у Парижі, який після Великої французької революції перетворили у перший загальнодоступний музей. Під час його заснування у 1793 р. мав 117 античних статуй з королівської збірки; тепер за своїми археологічними, історичними й художніми збірками належить до найбагатших музеїв світу.

Марсельєза – пісня батальйону добровольців, що вирушив із міста Марселя на півдні Франції на захист революційної вітчизни від військ іноземних королів, гімн Великої французької буржуазної революції. Її слова й музику написав за одну ніч (25 квітня 1792 р.) нікому доти не відомий капітан інженерних військ Руже де Ліль.

Опера – музично-драматичний твір, в якому діючі особи не говорять, а співають у супроводі симфонічного оркестру. В опері використовуються різноманітні види вокальної та інструментальної музики. В рамках опери можливе втілення великого ідейного змісту.

Рококо (фр. *rococo*) – стиль, що набув розвитку в європейських пластичних мистецтвах першої половини XVIII ст. Рококо виник у Франції. Для цього стилю характерна декоративність, хи-

мерність та фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм. Відрізняється примхливо-вишуканим оздобленням інтер'єрів приміщень, манірністю образів. Напрямок рококо відрізняється від стилю бароко в основному дрібнішими та складнішими формами, вигнутими й переплетеними лініями.

Романтизм (фр. *romantisme*) – художній метод, що склався наприкінці XVIII – на початку XIX ст. й поширився як напрям (течія) в літературі й мистецтві Європи та США. Романтики виступали проти раціоналістичних догм класицизму, ставили на перший план духовне життя людини. Вони зображали незвичайні явища та обставини, особливих героїв із сильним характером і пристрастями.

Салон – 1) назва періодичних, спершу офіційних виставок сучасного мистецтва у Франції. З XVII ст. такі виставки влаштовувались у Парижі; 2) будинок, спеціальне приміщення для художніх виставок. Магазин для продажу художніх виробів.

Питання до самоконтролю

1. Чим була викликана епоха Просвітництва?
2. Які витоки та основні засади Просвітництва?
3. Які соціально-історичні чинники мали вирішальний вплив на культуру Просвітництва?
4. В чому полягав визначальний момент культурного життя Просвітництва?
5. В чому вбачали просвітителі шлях до прогресу?
6. Що таке свобода совісті?
7. Хто був найвидатнішим діячем французького просвітництва?
8. Що це за ідея просвітницького абсолютизму, з якою виступив Вольтер?
9. Яким чином Вольтер поєднував вимогу «розчавити потвору» (тобто католицьку церкву) з відмовою від атеїзму?
10. В чому суперечність поглядів Руссо?
11. Чим відрізняються технократична і гуманітарна культури?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Кого з визначних французьких драматургів О.С.Пушкін називав «поет закоханих жінок і царів»?
 - а) П'єра Корнеля;
 - б) Жана Расіна;
 - в) Жана Батіста Мольєра.
2. Правильно розташуйте прізвища:
 - а) французький живописець, творець найбільш універсальної доктрини класицизму, фундаментом якого вважав раціоналізм;
 - б) великий англійський фізик, астроном, математик, який відкрив закон всесвітнього тяжіння;
 - в) французький філософ, історик, письменник, найвидатніший діяч французького Просвітництва;
 - г) німецький поет і драматург, теоретик мистецтва Просвітництва, автор праць з естетики;
 - д) англійський філософ, який вважав, що при відсутності громадянського стану завжди є війна всіх проти всіх, збиткова для всіх;
 - е) італійський фізик і математик, який винайшов барометр і дав основу для науки метеорології;
 - є) французький філософ, історик, просвітитель, письменник, якого поруч з Вольтером називають «патріархом» французького Просвітництва;
 - ж) англійський філософ, просвітитель, теоретик англійського раціоналізму;
 - з) німецький письменник і мислитель, автор всесвітньо відомої драматичної поеми «Фауст»;
 - и) великий шотландський поет;
 - і) іспанський живописець, графік, який здійснив глибокий вплив на все європейське мистецтво;
 - ї) англійський вчений, який першим відкрив кровообіг і став засновником фізіології як науки;
 - й) італійський письменник і мемуарист, неперевершений авантюрист, який став персонажем багатьох художніх творів;
 - к) німецький просвітитель, дослідник національних культур, історіософ, літературознавець;

л) швейцарський педагог.

Йоган Вольфганг Гете, Роберт Берне, Вольтер, Уільям Гарвей, Еванджеліста Торрічеллі, Ісаак Ньютон, Томас Гоббс, Шарль Луї Монтеск'є, Нікола Пуссен, Джон Локк, Йоганн Фрідріх Шіллер, Джованні Казанова, Франсіско Хосе де Гойя, Йоганн Генріх Песталоцці, Йоганн Готфрід Гердер.

Теми рефератів

1. Історичні умови і визначальні фактори розвитку культури в епоху Просвітництва.
2. Ідеї Вольтера, Дідро, Руссо, Гердера.
3. Інтелектуальні течії епохи Просвітництва.
4. Основні напрямки в мистецтві, їх суть і художня специфіка.
5. Художні стилі епохи Просвітництва.
6. Творчість Караваджо, Веласкеса, Рубенса, Рембрандта.
7. Становлення класичної музики. Творчість Баха, Моцарта, Бетховена.
8. Література епохи Просвітництва.
9. Технократична і гуманітарна культури.

Лекція 11

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА ХІХ–ХХ ст.

- Розвиток науки й техніки.
- Основні художні течії.
- Масова культура.

Дев'ятнадцяте століття характеризується могутнім розвитком виробничих сил, остаточним об'єднанням науки і техніки. Звідси бере початок науково-технічний прогрес. У розвинутих європейських країнах відбувається промисловий переворот, індустріалізація та урбанізація. Це потребувало нових науково-технічних знань. Як показали підрахунки П.Сорокіна, «лише тільки одне ХІХ століття принесло відкриттів і винаходів більше, ніж всі попередні століття разом взяті», а саме – 8527. Внаслідок цього технічне панування над простором, часом і матерією виросло безмежно.

Практично єдиним універсальним двигуном до кінця ХІХ ст. була парова машина, яку в 1784 р. створив і запатентував видатний англійський винахідник Джеймс Уатт (19.01.1736–19.08.1819). Революційна подія відбулася в історії судноплавства. У 1807 р. американський винахідник Роберт Фултон (14.11.1765–24.02.1815), чия діяльність пов'язана і з Англією, і з Францією, збудував перший у світі колісний пароплав з двигуном у вигляді поршневої машини і 11 лютого 1809 р. запатентував його. 18 червня 1819 р. до Ліверпуля (Англія) прибула «Заванна» – перший пароплав, який перетнув Атлантичний океан. Англієць Джордж Стефенсон (1781–1848) в 1814 р. став автором паровоза «Ракета». В 1814–1825 рр. в Англії була побудована перша залізниця загального користування Стоктон–Дарлінгтон.

1839 рік вважають датою виникнення фотографії. Тоді французький художник і винахідник Луї Жак Манде Дагер (1787–1851) зробив перший практично придатний спосіб фотографування – дагеротипію, і доповів про це Паризькій академії.

24 травня 1844 р. американський художник і винахідник Самюель Морзе (1791–1872) передав уперше телеграфне повідомлення

електричним способом на відстань 65 км. Німецький винахідник К.Ф.Дрез (1785–1851) сконструював транспортну машину на залізничному ходу, яка приводиться в рух вручну або двигуном внутрішнього згорання – дрезину. Американський винахідник і промисловець Джордж Вестінгауз (1846–1914) в 1869 р. одержав патент на пневматичне залізничне гальмо – гальмо Вестінгауза. В 1863 р. в Лондоні побудована перша підземна залізниця (3,6 км) – метро. З 1868 р. метро діє в Нью-Йорку. Найстаріші метрополітени на Європейському континенті – Будапештський (1896), Віденський (1898) і Паризький (1900).

В 1869 р. відбулося відкриття Суецького каналу. Його довжина становила 164 км, ширина по дну – 22 м, первісна глибина – 7,5 м. Згодом канал був поглиблений і розширений.

Різке зростання попиту на метали призвело до винаходу англійцем Генрі Бессемером (1813–1898) конвертерного способу переробки чавуну на сталь, так званого бессемерівського процесу (патент 1856 р.). В 1864 р. французький металург П'єр Мартен (1824–1915) для виробництва сталі шляхом окислювальної плавки залізомістких матеріалів (чавуну, сталюного лому) збудував піч, яку згодом, як і спосіб плавки, назвали його іменем. У 70-ті рр. ХХ ст. будівництво мартенівських печей практично припинилося. Був розроблений більш прогресивний киснево-конвертерний процес.

З кінця 70-х рр. ХІХ ст. почав поширюватись телефонний зв'язок, розпочалася ера електричної лампочки. Американський винахідник і підприємець Томас Едісон (1847–1931) у своїх майстернях, які стали пізніше основою знаменитої «Дженерал електрик», розробляє всю техніку електроосвітлення. В 1882 р. він побудував у Нью-Йорку першу в світі теплову електростанцію загального користування, а в 1896 р. дала струм найбільша гідроелектростанція – Ніагарська. У 80-х рр. на вулицях Берліна з'являються перші трамваї. В 1897 р. німецький інженер Рудольф Дізель (1858–1913) реалізував свою давню ідею двигуна внутрішнього згорання, названого його іменем. Почалася історія автомобіля, трактора, комбайна, літака.

У 1897 р. італійський радіотехнік і підприємець Гульєрмо Марконі (1874–1937) одержав патент на винахід радіоприймача.

Період 1895–1916 рр. можна характеризувати як переворот у науковому мисленні. Були подолані стереотипи наукової свідомості, що склалися під впливом класичної механіки. Наприкінці 1895 р.

німецький фізик Вільгельм Конрад Рентген (1845–1923) повідомив про існування нового роду променів із дивовижними якостями. Залишаючись невидимими, вони пронизують різні предмети. Рентген став володарем першої у світі серед фізиків Нобелівської премії (1901), засновником яких був шведський винахідник і промисловець Альфред Нобель (25.10.1833–10.12.1896). Раніше за Рентгена «х-промені» відкрив в Австро-Угорщині видатний український учений Іван Пулюй (2.02.1845–31.01.1918). Він став піонером у їх вивченні і виготовив скляну лампу для світлоскопії.

В кінці ХІХ ст. почалося становлення як самостійної науки атомної фізики. В 1896 р. французький фізик Антуан Беккерель (1852–1908) вперше виявив радіоактивність солей урану. Радіоактивність різних елементів, радіоактивне випромінювання вивчали видатні французькі фізики П'єр Кюрі (1859–1906) та його дружина Марія Склодовська-Кюрі (1867–1934). Саме вона запровадила в науковий обіг поняття «радіоактивність». Склодовська-Кюрі керувала Радієвим інститутом у Парижі. Разом з чоловіком дослідниця у 1898 р., відкрила нові елементи: полоній та радій.

За свої винаходи Беккерель, П'єр Кюрі та Марія Склодовська-Кюрі в 1903 р. одержали Нобелівську премію. Склодовська-Кюрі була першою жінкою в світі, яка отримала таку високу нагороду. Крім того, вона була першою жінкою, яка завідувала кафедрою в Сорбонні. В 1911 р. Склодовська-Кюрі отримала другу Нобелівську премію. Пізніше радіоактивність вивчали такі вчені, як англієць Ернест Резерфорд (1871–1937) і данець Нільс Бор (1885–1962). Обидва вони є лауреатами Нобелівської премії відповідно за 1908 і 1922 рр.

Специфічною формою інтеграції науки й техніки стало відкриття кінематографа, який винайшли, а в 1895 р. запатентували брати Луї та Огюст Люм'єри в Парижі. Внаслідок цього була вироблена система фотографічної фіксації реально ті в русі й подальша її проєкція на великий екран. 28 грудня 1895 р. в підвалі «Гран кафе» на бульварі Капуцинів (Париж) відбувся перший публічний платний сеанс кіно. Глядачі були ознайомлені зі сценами, знятими з природи: «Вихід робітників із заводу Люм'єра», «Прибуття поїзда на вокзал Ла Сьота», «Политий поливальник». Всього фірма Люм'єра випустила близько 1,5 тис. одно- та двоххвилинних фільмів. У жанровому відношенні це були прості репортажі, ігрові сцени на літературні та історичні сюжети. Уже ХХ ст. інтегрувало науково-технічний винахід

із просторово-часовими можливостями художнього образу й започаткувало появу кіномистецтва. Кіно мало переваги перед іншими видами мистецтва в тому, що могло досягти найбільш віддалених куточків будь-якої країни, легко знаходило шлях до глядачів інших країн, тим більше, що до 1926 р. воно було німе.

Внаслідок стрімкого розвитку науки і техніки в XIX – на початку XX ст. культурний процес зазнав значних змін. Удосконалювалась матеріальна база культури, сформувалися нові соціальні верстви населення, збільшився інтелектуальний потенціал суспільства. Епоха породила різні літературно-мистецькі течії. Вони відбивали розмаїття почуттів, нестабільний характер тогочасного суспільства.

У культурному житті Європи в першій третині XIX ст. домінував романтизм. В його основі лежав творчий метод, який проголосив своїм головним принципом абсолютну і безмежну свободу особистості, утвердження самостійної цінності людини та її духовного світу. Для романтизму як художнього стилю характерне заперечення нормативності у створенні творів мистецтва. Суттю романтизму є також оновлення художніх форм. Твори романтиків наповнені почуттями захоплення та розчарування, піднесення та відчаю.

Романтизм вніс героїчні мотиви в усі жанри образотворчого мистецтва, сприяв розвитку та збагаченню його виражальних засобів. У романтичну епоху люди відчули плин часу, суспільні переміни. Це супроводжувалось небувалим інтересом до народної культури, її джерел і до росту національної самосвідомості в багатьох європейських країнах.

У літературі одним з найяскравіших представників романтизму, виразником епохи XIX ст. був великий англійський поет Джордж Ноел Гордон Байрон (22.01.1788–19.04.1824). Свій рід по батькові він вів від Вільгельма Завойовника. Батько промотав родове багатство і покинув сім'ю, коли Джордж був маленьким. Тому «нащадок королів» у дитинстві був оточений бідністю. Його могутній дух втілювався в слабкому, хворобливому тілі, до того ж з фізичною вадою – кульгавістю.

Байрон належав до найвідоміших людей свого часу. Слава прийшла до нього раптово, в один день. У його записах читаємо: «Одного ранку я проснувся знаменитим». Це сталося 27 лютого 1812 р. Тоді Байрон виголосив промову в палаті лордів, а наступного дня вийшли друком дві перші пісні поеми «Паломництво Чайльда Гарольда».

Поема прославила Байрона, вона стала популярною серед його покоління, яке зазнало гіркого розчарування і втратило ілюзії щодо можливості побудови світу на засадах, ідеалах просвітництва. Величезний успіх мали роман у віршах Байрона «Дон Жуан», поема «Корсар», філософські драми «Манфред», «Каїн». Його перу належить одна з найоригінальніших поем «Мазепа». Цим твором поет увів в англійську та й загалом у європейську літературу образ України та українського героя.

В 1823 р. Байрон відправився на допомогу грецькому повстанню, спрямованому проти турецького панування. В Греції він і помер від лихоманки в самий розпал повстання. Друзі перевезли прах на його батьківщину. Але через розрив відносин з англійським суспільством його прах відмовились помістити у Вестмінстерське абатство, місце поховання всіх великих людей Англії. Байрона похоронили в сільській церкві в Гекноллі. Серце ж його залишилось похованим у Греції.

Байрон вважається національним героєм Греції. На його надмогильній плиті вибитий напис про те, що поет поліг «при героїчній спробі повернути Греції її стародавню свободу та славу».

Романтики активно звертались до народної творчості, використовували сюжети, образи, мову, притаманну народним пісням, баладам, епосу. Із збирання народних пісень і балад почав свою літературну діяльність англійський письменник Вальтер Скотт (1771–1832). Своїм прозаїчним твором «Уверлі» (1814) він започаткував жанр історичного роману, став зачинателем історичного жанру в літературі. Творчості В.Скотта властива особлива композиція романів. В них на першому місці знаходяться описання життя, побуту і вдачі самого народу, а не королів, полководців, вельмож. О.С.Пушкін порівнював В.Скотта з Шекспіром, а О.Бальзак вважав його своїм учителем.

Цілу галерею романтичних образів створив знаменитий французький письменник Олександр Дюма-старший (24.07.1802–5.12.1870). Його бабуся була негритьянкою. Батько – наполеонівський генерал. Після смерті батька сім'я бідувала і дати освіти хлопчику мати не змогла. Він заповнив цю прогалину читанням. В ньому рано проснувся письменницький хист і захоплення театром. Завдяки своїм романам Дюма став славетним, при чому слава прийшла до нього рано.

Славу йому принесли, насамперед, гостросюжетні романи «Граф Монте-Крісто» (1845–1846), «Три мушкетери» (1844) та продовження

цього роману – «Двадцять років згодом» (1845) і «Віконт де Бражелон, або Десять років згодом» (1848–1850), ще одна трилогія – «Королева Марго» (1845), «Мадам Монсоро» і «Сорок п'ять». Герої цих творів увійшли у свідомість багатьох поколінь читачів так міцно, що іноді сприймаються, як реально існуючі історичні особи. З цього приводу англійський письменник Роберт Стівенсон (1850–1894) сказав: «Напевне, після Шекспіра найдорожчий, найкращий мій друг – д'Артаньян... Мені невідома інша душа настільки людяна і у своєму роді настільки неперевершена...».

Главою й теоретиком французького демократичного романтизму, членом Французької академії з 1841 р. був письменник Віктор Марі Гюго (26.02.1802–22.05.1885). В своїх творах він виступав проти деспотизму, тиранії, висловлював віру в перемогу прогресу й демократії. Найвідоміший його твір – роман «Собор Паризької богоматері» (1831). Собор для В.Гюго – це не лише величний пам'ятник середньовіччя, а й славетне минуле Франції, неповторна історична і культурна цінність. Саме з Собором пов'язана доля головних героїв, у ньому перетинаються шляхи багатьох із них. Інколи він постає перед читачем мов жива істота.

Перу письменника належить поема «Мазепа». Гюго, як президентові літературного конгресу в Парижі, в 1878 р. було вручено брошуру М.Драгоманова французькою мовою «Українська література, заборонена російським урядом», видану як доповідь на цьому конгресі.

Одним з творців жанру науково-фантастичного роману був французький письменник Жюль Верн (1828–1905). Романтикою науки проникнуті його гуманістичні книги «Діти капітана Гранта» (1867–1868), «20000 лье під водою» (1869–1870), «Таємничий острів» (1875). «Море, муза і свобода – ось що я люблю і що хотів би постійно виражати у своїх творах», – писав Жюль Верн.

У німецьких романтиків одним з улюблених жанрів була казка. Всесвітньої слави зажили народні казки, записані й опубліковані братами Грімм – Якобом (1785–1863) та Вільгельмом (1786–1859).

Особливе місце в мистецтві романтизму займала музика. Романтики вважали музику найвищим з мистецтв. Це визначило її провідне значення в ХІХ ст. До композиторів-романтиків належали австрійський композитор Франц Петер Шуберт (1797–1828), німецький композитор Роберт Шуман (1810–1856), чеський композитор Бедрих Сметана (1824–1884), польський композитор Фредерік Шопен

(1810–1849), якого вже у восьмирічному віці називали «польським Моцартом». В його творчості використовуються картини народного побуту, історичні сцени, народні перекази, відображається вся повнота і складність внутрішнього життя людини – від ліричних роздумів до буремної пристрасті.

«Новоромантичною трійцею» називають французького композитора Гектора Берліоза (1803–1869), угорського композитора й піаніста Ференца Ліста (1811–1886) і німецького композитора та музичного теоретика Ріхарда Вагнера (1813–1883). Берліоз у музичному відношенні був спадкоємцем Бетховена та іншого німецького композитора Карла Вебера (1786–1826) – основоположника німецької романтичної опери. Берліоз прагнув зробити музику виразником літературних ідей і образів. З цією метою він вивчав твори Вергілія, Шекспіра, Гете, Байрона. Такий же ілюстративний характер має музика Ліста. В січні 1847 р. відбулися його гастролі у Києві. Ідею поєднання музики та літератури сприйняв і Вагнер.

До романтиків відноситься і німецький композитор, піаніст, диригент Йоганнес Брамс (7.05.1833–3.04.1897). Він з 60-х років ХІХ ст. жив у Відні, де розвивав традиції віденського класичного симфонізму, збагативши їх новим романтичним змістом. Композитора було обрано почесним членом Галицького музичного товариства.

В другій половині ХІХ ст. в окремий напрям у літературі та мистецтві оформляється реалізм (від лат. *realis* – речовинний, дійсний). Він ставив своїм завданням найповніше, найправдивіше відтворювати дійсність, художньо осмислювати всі її суперечності, уміти враховувати об'єктивні умови, можливості, співвідношення сил. Реалізм ХІХ ст. прийнято називати критичним.

Становлення реалізму відбувалося поступово. Показовим щодо цього є творчість видатного майстра ліричної та політичної поезії, німецького поета і публіциста Генріха Гейне (13.12.1797–17.02.1856), про якого Ф.Ліст сказав, що «це один з найвидатніших людей Німеччини». Гейне називав себе останнім поетом романтизму і першим поетом нового, реалістичного напрямку, «барабанщиком революції». Світову славу принесла йому «Книга пісень» (1827), у якій він оповідав про любовні переживання молодого людини, типово романтичного героя, який страждає від неподіленого кохання. Деякою мірою це була автобіографічна сповідь Гейне, закоханого у свою двоюрідну сестру Амалію. Багато віршів із «Книги пісень» покладено

на музику такими видатними композиторами, як Шуман, Шуберт, Шопен, Ліст, Чайковський, Лисенко, Ревуцький, Людкевич, Лятошинський.

Згодом у своїх творах Гейне звертається до реальних соціальних проблем. Етапною в цьому відношенні є збірка «Сучасні вірші». В ній поет стверджує реалізм у німецькій поезії. Драматизм ХІХ ст. Гейне висловив словами: «Тріщина світу пройшла крізь моє серце». Гейне належить вислів: «Молодість – це не вік, а стан душі».

Найповніше принципи реалізму виявилися в творчості видатного французького письменника Оноре де Бальзака (20.05.1799–18.08.1850). Він кілька років жив на Житомирщині, а в 1850 р., незадовго до смерті, в Бердичеві, у костьолі святої Варвари, обвінчався з Евеліною Ганською, яку письменник любив багато років. Бальзака справедливо порівнюють з Прометеем, але прикутим не до скелі, а до письмового столу. Гюго казав, що у бальзаківському житті було більше праці, ніж днів.

Практично все життя видатний романіст працював над створенням великого циклу романів і повістей, які згодом об'єднав під назвою «Людська комедія». Ця епопея становить майже сто пов'язаних між собою творів, понад дві тисячі персонажів – такий масштаб цього грандіозного творіння. Герої творів – банкіри, купці, лихварі. Вони примножують свої багатства злочинами, жорстокістю, насильством над залежними від них людьми. Письменник хотів створити «Людську комедію» такою самою енциклопедією сучасного життя, якою була «Божественна комедія» Данте для свого часу. Бальзак і Данте прагнули зобразити весь світ у всій його повноті, і це їм вдається. Формулюючи ідею «Людської комедії», Бальзак у передмові до неї зазначав: «Складаючи опис хиб та чеснот, збираючи найяскравіші вияви пристрастей, зображаючи характери, вибираючи головні події з життя суспільства... мені, можливо, вдасться написати історію... звичаїв». Письменник називав себе «секретарем французького суспільства», «доктором соціальних наук».

Риси реалізму знайшли відображення в музиці. Одним з найбільших оперних композиторів-реалістів був італійський композитор Джузеппе Верді (10.10.1813–27.01.1901). Його творчість – вершина реалізму в музичному оперному мистецтві ХІХ ст. Шедеврами оперного реалізму є опери композитора «Аїда» (1870), «Отелло» (1886), «Фальстаф» (1892). Проблеми соціальної нерівності – зміст

опер Верді «Ріголетто» (1851), «Трубадур» (1853), «Травіата» (1853). Героїко-історична тема реалістично втілена в операх «Бал-маскарад» (1859), «Сила долі» (1861), «Дон Карлос» (1867).

Демократизм, глибока людяність творчості Верді принесли йому світову славу. Його опери користуються великою популярністю. Вони не сходять зі сцен оперних театрів світу. З 1961 р. в Буссето (Італія) проводиться конкурс вокалістів «Вердієвські голоси».

Вершиною реалізму в оперному мистецтві Франції визнана опера «Кармен» (1874), яка стала однією з найпопулярніших у світовому оперному мистецтві. П.І.Чайковський визнавав її «в повному розумінні слова шедевром». Автором цієї опери є всесвітньо відомий французький композитор Жорж Бізе (25.10.1838–3.06.1875). Вирішальний вплив на формування його таланту мав видатний французький композитор і диригент Шарль Франсуа Гуно (17.06.1818–18.10.1893), який створив відому оперу «Фауст» (1859). За однойменним романом В.Скотта Бізе написав оперу «Перська красуня» (1866).

Середина ХІХ ст. стала часом народження нового музичного жанру – оперети – легкої опери, яка включала і танець, і діалог. Батьківщина оперети – Франція. В останній третині ХІХ ст. отримала розвиток віденська оперета в Австрії. Одним з її основоположників став Йоганн Штраус (син: 25.10.1825–03.06.1899) – австрійський композитор, скрипаль і диригент. Кращими його творами є оперети «Летюча миша» (1874), «Циганський барон» (1885). Всесвітню славу Штраусу принесли також віденські вальси («Голубий Дунай», «Казки віденського лісу»). Завдяки їм від здобув ім'я «король вальсів».

В літературі та мистецтві останньої третини ХІХ ст. склалася така течія, як натуралізм (фр. *naturalisme* від лат. *nature* – природа). Він прагнув до безпристрасного, фотографічно точного та об'єктивного відтворення дійсності та людських стосунків. Митці-натуралісти ставили собі за мету вивчати суспільство так само досконало, як учений досліджує природу та її закони. Вони цікавилися побутом людини, її фізіологічною природою, буденними явищами, намагалися «писати під диктовку життя». Теорія натуралізму була розроблена видатним французьким письменником Емілем Золя (02.04.1840–29.09.1902). Він сформулював теорію «наукового роману». Вона вимагала від митця натуралістичного відтворення фактів без їх відбору і типізації. В 70–80-і рр. натуралізм піднімав дуже важливі

теми: детально показуючи життя знедолених і пригноблених, досліджуючи механізми взаємодії людини і середовища з метою його розумної організації, активізуючи увагу на ролі несвідомих моментів у людській психіці.

Такий підхід привів врешті-решт до кризи натуралізму. На це звернув увагу відомий російський філософ ХХ ст. Микола Бердяев (1874–1948). Характеризуючи літературний процес у ХІХ ст., він, зокрема, писав: «В літературі найскладнішою, але й найчистішою формою є роман, притаманний душі ХІХ ст. Почали прагнути не стільки краси, скільки правдивості. Це само по собі було здобутком. Та це ж призвело до того, що зблід ідеал краси. Зрештою, мистецтво почало цуратися краси... Це породжує глибоку кризу мистецтва».

В ХІХ ст. у мистецтві відбуваються серйозні зміни. Для багатьох його діячів реалістичний напрямок перестає бути еталоном, і в принципі заперечується саме реалістичне бачення світу. Художники стомились від вимог об'єктивності та типізації. Народжується нова, суб'єктивна художня реальність. Важливо не те, як всі бачать світ, а те, як його бачу я, бачиш ти, бачить він. До всякого образотворчого мистецтва абсолютно застосовне таке судження про живопис видатного німецького художника ХІХ ст. Каспара Давида Фрідріха (1774–1840): «Художник повинен писати не тільки те, що він бачить перед собою, але і те, що бачить в собі. А якщо в собі він нічого не бачить, то нехай кине живопис».

На цій хвилі і формується імпресіонізм. Сам термін походить від назви картини французького художника Клода Моне (14.02.1840–06.12.1926) «Враження. Сонце, що сходить» («*Impression. Levant soleil*»). Іноді виникнення терміна «імпресіонізм пов'язують з новаторськими пошуками іншого французького художника – Едуара Мане (1832–1883). У передмові до каталогу своїх картин він так висловив власне естетичне кредо: «Митець прагне лише до того, щоб передати свої враження (*impression*)».

Теоретично обґрунтовуючи імпресіонізм, Еміль Золя після довгих дискусій з Полем Сезанном (1839–1906) прийшов до висновку: предмет або людина, яких зображають, є лише приводом. Геніальність полягає в тому, щоб показати цей предмет або людину в новому вигляді, більш правдивому або більш величному. «Мене, – писав він, – зачіпають не дерево, не обличчя, а художник, якого я бачу в цьому творі, могутній індивідуум, який опинився в стані створення поряд

з божим світом свого власного Світу, який очі мої не зможуть забути»¹. Так було підтримано пріоритет суб'єктивного над об'єктивним, значущого над видимим.

Крім Моне і Мане, імпресіоністський рух висунув таких великих майстрів, також представників Франції, як П'єр Огюст Ренуар (1841–1919), Едгар Дега (1834–1917). Каміль Піссарро (1830–1903), Альфред Сіслей (1839–1899), Анрі Тулуз-Лотрек (1864–1901). Історія імпресіонізму порівняно короткочасна – всього 12 років (від першої виставки картин 1874 р. до восьмої в 1886 р.).

Імпресіонізм прагнув відтворити найточніші суб'єктивні відчуття та переживання, настрої та швидкоплинні враження автора від реального світу в його русі та мінливості. Важливим принципом імпресіонізму був відхід від типовості. В мистецтво ввійшли миттевість, фрагментарність композиції, випадковий погляд, несподівані ракурси і точки зору, свіжість та безпосередність сприйняття. Це яскраво помітно в творчості Ренуара. Створюється враження, що його полотна написані простим перехожим, який гуляє (або, як сказали б французи, фланірує) по бульварах і насолоджується життям.

Головні риси імпресіонізму дістали свій розвиток в постімпресіонізмі. Яскравими представниками цього напрямку були французькі художники Поль Сезанн, Поль Гоген (1848–1903) і голландський художник Вінсент Ван Гог (1853–1890). Вони великою мірою є родоначальниками мистецтва ХХ ст. Ван Гог посилював експресивні якості художньої форми, прагнув висловити своє захоплення красою природи, співчуття людині, яка страждає. Картини художника, які при його житті не знаходили покупців, в наші дні коштують багато мільйонів доларів і продаються на всесвітньо знаменитих аукціонах.

Французькі митці виступили законодавцями такого мистецького напрямку кінця ХІХ – початку ХХ ст., як символізм (від фр. *symbole* – знак, символ). У творчості його представників основним засобом вираження був символ, концентроване відбиття певної ідеї, явища, образу. Символом може бути вчинок, квітка, порух. Об'єктом зображення стає ірреальний світ, світ мрії, таємності. Символісти стверджували, що тільки ідеї являють ту вищу реальність, яку і повинно зафіксувати мистецтво. Вони спирались на тезу німецького філософа-ідеаліста Артура Шопенгауера (1788–1860) про те, що існує

¹ Мартынов В.Ф. Мировая художественная культура. – С. 203.

«стільки різних світів, скільки є мислителів». Крім живопису, символізм охоплював літературу, театральне мистецтво, музику. Характерною рисою символізму була ставка на інтуїтивне, безсвідоме. Символісти відстоювали ідею незалежності мистецтва від соціальних завдань та проблем. Вони вірили, що одвічні культурні цінності можуть об'єднати людей. Близький своєю поезією до французьких символістів англійський письменник Оскар Уайльд (15.10.1854–30.11.1900) вважав, що мистецтво нічого не виражає, крім самого себе, що мистецтво вище від життя.

Сила абстрагуючої свідомості, спрямованість до безпредметного мистецтва, відмова від наслідування видимому світу найбільш зримо втілились в культурі XX ст. Розуміння її сутності неможливе без такого феномену, як модернізм, який виник як реакція на нездійсненність естетичних ідеалів, що пропонувалися реалістичним мистецтвом. Це був принцип «навпаки» щодо реалізму. Поняття «модернізм» походить від французького слова *«moderne»* і означає новітній, сучасний. Це поняття має той же корінь, що і слово «мода», і нерідко вживається в значенні «нове мистецтво», «сучасне мистецтво». Модернізм охоплює період від початку століття до кінця 1960-х років (за деякими оцінками). Для нього характерна безліч відносно самостійних художніх напрямів та течій, загальною ознакою яких є рішучий відхід від традицій класичного мистецтва.

Крім модернізму, в мистецтві XX ст. виникло таке поняття, як авангард (від фр. *avantgarde* – передовий загін). Воно об'єднало на принципах корінного оновлення художньої практики різні школи і напрямки європейського мистецтва 10–20-х рр. XX ст. Авангардисти (найрадикальніші кола модерністів) порвали з усталеними принципами, традиціями і шукали нові засоби художнього вираження. Особливістю авангардизму є не лише розрив з художньою традицією минулого, її образною системою та виражальними засобами, а й активний, революціонізуючий суспільство протест, який потребує переоцінки духовних цінностей та нового сприйняття світу. У 1913 р. сформувалася течія російського авангарду, до якого належали такі відомі художники, як Казимир Малевич (1878–1935), Василь Кандинський (1866–1944), Кузьма Петров-Водкін (1878–1939).

Модернізм зачепив літературний процес. Біля джерел модерністської прози стоїть творчість австрійського письменника Франца Кафки (3.07.1883–3.06.1924). Вся творчість цього видатного письменника є

здебільшого наслідком його конфлікту з середовищем, насамперед з батьками, які були чужі йому духовно, а це він переживав як гріх і прокляття. У творчості Кафки людина самотня, беззахисна, ніщо її ні до кого і ні до чого не прив'язує. В модерністській поезії деякі її представники стали на шлях по можливості більш повного розриву з поетичною традицією, бунту проти звичних норм віршованої мови, на шлях бурхливого словотворення, яке інколи доходило до крайнощів. Модерністи дали культурі великих поетів – французів Гійома Аполлінера (1880–1918), Луї Арагона (1897–1982), Поля Елюара (1895–1952), німця Йоганнеса Роберта Бехера (1891–1958), росіянина Володимира Маяковського (1893–1930), іспанця Гарсія Лорку (5.06.1898–19.08.1936).

Перша світова війна викликала природний відгук письменників. Видатний чеський письменник Ярослав Гашек (30.04.1883–03.01.1923) написав роман-епопею «Пригоди бравого солдата Швейка під час світової війни». Швейк – людина з народу, в зіткненнях з начальством він удає простачка, а часом і дурника. Свої думки він завжди висловлює з невинним і наївним виглядом. Швейка називають серед таких всесвітньо відомих літературних героїв, як Дон-Кіхот і Санчо Панса, Гуллівер і барон Мюнгаузен. Фашистські власті в Німеччині оголосили цей твір Я.Гашека «біблією саботажу» і спалили.

Учасником Першої світової війни був німецький письменник Еріх Марія Ремарк (22.06.1898–25.09.1970). Її страхіття він описав у романі «На західному фронті без перемін». Проти війни був спрямований роман французького письменника Анрі Барбюса (1873–1935) «Вогонь» – перший твір соціалістичного реалізму в зарубіжній літературі.

Друга світова війна примушує письменників знову нагадати людям про їх відповідальність за майбутнє людства – «Кожний відповідає за свою планету», – заявляє в романтичній казці «Маленький принц» французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері (29.06.1900–31.07.1944).

В літературі та мистецтві післявоєнної Європи переважали ідеї наймоднішої філософської системи того часу – екзистенціалізму, різновиду ірраціоналістичної філософії. Єдиним сенсом діяльності людини за цією течією є самовираження особистості, вибір правильної лінії поведінки, стоїчне виконання свого обов'язку, навіть в екстремальній ситуації.

Щоб робити життя, стверджують екзистенціалісти, потрібно, насамперед, його бачити. Бачити, що в світі немає і не може бути ніякої надії. Людина повинна усвідомити, що вона живе тільки сьогодні і ніякого завтра, ніякого майбутнього у неї немає. Якщо воно і буде, то уже не в неї, а у тих, хто прийде після неї, але для них це майбутнє стане лише теперішнім. Тому потрібно жити в теперішньому, жити теперішнім, діяти в теперішньому. Всі розмови про «прекрасне майбутнє» – це химера.

Яскравими представниками екзистенціалізму були Жан Поль Сартр (1905–1980), Карл Ясперс (1883–1969), Мартін Хайдеггер (1889–1976). Провідну роль у модерністській літературі відіграли саме твори Сартра («Дороги свободи»), а також Альбера Камю (1913–1960) («Чума»). Останній в 1957 р. отримав Нобелівську премію в галузі літератури. Розвінчання фашизму і захист гуманістичних цінностей були в центрі уваги німецьких письменників Томаса Манна (1875–1955) («Доктор Фауст», 1947 р.) і Ремарка («Час жити і час помирати», 1954 р.).

Американський письменник Ернест Хемінгуей (21.07.1899–02.07.1961) у повісті «Старий і море» розвинув традиційну для нього тему мужності людини перед обличчям смерті. В 1954 р. йому також була присвоєна Нобелівська премія.

Модернізм охоплював і світовий театр. В 1953 р. ірландський драматург Семюел Беккет поставив у Парижі п'єсу «Очікуючи Годо» (1952), яка утвердила так званий «театр абсурду». Вистава символізувала абсурдність людського життя, мала величезний успіх, а Беккет у 1969 р. отримав Нобелівську премію в галузі літератури.

Поява кінематографа, а потім і телебачення (від гр. бачення вдалину, далеко – про передачу зображення на відстань) підірвали монопольне панування театру як провідного видовищного мистецтва. Але театр успішно витримав конкуренцію.

Шляхи розвитку театру в ХХ ст. були визначені драматургією норвезького драматурга Генріка Ібсена (1828–1906), новаторськими п'єсами Антона Павловича Чехова (1860–1904) та англійського письменника Бернарда Шоу, а також системою російського режисера, актора, педагога, теоретика театру Костянтина Сергійовича Станіславського (1863–1938). Театральні експерименти продовжив німецький письменник і режисер Бертольт Брехт (1898–1956). Він висунув теорію епічного театру. Згідно з цією теорією, спектакль повинен

впливати не на почуття, а на розум глядача, бути публіцистичним і соціально гострим. Експерименти Б.Брехта збагатили театральне мистецтво.

Чітко намітилися тенденції до абстрагування краси в живописі. Це стосується, насамперед, роботи французького художника Анрі Матісса (1869–1954) «Радість життя», яка в 1905 р. з'явилась на виставці в Парижі. Нове світосприйняття закріпилося в назві «фовізм» (від фр. *fauves* – дикі). Фовісти стверджували свого роду живопис «без правил», за що й отримали від критиків іронічну назву.

Головним засобом душевного самовираження, способом прояву симпатії до предметів оточуючого світу ставав колір. Для фовізму характерне прагнення до яскравого відкритого кольору, який вони широко використовували в жанрі пейзажу. Максимальна виразність кольору, організація з його допомогою художнього простору, активний вплив кольорової гами на композиційне співвідношення частин художнього твору – все це і є характерними ознаками фовізму. Фовісти відмовлялись зображати конкретні образи.

Ще одним художнім напрямком, який мав довготривалі наслідки та значно вплинув на розвиток модерністського мистецтва, був кубізм (від фр. *cube* – куб). Зародження кубізму дослідники пов'язують з іменем іспанського художника Пабло Пікассо (25.10.1881–8.04.1973), який від 1904 р. працював у Франції. Пікассо – один з тих, хто самою природою був створений для мистецтва. Його не можна уявити поза живописом, про який він говорив так: «Живопис сильніший за мене. Він примушує мене робити те, що він хоче». Талант Пікассо проявився дуже рано. За словами самого художника, він почав малювати «задовго до того, як став говорити, але ніколи не малював як дитина». Якимось Пікассо сказав: «Моїй роботі присвячую все... тому що звичайна людина тратить свою енергію на тисячі дрібниць. Я ж витрачаю її виключно на одне – на мій живопис...».

Пікассо став родоначальником багатьох художніх течій ХХ ст., хоча не входив в жодне з творчих угруповань. В 1907 р. художник пише свій програмний твір «Авіньйонські дівчата». Якраз з цієї картини починається історія кубізму, утвердження іншої естетики, іншого світорозуміння. За це Пікассо називали «крайнім революціонером» у мистецтві.

Зображаючи п'ять оголених фігур, художник пропонує глядачеві небачене досі трактування людського тіла. Фігури складаються з

окремих площин, мають викривлені пропорції. Обличчя схожі на маски, носи є неправдоподібно тонкими, вуха – непропорційно великими. «Авіньйонські дівчата» позбавлені не лише жіночої привабливості, а навіть об'ємності. Вони настільки геометризовані, що перетворилися на безплотні схеми.

Образно кажучи, якщо раніше приміщення будувалось за допомогою риштування, то Пікассо та його однодумці стали доводити, що художник може залишити риштування – та зібрати саме приміщення таким чином, що при цьому в риштуванні збережеться вся архітектура. «Змучити» красу, щоб вона не була досконалістю, за якою можна лише вічно встигати, так ніколи її і не досягнути – такий був естетичний принцип кубістів. Подібна естетика залишає простір здогадкам і уяві глядача.

Одним з перших теоретиків і практиків кубізму був французький художник Жорж Брак (1882–1963). Саме в його творах, поруч з Пікассо, експерименти кубізму набули найдосконаліших форм. За легендою, А.Матісс, побачивши картину Брака «Будинки в Естаці» – міський пейзаж, де будинки були зображені у вигляді кубів, вигукнув: «Надто багато кубізму!» З легкого жарту Матісса вийшла назва художнього напрямку – кубізм.

Джерелом зла в культурі кубісти вважали принцип відбиття зовнішнього світу людським оком. Вони намагалися звільнитися від влади речей. Ж.Брак вважав картину філософським твором, викладеним за допомогою барв і ліній. Тому своє бачення світу художники зображували геометричними фігурками у коричневих, сірих та чорних тонах у вигляді куба, кулі, циліндра, конуса. Один з теоретиків кубізму – французький поет Гійом Аполлінер – близький друг Пікассо, заперечував зв'язок між художнім образом і дійсністю. Мистецтво має виражати індивідуальність художника.

Так само, як і експресіоністи, кубісти прагнули виразити свій внутрішній світ, вважаючи його єдиним джерелом творчого натхнення. Мистецькі засоби кубізму були настільки несподіваними, що М.Бердяєв оцінив цей напрям як найбільш повну і радикальну художню революцію з часів епохи Відродження. При цьому він наголошував, що кубізм змінив характер і суть образотворчого мистецтва¹.

¹ Історія української та зарубіжної культури / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К., 1999. – С. 177.

Й дотепер вихідною точкою багатьох модерністських пошуків є революція в галузі традиційного багатовікового художнього досвіду, яка була зроблена кубістами на початку XX ст. Ця течія зійшла нанівець до початку Першої світової війни.

Кубізм виявився кроком до останньої крайності ірраціоналістичного (алогічного, уявного) мистецтва – до абстракціонізму. Абстракціонізм (від лат. *abstractio* – далекий від дійсності, відвертання) – напрямок в мистецтві XX ст., який відмовляється від зображення реальних предметів і явищ у живописі, скульптурі та графіці.

Абстракціонізм – це «безпредметне», нефігуративне мистецтво. Його послідовники зображують реальний світ як сполучення, поєднання відокремлених форм, кольорових імпровацій.

Засновником абстракціонізму є російський художник Василь Кандинський, який з 1921 р. постійно жив за кордоном. Він вважав, що нова абстрактна мова живопису допоможе прорватись крізь зовнішнє до внутрішнього, крізь тіло – до душі. Естетичну програму абстракціонізму, його теорію Кандинський виклав в книзі «Про духовне в мистецтві» (1910). Кандинський – автор перших абстрактних живописних полотен. Свою художню манеру він пояснював тим, що «коли релігія, наука і мораль розкладаються, коли зовнішні підпори загрожують зруйнуватися, тоді людина відвертає погляд від зовнішнього світу до духовного, до передачі «чистого», незалежного від матерії духовного життя»¹.

Інший провідний представник абстракціонізму – російський художник К.Малевич, українець за походженням, став основоположником одного з видів абстрактного мистецтва, так званого супрематизму (від фр. *supreme* – найвищий). Його знаменита картина «Чорний квадрат» (1913) стала своєрідним маніфестом супрематизму, а текстовий варіант свого маніфесту Малевич назвав «Від розуму і футуризму до супрематизму». Цим самим він підкреслив, що розглядає новий напрям як необхідну ланку в еволюції світового живопису і як продовження «загального руху» до визволення мистецтва від дійсності та переважання в ньому функцій життєбудови. Супрематизм тяжіє до зображення художнього світу в формі простих геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник).

¹ Українська та зарубіжна культура / За ред. М.М.Заковича. – К., 2000. – С. 319.

Голландський художник Піт Мондріан (1872–1944) виступив творцем неопластицизму – абстрактних композицій з прямокутних фігур, які пофарбовані в основні кольори спектра (з додаванням білого та сірого тонів).

Одним з мистецьких напрямків 10–20-х років XX ст. був футуризм (від лат. *futurum* – майбутнє), який досяг найбільшого розквіту в Італії, Росії та Франції. Одним з фундаторів футуризму був італійський письменник Філіппо Марінетті (1876–1944). Теоретики футуризму намагались виробити нові канони «мистецтва майбутнього». Футуризм оголошував людські почуття, ідеали любові, щастя, добра – «слабостями», проголошуючи критеріями прекрасного «енергію», «швидкість», «силу». В футуризмі могутньо звучала апологія техніці, урбанізації, руху. Футуристи стверджували, що автомашина краща за Венеру, теплота шматка заліза хвилює більше, ніж посмішка або сльози жінки. Ставилось завдання прислухатися до моторів і відтворювати їхню мову («мотор – кращий з поетів»). Страждання людини повинні цікавити художника не більше, ніж «скорбота електролампочки». Маніфести футуристів закликали руйнувати музеї та бібліотеки, вони вітали війну (як єдино можливу гігієну світу), мілітаризм та анархію.

У 1911 р. з'являється експресіонізм (від лат. *expressio* – вираження, виразність) – термін для позначення художнього напрямку, що виник у 1905 р. у Німеччині. Тоді чотири студенти архітектурного факультету Вищого технічного училища в Дрездені – Е.Кірхнер, Ф.Блейль, Г.Хеккель і К.Ротлуфф – створили групу «Міст». Уже в самій назві «експресіонізм» була зафіксована одна з визначальних рис цього напрямку – прагнення митця найповніше виразити себе у ліричному творі.

Експресіонізм проголошує суб'єктивний світ художника єдиною реальністю, характеризується яскравістю виразних засобів, гротескністю образів. Мета цієї мистецької течії – якомога виразніше передати ідею твору без уваги на точність відтворення предмета. Головне завдання мистецтва експресіонізм вбачає в експресії емоційного переживання.

Один з фундаторів експресіонізму, австрійський художник і драматург Оскар Кокошка (1886–1980) твердив, що митець «повинен забувати всі закони», оскільки єдиним законом для нього є «його

душа – єдине справжнє відображення всесвіту»¹. Різновидом абстрактного експресіонізму є ташизм. Це – живопис плямами, мазками, які виражають несвідому активність художника.

Експресіонізм як художній напрямок проіснував до середини 20-х рр. XX ст. Але головна його риса – загострено-конкретне бачення світу – серйозно вплинула на художню культуру багатьох країн Європи і Америки.

Однією з модерністських течій в мистецтві був дадаїзм (букв. «дерев'яний коник»), в переносному значенні – незв'язний дитячий лепет. Дадаїзм виник у лютому 1916 р. під час Першої світової війни у нейтральній Швейцарії, де доля звела художників та поетів з ворогуючих країн Європи. Пізніше центром цієї форми модернізму став Париж. Поет, румун Трістан Тзара, засновник дадаїзму, випадково виявив у словнику слово «дада». «Мовою негритянського племені Кру, – писав Тзара в маніфесті 1913 р., – воно означає хвіст священної корови. В деяких областях Італії так називають матір. Це може бути позначенням дитячого дерев'яного коника, годувальниці, подвоєного ствердження в російській та румунській мовах. Це могло бути й відтворенням безладного дитячого лепету. В усякому разі – щось цілком безглузде, що віднині й стало найдоречнішою назвою для всієї течії»².

Дадаїзм підкреслював безглуздість навколишньої дійсності та будь-яких проявів людської творчості, активно насаджував культ абсурду, вважав, що мистецтво утворює нерівність поміж людьми, а слово «художник» звучить як образа. Своім ворогом дадаїсти вважали будь-який авторитет, будь-яку традицію і, навіть, саме мистецтво. Вони не висували ніяких ідеалів. «Ми просто знущалися з усього, – писав Георг Грос, – для нас не було нічого святого, ми плювали на все, і це була дада»³. Прихильники дадаїзму використовували техніку колажу, спонтанність творчого процесу, епатажність, примітивізм, наслідуючи художній світ архаїчної людини, дитячий малюнок.

У 1922 р. дадаїзм припинив своє існування, розпався. На його основі в 20-ті рр. у Франції виник сюрреалізм (фр. *surrealisme* –

¹ Історія культури / Левчук Л.Т. та ін. – С. 358.

² Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К., 1993. – С. 154.

³ Українська та зарубіжна культура / За ред. М.М.Заков'яча. – С. 321.

надреалізм). Сам термін запровадив французький поет Г.Аполлінер в 1917 р., хоча він не був поетом сюрреалізму. Розквіт сюрреалізму припадає на 1924–1938 рр. У 1925 р. в Парижі відбулася перша виставка художників-сюрреалістів. Представники цього художнього напрямку – художник Сальвадор Далі (1904–1989), письменник Луї Арагон (1897–1982), поет Артюр Рембо (1854–1891) та інші – свою духовну революцію в культурі здійснювали шляхом абсолютного бунту, тотальної непокори, неухильного саботажу, гумором і культом абсурду.

Принциповий ворог сюрреалізму – світ компромісів і здорового глузду. Єдиним джерелом натхнення сюрреалісти визнавали сно-видіння, містичні видіння, галюцинації та божевілья. Сюрреалісти закликали до звільнення людського «Я» від кайданів матеріалізму, логіки, розуму, традиційної естетики, моралі, які пригнічують творчі можливості особистості. Головна мета сюрреалізму – вихід за межі видимого світу. Мистецтво сюрреалістів предметне, реальне, але ця реальність деформована, викривлена. Реальні предмети перебувають у нереальних співвідношеннях і нереальних ситуаціях. Сюрреалізм увійшов в досвід мистецтва ХХ ст. як його невід’ємна складова частина, мобілізувавши могутні сили людської підсвідомості як одного із джерел художньої творчості.

Своїми попередниками сюрреалісти оголосили вихідця з Росії, живописця Марка Шагала та італійського архітектора Антоніо Гауді. До сюрреалізму в літературі примкнули такі великі майстри, як Поль Елюар, Луї Арагон, Федеріко Гарсія Лорка, Пабло Неруда.

Одним з найвидатніших сюрреалістів був відомий іспанський художник Сальвадор Далі. В його творчості, яка почалася в 30-ті рр., мистецтво сюрреалізму знайшло найбільш концентроване вираження. Художник не без підстави говорив: «Сюрреалізм – це я». Надреалістична достовірність образів С.Далі інколи настільки сильна, що, здається, вони ось-ось вилізуть з рам і підуть гуляти по світу. С.Далі спеціально вивчав різну оптичну техніку, працював із дзеркалами, цікавився голографією, електронною фотографією. В полотнах художника «Атомний Нерон» (розколота статуя імператора), «Атомна Леда» (майже академічно правильне зображення жіночого тіла і лебедя з величезними лапами) поєднані окремі деталі із загальним фантастичним змістом і абстракціонізм, що зводив живопис до «вільного» поєднання ліній і фарб.

Дослідники вказують на два методи в його творчості. Він або вводив у нереальний, фантастичний пейзаж предмети підкреслено буденні, або спотворював реальні предмети до страхітливого образу. У картині «Передчуття громадянської війни» (1936) зображена розкладена голова на кістяній нозі з двома величезними лапами. Одна з них вичавлює кров з частини іншого тіла, страшна голова якого закинута назад у дикому вищирі. Все це показано на тлі мертвого пейзажу.

На хвилі студентських революцій 1968 р. в європейську культуру на зміну модернізму прийшов постмодернізм – той стан духовної культури і мистецтва, в якому перебуває західне людство до сьогоднішнього дня. Постмодернізм як культурне явище став реакцією на попереднє мистецтво, яке в ХХ ст. скуштувало вже всі принади суспільства споживання. Характерними рисами постмодернізму є:

- орієнтація постмодерністської культури і на «масу», і на «еліту» суспільства;
- суттєвий вплив мистецтва на позахудожні сфери людської діяльності (на політику, релігію, інформатику і т.ін.);
- стильовий плюралізм;
- широке цитування в своїх творіннях творів мистецтва попередніх епох;
- іронізування над художньою традицією минулих культур;
- використання прийому гри при створенні творів мистецтва.

В сучасній західній культурі широкого розповсюдження набула так звана масова культура. У найбільш типових яскравих формах вона виникла у США, які стали в ній «законодавцем моди», зосередивши для цього потужні фінансові та технічні ресурси. Відомий американський політолог Збігнев Бжезинський любив повторювати фразу, яка стала з часом повсякденною: «Якщо Рим дав світу право, Англія – парламентську діяльність, Франція – культуру і республіканський націоналізм, то сучасні США дали світу науково-технічну революцію та масову культуру». Типові її риси – стандартизація, засилля легко доступних форм, апеляція до лібідних інстинктів, ринкове ставлення до мистецтва, науки, політики, релігії як до виробників споживчих вартостей. На відміну від високої, елітарної культури, яка завжди була орієнтована на інтелектуальну, думаючу публіку, масова культура свідомо орієнтується на «усереднений» рівень масових споживачів.

Масова культура є продуктом індустріального, а потім постіндустріального суспільства з притаманним їм культом споживання та високим розвитком засобів масової комунікації, насамперед, преси, радіо, кіно, телебачення, зв'язку, відео- та звукозапису, які й роблять споживання культурних цінностей масовим. Однак прагнення до масового охоплення (термін «масова культура» містить у собі вказівку на масовість даного явища) ґрунтується не на змістовній, а на формальній кількісній ознаці. Масовість є не народність, а кількісний спосіб виробництва та споживання. Характерно, що масова культура знаходить родючий ґрунт там, де ще не розвинена національна культура.

Масова культура створюється і нав'язується зверху спеціалістами – майстрами-професіоналами (менеджерами, письменниками, теле- та кінорежисерами і сценаристами, естрадними композиторами, музикантами, співаками, акторами) іноді на високому професійному рівні. Проте якість її творів визначається лише одним критерієм – комерційним успіхом.

Масова культура є надзвичайно прибутковою справою, особливим типом бізнесу (шоу-бізнесу). Вона характеризується наявністю розгалуженої мережі «індустрії розваг». Причому саме поняття «індустрія розваг» свідчить про те, що «творення» культури поставлене на промисловий рівень. Будь-яке художнє явище навіть високого гатунку набуває ознак товару; комерціалізується. В сучасній західній культурі шоу всіяко рекламується як один з найбільш демократичних видів мистецтва, що втім не виключає, а швидше передбачає його широке використання у різних політичних акціях (виборчі кампанії тощо).

Головний засіб дії масової культури – імідж (образ), уявлення про речі та людей, цілеспрямовано сформоване засобами масової інформації, зокрема рекламою. Імідж включає в себе кілька обов'язкових характеристик – «людина з народу», хороший сім'янин, турботливий батько.

Масова культура спрощує культурні цінності, робить ставку на видовищність, штамп, стереотипи. Вона не вимагає від людини зайвих інтелектуальних та емоційних зусиль, витрат розумової енергії, почуттів, волі, тобто того, що вимагає серйозне мистецтво (елітарна культура). Масова культура тільки створює пародію на високу культуру, паразитуючи на ній.

Жанри масової культури – мелодрама, детективний роман, вестерн (від англ. *western* – західний) – фільми, присвячені, як правило, героїзації перших поселенців західних районів Америки, мюзикл – музично-сценічні твори, головним чином комедійного характеру, в яких використовуються різні засоби естрадної та побутової музики, драматичного, хореографічного і оперного мистецтва. Жанр мюзиклу виник в США в кінці XIX ст. Популярними жанрами масової культури є фільми жахів і порнофільми.

Одним з найяскравіших елементів масової культури є комікс – оповіді в картинках з короткими коментарями до змісту. Комікс випускається у вигляді окремих журналів або на сторінках газет. Як правило, комікси мають вкрай низький естетичний зміст, всіяко експлуатують теми еротики, насильства і вульгарного гумору. Якраз в межах цих жанрів створюються спрощені «версії життя», які зводять соціальне зло до психологічних і моральних факторів.

Подібні псевдоцінності культури для широкого вжитку одержали назву «кітч», «кіч» (від нім. *verkitschen* – продавати задешево і *kitschen* нім. жаргон – збирати вуличне сміття). Він має всі ознаки культури, крім її змісту. Це – культура за формою й антикультура за змістом. Для вітчизняного глядача таким яскравим зразком кітча, феноменом масової культури виступають численні мексиканські та бразильські серіали. Вони розраховані на первинний рівень сприйняття й художнього мислення, на примітивну й естетично нерозвинену людину. Це фільми для «бідних людей», бідних, насамперед, культурно.

Суперечливість розвитку масової культури XX ст. спричинила появу такого явища, як контркультура, яка як ідейна течія та громадський рух досягла найбільшого розвитку в 60–70-і рр. XX ст. Основне в ній – це боротьба з офіційними цінностями, опозиція офіційній культурі.

Офіційна культура є такою формою культури, яка транслюється зверху і визнається (найчастіше мовчки) більшістю суспільства як певний стандарт. Офіційна культура існує в будь-якому суспільстві.

Офіційній культурі контркультура протистоїть не як її антипод, а просто як інше. Найбільш популярними і впливовими теоретиками контркультури виступили французький письменник, філософ і публіцист Жан Поль Сартр і німецько-американський філософ і соціолог Герберт Маркузе (1898–1979). Вони розглядали усю існуючу

культуру як організоване насильство над особистістю, що викорінює з людських душ творчі пориви. Найбільш ефективним засобом контр-культурного протистояння існуючому Сартр і Маркузе вважали безпосередню дію, спонтанний бунт, виклик, заперечення, порушення норм громадського порядку, правил поведінки, пристойності взагалі.

Контркультура – це моральне протистояння світові вдоволеності, світові ситих, духовно глухих. Ідеологія контркультури виражалась у критиці міщанського матеріального благополуччя, накопичення, життєвого успіху, соціального конформізму. Вона має особливий попит серед молоді, студентства, ліво- і праворадикальних рухів, сексуальних меншин. Сюди відносяться «нові ліві», хіпі* та інші. Контркультурою можна називати культуру дисидентів в часи СРСР.

Від поняття контркультури необхідно чітко відділяти анти-культуру. Остання є антагоністичною культурі як такій. Анти-культура є такою формою буття людини і суспільства, яка спеціально спрямована на зруйнування, знищення, деструкцію духовності та культури. Інколи антикультура може проявлятися під маскою офіційної культури, наприклад фашизм.

Складним, своєрідним та суперечливим явищем XX ст. є рок-культура, яка виникла на межі 50–60-х рр. Рок (від англ. *rock* – хитатися, розкачуватися) – це не лише музичний стиль. Музика – не все, що становить зміст року. Головне в ньому – моральна позиція, тип існування. Рок-культура зародилась як прагнення молоді повернути моральності та мистецтву їх простий, безпосередній людський зміст, звільнити їх з-під диктату церкви, держави, партій.

* Представники молоді, що висловлюють свій протест проти несправедливості суспільства проповіданням незалежності від сім'ї та суспільства, відходом від цивілізації.

Словник термінів та понять теми

Абстракціонізм – формалістична течія в образотворчому мистецтві (виникла на початку XX ст.), що відмовляється від реалістичного зображення предметів і явищ.

Авангардизм (фр. *avantgardisme*, від *avantgarde* – передовий загін) – умовний термін для позначення загальних новаторських напрямів у художній культурі XX ст., яким притаманні прагнення докорінно оновити художню практику, пошук нових, нетрадиційних засобів вираження форми й змісту творів.

Академізм (фр. *academisme*) – напрямок в мистецтві XIX–XX ст., який догматично слідує усталеним канонам, спрямований на збереження й утримання творчих здобутків своїх безпосередніх історичних попередників (зокрема романтиків). У своїх крайніх проявах характеризується епігонським догматичним наслідуванням зовнішніх форм і стильових засад, канонів і традиціоналістських принципів творчості, еkleктичним поєднанням різностильового матеріалу. Для академізму характерні запозичення сюжетів (переважно з античної міфології, Біблії, стародавньої історії), ідеалізація образів.

Ампір (від фр. *empire*, букв. – імперія) – стиль в архітектурі та декоративному мистецтві, який вперше виник у Франції в кінці XVIII – на початку XIX ст. при Наполеоні I, служив втіленню ідей державної могутності, заснований на наслідуванні античних зразків; стиль пізнього класицизму у західноєвропейській архітектурі й мистецтві (початок XIX ст.).

Бестселлер (від англ. *bestseller*) – видання, що набуло особливої, всезагальної популярності. У дослівному перекладі означає: «те, що найкраще розпродається, розходиться».

Ватиканський музей – відомий музей греко-римських та інших художніх пам'яток. Організований на основі колекції античних скульптур папи Сікста IV, зібраної у 1471 р., та особистої колекції одного з кардиналів, зібраної у 1682 р. Музей відкрито для глядачів лише на початку XIX ст.

Вестерн – пригодницькі фільми або літературні твори, дія яких розгортається у другій половині XIX ст. в західних штатах США і героями яких є ковбої.

Дадаїзм (фр. *dadaïsme*, від *dada* – дерев'яний коник, у переносному розумінні – незв'язний дитячий лепет) – модерністська літературно-художня течія, що зародилася (1916) в Цюриху під впливом сприйняття Першої світової війни як розв'язання в людині одвічних тваринних інстинктів. Художні методи його представників засновані на програмному ірраціоналізмі та демонстративному антиестетизмі. В 20-х рр. у Франції дадаїзм злився з сюрреалізмом, а в Німеччині – з експресіонізмом.

Декадентство – загальне позначення кризових явищ у філософії, естетиці, мистецтві та літературі кінця XIX – початку XX ст. (передусім у їхніх нереалістичних течіях); неприйняття реального життя, відторгнення соціальних проблем, культ краси як єдиної цінності.

Елітарне мистецтво – мистецтво, яке орієнтується на невелику групу людей.

Естетизм – підхід до мистецтва як до предмета витонченої насолоди, доступної нібито тільки еліті суспільства. Естетизм при розгляді мистецтва віддає перевагу формі перед змістом. Для нього характерні проповідь безідейності та аполітичності. Виник і поширився в XIX ст. у ряді країн Західної Європи, а також в Росії та на Україні.

Західна культура – суспільні системи, які характеризуються спільністю установки на підкорення природи, активне перетворення суспільного життя, культом науки і техніки.

Ікебана – мистецтво складання художніх композицій, букетів (інколи з символічним значенням) із квітів, рослин, гілок.

Імпресіонізм (фр. *impressionisme*, від *impression* – враження) – напрям у мистецтві та літературі останньої третини XIX – початку XX ст. Провідною метою мистецтва імпресіонізм проголошував витончене відтворення суб'єктивних швидкоплинних вражень та спостережень, мінливих відчуттів і переживань художника. Імпресіонізм сформувався в пейзажному живописі у Франції (70–80 рр. XIX ст.); художники-імпресіоністи збагатили живопис творчими досягненнями в зображенні мінливих станів природи, тонких відтінків світла, забарвлення предметів залежно від освітлення.

Кітч, кіч – як феномен масової культури виникає в кінці XIX ст. Спочатку кітч – промислова імітація унікальних художніх виробів; згодом явища переважно масової культури, позначені еkleктичним поєднанням різнорідних (за жанровою характерністю, стилістикою, походженням тощо) елементів художнього матеріалу. Своєрідна естетика кітчу часом суперечить як естетиці традиційного народного мистецтва, так і мистецтва вченого (професіонального). Кітч є одним з факторів перехідного характеру, культурної адаптації, при звичаєння. Викликає зацікавлення водночас людей мало обізнаних з мистецтвом та витончених ерудитів-естетів.

Колаж (фр. *collage*, букв. – наклеювання) – технічний прийом в образотворчому мистецтві; наклеювання на певну основу різних матеріалів, які відрізняються від неї кольором і фактурою. Колажем називають також твір, виконаний цим прийомом.

Конструктивізм (від лат. *constructio* – побудова) – течія в художній культурі 20–30-х рр. XX ст., яка під гаслом «конструювання довколишнього середовища» висунула на перший план функціональну виправданість форм, доцільність конструкцій, раціональну ясність, логічність художньої творчості.

Контркультура – сукупність політичних, соціальних, ідеологічних рухів, ідей та дій західноєвропейської та північноамериканської молоді лівоекстремістської спрямованості, що виникли на початку 60-х рр. і досягли кульмінації в 1968 р. Контркультура відрізняється від домінуючої культури, протистоїть їй, знаходиться в конфлікті з домінуючими цінностями.

Концептуальне мистецтво – одна з течій авангардизму, яка розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, понять, концепцій.

Кубізм (фр. *cubeisme*, від *cube* – куб) – модерністська течія в образотворчому мистецтві першої чверті XX ст., яка заснована на комбінації геометричних форм, деформованих фігурами. Початком кубізму вважають картину П.Пікассо «Авіньйонські дівчата».

Модерн (фр. *moderne* – найновіший, сучасний) – формалістичний напрям образотворчого та прикладного мистецтва кінця XIX – початку XX ст., що протиставляється мистецтву минулого.

Модернізм (фр. *modernisme* від *moderne* – новітній, сучасний) – узагальнююча назва ряду художніх течій ХХ ст. Модернізму властиві розрив із традиційним досвідом художньої творчості, постійний пошук нових художніх форм як самоцінного явища.

Мюзикл – сценічний музичний твір комедійного характеру.

Натуралізм (фр. *naturalisme* від лат. *naturalis* – природний, натуральний; *natura* – природа) – напрям і метод у західноєвропейській літературі та мистецтві, що склалися в останню третину ХІХ ст. Прихильники натуралізму ставили за мету досягнення наукової точності в зображенні людини й навколишнього середовища. Різні характери людей та соціальні явища, що відбуваються, вони пояснювали тільки біологічними законами. Натуралізм в образотворчому мистецтві копіює лише зовнішню оболонку явищ та предметів реального світу, прагне до безпристрасного, фотографічно точного і об'єктивного відтворення дійсності та людських стосунків.

Поп-арт (англ. *pop art*, скорочене від *popular art* – популярне, загальнодоступне мистецтво, яке справляє шокуючий вплив) – течія в авангардистському мистецтві (форма модернізму) кінця 1950–1960 рр., яка проповідує використання предметів масового споживання як творів мистецтва і в якій образотворча творчість представлена композиціями з реальних предметів. Складовими частинами твору поп-арту можуть виступати манекени, частини машин, опудала, афіші, недокурки.

Поп-музика – поняття, яке охоплює різноманітні стилі та жанри, переважно розважальної естрадної музики. На Заході з 1950 р. під цим терміном прийнято розуміти музичні стилі, які постійно змінюються і засновані на використанні електрогітар та інших музичних інструментів, що посилюють звук.

Постімпресіонізм (від лат. *post* – після та імпресіонізм) – умовна загальна назва одного з основних напрямів європейського живопису кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для постімпресіонізму характерний взаємовплив різних течій та індивідуальних творчих систем.

Постмодернізм (від лат. *post* – після і модернізм) – один із сучасних напрямів в архітектурі та мистецтві, що протиставив себе

модернізмові й претендує на його заміну. Проголосивши ідею «повернення мистецтва в рамки мистецтва», постмодернізм орієнтується на буденні смаки, погляди й настрої масової свідомості.

Пуризм – течія в живопису, яка виникла у Франції. Пуристи внесли в живопис принцип функціоналізму, дух машинного віку. Вони переоцінювали безпосередній вплив на глядачів кольору, комбінацій з геометричних фігур, схематизованих зображень, представляючи людину як «геометричну тварину».

Реалізм (від *realis* – предметний, дійсний) – об'єктивне, правдиве, найповніше відображення, відтворення дійсності в літературі та мистецтві різними засобами з урахуванням специфіки різних видів художньої творчості.

Соціалізація – «входження» особистості у світ суспільства шляхом освоєння його норм і цінностей культури.

«Срібний вік» – російський культурний ренесанс. «Вік» тривав недовго – близько двадцяти років. Це було на стику ХІХ і ХХ ст. В «Истории моего современника» В.Г.Короленко сформулював принципи та ідеали гуманізму і демократії, які пізніше героїчно відстоював в своїх знаменитих листах А.В.Луначарський.

Супрематизм (від лат. *supremus* – найвищий) – різновид абстрактного мистецтва, створеного в 1913 р. К.С.Малевичем. Тяжіє до зображення художнього світу в формі найпростіших різнокольорових і різновеликих геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник).

Сюрреалізм (від фр. *surrealisme* – надреалізм) – авангардистський напрямок в художній культурі ХХ ст., який проголосив зображення сфери несвідомого головною метою мистецтва.

Тоталітаризм (від пізньолат. *totalis* – весь, цілий, повний) – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеження політичних прав усього населення. Тоталітарні політичні (державні) системи домагаються повного (тотального) контролю над усім життям суспільства й над життям кожної людини зокрема.

Урбанізація – процес підвищення ролі міста в розвитку суспільства.

Урбанізм (фр. *urbanisme*, від лат. *urbanus* – міський, *urbs* – місто) – у мистецтві XX ст. напрям, що обрав об'єктом свого зображення велике місто і міське життя.

Формалізм – напрям в естетиці, мистецтві, літературі та інших науках, що надає головного значення формі, нехтуючи змістом.

Футуризм (від лат. *futurum* – майбутнє) – загальна назва авангардистських художніх течій 1910-х – початку 20-х років у деяких європейських країнах (Італії, Росії та ін). Футуристи висували ідеї створення «мистецтва майбутнього», заперечували художні традиції. Вони прагнули насаджувати ідеї урбанізму, фантастики, знаків і символів.

Шлягер – модна, популярна пісенька про кохання. «Шлягер» – слівце з жаргону австрійських торговців, означало «товар, що гарно збувається».

Шоу (від англ. *show*) – в широкому розумінні – масове видовище, один з головних елементів масової культури, який розрахований на психологічний вплив на глядача.

Питання до самоконтролю

1. На фоні яких соціально-економічних перетворень розвивалися духовні процеси XIX ст.?
2. Чому в народній освіті змінилась орієнтація в навчанні: від гуманістичного знання – до природничих наук?
3. Що сприяло розширенню духовного світу людини в XIX ст.?
4. З чим було пов'язано виникнення нових течій в художній творчості?
5. До чого привели творчі пошуки імпресіоністів і постімпресіоністів?
6. Чому кубісти заперечували зв'язок між художнім образом і дійсністю?
7. До чого привела в XX ст. криза гуманізму?
8. Які характерні риси тоталітарної культури?
9. Які причини виникнення масової культури?
10. Яка роль масової культури в сучасному світі?
11. Орієнтація в своєму впливі на стереотипи свідомості, стандарти, штампи, що не вимагають від людини великих витрат розумової енергії, відчуттів, волі тощо. Наведена ознака притаманна культурі взагалі чи масовій культурі?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Заповніть таблицю «Розвиток науки і техніки в XIX ст.»

Винаходи, відкриття	Прізвища
Парова машина	
Паровоз «Ракета»	
Пароплав і підводний човен «Наутилус»	
Електродинаміка	
Теплова електростанція	
Радіоактивність	
Кінематограф	

Роберт Фултон, Томас Едісон, брати Люм'єри, Джеймс Уатт, Андре Ампер, Джордж Стефенсон, П'єр Кюрі і Марія Склодовська-Кюрі.

2. Характерні риси тоталітарної культури:

- а) аполітичність;
- б) творча свобода;
- в) схилення перед силою, жорстокістю і насильством;
- г) ліризм;
- д) інтимність;
- е) контроль над мистецтвом, наукою, людською думкою; є) створення образу ворога в літературі.

3. Правильно співвіднесіть прізвища письменників та їхні твори:

Оноре де Бальзак	«Книга пісень»
Стендаль	«Пан Тадеуш»
Генріх Гейне	«Собор Паризької богоматері»
Джеймс Фенімор Купер	«Дон Жуан»
Майн Рід	«Уеверлі»
Жюль Верн	«Вершник без голови»
Віктор Гюго	«Діти капітана Гранта»
Адам Міцкевич	«Останній з могікан»
Джордж Байрон	«Людська комедія»
Вальтер Скотт	«Пармський монастир»
Ярослав Гашек	«Три мушкетери»
Олександр Дюма-старший	«Пригоди бравого солдата Швейка».

4. Правильно розташуйте прізвища:

- а) німецький філолог, збирач та видавець казок;
- б) видатний французький письменник, який теоретично обґрунтував натуралізм та імпресіонізм – напрями у літературі і мистецтві останньої третини XIX ст.;
- в) німецький і американський фізик, творець теорії відносності;
- г) американський письменник, «батько американської літератури»;
- д) австрійський вчений, психолог, засновник психоаналізу;
- е) італійський радіотехнік і підприємець, який одержав патент на винахід радіоприймача;
- є) англійський природознавець;
- ж) французький живописець, графік і скульптор;
- з) німецький філософ, поет, один із засновників «філософії життя»;
- и) бельгійський письменник-символіст, лауреат Нобелівської премії, якого називали «бельгійським Шекспіром»;

- і) американський астронавт, який першим із землян ступив на поверхню Місяця.

П'єр Огюст Ренуар, Фрідріх Ніцше, Вільгельм Грімм, Чарльз Дарвін, Гульєрмо Марконі, Зигмунт Фрейд, Альберт Ейнштейн, Моріс Метерлінк, Вашингтон Ірвінг, Ніл Армстронг, Еміль Золя.

Теми рефератів

1. Історичні умови і визначальні фактори розвитку культури в XIX ст.
2. Розвиток науки й техніки в XIX – на початку XX ст.
3. Художні течії в мистецтві XIX ст. та їх соціальна основа.
4. Виникнення реалізму – новий важливий етап в культурному розвитку людства.
5. Модернізм – провідний художній метод мистецтва.
6. Фовізм – початок відходу від принципів класичного мистецтва.
7. Кубізм – нова ера в живописі.
8. Сутність експресіонізму та його значення для культури XX ст.
9. Творчість видатних майстрів модернізму: П.Пікассо, П.Сезанна, С.Далі, К.Малевича.
10. Вплив примітивізму на мистецтво авангарду.
11. XX ст. і нові форми мистецтва.
12. Модернізм і постмодернізм.
13. Творчі пошуки імпресіоністів і постімпресіоністів.
14. Абстракціонізм як філософське осмислення авангарду.
15. Місце сюрреалізму в культурі XX ст.
16. Визначальні фактори розвитку культури в XX ст. та складність художньо-культурного процесу в сучасних умовах.
17. Західноєвропейська література XX ст.
18. Європейський театр в XX ст.
19. Тоталітарна культура.
20. Масова культура і її роль в сучасному суспільстві.
21. Поп-культура та її роль у формуванні естетики другої половини XX ст.
22. Культура та антикультура.
23. Культура і глобальні проблеми сучасності.
24. Культура на початку XXI віку.

Лекція 12

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

- Історичні передумови виникнення української культури.
- Ранні форми культури на українських землях.
- Трипільська культура.
- Культура стародавніх слов'ян.
- Язичницька культура.

Складні та багатогранні процеси походження народів та їхніх культур постійно привертають до себе увагу. За свою багатовікову історію український народ створив велику культуру, зробив значний внесок у культуру світову. Українська культура пройшла складний шлях. Вона увібрала в себе кращі надбання минулого, збагатилась культурами інших народів. На цьому шляху було багато досягнень та втрат.

В умовах незалежної Української держави вивчення її культури – важливе питання. Адже це питання про те, хто такі українці і звідки пішов український народ, питання його прабадьківщини, часу його виникнення, місця серед інших жителів планети. Люди хочуть знати себе, своє коріння, своє походження.

Витоки української культури сягають часу первісного суспільства. Це одна з найдревніших європейських культур. На нинішній українській землі люди з'явилися близько 300 тис. років тому. Вся територія сучасної України вже була заселена у пізньому палеоліті (35–40 тис. років тому). Близько 8 тис. років тому почався новий кам'яний вік – неоліт. Він тривав на території України до III тис. до н.е. В цей період людство зазнало глибоких змін, ніж за попередні 2–3 млн. років. Люди знайшли докорінно нові способи добування поживи. Тоді відбувся перехід первісних людей від збиральної форми господарської діяльності до відтворюючих, більш продуктивніших форм господарської діяльності – мотижного землеробства і скотарства.

Найбільш ранніми землеробськими племенами на території України, першими хліборобами на українській землі вважаються племена

Лекція 12. Витоки української культури

трипільської культури. Ця культура склалась на Правобережній Україні і розвивалась протягом IV–III тисячоліть до н.е. (1500–2000). Вперше пам'ятники цієї культури дослідив у 1896 р. Вікентій Вячеславович Хвойка (1850–1914) – відомий український археолог, чех за походженням. Він жив у Києві, працював учителем. З 1893 р. розпочав археологічні дослідження.

Місцем перших знахідок стало село Трипільля на Київщині. Воно знаходиться на відстані 50 км від Києва вниз по Дніпру. Назва села дала назву всій культурі, яку ще за типом кераміки називають культурою мальованої кераміки. Лише на території України виявлено понад 1000 поселень цієї культури. За підрахунками мінімальна кількість населення на всій території трипільської культури становила більше як 1 млн. чоловік.

Землю трипільські племена обробляли переважно за допомогою кам'яних та кістяних мотиг. Пізніше знайшло застосування первісне рало. Це дало можливість перейти до перелогової системи землекористування, а також до впровадження ярих та озимих посівів. Трипільські племена вирощували пшеницю, ячмінь та просо. Є всі підстави гадати, що трипільці вирощували також бобові та льон. Збирали урожай вони кістяними та дерев'яними сернами з кремінними пластинами – вкладишами. Зерно зберігали у великих глиняних посудинах та спеціальних зернових ямах. Розмелювали зерно на кам'яних зернотерках. Трипільці вирощували абрикоси, сливи й аличу, тобто ті культури, які дійшли до нашого часу! Внаслідок виснаження землі люди мусили кожні 50–100 років переселятися на нові місця.

Поряд із землеробством у племен розвивалося й скотарство. Вони розводили велику рогату худобу, свиней. Трипільці приручили коня, знали колесо до воза. Значне місце у господарстві займало збиральництво, мисливство та рибальство.

Трипільці були вмілими ремісниками. Вони першими на території України для виготовлення одягу, поряд із шкірою та хутром тварин, стали використовувати тканини, зокрема полотно, яке виготовляли з пряжі. Про це свідчать знахідки пряслиць, грузил для примітивного ткацького верстата й відбитків тканини на днищах деяких глиняних посудин.

Високої досконалості досягли трипільські племена у виготовленні глиняного посуду. Посуд ліпився вручну (трипільські гончарі не знали гончарного круга) і випалювався у спеціальних печах –

горнах. Вишукані орнаменти, оригінальна дрібна пластика, незвичайні керамічні форми свідчать про високу духовність трипільського населення.

Жили трипільці у досить великих населених пунктах, які називалися протомістами. Територія деяких поселень сягала декількох сотень гектарів, а населення – 10–15 тис. чоловік. Це вказує на визначні досягнення суспільної організації трипільських племен. Будинки у трипільських поселеннях розміщувались по колу з майданом посередині. Про вправність трипільських будівельників свідчить те, що будинки часто були дво- або триповерховими. Вони поділялися на кілька житлових приміщень, а також комори. В кожному приміщенні була піч і великі посудини для зберігання зерна. Будівельним матеріалом служила глина.

Трипільці вшановували власних богів, вели астрономічні спостереження, мали свій календар, оригінальні уявлення про будову Всесвіту. Трипільські племена мали зв'язки з районами Східного Середземномор'я та Подунав'я, звідки, зокрема, одержували вироби з міді. За рівнем соціально-економічного розвитку населення трипільської культури підійшло до рівня цивілізацій Єгипту та Близького Сходу, але з різних причин не змогло зрівнятися з ними, не перейшло до державності, створення міст, винайдення писемності.

Доля трипільських племен остаточно не з'ясована. Феномен зникнення трипільської культури ще і сьогодні лишається нерозгаданим. Є припущення, що поступово ця культура під ударами кочівників згасла, трансформувалася. Коли вона зникла (в кінці III тис. до н.е.), в межах цієї території ще довго не було такого самотнього та яскравого культурно-історичного явища.

Походження трипільської культури ще остаточно не з'ясоване. Одні вчені вважають, що її залишили місцеві неолітичні племена буго-дністровської культури, інші доводять, що культура ця прийшла разом з її творцями і носіями на територію України з Балканського регіону і взаємодіяла з культурою місцевого населення, яке жило тут до трипільців. Такої точки зору дотримується, зокрема, академік П.Толочко.

Досі в науці дискутується питання: чи найдавніші поселенці території України прийшли з інших місць, чи вони є автохтонами (місцевими)? Автохтоністи відстоюють версію одвічного життя українців на власній території. В.В.Хвойка у своєму дослідженні «Поля погребених в

среднем Поднепровье» (1901) виступив з твердженням про етнічну тотожність слов'ян Київської Русі та неолітичної людності Середнього Наддніпров'я, зокрема носіїв трипільської культури. Його теорію з різними інтерпретаціями і доповненнями прийняли такі дослідники праісторії та етногенезу українців, як В.М.Щербаківський, Я.Пастернак, М.Д.Брайчевський, В.М.Петров.

Сучасна наука не встановила етногенетичного зв'язку трипільських племен з наступними племенами на терені України. Прямого генетичного продовження трипільська культура не мала. Тому оголошувати трипільців безпосередніми родоначальниками українського народу, давніми українцями немає сьогодні достатніх підстав. Український народ вийшов на історичну арену пізніше – в середньовічні часи. Давні культури ще не носять національного характеру.

Але культура має свої закони розвитку. Культура любить спадковість. І якщо трипільці не є прямими попередниками українців, то цілий ряд елементів їхньої культури став органічною належністю культури українського народу. Це – система господарства, декоративний розпис будинків, характер орнаменту розмальованої кераміки. В цьому плані можна говорити, що українська культура є оригінальним синтезом автохтонних попередніх культур і зовнішніх культурних взаємовпливів. Останнім сприяло те, що Україна розташована на основних шляхах між Євразією та Азією. Вона одночасно належить і Сходу, і Заходу.

Автохтонними джерелами української культури можна вважати трипільську культуру IV–III тис. до н.е. і кіммерійсько-скіфо-сарматський культурний симбіоз II–I тис. до н.е. Автохтонні чинники української культури дійшли і збереглися до ХХ ст., особливо у собі життя, ментальності сільського українця. Але революції та війни, колективізація та голодомори підірвали коріння цієї глибокої народної культури.

Знаходячись на західному кінці великого євразійського степу (Азія, за античними джерелами, починалася за Доном), Україна часто ставала жертвою войовничих кочівників. Найдавнішим народом на українському терені, ім'я якого зберегла історія, були кіммерійці. Вони займали територію між Тіром (Дністром) і Танаїсом (Доном), а також Кримський і Таманський півострови. Історичні пам'ятки цих племен відносяться до IX – першої половини VII ст. до н.е. Для

кіммерійців характерними були кочове скотарство, висока культура бронзи та кераміки з кольоровими інкрустаціями. Кіммерійські майстри одними з перших на території України почали виплавляти залізо. Подальший розвиток кіммерійського суспільства був обірваний навалюю скіфів – іраномовних кочівників. Найдавніші згадки про них датовані серединою VII ст. до н.е., містяться в асирійських клинописах. В середині – другій половині VI ст. до н.е. відбулося перенесення центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим. Наприкінці VI ст. до н.е. тут сформувалась скіфська держава. Свого розквіту вона досягла в IV ст. до н.е. У V ст. до н.е. «батько історії» грек Геродот відвідав Скіфію та описав її населення.

Скіфи залишили після себе досить багато культурних пам'яток. Їх знаходять на Півдні України у величезних курганах, де хоронили скіфських царів. Для культури скіфів характерна кераміка, прикрашена заглибленим геометричним узором, образотворче мистецтво, яке мало зооморфний характер, так званий звіриний стиль. Його основою були зображення оленя, барана, коня, кошачого хижака, фантастичного грифона, гірського козла. Відомий дослідник української культури Мирослав Сейчишин вважає, що скіфське мистецтво було одним із джерел слов'янської культурної спадщини. На думку іншого дослідника історії, Омеляна Прицака, українці успадкували від скіфів деякі елементи одягу (білу сорочку, чоботи, гостроверху козацьку шапку), окремі деталі озброєння (сагайдак, пернач) запозичили окремі слова (собака, топір та ін.).

Традиції скіфського мистецтва продовжували сармати – інше могутнє плем'я кочівників зі Сходу. Вони завоювали й асимілювали більшу частину скіфів і панували у причорноморських степах майже 400 років – від II ст. до н.е. до II ст. н.е. Скіфи і сармати та на заході фракійці послужили безпосереднім етнічним субстратом для українців.

Іраномовні племена помітно вплинули на розвиток слов'янської мови. Іранського походження слов'янські слова «віра», «світ», «благо», «чара», «віщати», «жертги» (в первісному значенні – відправляти релігійний обряд), «жрець», «вопити», «звати», «писати», «каятися», «боятися», «хоронити», «слово», «діло», «зло», «ерам», «вина», «могила».

У середині VII ст. до н.е. почалася грецька колонізація Північно-го Причорномор'я. На побережжі Чорного і Азовського морів греки

заснували цілу низку міст-держав: Тіру, Ольвію (у перекладі з грецької – щаслива), Херсонес (околиці сучасного Севастополя), Пантікапей (сучасний Керч), Феодосію. Вони існували тут протягом майже тисячоліття. Їх занепад припадає на рубіж III–IV ст. н.е.

Грецькі міста-держави стали прямим джерелом античних традицій в українській культурі. Разом з грецькою колонізацією на територію Причорномор'я та Подніпров'я прийшло письмо. Звідси бере свій початок писемний період української історії. Значну роль в культурному житті грецьких поселенців відігравали література, театр, музика, живопис, скульптура. До нашого часу пам'ятки мистецтва дійшли у формі скульптур, настінних розписів, ювелірних виробів, надгробних рельєфів, мармурових різьблених саркофагів. В I ст. до н.е. – III ст. н.е. грецькі міста-держави підкорялися Риму, тому суттєво впливала на розвиток української культури римська античність.

На рубежі нашої ери як самостійна етнічна спільнота сформувались слов'яни. Вперше про них – венеців чи венетів – згадують римські автори I–II ст. н.е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей, а з VI ст. про них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський та Іоанн Ефеський. Тацит високо цинив венеців, вважав їх культурним народом, який вмів будувати гарні будинки, знав військовий порядок та дисципліну, був добре озброєним і хоробро воював з ворогами. Прокопій Кесарійський розповідає про культуру антів, які проживали між Дніпром і Дністром. Він вважав склавівнів і антів єдиним народом.

В III ст. до н.е. і до II ст. н.е. праслов'янам була характерна так звана зарубинецька культура. Одне з поселень цього періоду виявлене біля с. Зарубинців на Переяславщині. Це дало назву і всій культурі.

Зарубинецька культура склалася на місцевій основі, але вона увібрала у себе ряд досягнень східних народів. Основними категоріями пам'яток зарубинецької культури є поселення та могильники. Зарубинецькі поселення не мали чіткої забудови. Житла будувались біля річки з дерев, а обмазувались глиною. Причому вони розташовувались безсистемно, часто перебудовувались.

Носії зарубинецької культури були осілими землеробами, але займались і скотарством. Населення володіло рядом добре розвинутих ремесел, знало виплавку заліза, ковальську справу. Зарубинці вже мали ткацький верстат і виробляли тканину з шерсті, льону та конопель. Посуд робили на гончарному крузі з місцевих глин.

У II ст. н.е. зарубинецька культура припинила своє існування. На зміну їй у Лісостеповій зоні сучасної України у II ст. н.е. прийшла так звана черняхівська культура (назва походить від назви с. Черняхів, нині Кагарлицького р-ну Київської області). Пам'ятки цієї культури відкрив археолог В.В.Хвойка у 1899 р. Культура черняхівців у своїй основі сформувалася на ґрунті зарубинецької культури. Як і зарубинці, черняхівці займалися в основному землеробством. Поширеними були також скотарство, різні ремесла. Покійників перед похованням спалювали. Проіснувала ця культура до V ст.

Землеробський характер економіки позначився і на побуті слов'ян. Давній слов'янський календар відбиває цикл сільськогосподарських робіт. На це вказують назви місяців: січень (місяць, коли підсікають дерева, звільняючи під посіви ділянки лісу), березень або березозол (місяць, коли дерева спалюють на золу, щоб удобрити землю), квітень (місяць, коли цвітуть плоді дерева), травень (місяць трави), серпень або жнивень (місяць збирання врожаю).

Одночасно з черняхівською культурою існувала київська культура. Вона сформувалася як самостійна на базі зарубинецької під певним впливом окремих елементів черняхівської культури й утвердилася на просторі від Середнього та Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я. Люди жили окремими родами по 30 чоловік. Декілька будівель мали подобу хутора. Для спільної боротьби з ворогами ставили «город» (свого роду фортецю, укріплення). Пізніше біля «города» виростили «остроги» – огорожені поселення купців.

У другій половині I тисячоліття у різних місцевостях України існували лука-райковецька (VIII–IX ст.), волинцівська (VII–VIII ст.), роменська (VII–VIII ст.) та інші культури. Люди були об'єднані в східнослов'янські союзи племен – дулібів, волинян, древлян, полян, дреговичів, уличів, тиверців, білих хорватів, сіверян.

Стародавні слов'яни досить добре знали природу свого краю. Сільське господарство знайомило їх з рослинним і тваринним світом, початковими елементами метеорології та астрономії. Але нездатність правильно пояснити явища навколишнього світу приводила до фантастичних уявлень, що становили суть язичницької релігії – політеїзму (багатобожжя). Головним богом східних слов'ян був Перун – бог грому та блискавки. Користувалися повагою в ті часи Дажбог – «сонячний» бог, який повинен дбати про добрий врожай, Стрибог – бог вітру й негоди, Сварог – бог-коваль, Ладо – бог хатнього

вогнища. Крім того люди вірили в таких богів, як Велес, Ярило, Коляда. По суті, за допомогою цих богів вони пізнавали світ, осмислювали пори року, зміни в природі, свій взаємозв'язок з нею. Слов'яни думали, що їх родослівна походить від богів. Автор «Слова о полку Ігоревім» називає давньоруський народ «дажбоговими внуками».

Основу язичництва складало обоження сил природи, сонця як джерела життя, землі як годувальниці всього живого. За часів язичницької релігії при зустрічі діти низько кланялися і торкалися руками землі. Цим самим вони бажали зустрічному здоров'я, сили і щедрості природи-матері, землі-годувальниці. З дитинства виховувалося чуйне ставлення до всього живого на землі, до кожної билінки і комахки. Звичаями, громадською думкою заборонялося, наприклад, бити палицею по землі.

Для світогляду стародавніх слов'ян був характерний антропо-теокосмізм, тобто нероздільність сфер людського, божественного і природного, розуміння світу як ніким не створеного, світу – як вічно живого вогню, який розмірено згасає і розмірено загоряється.

Відомо, що ще до запровадження християнства на Русі розвивалася монументальна архітектура – будувались язичницькі рублені з дерева храми – великі за площею та високі багатоглаві споруди. У «Повісті минулих літ» згадується про існування у 945 р. в Києві кам'яного князівського палацу. Розкопки його фундаменту, проведені в 1981–1982 рр. на Старокиївській горі, свідчать, що стіни палацу були прикрашені фресковим розписом, мозаїкою, інкрустаціями з різнокольорових порід порфіру, вапняку, мармуру.

Язичницька релігія, як і християнська, виробила великі цінності, своєрідну культуру. Після 988 р. християнство поширювалося по Русі поволі, болісно, непослідовно, здебільшого для широких народних мас насильно, примусово і повністю так і не витіснило язичництво. Люди приймали християнство, але й язичництво не кидали. Довгий час у народі поклонялись язичницьким богам, залишки старих, язичницьких вірувань тримались ще дуже довго. Багато елементів старої релігії сприйняло і християнство.

Отже, на Русі створювалася змішана віра – двовірство, а точніше, не двовірство, оскільки людина не може належати до двох вір одночасно, а нова синкретична віра як результат обрусіння християнства. Християнство було своєрідно засвоєно руськими, як і все, що попадало зовні.

Словник термінів та понять теми

Автохтон, абориген – корінний житель країни чи місцевості, який мешкає в ній з давнини.

Автохтонність (від гр. аутос – сам, хтонес – земля) – належний за походженням до даної території, місцевий.

Андрій Первозваний – перший поширювач у придніпровських краях християнської віри. За легендою, апостол Андрій, проповідуючи християнство, дійшов до місця, де тепер Київ, і поставив тут на одній із гір, де тепер Андріївська церква, хреста.

Археологія (від гр. архатос – стародавній, логос – слово) – наука, яка вивчає історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного і почасти пізніших віків. До пам'яток, що називаються археологічними, належать: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва. Т.Шевченко називав археологію «матір'ю історії».

Велес – бог худоби, чередників та музик у слов'янській міфології.

Дайбожичі – від язичницького Дайбог або Дажбог.

Зернь – виріб з узорів із найменших зернят металу.

Ідол – в язичницьких релігіях – об'єкт культу, предмет, який начебто містить у собі божество або є ним.

Лада – богиня шлюбу, мати любові та добра у слов'янській міфології.

Масляна – свято наступаючої весни.

Мокош – богиня родючості, мистецтва і води, заступниця вагітних та породіль у слов'янській міфології.

Нявка – лісова русалка.

Орнамент – оздоблювальний візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних, рослинних та ін. елементів (живописний, графічний, скульптурний), розташованих симетрично один до одного.

Перун – головний бог у язичників.

Поганство (від лат. *pagus* – село) – стара дохристиянська язичницька віра.

Політеїзм – віра в багатьох богів.

Протомісто (від гр. *proto* – перший, первісний) – зародок міста.

Скань (від давньорус. скать – сукати, звивати) – художні вироби з тонкого золотого, срібного або мідного дроту.

Таліон (від лат. таліо – відплата, рівна за силою злочину) – принцип покарання, в основі якого було відшкодування заподіяного зла відповідно до вчиненого, нанесення винуватцю такої ж шкоди, яку вчинив він, відплата, рівна злочину («око за око», «зуб за зуб»).

Требище – жертвник, місце принесення язичниками жертви богу.

Ужиткове мистецтво – металеві та ювелірні вироби.

Чернь – темно-сірі або чорні зображення на срібних і золотих виробах, один з видів ужиткового мистецтва.

Язичництво – система первісних дохристиянських релігійних вірувань, поглядів і обрядів. У східних слов'ян набуло форми обожнення сил природи, тварин та рослин, а також людиноподібних істот: русалок, берегинь, породіль.

Питання до самоконтролю

1. Яке значення культурної спадковості, культурного генофонду у формуванні та розвитку культури?
2. Яке походження трипільської культури?
3. Який був рівень соціально-економічного розвитку племен трипільської культури?
4. Які характерні особливості скіфської культури і культури народів Північного Причорномор'я та Криму?
5. Звідки бере свій початок писемний період української історії?
6. Що складало основу язичницької релігії?
7. Що таке антропотеокозм?
8. В чому суть першої релігійної реформи Володимира і її значення?
9. Що збереглося від язичницької культури до наших днів?
10. В чому проявляється дуальність українського характеру?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

- Грецький історик, який писав про населення стародавньої України:
 - Птолемей;
 - Геродот;
 - Прокопій;
 - Пліній Старший;
 - Іордан.
- Головний бог у язичників:
 - Дажбог;
 - Перун;
 - Велес;
 - Ярило;
 - Коляда;
 - Стрибог.
- Бог Сонця у язичників:
 - Перун;
 - Велес;
 - Коляда;
 - Ярило;
 - Купала.
- На місті Херсонеса стоїть сучасне місто:
 - Керч;
 - Севастополь;
 - Феодосія.
- На місті Пантікапея знаходиться сучасне місто:
 - Керч;
 - Севастополь;
 - Євпаторія.

Теми рефератів

- Трипільська культура.
- Культура античних міст-держав та колоній – Пантікапей, Херсонес, Фанагорія, Ольвія.
- Скіфська культура та її особливості.
- Ранні форми культури на східнослов'янських землях.
- Язичницька культура та її значення для формування і розвитку культури України.
- Міфологія східних слов'ян, обряди і свята.
- Складники української культури.
- Велесова книга.

Лекція 13

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

- Київська Русь – якісно новий етап у розвитку слов'янської культури.
- Християнізація – рушій нового культурного процесу.
- Архітектура, живопис, прикладне мистецтво, музика.
- Література, літописання, писемність та освіта, фольклор.

Перша держава східних слов'ян, яку історики називають Київською Руссю, існувала в IX–XIII ст. Це була одна з найбільш розвинутих і економічно процвітаючих держав тогочасної Європи. Найбільшої могутності Русь досягла в XI ст. при князюванні Ярослава Мудрого. За різними підрахунками, Київська Русь мала від 3 до 12 млн. населення і охоплювала територію близько 800 тис. км² (майже половина її – в межах сучасної України).

Київська Русь розвивалася не ізольовано. Вона входила в загальноєвропейський історико-культурний ландшафт (простір). На це були причини як географічного, так і історичного характеру. Україна, зокрема, займає серединне становище між центральною Європою та Азією. Через її територію з давніх часів було прокладено великі водні та сухопутні шляхи. Це давало можливість далеким одна від одної культурам. На розквіт і розвиток культури давніх слов'ян впливали і міграційні процеси.

Культура Київської Русі досягла високого рівня розвитку і не поступалася культурі більшості країн Європи. Причому культурна взаємодія її з ними була взаємною та рівноправною. Розвиток цієї культури припинила монголо-татарська навала.

До визначних центрів давньоруської культури на півдні Русі належали: Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Холм. Київ за часів Ярослава Мудрого перетворився на великий центр культури, ремесла й торгівлі. Він вражав сучасників своїми розмірами, багатолюдністю, величними спорудами. У період найвищого розквіту Київ за кількістю населення та розмірами не тільки не поступався великим

західноєвропейським містам, а й перевершував їх. Коли Ярослав утвердився на престолі (1019), Київ вже був величезним містом, і, як свідчить німецький хроніст Тітмар (що писав зі слів очевидців), мав 8 торжищ (ринкових площ) і 400 церков. В кінці XI ст. літописець поставив Київ у ряд з такими світовими центрами, як Рим, Антіохія, Олександрія.

Не дивно, що сучасникам він здавався «величеством сияюц», а саксонець Адам Бременський, відомий мандрівник і географ XI ст., північнونیмецький хроніст назвав Київ «суперником Константинополя і кращою прикрасою грецького світу». До монголо-татарської навали чисельність його мешканців становила близько 50 тисяч. Лондон, в якому проживало 20 тисяч, досяг такої цифри лише через 100 років. У давньоруських містах Чернігові й Галичі населення було по 25 тисяч, а в Переяславі й Білоозері – по 10–12 тисяч. Для порівняння: в Парижі в кінці XIII ст. жило 24 тисячі чоловік, у Тулузі, Марселі, Барселоні – по 12–15 тисяч.

Русієм нового культурного процесу стала християнізація Русі. Головні причини хрещення Русі – соціально-політичні. В кінці X ст. виникла потреба в загальновизнаній ідеології. А в той час нею могла бути лише релігія. Така ідеологія мала б сприяти об'єднанню та консолідації східних слов'янських племен у одній державі і розвитку її політичних, торговельних і культурних відносин з християнськими державами.

Релігія є несучим елементом будь-якої культури. Це не просто віра в надприродне або система обрядів, це – спосіб життя, певна система ідей, вірувань, уявлень про людину, її місце у світі.

Дані про проповіді християнства в Подніпров'ї відносяться до I ст. н.е. і в переказах зв'язані з іменем Андрія Первозванного. Апостол, поставивши нібито хрест на місці майбутнього Києва, передбачив, що тут виникне «град велик». Отже, проповідь християнства існувала давно, хоча християнство ще і не стало пануючою релігією.

Язичницька релігія стала на перешкоді як внутрішній, так і зовнішній політиці Київської Русі. Князь Володимир намагався реформувати багатобожне язичництво, перетворити його в єдинобожне з культом єдиного, верховного бога держави Перуна. Визначною подією в духовному житті Русі стала побудова в Києві в 980 р. нового язичницького храму, святинища. Це знайшло своє відображення в літопису: «І почав княжити Володимир один, і поставив кумири на пагорбі за

межами двора теремного: Перуна дерев'яного, а голову його срібну, а вус золотий, і Хорса, Дажбога і Стрибога, і Симаргла, і Мокош». Але реформація язичництва, спроба Володимира поставити язичницьку релігію на службу державі (перша релігійна реформа Володимира в 980 р.) не дала бажаних наслідків. Вона не сприяла державному будівництву, розвитку писемності та культури, налагодженню зв'язків з християнськими країнами. Пантеон з шести богів не перетворив Київ на єдиний ідеологічний центр язичницької Русі.

В інших слов'янських країнах на цей час язичницьку релігію вже замінило християнство. Воно з його монотеїзмом (єдинобожжям), ієрархією святих, ідеєю посмертної винагороди, з богослужінням значно більше відповідало князівській владі, ніж будь-яка інша релігія. Тому князь Володимир у 988 р. провів другу релігійну реформу – остаточно хрестив Русь. До нього першим князем, який прийняв християнство, був Аскольд, за ним хрестилась Ольга. Запровадження християнства було закріплене шлюбом Володимира з Анною – сестрою візантійського імператора Василя.

У переказі про хрещення Русі розповідається, що посла князя Володимира, яким доручили відшукати істинну релігію, побувавши на богослужінні в соборі Святої Софії в Константинополі, так висловили свої враження: «Ми не знали, де ми перебуваємо – на землі чи на небі». Філософськи точніше це враження можна було б виразити так: «Перебуваючи на землі, ми маємо досвід прилученості до небесного буття». Цілком можна повірити переказові, що це враження було вирішальним під час навернення руського народу до християнства. Його запровадження мало прогресивний характер, сприяло відмиранню пережитків родового ладу. Давньоруська держава прилучилась до європейської цивілізації, античної культурної спадщини передової на той час культури Візантії. Лише з часу хрещення Русі у ній почали бурхливо розвиватися писемність та книжність, руські люди ознайомилися з кращими здобутками світової літератури і науки. Спочатку в Києві, а потім і по всій Русі почали засновувати школи й книгописні майстерні (скрипторії) і незабаром східнослов'янська країна стала однією з найкультурніших у середньовічній Європі. Так, як і в Європі, християнство у Київській Русі виступало, часамперед, як релігія середньовічного суспільства.

Після хрещення на Русі виникла церковна організація за зразком візантійської. При Ярославі Мудрому була створена Київська

митрополія, яка аж до 1448 р. входила до складу Константинопольської церкви.

Православ'я на Русі мало свої особливості. Так, на зразок візантійської церкви храми не мали скульптурних композицій. Їхня наявність вважалася відгуком язичництва. В православній церкві богослужіння велося рідною, національною мовою, тоді як католицизм визнавав церковною лише латинь.

У справі поширення християнства та втілення його в народні маси величезне значення мало християнське богослужіння. Християнська церква добре розуміла силу психологічного впливу на людину монументального мистецтва, зокрема величних архітектурних споруд, оздоблених, за словами літописця, всілякою красою. Тому й сам князь Володимир і його наступники виявили жваву будівничу діяльність. Вони старанно будували церкви.

У літописі Нестора «Повість минулих літ» під 988 роком читаємо: «Наказав (Володимир) будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де раніше стояли кумири. І поставив церкву на честь святого Василя (свого християнського патрона) на горбі, де стояв ідол Перуна й інші».

При зведенні будов у X–XII ст. застосовувалася стародавня цегла – плінфа та камінь. Початок кам'яного культового будівництва пов'язується з побудовою князем Володимиром у Києві в 989–996 рр. церкви Богородиці, або як її називали в народі – Десятинної. Назва зумовлена тим, що на її утримання виділялася десята частина великокнязівських прибутків. До нашого часу Десятинна церква не збереглася, вціліли частково лише її фундаменти. 6 грудня 1240 р. її зруйнували монголо-татари.

Риси самобутнього древньоруського мистецтва яскраво проявилися у Софійському соборі у Києві, який збудував другий син Володимира – Ярослав. Софія Київська або Софійський собор – це головний (митрополичий) храм Давньоруської держави, присвячений Мудрості Господній. Софія – слово грецьке, що означає мудрість. Софійський собор – найвидатніша архітектурна споруда Русі, що збереглася до нашого часу. Впродовж кількох століть собор був осередком політичного і культурного життя країни. В ньому відбувалися собори руських єпископів, в ньому ставили на велике княжіння та приймали іноземних послів, правили молебні на честь перемог руських дружин і присягалися на вірність. Згідно з «Повістю минулих

літ», він зведений в центрі верхнього міста в 1037 р. на честь перемоги над одним з найзапекліших ворогів Русі – печенігами. Собор являє собою розкішну 13-банну споруду, що символізує Христа та його 12 апостолів. При храмі у давнину був чоловічий монастир, який заснував київський митрополит Петро Могила.

За величчю художнього образу, досконалістю архітектурних форм, внутрішнім оздобленням «руська митрополія» належить до видатних мистецьких пам'яток стародавності, перлин європейської середньовічної архітектури. Він мав звеличити художньою довершеністю східнословенську державу. За розмірами (довжина – 37 м, ширина – 35 м, висота – 29 м) собор перевищував візантійські храми, його мозаїка мала 177 відтінків. До нашого часу собор порівняно добре зберігся, але у зміненому зовнішньому вигляді. В XVII та XVIII ст. його оновили митрополит Петро Могила і гетьман Іван Мазепа. Останній збудував дзвіницю собору. Рішенням ЮНЕСКО Софія Київська в 1990 р. зарахована до світової культурної спадщини.

Будівнича діяльність Ярослава Мудрого привела до значного збільшення території Києва. Її обнесли величезним земляним валом довжиною 3,5 км, висотою 14 м, товщиною в основі близько 30 м. На ньому знаходилися міцні дубові стіни. З південного боку вал прорізав головний парадний в'їзд до Києва – урочисті Золоті ворота. Ця велична кам'яна будова, яка вперше згадується в літописі у 1037 р., поєднувала в собі функції оборонної споруди та парадної міської брами. Ворота являли собою прямокутну у плані башту, до якої з обох боків прилягали земляні вали. Висота проїзду сягала 12 м, ширина – 6,4 м. Над проїздом височіла церква Благовіщення, близька за архітектурними особливостями до Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря. Церква мала позолочений купол. Вірогідно, звідси й назва – Золоті ворота. Зруйновані вони ханом Батием в XIII ст. В 1982 р. над руїнами Золотих воріт споруджено павільйон, який відтворює їх в імовірному вигляді.

Підсумовуючи будівничу діяльність Ярослава, Нестор-літописець у 1037 р. записав: «Заклав Ярослав місто велике, у якому тепер Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії митрополичу, і далі церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастир святого Георгія та святої Ірини».

Із поширенням християнства в Київській Русі разом з церквами почали виникати й монастирі – чоловічі та жіночі. У XIII ст. на Русі

було вже близько 50 монастирів, 17 – тільки в одному Києві. Серед них перше місце належить Києво-Печерському монастирю, заснованому в 1051 р. Назву «Печерський» монастир дістав від печер, де мешкали його перші поселенці. Засновниками монастиря вважаються ченці Антоній та Феодосій. Монастир зіграв велику роль у розвитку давньоруської культури, став свого роду освітнім центром і центром літописання, дав багато церковних діячів.

Визначною архітектурною спорудою був Успенський собор Києво-Печерського монастиря, споруджений в 1073–1089 рр. на замовлення Святослава Ярославича. Це – головна споруда монастиря (Лаври). Знищений 3 листопада 1941 р. під час німецької окупації Києва. В середині собор прикрашали мозаїка, фрески, різьблені, шиферні плити. За даними «Києво-Печерського патерика», у виконанні мозаїк собору з 1084 р. брав участь патріарх українського малярства, відомий давньоруський художник Аліпій (Алімпій – близько 1050–17.08.1114 рр.) – монах Києво-Печерського монастиря. Крім того, існує припущення, що він є автором фресок та мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (зруйнований у 1934 р.). В Успенському соборі були високохудожні скульптурні мармурові надмогильні пам'ятники К.Л.Острозькому і фельдмаршалу П.О.Румянцеву. В храмі також знаходились поховання церковних та культурних діячів України: І.Гізеля, З.Копистенського, П.Могили.

В оздобленні давньоруських храмів, крім монументального живопису, який виступав в найтіснішому зв'язку з архітектурою, важливе місце займали ікони. Це був один з найпоширеніших видів образотворчого мистецтва на Русі. Але до нашого часу дійшла тільки невелика кількість ікон. Одна з найбільших на Русі іконописних майстерень XI–XII ст. знаходилася у Києво-Печерському монастирі. Тут творили перші вітчизняні живописці – ченці – уже згадуваний Аліпій і Григорій, які навчалися іконописному мистецтву у візантійських майстрів. Особливо славилися роботи ікономаляра Аліпія, про якого у «Києво-Печерському патерику» сказано: «Ікони писав був він великий майстер». В кінці XI ст. склалася київська іконописна школа.

В 1108 р. в Києво-Печерському монастирі була побудована Троїцька надбрамна церква. З часів Київської Русі зберігся ще один архітектурний пам'ятник – церква Спаса на Бересті. В ній похований засновник Москви – князь Юрій Долгорукий.

Пам'ятник XII ст. був і на Житомирщині. Це – церква Василя в Овручі. Вона побудована в 1190 р., у XIII ст. знищена монголо-татарами, а в XVI ст. зруйнована литовським князем Гедиміном. На її руїнах архітектор В.О.Щусев (1873–1949) в 1904–1911 рр. збудував нову церкву, яка відтворює її первісні форми з княжих часів.

У Київській Русі розвивалося прикладне мистецтво. До нього належать ювелірні вироби з коштовних металів, різні прикраси: весільні сережки, каблучки, персні, хрести, браслети, коралові намиста, чари, кубки. Давньоруські ювеліри досконало володіли різними способами обробки дорогоцінних металів: сканню, зерню, черню, інкрустацією, чеканкою, художнім литвом. Витвори давньоруських майстрів славились далеко за межами Київської Русі – в Скандинавії, Болгарії, Візантії.

Набули поширення й інші види ремісничої діяльності. Всього на Київській Русі існувало понад 40 ремісничих спеціальностей. Серед них важливе місце займала ковальська справа. Вироблялось понад 150 видів виробів із заліза, сталі. На Русі були зроблені науково-технічні відкриття, в тому числі створення циліндричного замка, який з успіхом продавався в Європі.

Значного поширення на Русі набула музика. Вже тоді існували професійні виконавці. Серед них були співці билин та переказів, які співали героїчно-епічні пісні. Найбільш яскравий представник цих виконавців – Боян – співець й музикант XI ст., який жив при дворі Святослава Ярославича. Його згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Боян співав, акомпануючи собі на музичному інструменті, – гусях. Музична майстерність Бояна була така висока, що слухачам здавалося, ніби струни на гусях самі собою звучали під його пальцями.

Серед професійних музик і акторів важливе місце займали скоморохи-витівники, згадки про яких зустрічаються в літературних пам'ятках з XI ст. Вони мандрували по містах і селах. Скоморохи майстерно володіли різноманітними музично-виконавськими жанрами – були танцюристами, фокусниками, акторами, водили ведмедів, грали на гусях, трубах, флейтах, гудках та бубнах. Скоморохів зображено на широко відомій фресці в Софійському соборі. Фреска зафіксувала оркестр, що складається з семи музикантів.

Київська Русь мала літературу. Основними її темами були княжі суперечки, боротьба з кочівниками, прийняття нової релігійної системи. Від XI–XII ст. дійшло понад 80 духовних і світських книг. Із

запровадженням християнства літературною мовою на Русі стала церковно-слов'янська, що прийшла разом із церковними книгами з Болгарії. Цєю ж мовою перекладалася й іноземна література. Християнська церква принесла на Русь не лише перекладну богослужбову візантійську літературу та її різні жанри, а й відповідну систему європейської світської літератури (хроніки, історичні повісті, житія, патерики, повчання, слова). Найдавнішою точно датованою книгою, що збереглася до наших днів, є «Остромирове Євангеліє», виконане в 1056–1057 рр. на замовлення новгородського посадника Остромира – свояка київського князя Ізяслава. Звідси і назва – «Остромирове Євангеліє». Втім, більшість дослідників вважає, що манускрипт з самого початку призначався не для Остромира, а для Софійського собору в Новгороді, можливо, як дарунок від Софії Київської. Книга написана кириличним уставом на найкращому пергаменті, багато оздоблена орнаментами та мініатюрами. Переписав її зі староболгарського оригіналу та оформив київський каліграф диякон Григорій. Цьому унікальному рукописному витвору судилося посісти почесне місце у скарбниці найвизначніших творів світової культури.

Дійшла до нас й інша книга – Ізборник Святослава, укладений в 1073 та 1076 рр. для князя Святослава Ярославича, звідси і його назва. Ізборник має енциклопедичний характер. Це фактично перша давньоруська енциклопедія. Він складається з «Відповідей Анастасія Синаїта» – зведення виписок із біблійних книг і творів візантійських богословів Василя Великого, Іоанна Златоуста та ін. До нього входить також перелік книжок, що не рекомендуються для читання благовірним християнам. Всього в Ізборнику міститься 380 творів, що належать 25 авторам. Рукопис щедро прикрашений мініатюрами.

Навколо Ярослава Мудрого склався гурток з представників давньоруської інтелектуальної еліти. До нього входив славетний книжник і філософ, письменник-публіцист і громадський діяч, перший митрополит з руських Іларіон (? – близько 1088 р.). Він був першим митрополитом з руських, введених у сан без згоди візантійського патріарха. Обрання його знаменувало проголошення незалежності Київської церкви від Константинопольської. Іларіон відзначався вченістю та благочестям. Як сказано у «Повісті минулих літ», Іларіон був «муж добрий... і книжник, і пісник». Він є автором визначної пам'ятки вітчизняної писемності, першого давньоруського релігійно-філософського твору «Слово про закон і благодать» (близько 1037 р.),

тобто похвала «великому каганові нашої землі Володимирові» за запровадження християнства на Русі, возвеличення рідної землі та церкви, незалежність якої від Візантії відстоював Іларіон. Термін «Закон» для стародавніх письменників означав Старий Завіт – першу частину Біблії (їудаїзм), а під «Благодаттю» розуміли Новий Завіт – другу частину Біблії (християнство). Перу Іларіона належать й інші праці: «Молитва до Бога від усієї землі нашої», «Сповідання віри». Всі вони сповнені глибокого світоглядного змісту, свідчать про велику ерудицію Іларіона, його добру обізнаність з пам'ятками не лише візантійської, болгарської та чеської, а й усієї західноєвропейської культури.

У «Слові про закон і благодать» Іларіон славить християнство, звертає увагу на вільний та самостійний вибір цієї релігії князем Володимиром. В особі останнього митрополит створює образ ідеального князя – «правдивого, славного та мужнього», ставить його врівень з апостолами, Іларіон першим на Русі обґрунтовує ідею князівської влади, яка дана від Бога, відстоює принцип прямого престолонаслідування. Автор намагається довести ідею рівності всіх народів, включення давньоруського народу у всесвітню історію. Оцінюючи язичницьке минуле русів, Іларіон висловлювався про нього як про «ідольський морок» і водночас як про визначну сходинку до наступного («спершу тінь – потім істина») – до християнської благодаті, але уже на цій сходинці земля Ігоря, Святослава й Володимира була не безвісна, а «знана й чувана в усіх чотирьох кінцях світу». Позиція Іларіона спрямовувалась проти «візантизації» Київської церкви.

Виникла історична література, зокрема такий самобутній жанр давньоруської літератури, як літописання*, яке розпочалося на Русі в XI ст. Літописи – це не лише історичні, а й видатні літературні твори, сказання, билини, народні перекази, посольські нотатки, легенди. До нашого часу збереглося близько 1500 літописних списків, які є величезним надбанням культури східнослов'янських народів. Літописання як жанр, а не звичайні історичні записи, не було відоме ні візантійській, ні болгарській, ні будь-якій іншій європейській літературі.

* Складання щорічних записів історичних подій, яке проводиться сучасником.

Початком давньоруського літописання стало укладання при київській митрополії «Сказання про поширення християнства на Русі». Значним центром культури, літописання став у XI – першій половині XIII ст. Києво-Печерський монастир. У 1093–1096 рр. виник Києво-Печерський літописний звід, складений за розпорядженням ігумена Іоанна. У ньому знайшли своє відображення зростання міжкнязівських усобиць та боротьба Русі з половцями.

У монастирі творив письменник, видатний літописець – інок Нестор (липень 1056 р. – ?), який став ченцем у 70-х роках XI ст. У 1110 р. він взявся за написання нового літописного зводу, названого ним «Повість минулих літ», вершини свого творіння, найвидатнішого вітчизняного літопису серед збережених часом, написаного в 1113 р. До літопису увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його попередниками.

«Повість минулих літ» дійшла до нас у складі більш пізніших літописних зводів (XIV–XV ст.). Твір є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть н.е. і до 1110 р. Дослідники одноголосно вважають «Повість» видатною історико-літературною пам'яткою. Вона увібрала в себе не лише весь досвід історичної писемності попереднього часу, а й досягнення європейської думки, традиції візантійської культури.

Висока освіченість автора, його широка ерудиція, копітка праця з першоджерелами – великокнязівськими архівами, усними переказами феодалських родин, народними переказами і легендами дали змогу створити широке історичне полотно. Для літопису характерна глибина думки, філософських узагальнень, стрункість побудови історичної концепції. Заголовок Несторового літопису такий: «Це повість минулих літ, або звідки почалася Руська земля, хто в Києві перший став князювати і звідки Руська земля стала бути». В літописі мова йде про започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозванним. До літопису увійшли перекази про заснування Києм, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либіддю Києва, про воєнні походи на Царград, про смерть віщого Олега – від коня свого, помсту княгині Ольги древлянам за вбивство Ігоря, про подорож її до Царграда. Крім того літопис Нестора знайомить з важливими подіями церковної історії.

Історична заслуга літописця Нестора полягає в тому, що він створив другу, після Іларіона, концепцію осмислення давньоруської

історії, зробив спробу визначити місце Київської Русі в загальноісторичному процесі, в системі тодішнього світу, поставив питання про включення її історії у світову, ствердив прогресивну філософську ідею взаємозв'язку і взаємообумовленості історії всіх народів. У творі послідовно проводиться ідея збереження та захисту Руської землі, засуджуються міжкнязівські чвари.

«Повість минулих літ» сприймається не тільки як твір історичний, а й як твір високохудожній. Це ще одне свідчення обдарованості автора та його яскравої творчої індивідуальності. «Повість» переткана зворотами з живої народної мови, афоризмами, приказками: «коли вовк повадився до овець, то виносить усю отару», «смерть спільна всім», «мертві сорому не мають», «поки камінь почне плавати, а хміль тонути».

Деякі вчені, зокрема, такий відомий фахівець з давньої історії України, як М.Котляр, висловлюють певні сумніви щодо, того, чи був Нестор літописцем і автором «Повісті минулих літ».

Високого рівня досягло законодавство Київської Русі. Видатною пам'яткою юридичної літератури є «Руська правда» – збірник законів, складений у XI–XIII ст. на основі звичаєвого права східних слов'ян. Термін «правда» тут означає «закон». Це – перший відомий нам давньоруський юридичний кодекс, основне джерело пізнання суспільного ладу, держави і права Київської Русі. Він вражає розвинутою для свого часу правовою культурою. За характеристикою академіка Б.Грекова, «Руська правда» «є перлиною в історії руської культури». Оригінал «Руської правди» не зберігся. До наших днів дійшли численні її списки, складені у XI–XIII ст.

«Руська правда» в цілому репрезентує право українське. Вона відрізняється лагідністю покарань, не передбачала смертної кари за злочини. В цьому плані право Київської Русі було прогресивнішим порівняно з тогочасним західноєвропейським правом. Вбивство каралося гривнею, частина якої йшла князеві, а частина замість помсти – родині вбитого. Не знала «Руська правда» і тілесних покарань, за винятком кари для холопів за побиття вільної людини. Ця збірка законів князя Ярослава Мудрого та його наступників лягла в основу Литовського статуту і законодавства гетьманської доби.

Займався літературною діяльністю, був видатним мислителем і письменником, знав грецьку та англійську мови внук Ярослава Мудрого Володимир Всеволодович Мономах (1053–1125) – великий

князь київський в 1113–1125 рр. У 1117 р. відбулось укладання його знаменитого «Повчання дітям» – пам'ятки давньоруського письменства. В ньому даються настанови, як мудро правити і судити.

У «Повчанні» автор від імені князя Ярослава Мудрого звертається до своїх синів, закликає їх жити у мирі, злагоді та любові. «Якщо будете жити у ненависті та в роздорах, – говориться у посланні, – то самі загинете та загубите землю батьків і дідів своїх, придбану їх власною працею». Володимир Мономах наказує допомагати бідним, брати в опіку вдовиць і сиріт. Забороняє карати смертю: «Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати». Він повчає юних, щоб вони мали «душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє», зобов'язує їх «долу очі мати, а душу вгору», рекомендує дотримуватись трьох справ – покаяння, сліз і милостині. «Тож, Бога ради, – радить князь, – не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони».

Автором багатьох церковно-полемічних і дидактичних творів був церковний діяч, оратор і письменник Климент Смолятич (? – після 1164 р.). В 1147 р. у Софійському соборі князем Ізяславом Мстиславичем він був висвячений без дозволу константинопольського патріарха київським митрополитом. Смолятич став другим після Іларіона митрополитом-русином (1147–1154). Він продовжував лінію Іларіона, був його наступником у боротьбі за незалежність Київської церкви від Візантії. Як зазначав академік Сергій Єфремов, Климент Смолятич був шанований серед сучасників «своєю освіченістю та розумом». Київський літопис XII ст. оспівував його як «книжника і філософа», якому не було рівних на Русі.

Справжнім шедевром, найвидатнішою пам'яткою оригінальної давньоруської художньої літератури є «Слово о полку Ігоревім», створене невідомим автором близько 1187 р. Знайшов цей твір в кінці XVIII ст. граф Мусін-Пушкін у Спасо-Ярославському монастирі в Росії й у 1800 р. видав.

За своїм художнім рівнем «Слово» не має аналогів у візантійській та європейській літературах. У ньому розповідається про один з трагічних епізодів боротьби з кочівниками – невдалий похід проти половців у 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича (1151–1201), його брата і синів. 13 травня 1185 р. Ігор Святославич зазнав нищівної поразки від половецьких ханів Ізи і Кончака, потрапив у полон та незабаром зумів утекти.

Твір відображає історичну дійсність Русі кінця XII ст. не буквально, як літописи, а в художній, узагальненій формі. В «Слові» вперше на Русі висловлена думка про виникнення держави на основі суспільного договору між князем і народом. Ідея твору – об'єднання всіх сил Руської землі для боротьби з ворогом. Звертаючись до князів, нащадків Ярослава Мудрого, автор «Слова» закликає їх «вкласти в піхви мечі», помиритися між собою.

Одне з найкращих місць «Слова» – плач Ярославни, дружини князя Ігоря, дочки галицького князя Ярослава Осмомисла. Дізнавшись про поразку руського війська і про те, що Ігор потрапив у полон до половців, Ярославна йде на міську стіну і плачучи закликає вітер, Дніпро і Сонце допомогти Ігореві, визволити його з важкого й ганебного полону. Образ Ярославни, що є одним з найпоетичніших жіночих образів світового письменства, давно став уособленням любові та відданості.

«Автор, – писав С. Єфремов, – знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічні струни, жадні на всяку, справжню красу – і твір його не спопелів від часу... Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх головою розуміє, але й серцем відчуває – стає перед нами на повен зріст і доповнює величну постань оригінального поета».

Одним з нових видів літератури на Русі були життя святих (агіографія). У цих релігійно-біографічних творах розповідалось про життя мучеників, аскетів, церковних і державних діячів, оголошених церквою святими: Іоанна Златоуста, Афанасія Олександрійського, князів Бориса і Гліба, вбитих своїм братом Святополком, засновника Києво-Печерського монастиря Антонія Печерського.

Визначним твором агіографічної літератури є «Києво-Печерський патерик». Він складений в 1215–1230 рр. ченцями Києво-Печерського монастиря і містить багато літературних творів. До збірника ввійшли життя святих, повчання, різні оповідання, легенди. Казково-фантастичний світ «Патерика» поєднаний з історією Києво-Печерського монастиря і його перших подвижників, реальним життям ченців, з відомостями про їхнє життя, діяльність. З «Патерика» дізнаємося, хто вступав у монастир, чим займалися в ньому ченці, які були взаємин і між ними та князем, які були монастирські маєтки, хто ними завідував, які чесноти чернечого життя вважалися найкращими. У ньому також описуються деякі історичні події: про взаємовідносини

князів, феодальні міжусобиці, торгівлю Києва з Галичем, Перемишлем, похід руських князів на половців.

Головна ідея твору – довести особливу святість Києво-Печерського монастиря, зокрема місця, на якому він заснований, підкреслити його велике значення як осередку давньої культури.

Серед тих, кого прославляв «Патерик», був монах монастиря Агапіт – перший відомий руський лікар, який помер 14 червня 1095 р. З його іменем зв'язують заснування в Києво-Печерському монастирі першої руської лікарні.

«Патерик» описує найвдаліші випадки лікування Агапітом. Коли у Чернігові захворів князь Володимир Мономах і лікування викликаного з Києва медика нічого не дало, князь покликав Агапіта: «Посылаєть мольбу к Иоану, игумену Печерскому, да понудить Агапіта прити до него». Агапіт вилікував князя Володимира, але від запропонованих Мономахом коштовностей відмовився: «Николи же и ни от кого же что взях, – ныне ли погублю мзду свою злата ради».

У «Патерику» зазначається, що Агапіт-лікар лікував не лише заможних людей, зокрема князів, а й простих, незаможних. Він зцілював запалення, шкірні хвороби, широко використовуючи при цьому відвари з трав і коріння. 1982 р. на фасаді Нікольської церкви на згадку про Агапіта встановлено бронзову дошку з його рельєфом.

Відомі імена і світських лікарів Іоанна Смереки, Петра Сиріанина, Февронії. Першою руською жінкою-лікарем була Євпраксія Мстиславівна (1108–1172), внучка Володимира Мономаха, автор трактату «Мазі».

Патріотизм і поетична чарівність «Києво-Печерського патерика» зробили його однією з найпопулярніших, найулюбленіших книг староукраїнської літератури протягом тривалого часу – аж до ХІХ ст. включно. Це стверджував М.С. Грушевський, зазначаючи, що «Патерик» і «Кобзар» – це були дві найпопулярніші українські книги. Вперше «Патерик» було надруковано в 1635 р. польською мовою, в 1661 р. – церковнослов'янською.

Розвиток літератури і взагалі письменства неможливий без піднесення та поширення освіти, книжності й збирання бібліотек. Київська Русь ще на початку ІІ тисячоліття була краєм небувало високої за тих часів письменності. Петербурзький історик Б.В.Сапунов встановив, що в Х–ХІІІ ст. на Русі було приблизно два проценти письменних. Для

порівняння: в значно пізніші часи – в епоху так званого «просвітницького абсолютизму» Катерини ІІ, за офіційними даними, з кожних восьмисот чоловік вчився в Російській імперії тільки один.

Археологічні дослідження спростовують необґрунтовані твердження про раптове виникнення писемності на Русі водночас із запровадженням у 988 р. християнства. Як переконливо довели С.Висоцький, Я.Боровський, М.Брайчевський, писемність на Русі мала свою давню традицію. Вона простяглася від ідеографічних знаків епохи бронзового віку (зрубна культура) та сарматів, через використання грецьких і латинських літер у черняхівську епоху до докириличного письма, що виникло на основі грецького з доданням власних спеціальних знаків. Про те, що писемність знали на Русі ще за язичницьких часів, свідчать літописні дані про підписання Візантією договорів з русами у 911 і 944 рр. грецькою та руською мовами. Є також знахідки берестяних грамот та графіті – написів на стінах архітектурних будов і ремісничих виробках.

Цілу книгу написів на стінах Софії Київської, надряпаних її парафіянами в період Київської Русі, відкрив і опублікував С.О.Висоцький¹. Серед написів є і просто імена або короткі оповіщення типу «Писав Данило», є і намальована корова з написом «Муу, муу». Є й графіті, які доповнюють літописну інформацію: «4 роки княжив Святослав», «В рік 6560 3 березня розгримілося в 9 годин удень, було ж це на святого мученика Євтропія», «Місяця декембрия в 4 сотворили мир на Желяні: Святополк Володимир і Олег», «Господи, поможи рабі своїй Олисаві Святополчій матері, руській княгині».

Тільки після запровадження християнства на Русі поширюється нова писемність, абетка якої була складена болгарськими просвітителями Кирилом та Мефодієм і названа за іменем одного з них «кирилицею». Вона являла собою південнослов'янський мовний діалект, зрозумілий і східному слов'янству, що й стало головною передумовою її поширення на українських землях. Кирилицею написані всі відомі твори ХІ і наступних століть: «Остромирове Євангеліє», Ізборники 1073 і 1076 рр. «Слово про закон і благодать», «Мстиславове Євангеліє», «Повість минулих літ» та ін.

¹ Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966.

У X–XII ст. писемність переростає в освіту. Перша літописна згадка про заснування школи на Русі відноситься до 988 р. З метою підготовки кадрів священнослужителів князі Володимир і Ярослав при церквах у Києві й Новгороді заснували школи. Для дітей «нарочитої чаді», тобто знаті, князь Володимир розпорядився збудувати школу на Старокиївській горі, поруч з Десятинною церквою. Школи відкрилися також у Чернігові, Переяславі-Залеському, Луцьку, Холмі, Овручі. У них вивчали письмо, читання, арифметику, іноземні мови, риторику, навчали співу, давали деякі відомості про поетику, а також з географії, історії. Ярослав Мудрий організував школи в Новгороді, де навчалося триста дітей. Крім початкової освіти було й «навчання книжне», що передбачало вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики. Навчання велося церковно-слов'янською мовою.

Київську Русь називали «книжною країною». Тут книгу любили і цінували, вважали її «восьмим дивом світу». «Солодкий є медяний сік і цукор, але солодший від обох є книжний розум» – повчає книжник XII ст.

Великим шанувальником книг був Ярослав Мудрий. У «Повісті минулих літ» читаємо: «Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаться плодами глибокої мудрості... Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві святої Софії, яку сам збудував».

Далі літописець у своєму творі прекрасний гімн книзі й книжній мудрості: – «Великою бо буває користь від навчання книжного; книги наставляють і навчають нас шляхові каяття, бо мудрість осягаємо і поміркованість у словах книжних. Це – ріки, що напоюють весь світ, це – джерела мудрості, адже в книгах же невимірна глибина: ними ми втішаємося у журбі... Якщо старанно пошукати у книжках мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї». Ця похвала мудрості вписана до «Повісті минулих літ» після розповіді про культурно-освітню діяльність Ярослава Володимировича.

Книгами Софійської бібліотеки послуговувався, мабуть, автор «Повісті минулих літ» Нестор-літописець. Йому належать слова: «Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, – так і тут: батько всього цього Володимир,

він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлюємо серцем книжну науку... Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами».

Отже літопис 1037 р. згадує про бібліотеку або, правильніше, книгосховище в Софії Київській. Історики вважають, що це була перша відома на Русі вітчизняна бібліотека і книги в ній належали особисто Ярославу Мудрому. За свідченням літопису бібліотека налічувала близько тисячі томів. Це свідчить про нагромадження в той час значної кількості книг.

Досі не пощастило знайти Ярославову книгозбірню. Частина вчених припускає, що вона загинула у вогні пожеж під час монголотатарської навали на Київ у грудні 1240 року. Інші думають, що ця бібліотека по смерті Ярослава розпорошилась по різних монастирських і церковних книжкових зібраннях.

Крім книгосховища при Софійському соборі, дещо пізніше виникла бібліотека при Києво-Печерському монастирі. До її складу ввійшло багато книг, зібраних Миколою Святошею – одним з ченців монастиря, колишнім чернігівським князем, правнуком Ярослава Мудрого.

На потребу суспільного й духовного життя склалася когорта київських книжників – переписувачів, перекладачів упорядників та авторів оригінальних праць. Серед них широко знамениті є імена Феодосія Печорського, літописців Никона (?–1088), славетного Нестора, ігумена Видубицького монастиря Сильвестра (?–1123), єпископа Кирила Туровського (9.03.1130–1182), Якова Мниха, згадуваних вже Іларіона і Климента Смолятича.

Чимало освічених осіб було серед князів. Це – Ярослав Володимирович, прозваний за свій державний розум і освіченість, любов до книжок і науки Мудрим. Син Ярослава Всеволод володів п'ятьма іноземними мовами! З ім'ям Ярослава пов'язаний зеніт розквіту давньоруської культури писемності й наукових знань. Талановитий державний діяч, він доклав зусиль до створення першого писемного зведення законів – «Руської правди».

Згідно з літописом, Ярослав помер у віці 76 років і похований, як і його внук Володимир Мономах, у Софійському соборі. Його останки збереглися до наших днів і досліджені вченими – антропологами. Погруддя Я.Мудрого усередині собору виконане скульптором М.М.Герасимовим, по суті, «з натури»: до наших днів у мармуровому

саркофазі, який стоїть в одній з бічних апсид Софійського собору, збереглися кістяк і череп Ярослава.

Україна шанує пам'ять свого видатного державного і культурного діяча. Зі сцен театрів не сходять драма Івана Кочерги «Ярослав Мудрий». Є опера Григорія Майбороди тієї ж назви і фільм «Ярославна, королева Франції». Він цілком заслужив на цю шану, «багато поту утерши за Руську землю», як влучно висловився літописець Нестор.

Добру освіту одержала і дочка Ганна Ярославна, одружена з французьким королем Генріхом I Капетінгом. Її підписи стоять на державних документах Франції. Дві інші дочки Ярослава – Єлизавета і Анастасія – були одружені відповідно з норвезьким королем Гаральдом Сміливим і угорським королем Андрієм I. Не дивно, що історики часто називають Ярослава «тестем Європи». Такі династичні шлюбні зв'язки зміцнювали зв'язки з латинським Заходом. Вони свідчили про могутність та високий міжнародний авторитет Київської Русі.

На Русі існувала багата усна народна творчість – фольклор: пісні, приказки, казки, байки, загадки, заклинання. До X ст. відноситься виникнення нового епічного жанру – героїчного билинного епосу, який став вершиною усної народної творчості.

Билини – це усні поетичні твори про минуле. В їх основі лежали реальні історичні події. В усній традиції билини дожили до XX ст.

Улюбленими героями билин часів Володимира Святославича були воїни-богатирі Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович. Найбільш популярний серед них Ілля Муромець – селянський син, узагальнений образ руського воїна, захисника держави від загарбників, переможця Солов'я-розбійника й Ідолища Поганого, героя-борця за справедливість, символ народного патріотизму. Цим героєм присвятив свій найвідоміший твір «Богатирі» видатний російський художник другої половини XIX – початку XX ст. Віктор Михайлович Васнецов. Цю картину він писав двадцять п'ять років.

В билинах згадується також велетень богатир Святогор. Він мав надприродну силу, яку перед смертю передав Іллі Муромцю. У переносному вживанні ім'я Святогор означає дуже сильну людину. Оспівано й іншого богатира Кирила Кожум'яку, який за часів князя Володимира Великого врятував Київ від ворожого нашестя, перемігши в борцівському поєдинку печенізького силача-велетня. Після

поразки свого борця печеніги, впевнені, що їхні боги відвернулися від них і на перемогу сподіватися марно, без бою відступили від обложеного Києва.

Популярний герой народного епосу, селянин-орач Микула Селянинович. В його образі оспівувалася велич селянської праці. Він з любов'ю й натхненням працює на землі, сіє й збирає хліб.

Епос східних слов'ян був просякнутий ідеями гуманізму, любові до батьківщини, почуттями дружби, милосердя, справедливості, вірності в коханні.

Словник термінів та понять теми

Апокрифи (від гр. «таємничий», «прихований») – релігійні твори з біблійними сюжетами, які не визнавалися церквою канонічними і були заборонені.

Апокрифічний – фальшивий, несправжній, малоімовірний.

Апокрифічні легенди – перекази про християнські світові уявлення. До східних слов'ян апокрифи прийшли в XI–XII ст. з Візантії та Болгарії разом з іншими різновидами християнської словесності.

Берестяні грамоти – давні тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою-писалом. За змістом – це короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, любовні послання, учнівські вправи.

Билини – народні епічні пісні періоду Київської Русі. Перші записи билин датовані початком XVII ст.

Глаголиця – одна із стародавніх слов'янських систем письма. Напевне, передувє кирилиці.

Графіті – стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на ремісничих виробках, стінах споруд.

Детинець – укріплена центральна частина стародавнього міста на Русі. З XIV ст. почала називатися Кремль.

Золоті ворота – головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджена в 1037 р. за Ярослава Мудрого. Назва походить від позолоченого купола

надбрамної церкви. Реставровані у 1982 р. до 1500-річчя Києва.

Ізборники – хрестоматії, книги, в яких списувалися матеріали, виїмки, витримки з інших, іноді й більших, творів.

Києво-Печерська лавра – православний чоловічий монастир, заснований у Києві 1051 р. Відіграла значну роль у розвитку української культури, була центром літописання, іконопису, книгодрукування. Друкарня лаврська функціонувала по 1922 рік.

Києво-Печерський патерик (від гр. «патер» – батько) – збірка творів про історію Києво-Печерського монастиря та його перших подвижників, яка була складена в першій третині XIII ст. (1215–1230).

Лавра (від гр. – вулиця) – назва великих православних чоловічих монастирів, підпорядкованих безпосередньо верхній церковній владі.

Літописання, літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Людвісарство – лиття з міді.

Оранта – один із іконографічних образів Богоматері, який склався у середні віки. Богородицю зображали на повний зріст з піднятими руками і повернутими від себе долонями. Оранта набула поширення в іконографії та живописі Візантії і Київської Русі.

Плінфа (від гр. «плінфос» – цеглина) – широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували в будівництві у Візантії та у X–XIII ст. в Київській Русі.

Різи – стародавнє словенське письмо, яке, за свідченнями письмових джерел, існувало ще в дохристиянську епоху.

«Руська правда» – перше писемне зведення законів Київської Русі XI–XII ст.

Скоморохи – мандруючі актори, співці, музиканти, іноді виступали і як акробати й дресирувальники.

«Слова» – твори церковно-повчального характеру часів Київської Русі. Сюжетом для їх написання могла служити історична подія, злободенна суспільна проблема, постановка моральної теми.

Станкове мистецтво – термін, яким визначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер; у живопису – картина, в скульптурі – статуя, погруддя. У добу Київської Русі – це ікони.

Стило (по-давньоруськи – писало) – спеціальний інструмент, за допомогою якого на берестяних грамотах видавлювали тексти.

Фреска (від італ. «фреско» – свіжий, сирий) – художнє зображення, що зроблене водяними фарбами на вогкій штукатурці.

Храмова архітектура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

Питання до самоконтролю

1. В чому полягав зв'язок культури Київської Русі та культури античності?
2. Який був культурний зв'язок Київської Русі з Візантією та іншими сусідніми країнами?
3. Чому вважається, що киеворуська культура є якісно новим етапом в розвитку слов'янської культури?
4. Які заслуги перед українською культурою Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
5. Дати характеристики основних центрів давньоруської культури.
6. Чому монастирі стали осередками культурного і духовного життя?
7. Яка роль Києво-Печерської лаври у розвитку культури Київської Русі?
8. Чому християнізація стала рушієм нового культурного процесу?
9. Що таке «Руська правда»?
10. Яка ідея «Слова о полку Ігоревім»?
11. Що таке графіті?
12. Який зв'язок культурної спадщини Київської Русі і сучасності?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Князь, при якому культура Київської Русі досягла найвищого розквіту:

- а) Володимир Великий;
- б) Ярослав Мудрий;
- в) Володимир Мономах.

2. Герой народного епосу, реальна історична особа:

- а) Ілля Муромець;
- б) Добриня Никитич;
- в) Альопа Попович.

3. Правильно розташуйте прізвиська:

- а) відомий мандрівник, географ XI ст.;
- б) давньоруський художник;
- в) письменник-публіцист XI ст., перший митрополит з руських;
- г) видатний літописець, батько вітчизняної історії;
- д) співець, виконавець билин та переказів XI ст., якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім»;
- е) скульптор, який зробив погруддя Я.Мудрого;
- є) автор опери «Ярослав Мудрий»;
- ж) автор драми «Ярослав Мудрий».

Іван Кочерга, М.М.Герасимов, Адам Бремєнський, Нестор, Григорій Майборода, Боян, Алдіій, Іларіон.

4. Правильно розташуйте дати:

- а) заснування Києво-Печерського монастиря;
- б) побудова Софії Київської;
- в) написання «Слова о полку Ігоревім»;
- г) побудова Успенського собору Києво-Печерської лаври;
- д) написання «Повісті минулих літ»;
- е) побудова Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври;
- є) заснування міста Житомира;
- ж) побудова церкви Василя в Овручі;
- з) зруйнування Десятинної церкви;
- и) запровадження на Русі християнства.

1108 рік, 988 рік, 884 рік, 1051 рік, 1190 рік, 1037 рік, 1089 рік, 1240 рік, 1113 рік, 1187 рік.

Теми рефератів

1. Київська Русь – якісно новий етап у розвитку слов'янської культури.
2. Культура і релігія дохристиянської Русі.
3. Перша релігійна реформа Володимира, її значення.
4. Запровадження християнства і його вплив на розвиток культури.
5. Культура Київської Русі та античність.
6. Культура Київської Русі і Візантія.
7. Матеріальна культура Київської Русі.
8. Визначні архітектурні пам'ятники Київської Русі.
9. Основні центри давньоруської культури.
10. Літописання і література Київської Русі.
11. Музична і співоча культура.
12. Усна народна творчість.
13. Монастирі – осередки культурного і духовного життя.
14. Визначні культурно-освітні діячі Київської Русі.
15. Виникнення слов'янської писемності.
16. Культура Київської Русі періоду феодального роздрібнення.
17. Культура Галицько-Волинського князівства.
18. Культурні зв'язки Київської Русі з сусідніми країнами.
19. Культурна спадщина Київської Русі і сучасність.

Лекція 14

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

- Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури.
- Розвиток освіти і наукових знань.
- Братські школи.
- Меценатство.
- Україна і західноєвропейські культурні впливи.
- Полемічна література.
- Книгодрукування.

У другій половині XIV ст. більша частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. Україна об'єдналася з Литвою в одній державі як рівна з рівною. Самі литовці називали її Велике князівство Литовське Руське і Жемантійське. Це найповніше відповідало національному та територіальному складу нової держави. Українські, білоруські та частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства.

Населення українських земель не чинило опору литовським князям. Останні дотримувалися на захоплених землях правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Місцеві руські феодали зберегли свої володіння. Самі землі – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля – залишились автономними.

Руська (українська) мова була визнана офіційною. Нею писалися законодавчі акти, розпорядження, судові присуди листи до українських магнатів, що стосувалися місцевих справ. У збірнику законів 1565 р. було записано, що «писарь меський по-руськи маєть літерами і словами руськими всі листи і позови писати». Руська мова існувала у двох варіантах – північному (білоруському) і південному (українському).

Розширюється сфера застосування української мови. В 1556–1561 рр. у Пересопницькому православному монастирі на Волині Михайлом Василевичем із Сянока на замовлення княгині Анастасії Гольшанської-Заславської було зроблено перший з відомих донині перекладів текстів Євангелія з болгарської на розмовну українську мову. У рукопису Пересопницького Євангелія чітко виявлені фонетичні, граматичні, лексичні риси живої народної української мови XVI ст. Ця найдосконаліша рукописна книга – величне творіння, унікальна пам'ятка української культури, національна святиня України, результат багаторічної подвижницької праці.

За багатством графічного оздоблення Пересопницьке Євангеліє посідає перше місце серед східнослов'янських рукописів. Текст написаний на пергаменті каліграфічним напівуставом. В оформленні використані ренесансні орнаментальні мотиви й композиції. Це засвідчує обізнаність художника із західноєвропейськими мистецькими традиціями. Декор Євангелія відображає природу України. Гарно виконані мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки, Матвія й Марка. Наявні розкішні заставки, кінцівки, ініціали. Євангеліє оправлене у дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом.

Єдиний примірник рукопису, страхова цінність якого становить 6,5 млн. доларів, зберігається у Національній науковій бібліотеці ім. В.Вернадського Національної Академії наук України. З часу проголошення державної незалежності України в 1991 р. Пересопницьке Євангеліє стало відомим чи не кожному її національно свідомому громадянину. Адже, поклавши руку на цю безцінну найдавнішу письмову пам'ятку духовної культури і мови українського народу, привселюдно присягали на вірність народу й Україні президенти Леонід Кравчук, Леонід Кучма та Віктор Ющенко.

Зберегла свої позиції в Литовському князівстві православна церква. Українські землі під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті. Володарі Литви виявляли толерантність щодо різних конфесій.

Деяка інша ситуація склалася на руських землях Польського королівства. Тут позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоча й тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку.

Ознакою цього було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва. Але останній Ягеллон – польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август – в 1563 р. зрівняв у правах шляхту католицького і православного віросповідань. Цим задовольнялися станові інтелігенти останньої та закладалися підвалини унії 1569 р.

За рішеннями Люблінської унії 1569 р. українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Її вимоги були мінімальними. Вона виступала за збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві. Як зазначив американський дослідник Я.Пеленський, у 60–70-х рр. XVI ст. українська еліта практично не мала можливостей для маневрування: «Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту... Оцінюючи цей вибір з сучасної точки зору, необхідно визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI – на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-литовської держави».

Литва і Польща зближували Україну з Західною Європою, відкривали вікно на захід. Звідти йшли нові культурні впливи, зокрема латинізація. Ці впливи захопили, в першу чергу, верхи українського громадянства. Через Польщу Україна познайомилась з такими течіями в культурі Західної Європи, як гуманізм і реформація.

Зміцненню західноєвропейських культурних впливів сприяли й інші історичні події. Так, в 1389 р. після бою на Косовім полі Сербія відійшла під владу турків. У 1393 р. втратила політичну незалежність Болгарія. В 1453 р. під ударами турків перестала існувати Візантія. Усе це призвело до послаблення взаємин України з Візантією, Сербією та Болгарією і тим самим зменшило культурні впливи, що йшли з цих країн.

Західноєвропейські культурні впливи проникали в Україну через тих українських інтелектуалів, які здобували освіту в Італії та інших європейських країнах. Багато з них ставало вчителями, поетами, визначними громадськими й політичними діячами. Через це студентство українці прилучалися до загальноєвропейського культурного процесу, розвитку науки й освіти. У Паризькому університеті в 1353 р. підвищували освіту магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», вчився у 1369 р. Іван «з Рутенії», у 1397 р. – Герман Вілевич «рутенської нації з Києва». З XV ст. при університетах в Празі (заснований 7 квітня 1348 р.) і в Кракові (виник у 1364 р.) існували спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України. Тільки в одному Краківському університеті в 1510–1560 рр. дістали освіту 352, а протягом XV–XVI ст. – 800 вихідців з України. У списках студентів Краківського університету знайдено понад 30 імен уродженців Дрогобича та 70 – із Самбора. При Кардовому університеті у Празі був створений спеціальний «литовський колегіум», де навчалися литовці, українці, білоруси. Студенти з України вчилися також у Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах.

У списках студентів університетів у Лейпцігу і Віттенберзі українці зустрічаються вже у 1498–1534 рр., у Кенігсбергу – від 1544 р. Спеціальний підрахунок студентів-українців, які навчалися в університетах та інших навчальних закладах Німеччини в другій половині XVII–XVIII ст., становить близько 450 осіб. У Кенігсберзькому університеті Альбертіна з кінця XVI ст. до кінця XVIII ст. навчалися 250 українських студентів¹.

Частина українських студентів залишалася працювати в Західній Європі. Деякі з них стали видатними представниками західноєвропейської гуманістичної культури.

Ученим європейського масштабу, проповідником гуманістичних ідей і нових досягнень науки був Юрій Котермак (близько 1450–1494 рр.), більш відомий світові як Юрій Дрогобич. Народився він у сім'ї дрогобицького міщанина Михайла Доната Котермака. За тодішнім звичаєм Юрій обирає собі нове прізвище – Георгій Дрогобич

¹ *Потульницький Володимир*. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII–XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 6–7.

де Русія, що означає власне Георгій Дрогобицький з Русі, бо земля, на якій знаходилось рідне місто Юрія, звалася тоді Червоною Руссю.

Писемна біографія Юрія починається у 1469 р., коли прізвище юнака з'явилося у списках студентів Ягеллонського університету в Кракові. Як незаможний вступник він вніс лише один грош. Виявляючи надзвичайну наполегливість, через рік став бакалавром, а в 1473 р. склав іспити на ступінь магістра наук. Однак отримані знання його не задовольняють, і Ю.Дрогобич вирушає до Італії. З 1473 р. вчиться в найславетнішому тоді в Європі Болонському університеті, заснованому в 1119 р.

Студент Джоржо де Леополі – Юрій (Георгій) з Дрогобича – ґрунтовно вивчає астрономію та медицину, досить швидко здобуває найвищі наукові звання. У 1478 р. отримує ступінь доктора філософії, стає професором. Протягом 1478–1482 рр. читав лекції з астрономії в Болонському університеті, а в 1481–1482 рр. перебував на посаді ректора цього університету. У 1482 р. йому присвоюють звання доктора медицини – першому серед вихідців з України. Він першим з українців почав робити розтин людського тіла, щоб відкрити причини хвороб і віднайти засоби їх лікування, практикував як лікар. За великий внесок у національну культуру дістав титул довічного громадянина Болоньї.

Ю.Дрогобич є автором першої друкованої книжки, виданої українцем за кордоном. Ця книга під назвою «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї» вийшла у Римі латинською мовою 7 лютого 1483 р. і відома лише в двох примірниках. Вона належить до найдавніших, «колискових» книг людства. Книга невелика, всього 10 непрономерованих аркушів формату 13x18,5 см, по 41 рядку тексту на сторінках.

Крім астрології, книга подає окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії. Зокрема, в ній зроблено спробу визначити географічні координати Москви, Вільно (Вільнюса), Кафи (Феодосії), Львова, Дрогобича. Це є перші відомості про Україну в друкованому виданні. Дрогобич розрахував рух небесних світил і передбачив два сонячних затемнення з точністю до хвилини. Прогнозуючи небезпеку епідемій та пошестей в Італії, Ю.Дрогобич зауважує, що вона може мати значні наслідки, якщо «не буде належного

забезпечення міст». Книга написана на високому науковому рівні і свідчить про глибокі та різноманітні знання автора.

Відомо, що у 1488 р. Ю.Дрогобич знову переїхав до Краківського університету і почав читати лекції з астрономії, медицини, теорії мистецтв. Дехто з дослідників стверджує, що майбутній польський вчений Міколай Копернік – автор вчення про геліоцентричну систему, тобто про те, що центром нашої планетної системи є Сонце – Геліос – а не Земля, слухав лекції професора «вільних мистецтв» Ю.Дрогобича, бо саме на цьому факультеті почав вчитися з осені 1491 р.

Ю.Дрогобича можна порівняти з великим землепроходцем Х.Колумбом. Колумб відкрив Америку, Ю.Дрогобич проклав для українців, всіх слов'ян шляхи в науку. Це – Колумб науки української, великий син України.

Серед гуманістів українського походження яскравою постаттю був Павло Процелер (Русин) (1470–1517). Він походить з міста Кросна (нині воєводство Польщі). Ця територія тоді була заселена лемками. П.Русин навчався у Краківському та Грейсвальдському (Німеччина) університетах, деякий час працював у Німеччині та Угорщині. Він викладав римську літературу в Краківському університеті, очолював там поетичний гурток молоді. Свої вірші писав латинською мовою. Політичним здобутком новолатинської поезії XVI ст. була віршова збірка «Пісні Павла Русина з Кросна» (1509).

П.Русин своєю діяльністю помітно вплинув на формування плеяди відомих латиномовних поетів Польщі. На думку польських істориків літератури. П.Русин становить цілу епоху в історії польсько-латинської поезії. Він був першим гуманістичним поетом в українській літературі і одночасно основоположником гуманістичної латинської поезії в Польському королівстві. Характерно, що, перебуваючи за межами України, П.Русин завжди підкреслював своє русинське походження, пропагуючи тим самим інтелектуальну силу свого народу, звеличуючи свою Батьківщину в очах європейської громадськості.

У багатьох європейських країнах добре знали праці з філософії, публіцистичні твори й промови священика-гуманіста Станіслава Оріховського (1513–1566), уродженця с. Оріхівців Перемишлянської округи Руського воєводства. Він вчився в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському й Болонському університетах. Більшу частину життя прожив в Італії, але слава про нього поширилася по всій Європі. Відзначаються художньою досконалістю і можуть

бути віднесені до блискучих зразків української полемічної літератури прозові та публіцистичні твори С.Оріховського «Про турецьку загрозу слово...» (1543–1544), «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548 рр.), «Хрещення в русинів», памфлет «Розрив з Римом». С.Оріховський одним із перших серед представників європейської політичної думки заперечив божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, відстоював невтручання церкви у державні справи.

С.Оріховського вважали неперевершеним оратором і прозвали українським Демосфеном і сучасним Цицероном. Особливо прославився він своїми промовами проти турецько-татарської агресії. Переважна більшість вчених вважає саме С.Оріховського засновником полемічної літератури. У полеміці з католицьким теологом Яном Сакраном з Освенціма він став на захист православної віри. С.Оріховський пишався своїм «рутенським» походженням і завжди підкреслював це у виступах.

Звичайно, західноєвропейські культурні впливи в литовсько-польську добу більше зачіпали західноукраїнський регіон. Тут в останній чверті XVI ст. склались два яскраво виражені культурні центри – міста Острог* і Львів. Вони були попереду в культурному поступі України. В Острозі, як писав сучасник, «православ'є наше почало сяяти, мов сонце, будівничі церкви божої почали показуватися, книги друковані почали множитися».

З Острогом зв'язана діяльність великого українського патріота, активного захисника православ'я, київського воєводи Василя Костянтиновича Острозького (1526–13.02.1608). Він вживав ім'я Костянтин, мабуть, на знак пошани до свого батька, славетного полководця Костянтина Івановича Острозького – великого гетьмана литовського, переможця московських військ під Оршею (1514), мецената Києво-Печерської лаври. Панегіристи прямо писали, що ім'я Костянтин мало також засвідчити намір українського князя бути опікуном, оборонцем і охоронцем інтересів християнської церкви, яку колись утверджував імператор Константан Великий, і працювати для поширення християнського вчення через писемність та освіту – подібно до Константина-Кирила Філософа.

* Острог, тобто простір у вигляді гострого кута між двома річками на Волині, згадується літописцями з початку XI ст.

Князь Костянтин-Василь Острозький був найвпливовішим зпоміж тогочасних українських магнатів, загально визнаним «начальником у православ'ї», меценатом, культурним діячем. Польський король Стефан Баторій прилюдно назвав його «верховним охоронцем і захисником православної церкви в Західній Русі». Острозький був прихильником культурно-релігійної автономії українського і білоруського народів, протегував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. Він заснував у місті Острозі, що належало йому, гурток письменників, школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школу та друкарню в Острозі (1576).

В Острозькій слов'яно-греко-латинській школі вищого типу зібрались кращі наукові сили України. В ній викладалися так звані «сім вільних мистецтв»: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія. Сама школа була живим запереченням запевнень противників українства, що нібито на основі церковно-слов'янщини і східної традиції немислимі ніяка наука і взагалі освіта. Сучасники називали її «тримовним ліцеєм» чи «тримовною гімназією», бо навчання велось трьома мовами: грецькою, латинською та українською (слов'янською), а ще «греко-слов'янською Академією». Вона вважається першою науковою установою України, першим українським навчальним закладом європейського типу. Це було виявом західної орієнтації, незвичайної для східного християнства. Протягом 60 років (1576–1636) в школі навчалось 500 осіб.

Складовими частинами Острозького освітнього осередку, поруч зі школою, стали гурток вчених-богословів та філологів і при ньому друкарня. Найвизначнішим представником Острозького літературно-наукового гуртка, першим ректором школи був Герасим Данилович Смо-рицький (?–1594), син відомого своєю літературно-книжною працею дяка-переписувача книг Данила зі Смотрича. Г.Смотрицького запросив до Острога для підготовки до друку Біблії К.Острозький.

Вихованцем Острозької школи, сином Герасима був Мелетій (світське ім'я Максим) Смотрицький (1577–27.12.1633). Народився Мелетій у подільському селі Смотрич (нині смт. Дунаєвського району Хмельницької області), в спадковому маєтку батька. Згодом родина переїхала на Волинь, до Острога. Його вчителями були батько, а також один з найосвіченіших організаторів навчання в Острозькій школі, випускник Падуанського університету в Італії грек Кирило

Лукаріс (народився 1572 р.), який після смерті Герасима став ректором, а згодом, в 1601 р. – патріархом Олександрійським, а в 1621 р. – Константинопольським (повішений турками 27 липня 1638 р.).

Баркулабівський літопис (кінець XVI ст.) свідчить, що В.К.Острозький послав М.Смотрицького у Віденську академію для освоєння філософських наук. Через декілька років він продовжує освіту в Лейпцігському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому університетах і стає одним з найосвіченіших людей України.

Розквіт діяльності М.Смотрицького припадає на першу чверть XVII ст. Він був всебічно обдарованою людиною: педагог, перекладач, письменник-полеміст, церковно-політичний діяч. Але найбільше прославився М.Смотрицький як автор єдиного на той час посібника з мови – «Грамматика словенския...», виданого у 1619 р. друкарнею Віденського братства в м. Єв'ю (тепер Вевіс, Литва). Його поява тісно пов'язана з культурно-національним рухом на українських та білоруських землях кінця XVI – початку XVII ст. В основі цього руху було збереження культурних традицій, зокрема церковно-слов'янської мови як мови освіти, науки, літератури.

Запеклий єзуїт Петро Скарга (1536–1612) писав: «Є тільки дві мови – грецька і латинська, які поширили віру в усьому світі, окрім цих мов немає інших, які могли б бути придатними для науки. Ще не було на світі академій або колегій, де б філософія, богослов'я, логіка та інші вільні науки викладалися слов'янською мовою. Зі слов'янською мовою неможливо зробитися вченим. Та що це за мова, якої тепер ніхто не розуміє і не розуміє написаного на ній? На ній немає ні граматики, ні риторики і бути не може. Самі православні священники не розуміють тепер цієї мови і запитують пояснення польською мовою. Завдяки слов'янській мові в православних немає інших шкіл, крім тільки самих елементарних для навчання читання, цим і обмежується їх наука. Звідси загальне нещасття і хибність думок»¹.

Мелегій Смотрицький довів життєвість слов'янської мови. Грамматика, яку він написав, мала довге життя. Протягом кількох століть вона була основним підручником для українського, російського і білоруського народів. У 1648 і 1721 рр. її перевидавали в Росії. Вона

була перекладена на всі слов'янські мови. Нею користувалися у південнослов'янських країнах, а також у Молдавії та Румунії. Михайло Ломоносов говорив про цю граматику як про «ворота своєї вченості». В Росії грамматика М.Смотрицького стала основою філологічних знань аж до 1755 р., тобто до «Російської граматики» Ломоносова, на яку справила значний вплив. Термінологією граматики М.Смотрицького й досі користуються російські лінгвісти: гласная, согласная, ударение, слог, точка, многоточие, запятая, предлог, союз, междометие, глагол, существительное, склонение, спряжение.

Національно-культурному піднесенню України кінця XVI – початку XVII ст. сприяла не тільки діяльність окремих історичних діячів, князя К.К.Острозького, наприклад. Велика заслуга в цьому колективних органів – братств. Це – національно-релігійні та громадсько-культурні організації, які почали виникати в кінці XVI ст. В умовах наступу Речі Посполитої на українські землі братства відстоювали права українського народу, стали на захист його віри, насаджували освіту, організували і підтримували школи, готували письменників, філософів, риториків, учителів, оберігали пам'ятники історії, культури, цінні книги, літописи, допомагали бідним, удовам, сиротам, старим, піклувалися про нужденних членів братства, викупляли бранців з татаро-турецької неволі, брали участь у похоронах братчиків. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертвування православних шляхтичів, церковників і міщан. У братствах виявилась національна свідомість українського народу.

Одним з перших і найбільш організованих братств було Львівське ставропігійне братство (Успенське ставропігійне братство у Львові), яке організаційно оформилося протягом 1585–1586 рр. За правом ставропігії відбувалося звільнення братств східними патріархами з-під влади місцевих єпископів і взяття їх (братств) під патріарший догляд. По суті, рух братств виконував ту ж саму роль, яку на заході виконувала реформація: церковні власті опинялися під фактичним контролем міської громадськості.

Значний внесок зробило Львівське братство у розквіт українського шкільництва. Воно виступило засновником Львівської братської школи, відкритої наприкінці 1585 р. Хоча навчальні заклади існували й до цього, але з появою братських шкіл підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям.

¹ Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К., 1993. – С. 185.

Львівська братська школа мала елементи вищої освіти. В ній викладали провідні українські вчені: Іван (чернече ім'я Іов) Матвійович Борецький (?–12.03.1631), Памва Беринда (50–70-ті рр. XVI ст. – 1632 р.), Ставровецький Кирило Транквіліон (?–1646). Перші два і вчили в ній. Ректор школи грек Арсеній склав підручник грецької та книжноукраїнської мови і віршознавства. Називався підручник «Адельфотес» (по-грецьки – братство). Цей підручник служив вступом до вивчення інших наук: діалектики, риторики, музики, арифметики, геометрії, астрономії, медицини та богослов'я.

Основоположним принципом в освітній діяльності братств стала теза, що з науки «все добре приходить», а занедбання її викликає «не-ряд і все зло». Братські школи були загальнодоступними, в них навчалися на кошти братств сироти, діти вбогих батьків. Більш заможні вносили гроші в залежності від своїх можливостей. Хоч Львівська братська школа і називалася греко-слов'янською, але навчання у ній зводилося, за тодішнім виразом, до «українських студій», що визначало її національно-освітній характер. У Львівській братській школі вивчалася також латинська мова, знання якої давало змогу учням знайомитися з досягненнями західноєвропейської науки та літератури.

Педагогічні принципи братських шкіл ґрунтувалися на гуманістичних засадах. Статут Львівської братської школи «Порядок шкільний» (1586), який було покладено в основу діяльності всіх братських шкіл, проголошував цінність людської особистості незалежно від походження чи багатства. На почесних перших лавах у школі рекомендувалося садовити найкращих учнів, – «навіть коли б вони були дуже вбогі». Обмежувалося застосування тілесних покарань. Повага до людської гідності, яка виховувалася у стінах братських шкіл, сприяла формуванню громадсько активної людини, здатної відстоювати загальнонародні інтереси, що й засвідчила Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

«Порядок шкільний» визначав роль вчителя у системі народної освіти. Він повинен був бути зразком високоморальної поведінки. Вчитель мав бути «побожний, скромний, не гнівливий, несрамслов..., не прихильник ересі, а підмога благочестя». Виховувати учнів вчитель мав таким чином, щоб він «не залишався винен ні за одного (учня) Богу Вседержителєві і перед батьком їх, і йому самому». Для вчителя всі учні – і бідні, і багаті – повинні були бути рівними.

Після короткого періоду піднесення (кінець XVI – початок XVII ст.) Львівська братська школа поступово опустилася до рівня початкового шкільного закладу. Це зумовлювалося посиленням переслідувань української культури польською адміністрацією та католицькою церквою.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братські школи діяли в багатьох містах України. Крім Львова, вони були засновані у Луцьку, Галичі, Рогатині, Стрию, Перемишлі, Городку, Комарні, Кременці та інших містах. Всі вони будувалися за принципами Львівської братської школи, яка надсилала їм свій статут, допомагала навчальними посібниками, а іноді й вчительськими кадрами.

В кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні почали виникати єзуїтські школи*. Перша з них була створена в Ярославі (1575), де навчався Богдан Хмельницький, потім у Львові і Луцьку (1608), Києві (1615), Кам'янці-Подільському та Острозі (1624), Ужгороді (1646), в інших містах.

Мета єзуїтів полягала в тому, щоб зміцнити позиції католицизму, активізувати його експансію на Схід шляхом ідеологічного впливу на маси за допомогою шкільної освіти. Навчання в єзуїтських школах тривало п'ять років і велося латинською мовою. Випускники цих шкіл вміли вести дискусії з протестантами і православними, привертати їх у лоно католицької церкви.

Значний вплив на стан освіти не лише в польських землях, а й в українських та білоруських, мала Замостська академія. Її заснував у 1595 р. в Замості польський магнат Ян Замойський. У її відкритті активну участь брав українець за походженням, відомий польський поет Шимон Шимонович, який прославляв «рідний Львів від Константинополя до Амстердама». Тут навчалися видатні українські релігійні та культурні діячі: Касіян Сакович, Ісайя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косів, Йосиф Кононович-Горбацький.

У першій третині XVII ст. як культурний центр України відновлюється Київ. У 1615 р. на кошти шляхтянки з Луцька, дружини мазирського маршалка Стефана Лозки Єлизавети (Галшки) Гулевичівни (1575–1642), яка у 1606 р. переїхала до Києва, було засноване на Подолі Київське Богоявленське братство – найбільш масове з усіх українських братств. Воно об'єднало кращих представників української

* Орден єзуїтів розпочав свою діяльність в українських землях у 1568 р.

шляхти, духівництва, ремісників, купців. Гулевичівна – освічена, національно свідомо жінка, розробила програму і статут братства, пожертвувала для нього земельну ділянку («пляц на Подолі») і кошти для побудови школи, готелю для бідних і церкви. Робилося це з «любові й прив'язаності до українського народу».

Згодом Гулевичівна переїхала до Луцька, де брала участь у діяльності місцевого Хрестовоздвиженського братства, заснованого в 1617 р. Львівське, Київське та Луцьке братства відігравали найвизначнішу роль у релігійно-культурному русі, очоливши братський рух в Галичині, на Волині та в Подніпров'ї.

Найбільшою заслугою Київського братства, як культурного осередку, було заснування в 1615 р. Київської братської школи. Вона справила великий вплив на розвиток культури України. Її фундаторами були такі високоосвічені люди свого часу, видатні українські гуманісти і просвітителі, як Іов Борецький, Єлисей (світське ім'я Олександр) Хомович Плетенецький (1554–8.11.1624), Тарас Земка (1582–23.09.1632), Захарія Копистенський (?–1627). Про останнього писали, що він «муж учительний і достовірний в Божественних писаннях». Освятив школу єрусалимський патріарх Феофан.

Посаду ректора займали спочатку І.Борецький, який переїхав до Києва з Львова, а пізніше – М.Смотрицький, Касіян Сакович, Хома Євлевич. «Школи київські», як називався цей навчальний заклад, склалися з чотирьох «шкіл» (класів з окремим учителем у кожному): «фара» (початкова) і трьох «граматичних» (інфіма, граматика, синтаксима). Серед шкільних дисциплін виділялися старослов'янська, грецька і латинська мови, риторика, піїтика, філософія.

В цей період на перший план суспільного життя України виходить козацька верства, яка здійснила гуманістичний для свого часу акт – поставила зброю на охорону культури та освіти. Енергійний і талановитий гетьман реєстрових козаків, родом із Галичини, Петро Кононович Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) (?–1622) разом з усім двадцятитисячним Військом Запорізьким записався у 1620 р. до Київського братства. Він підтримував братство матеріально, брав участь у створенні його школи. Значна грошова сума була визначена ним і на Львівську братську школу. Підтримка з боку козацтва зміцнила позиції Київського братства, надала йому особливої сили й політичної ваги, перетворила його на могутній осередок національно-визвольного й культурного руху.

Уніатські єпископи писали у своєму меморандумі папі до Риму, що співробітництво між Київським братством і запорожцями на чолі з гетьманом Сагайдачним несе велику загрозу для католицизму.

За ініціативою П.Сагайдачного в Україні було відновлено православно церковну ієрархію, скасовану за умовами Берестейської церковної унії 1596 р. Він здобуває для неї визнання і правне становище. П.Сагайдачний забезпечив охорону єрусалимського патріарха Феофана, який 9 жовтня 1620 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, потай від польського уряду, висвятив у київські митрополити І.Борецького та, крім нього, ще шість єпископів на провінційні кафедри. Однак і після цього Борецький залишався ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря та, що найголовніше, вчителем Київської братської школи. Він був відомий своєю доброчинністю, вченістю й відданістю православної церкви. Його вважають першим гуманістом України.

За п'ять днів до своєї смерті в 1622 р. П.Сагайдачний в присутності київського митрополита І. Борецького і нового запорізького гетьмана Оліфера Голуба склав тестамент – заповіт. В ньому він заповідав своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні та благодійні цілі, зокрема 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам «на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учених».

Цьому легендарному отаманові – гетьману запорізьких козаків – український народ присвятив пісню «Ой, на горі та женці жнуть». В українській новій літературі з'явилися історичні романи й повісті, в яких відтворюється постать Петра Сагайдачного: «Сагайдачний» Данила Мордовця, «Ярошенко» Осина Маковея, «Людолови» Зінаїди Тулуб та інші.

Першим уславив гетьманові подвиги у боротьбі з турецькими нападниками Касіян Сакович (близько 1578–1647) – ієромонах, письменник-полеміст родом з-під Рави-Руської, вихованець Замостської єзуїтської академії, який пізніше перейшов в уніатство і переїхав до Кракова. Він у 1620–1624 рр. був ректором школи Київського братства. Його «Вірш нажалосний потреб... Петра Конашевича Сагайдачного...» (1622) став значним внеском в українську літературу. У ньому Сакович відтворив поховальну корогву гетьманові Сагайдачному. Цей вірш прочитали двадцять київських спудеїв, коли у квітні 1622 р. проводжали в останню путь славнозвісного полководця.

У першій третині XVII ст. за Києвом остаточно закріпилася роль провідного осередку національної культури. Тут гуртувалися найкращі інтелектуальні сили суспільства. Серед них багато було вихідців з Галичини. Михайло Грушевський характеризує цей наплив галичан як визначну подію. «Напевне, – писав він, – знаємо як галичан: Борецького, Копистенського, Зизанія, братів Бериндів; додати до них ще Касіяна Саковича, ректора братської школи в р. 1620–1624 і дещо пізнішого Кальнофойського. Було це перше «нашествіє галичан» на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також галичанина, заходилися культурними засобами Західної України відродити на Київській ґрунті загальне культурно-національне життя й привернути старій столиці України її давню національну і культурну роль її значення».

Кальнофойський Афанасій – монах Києво-Печерської лаври, церковний письменник другої чверті XVII ст. – був автором твору «Тератургим или чудеса, сотворившиися в самом святочудотворном монастыре Печерском киевском...» (1638), в якому містились епітафії панегіричного змісту культурним та церковним діячам: Феодосію Печорському, Захарії Копистенському, Єлисею Плетенецькому, Іову Борецькому, Тарасію Земці, Памві Беринді та ін.

Видатний культурний діяч України XVII ст. Петро Симеонович Могила (1596–11.01.1647) теж мав відношення до Галичини. Будучи нащадком молдавської княжої династії, спорідненої з українськими і польськими аристократичними родами, він здобув освіту у Львівській братській школі, після чого вчився за кордоном, у Парижі. Переїхавши до Києва, П.Могила в 1625 р. прийняв чернецький постриг, а в 1627 р. був обраний архимандритом Києво-Печерської лаври, замінивши на цій посаді Захарія Копистенського. Потім з 1633 р. став митрополитом київським і галицьким. Похований, як і Костянтин Острозький, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

П.Могила активно боровся з уніатством. У польського короля він добився визнання легалізації православної церкви в Україні, а також передачу їй уніатами деяких маєтків і культових споруд – Софійського собору, Києво-Видубицького монастиря.

Як вчений, П.Могила був автором ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологіон» (1636), «Требник», численних полемічних проповідей. У 1629 р. для української церкви він склав «Літургіон

або Служебник». У роботі над ним П.Могила користувався грецькими оригіналами та древніми руськими виданнями.

П.Могила був співавтором катехізісу «Православне ісповідання віри». В ньому подано основи віри православної церкви. Цей твір мав епохальне значення. Як основна богословська книга для всіх православних церков він був у 1643 р. затверджений патріархами східних християнських церков. «Православне ісповідання віри залишилося в Україні єдиним підручником у навчанні віри аж до XIX ст.

П.Могила стояв біля джерел вищої освіти в Україні. Він справедливо пов'язував занепад православ'я з недостатнім рівнем освіти в українських землях, вбачаючи можливість його піднесення «в заснуванні таких колегій, які по духу своєму були б строго православними, а в науковому відношенні не поступалися б найкращим колегіям західноєвропейським і польським».

Запросивши зі Львова до Києва на посади вчителів Ісайю Трофимовича-Козловського (?–15.03.1651) і Сильвестра Косіва, П.Могила восени 1631 р. заснував у лаврі школу – «гімназіон». Програма його наближалася до програм західноєвропейських колегій. Викладання в школі, що мала до ста учнів, велося польською та латинською мовами. Від цієї школи залишилася пам'ятка: панегірик П.Могили під назвою «Євхаристіон албо вдячність», підписаний 23 учнями.

За участю П.Могили 1 вересня 1632 р. відбулося об'єднання Лаврської з Київською братською школою і створено Київський колегіум з філіями у Вінниці (засновано в 1634 р., а в 1639 р. перенесено до Гощі), Кременці (1636). Колегіум дістав назву Києво-Могилянського. Від цього часу бере початок свого існування перший і тривалий час єдиний вищий навчальний заклад у східних слов'ян, гордість і слава України, знаменита Києво-Могилянська академія. Першим її ректором став Ісайя Трофимович-Козловський. Він також є першим українським доктором богослов'я, одним із авторів «Катехізісу» (1645).

Влада Речі Посполитої вороже поставилася до колегії в Києві. Король Владислав IV уже в 1633 р. наказав ліквідувати там «латинські школи», сейм у 1635 р. заборонив викладати філософію. Однак, всупереч урядовим заборонам, в колегіумі й далі викладали повний філософський курс, а також елементи теології. Остання як «цариця наук» в добу середньовіччя вважалася неодмінним атрибутом вищого навчального закладу.

Високо оцінюючи роль Петра Могили як фундатора першої вищої школи України, Михайло Грушевський писав: «Організована ним школа не пусто носила його ім'я і справді міцно трималась виробленого ним наукового і культурного плану. Її вихованці, що в перших стадіях своєї діяльності бували звичайно професорами цієї колегії, а далі займали різні, менші і більші церковні посади в українських і білоруських єпархіях, тримались даних ним взірців, як у вихованні молоді, так і в питаннях віри і в церковній політиці. Аж до останньої русифікації, проведеної наприкінці XVIII ст., київська академія, а з нею й східноукраїнське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною Могили, його духом. Відти величезне значення його в історії української культури, і незвичний пієтизм для його пам'яті й імені, що затримується навіть в XIX ст.»

Академія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ, до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством у подовж його історії. Вже П.Могила купував для академічної бібліотеки багато книг зарубіжних авторів і посилав вихованців свого закладу для вдосконалення знань за кордон. За спостереженнями Дмитра Чижевського, найбільше посланців їхало до Італії та Німеччини, але були й такі, що вчилися в Іспанії та Португалії, Англії та Франції, Голландії та Данії, Чехії та Польщі.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі власних вітчизняних традицій і котрому П.Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без втрати національної ідентичності.

Діяльність П.Могили як митрополита київського і галицького тривала 14 років. Вона охопила всі сторони церковного та культурного життя. Тому Київ називали тоді Могилянськими Атенами, а той період історії України по праву можна назвати Могилянською добою.

Діяльність та твори П.Могили сприяли духовному єднанню українського народу, утворенню в Україні єдиного комунікативного простору культури, а отже, й націотворенню. В'ячеслав Липинський говорив про наявність у той час духовних вождів «типу Могили» і політичних «вождів типу Хмельницького», з яких перші передують, а великою мірою і зумовлюють появу других.

Перед смертю Петро Могила записав у своєму заповіті: «Ще заки став я архимандритом Печорського монастиря, бачучи, що занепад

віри й побожності серед народу походить від повної нестачі в нас освіти та школи, дав я обіт моему Богові все своє обертати почасти на відбудову зруйнованих Божих руїн, від яких полишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

Цікаві спогади про тогочасних українців, їхнє ставлення до освіти залишили іноземці. В цьому плані цінною є праця італійського історика й юриста Бісаччіоні Майоліні «Історія громадянських воєн...», надрукована 1653 р. в Болоньї. Бісаччіоні Майоліні служив у молдавського господаря, бував на Україні, з великою симпатією та прихильністю відгукувався про український народ Це – «найшляхетніші лицарі і вмілі хлібороби, які уміють також вправно володіти зброєю, вони відчайдушні в боротьбі. Їх воля до перемоги нестримна, аж до самопожертви». Автор підкреслює в українців ще одну примітну рису – «потяг до освіти надзвичайно розвинений серед цих простих людей».

Важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури була полемічна література. Вона спрямовувалась проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення і почата бурхливо розвиватись у XVI–XVII ст. Об'єктом особливо гострої критики православних полемістів Г.Смотрицького, І.Вишенського, Стефана Івановича Зизанія (справжнє прізвище Кукіль) (близько 1570 – до 1621 рр.), Клірика Острозького, Марціна Броневського (Христофора Філалета), М.Смотрицького, П.Могили, З.Копистенського була унія та її апологети, такі як перший ректор Віденської академії, безпосередній учасник прийняття Берестейської унії 1596 р., єзуїт П.Скарга, який у своєму знаменитому трактаті «Про єдність церкви Божої» доводив, що православ'я перебуває у настільки безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. Боротьба велася між католиками й уніатами, з одного боку, та православними – з іншого, й мала довести переваги своєї віри. Одночасно в полемічній літературі значна увага приділялася питанням розвитку освіти, книгодрукування. Більшість письменників-полемістів усвідомлювали необхідність розширення освітніх програм, підвищення ролі школи у вихованні молоді.

Автором перших полемічних творів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», надрукованих в Острозі в 1587 р., був

письменник-полеміст Г.Смотрицький. В них він гостро критикував твори войовничих католиків та єзуїтів, спрямовані проти українського народу і його культури, виступав проти запровадження в Україні григоріанського календаря. Г.Смотрицький гостро критикував твір П.Скарги «Про єдність церкви Божої», а також книжку єзуїта Венедикта Гербеста «Висновок віри римської Церкви», яка була спрямована проти українського народу і його культури. В свою чергу, П.Скарга у книзі «На захист Берестейської унії» (1597) захищав об'єднання католицької та православної церков, доводив благодійність цього історичного акту для православних. Навпаки, острозький шляхтич Марцін Броневський (Христофор Філалет) в «Апокрисисі», опублікованому в 1597 р. у Кракові польською і в 1598 р. в Острозі українською мовами, захищав правомірність рішень Берестейського собору православної церкви 1596 р. і засуджував унію, домагався скасування станового поділу суспільства, демократичних прав для українців. Це один з найгрунтовніших творів того часу, що удостоївся цілої літератури відповідей з боку католиків та уніатів. На егоїстичних мотивах греко-католицьких єпископів при реорганізації церков робив наголос трактаті «Пересторога» (1605) невідомий автор, що друкувався під псевдонімом Клірик Острозький. На думку І.Франка, ним міг бути Ю.Рогатинець (?–1605).

Як письменник-полеміст брав участь у національно-релігійній боротьбі М.Смотрицький. Він написав анонімний трактат «Відповідь» та великий полемічний твір, літературну перлину «Тренос, або плач за Святою Східною Церквою», виданий у 1610 р. польською мовою під псевдонімом Теофіл Ортолог.

«Тренос» (трагічність) написаний як речитатив-голосіння матері – православної церкви, що символізує вітчизну, поневолену і зражену її власними синами. Він спрямований проти невдячних дітей – тієї частини українсько-білоруської князівсько-шляхетської верхівки що прийняла католицизм, позбавивши свій народ політичного і релігійного захисту. Особливо гострій критиці автор піддає політику римської курії, претензії папи римського очолити Вселенську християнську церкву. У полеміці з католиками М.Смотрицький виявляє ґрунтовну вченість, охоче посилається на діячів Ренесансу і Реформації. В цьому творі згадуються і цитуються Авіценна, Еразм Роттердамський, Франческо Петрарка. «Тренос» користувався великою популярністю серед православних. Ця книга мала великий вплив

на декілька поколінь українського народу. Її лишали у спадщину або наказували класти з собою в труну. Король Сигізмунд III спеціальним універсалом заборонив продавати цю книгу.

У цьому творі М.Смотрицький гірко оплакав відступництво від православ'я української аристократії, передусім, славетного роду Острозьких. Дійсно, зі смертю 1608 р. князя Острозького роль великих світських магнатів як українських патріотів, власне, закінчується назавжди. Українська знать почала залишати свою віру, мову і переходити на службу до Речі Посполитої. Відбувалася колонізація українського боярства. Українська культура позбавлялася своїх меценатів. У 1612 р. перестала існувати Острозька друкарня. Позбавлена підтримки, почала занепадати Острозька школа, яка остаточно припинила своє існування в 1640 р. Онука Василя Костянтина Острозького Анна-Алоїза Ходкевич, ревна послідовниця єзуїтів, заснувала в Острозі єзуїтський колегіум (1624) і перехрестила кістки батька, Олександра Острозького. За свідченням літописця, «загробний» голос князя просив, щоб його було обернено на католика, бо «віра ліпша римська».

Однак не менш символічно й те, що сам «Тренос» написано польською мовою, як і багато інших антиуніатських творів, а його автор, М.Смотрицький, як вже згадувалось, вчився в кількох західноєвропейських університетах. Більше того, з 1627 р. М.Смотрицький перейшов на бік унії, прийняв католицизм, захищаючи яке, в сані єпископа написав «Апологію» (1628). Помер він у Дерманському монастирі і був похований в церкві цього монастиря. Зі смертю цієї людини Україна втратила одного зі своїх найбільших вчених, патріотів і діячів церкви.

М.Смотрицький – один з найосвіченіших українських письменників кінця XVI – початку XVII ст., оборонець прав гнобленого православ'я займає в історії української культури таке ж місце, як Мартін Лютер, Еразм Роттердамський, Томмазо Кампанелла у світовій. Пантелеймон Куліш назвав М.Смотрицького «одною з найпомітніших постатей нашої історії».

Автором багатьох полемічних творів антикатолицького спрямування, письменником-полемістом був Іван Вишенський (? – між 1621–1633 рр., за іншими даними, 1550–1620 рр.), людина великого літературного й полемічного хисту, родом із досить значного на той час галицького міста Судова Вишня, з 1596 р. – чернець одного з

монастирів на Афоні (Греція) – великого релігійного центру православної церкви. Свідченням того, що це була неабияка постать в українській та слов'янській культурі є, зокрема, той факт, що саме про нього Іван Франко написав поему, декілька статей, монографію («Іван Вишенський і його твори»).

Відомо близько 20 творів І.Вишенського, найвизначніші з яких – «Обличеніє диявола-миродержца», «Послание к утекшим от православия епископам», «Порада о очищенію церкви» та ін. І.Франко підкреслював, що саме І.Вишенський першим у нашому краї різко та сміло підніс голос на захист бідного робочого люду, показуючи панам і владикам, що той мужик є їхнім братом, а не просто робочою худобою, що він радіє й терпить як людина і хоче жити як людина.

В своїх творах він критикував Берестейську унію та католицизм, весь тогочасний церковний і світський лад. Стрижнем його творчості є захист традиціоналістської православної доктрини. І.Вишенський відстоював реформаційну за своїм характером ідею загального священства, проголошував мирське суспільство з його соціальною несправедливістю неправдивим, пропагував природну рівність людей, колективізм, висував ідею усупільнення майна, вважав ідеальним суспільний устрій, побудований на принципах первісного християнства. Він писав: «...ви ж нині увіч постраждали, коли спокусилися на латинську й мирську мудрість... Чи не ліпше тоді вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами й бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж осягнути Аристотеля і Платона і, називаючись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєну?»¹.

Але проповідь національної ізоляції, «культурного старовірства», з якою виступив І.Вишенський, практично не знайшла своїх прихильників. Він був в українському інтелектуальному колі досить одиноким. Помилковими були виступи І.Вишенського проти системи світської освіти, вивчення іноземних мов та античної філософії, а також народних звичаїв та обрядів. Традиційному церковно-схоластичному вихованню, яке відстоював І.Вишенський, було протиставлено викладання «семи вільних мистецтв», запроваджене за європейським взірцем. Їх І.Вишенський розглядав як «поганські хитрощі». Пізніше

¹ Вишенський І. Твори. – К., 1986. – С. 35.

письменник-полеміст уже визнавав, що європейські науки необхідно вводити у шкільні програми, але в дуже обмеженому обсязі.

Отже, нова українська культура, що формувалася в опозиції до наступу католицизму, була відкритою для Заходу. Згодом це уповільнило процес русифікації України.

Серед літературних жанрів України початку XIV – першої половини XVII ст. важливе місце займає літописання. Однією з найцікавіших пам'яток історичної думки є Густинський літопис («Кройніка»), складений близько 1623–1627 рр. визначним тогочасним письменником Захарією Копистенським і переписаний у 1670 р. ієромонахом Михайлом Лосицьким. Літопис висвітлює вітчизняні події від Київської Русі до кінця XVI ст. в тісному зв'язку зі світовою історією. Автор чітко розрізняє історію Русі-України й історію Московського князівства. Характерною особливістю цього літопису є наявність у ньому літературних вставок, у яких йдеться про початок письменства, походження назви Русь, виникнення козацтва, збереження в обрядовій культурі українського народу язичницьких вірувань.

Густинський літопис дістав назву від знаменитого Густинського монастиря, заснованого під Прилуками князем Михайлом Вишневецьким, старостою Овруцьким. Вдова його, Раїна Могиляка, сестра Петра Могили і мати Яреми Вишневецького, заснувала неподалік Мгарський монастир.

У литовсько-польську добу широкого розвитку набуває в Україні усна народна творчість, зокрема історична поезія, яка зароджується в XV ст. В ній найповніше проявились національні особливості духовної культури українського народу. Поява історичних пісень та дум пов'язана з боротьбою українського народу проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетського панування. Могутній поштовх народнопісенній творчості в Україні дало виникнення українського козацтва та Запорізької Січі.

Ось як характеризував козацтво італійський письменник і вчений Доменіко Чамполі: «Своїм іменем і серцем козак ніс волю, і свідомість волі робила з нього войовника і поета. Він є зразком творчого героя... Шабля – його хрест, перемога – його Бог, а пісня є його молитва». Такий козак-воїн, козак-патріот, захисник рідної землі, могутній та незламний лицар став головним збірним героєм народної поезії.

Історичні пісні та думи несли в собі велике ідейне навантаження, формуючи кодекс козацької, лицарської моралі, виховуючи почуття патріотизму. Такі ідеї властиві думам про Олексія Поповича та бурю на Чорному морі, про плач невільників, про втечу трьох братів з Азова, про Самійла Кішку, про Івася Коновченка. Образ зажуреної жінки, яка не могла розірвати зі своїм чоловіком – турецьким султаном, але залишилась патріоткою рідного народу й допомагала співвітчизникам звільнитися з неволі, відображений у думі «Маруся Богуславка».

Оригінальною пам'яткою народної поезії другої половини XVI ст. є «Пісня про Байду». Вона розповідає про страту в Цар-городі відважного борця проти турецько-татарської агресії. Його образ у народних переказах пов'язується з козацьким ватажком Дмитром Вишневецьким. Він також був страчений турками.

Українську усну народну поезію високо цінував М.В.Гоголь. Про це красномовно свідчать такі його слова: «Це народна історія – жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу... Весь запал, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони – намогильний пам'ятник минулого, більше, ніж намогильний пам'ятник; камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле!».

Головна суть української народної поезії геніально висловлена Тарасом Шевченком:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине ...
От де, люде, наша слава,
Слава Україні.

В литовсько-польську добу з'являється таке характерне для України явище, як народна картина «Козак-Мамай». На картинах це був молодий козак-українець, що сидить по-турецьки, схрестивши ноги, з нерозлучним своїм супутником – конем і козацькими атрибутами – шаблею, пістолем, куманцем і бандурою. Зовнішній вигляд козака – богатырська постать, вуса, оселедець, широчезні шаровари. Козак-Мамай – типовий представник запорізького козацтва, втілення народного характеру з його волелюбністю, героїзмом, кмітливістю, гумором.

Однією з яскравих сторінок української культури XVI–XVIII ст. є друкарство. Як відомо, книгодрукування народилось у Німеччині в 1440-х роках. Його авторство належить Йоганнові Гуттенбергу з м. Майнца. Початок літочислення українського книгодрукування зв'язане з іменем Івана Федорова (близько 1525 – 16.12.1583 рр.). Виникнення друкарської справи в Україні до І.Федорова ще не доведено історичною наукою. Це залишається поки що на рівні різних версій. Жодної друкованої в Україні до І.Федорова книги ще не знайдено. У 1553–1563 рр. І.Федоров керував будівництвом державної друкарні в Москві. В ній він разом з Петром Мстиславцем в 1564 р. надрукував першу російську книгу – «Апостол». Потім через релігійні переслідування вони втекли з Москви до Литви. В литовському місті Зблудові, на південь від Білостока, І.Федоров і П.Мстиславець відкрили друкарню і видали «Євангеліє учительне» (1569), «Псалтир» (1570). В 1572 р. І.Федоров з Литви перебрався до Львова, де в 1573 р. заснував першу в Україні друкарню. В лютому 1574 р. у кам'яниці львівського монастиря св. Онуфрія він надрукував друге гарно оформлене видання «Апостола», яке являє собою велику історичну цінність як первісток книгодрукування в Україні. Пізніше «Апостол» видавався у Києві (починаючи з 1630 р.), Львові (1639), Луцьку (1640).

Незабаром І.Федоров порадував львів'ян ще однією новинкою – «Азбукою» з граматиною, першим у східнослов'янських народів друкованим букварем. Це був своєрідний підручник слов'янської мови. В ньому багато місця відводиться вихованню молоді в патріотичному дусі. Палким заклик до українського народу прозвучали тут слова І.Федорова: «Духа не угашайте... утешайте малодушних...». На сьогодні відомий один повний примірник цієї «Азбуки». Він знаходиться в бібліотеці Гарвардського університету США.

Зазнаючи фінансових труднощів, І.Федоров перейшов на службу до князя К.Острозького і на початку 1575 р. перебрався зі Львова до Острога, видатного наукового й просвітницького осередку того часу, який іноді називають «українськими Афінами». Там І.Федоров став керівником друкарні К.Острозького і в 1578 р. надрукував буквар для потреб заснованої в Острозі школи.

Як львівський, так і острозький букварі мають післямови. В них містяться дані про історію заснування друкарень, умови книгодрукування, підкреслюється зв'язок між книговидавництвом та освітою.

В Острозі І.Федоров почав співпрацювати у видавничій справі з Г.Смотрицьким. За завданням К.Острозького вони разом з членами науково-літературного гуртка зайнялися виданням Біблії – скарбниці світової культури. У підготовці Біблії до видання брали участь також вчені-греки, запрошені князем.

Славетна «Острозька Біблія» була надрукована окремою книгою в 1581 р. Це – видатна дата в історії української культури. Біблія є шедевром церковної вченості й видавничої справи свого часу, зразком високої поліграфічної майстерності І.Федорова. Це – перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Написання Біблії цією мовою свідчило про давність і наступність українських культурних традицій, велич загальнослов'янської культури.

Видання знаменне і тим, що тут вперше з'явилися друковані поетичні рядки на українській мові. Вони присвячувались князю К.Острозькому і зробив це Г.Смотрицький, який написав прозову і віршову передмови до Біблії. У присвяті К.Острозькому письменник розповідає про його полководницьку діяльність, дякує за видання книги і за інші заслуги перед православною церквою. Біблія має 1256 сторінок. До нашого часу дійшло понад 270 примірників. Її тираж невідомий.

«Острозька Біблія» була найпершою друкованою Біблією не тільки на сході слов'янства, а навіть серед всього слов'янського світу. Вона призначалася не лише для українських земель, а й для всього православного люду – була відома також і у Західній Європі – Німеччині, Англії, Франції, Італії. Наступні видання Біблії у Москві (1663) та Петербурзі (1751) були по суті передруком Острозької з незначними фонетичними змінами. Взагалі книгу книг – Біблію – перекладено 2092 мовами. Жодний твір за всю історію людства не здобув такого інтересу читачів. Сьогодні практично не можна визначити тираж всіх видань Святого Письма.

Наступного, після виходу Острозької Біблії, 1582 р. стався конфлікт між князем К.Острозьким та І.Федоровим. Першодрукар повернувся до Львова, де через матеріальні ускладнення не зміг продовжувати друкарсько-видавничу діяльність. І.Федоров помер 16 грудня 1583 р. і був похований на території Онуфріївського монастиря. На його могилі вдячні львівські міщани встановили надгробок з написом: «... друкованіє занедбалое обновил». Такий напис дає право на існування гіпотези про існування книгодрукування в Україні до І.Федорова.

Після І.Федорова друкарню в Острозі взяв в свої руки видатний педагог і письменник Василь Суразький (народився приблизно в 1530 р. в Суражі). Під його керівництвом і редакцією в 1582–1598 рр. вийшло десь 25 книжок, здебільшого з його ж передмовами. Це зробило Острозьку друкарню найпродуктивнішою на той час у Східній Європі. Помер В.Суразький, очевидно, в 1598 р. Редактором і хазяїном друкарні став священник Дем'ян Наливайко (?–1627), рідний брат знаменитого ватажка повстанців Северина Наливайка, проте такого розмаху книгодрукування, що було за попередника, досягти йому не вдалося.

У Львові енергійний і освічений єпископ Гедеон Балабан (до постригу в ченці – Григорій) (1530–10.02.1607) започаткував львівську братську друкарню, давши на неї частину своїх коштів. І львівське братство викупило із застави друкарню І.Федорова. Правда, коли в 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким надав львівському братству право ставропігії, контролю за діяльністю духовенства, це привело до гострого конфлікту й затяжної боротьби між братством та єпископом. У боротьбі з ним братчики сперлися на підтримку константинопольського патріарха Ієремії. Посварившись зі Львівським братством, Г.Балабан заклав у 1596 р. у маєтку свого улюбленого небожа Федора у Стратині друкарню й школу (нині Рогатинського району Івано-Франківської області), видав церковні книги («Службник», 1604 р.; «Требник», 1606 р.).

У стратинській друкарні та школі працював видатний гуманіст, вчений-філолог, педагог, лексикограф, поет, типограф і гравер Памва Беринда (між 50–70-ми рр. XVI ст. – 23.07.1632 р.). Після смерті Г.Балабана П.Беринда переїхав із Стратина до Львова і завідував братською друкарнею.

На початку XVII ст. провідним діячем львівського Успенського братства став знаний філософ й богослов, письменник, друкар Ставровецький Кирило Транквіліон (помер у 1646 р.). Він організував власну пересувну друкарню, де випустив книгу «Зерцало Богословія» (два видання 1618 і 1635 рр.) та збірку проповідей «Євангеліє учительне ...» (1619). В цих творах він виклав ідеї гуманістичного розуміння людини. Його погляди отримали подальший розвиток у творчості видатного українського мислителя Г.Сковороди (1722–1794).

З іменем Кирила Транквіліона Ставровецького пов'язане виникнення друкарства на Чернігівщині. Близько 1625 р. він був призначений

архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові. Наприкінці життя Транквіліон влаштував там друкарню й у 1646 р. видрукував у ній збірку своїх віршів та прозаїчних статей під назвою «Перло многоцнное». Після його смерті друкарню було закрито.

В Києві книговидавничою справою займався такий український культурний діяч початку XVII ст., як Єлисей Плетенецький. Походив він із села Плетенич, біля Золочена у Галичині, з шляхетського роду. Переїхавши до Києва, згадаймо вислів М.Грушевського про «наше шествіє галичан» на Київ, Є.Плетенецький стає архімандритом (настоятелем, намісником) Києво-Печерської лаври і був на цій посаді досить довго (25 років) – з 1599 до 1624 р. Навколо нього об'єднався лаврський гурток вчених і письменників. За словами М.Грушевського, Єлисей Плетенецький «відкрив нову добу в житті сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу».

У 1615 р. він заснував у лаврі першу друкарню в Києві, яка незабаром стала найбільшою в Україні. Цю друкарню Є.Плетенецький купив у спадкоємців Федора Балабана у місті Стрятині, перевіз її до Києва, у лавру. Він же для потреб друкарні в місті Радомишлі, яке належало лаврі, заснував велику папірню. Остання постачала папір для друкарні.

Взагалі виробництво паперу в Україні має давні традиції. Перша папірня була заснована у 1541 р. у місті Буськ на Львівщині. Потім папірні з'явилися на Волині, Київщині, на Лівобережній Україні. Свою папірню заснував у Острозі і князь К.Острозький. Вже до кінця XVI ст. в Україні було збудовано 7 папірень. Після Переяславської ради 1654 р. з України завозили в Росію не лише хліб, а й папір. Наявність паперу сприяла розвитку книгодрукування.

Первістком лаврського друку, найпершою київською книжкою став «Часослов» або молитвослов, надрукований 20 грудня 1616 р. Назва походить від «часи» (години) – частини церковних служб. В ньому містилися молитви щоденних церковних служб. Він призначався для використання священиками, читцями і співаками. Це була найпопулярніша церковна книга у давній Україні. Вона широко використовувалась як читанка при навчанні грамоти. Чимало її текстів зачувалися напам'ять. Часослов завжди був у східнослов'янському суспільстві своєрідним джерелом пізнання світу і духовного сенсу життя. Перше видання Часослова з'явилося 1491 р. у Кракові. Відомі видання – Львівське (1609), Острозьке (1612).

Є.Плетенецький у передмові до «Часослова» так охарактеризував мету книгодрукування: дуже корисними книгами веселити серця правовірних, зміцнювати їх у правій вірі й робити добрішими. Ще ясніше сформулювали службово-просвітницький характер своєї книгодрукарської діяльності в передмові до «Анфологіона» 1619 р. лаврські ченці, радіючи з того, що «за ласкою Божою, яка осяває серця людей, не на кам'яних скрижальях, а на скрижальях тілесних сердець причиняти до добра людей, печатним ділом зображувати і подавати книги різних наук для користі народу нашого...»¹.

За перші 13 років існування друкарня видала 40 богослужбових релігійно-полемічних, морально-повчальних та навчальних книг. Лаврська друкарня, найбільша і найпотужніша в Україні, славилась тоді дуже гарним шрифтом, папером, чистою роботою, взагалі досконалим мистецьким виконанням. Печерське друкарство стояло не нижче західного, а часом і перевершувало його в художньому плані.

Книги друкувалися як церковнослов'янською, так і старослов'янською, тогочасною українською літературною, близькою до народної, мовою. Вона, за словами сучасника, українського церковного діяча, поета й друкаря, знавця грецької, латинської, церковнослов'янської та «руської», тобто української мови, Тарасія Левковича Земки, «щира і великославна, прекрасна і всякої благодаті сповнена». А український церковний та культурний діяч Захарія Копистенський у передмові до одного з видань написав цілий панегірик цій мові, яка «широко і далеко розповсюдилася і славною була, від слави і слав'янською її названо». З 1633 р. друкарня випускала книги також латинською, грецькою та польською мовами.

У друкарні Києво-Печерської лаври з 1619 р. працював головним друкарем, редактором, перекладачем діяч української культури, освіти і науки XVII ст. Памва Беринда (світське ім'я – Павло), який переїхав до Києва із Львова. В 1620 р. патріарх Єрусалимський Феофан, вбачивши хист і майстерність П.Беринди, удостоїв його звання протосингела, тобто головного друкаря.

П.Беринда є автором фундаментального слов'яно-українського словника «Лексиконъ словеноросский альбо имен толкование», який

¹ *Ломачинська Ірина*. Книгами веселити серця... – Православні монастирі та друкарська справа в Україні XVI–XVII ст. // «Людина і світ». – 1999. – № 7. – С. 40.

вийшов у лаврський друкарні в 1627 р. і призначався для шкільного навчання.

Лексикон включає 6982 поняття, слова та імена тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням тогочасною українською літературною мовою. Це один з перших і значних словників, писаних українською мовою. Він поклав початок усім словникам в Україні. Його друковано майже по всіх слов'янських землях. Словник цей мав великий вплив. Він і досі обов'язковий для вивчення мовознавцями. П.Беринда є одним із зачинателів української поезії та шкільної драми, автором віршованої композиції «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам» (1616) – видатної пам'ятки української літератури.

Лаврська друкарня не була єдиною в Києві. В 1624–1628 рр. тут працювали ще друкарні київського міщанина Тимофія Вербицького, а в 1628–1630 рр. – друкарня Спиридона Соболя. У 1618 р. було засновано друкарню в православному чоловічому монастирі в Почаєві, який пізніше став лаврою. Ця друкарня проіснувала майже 300 років – до 1917 р. У 1630 р. було збудовано друкарню у Кременці, засновано братство та школу при ньому.

Роль друкарень, передусім Острозької, Львівської братської, Києво-Печерської, у той час не обмежувалася розмноженням літературної та наукової продукції. Друкарні були не тільки майстернями, а й важливими осередками освіти, тогочасної української культури взагалі. Навколо них об'єднувалися гуртки вчених та інших високоосвічених людей. Друкарні відігравали значну роль у полеміці між католицькою та православною церквами. Через тиражовані ними книги чимало гуманістичних ідей української еліти поширювалось по всій Україні, ставало надбанням широкого кола читачів у найвіддаленіших її куточках.

Словник термінів та понять теми

«Апостол» – перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 р. І.Федоровим у Львові.

Афон (Атос) – великий релігійний центр православної церкви, знаходиться на східному виступі Халкіндонського півострова в Егейському морі (Греція).

Байда – узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецького і татарського поневолення, герой широковідомої української народної пісні „В Цареградї, на риночку»; іноді його пов'язували з конкретно історичною особою – Дмитром Вишневецьким. В іншому розумінні – безпечний чоловік.

Братства – національно-релігійні та громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати в кінці XVI ст., відстоювали права українського народу, ставали на захист його віри, насаджували освіту.

Голосіння – стародавні українські народні пісні (на похованнях). Це – імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминками небіжчика.

Дидакал (гр.) – означає вчитель.

Думи – лірико-епічні твори української усної словесності про події з життя козацької України XVI–XVII ст. Думи не співаються, а виконуються речитативом (мелодійною декламацією) у супроводі музичного акомпанементу на бандурі, кобзі або лірі.

Епос (гр. – «слово», «розповідь», «історія») – сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем. Оповідний рід літератури, що, на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно-описовою (епічною) формою, широтою зображення подій та характерів.

Ігумен – титул настоятеля (управителя) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались архімандритами.

Ієромонах – священник-чернець.

Інтермедії – короткі одноактові вистави комедійного характеру з народного життя, які гралися між діями серйозної вистави, існували як і самостійні твори.

Катехізис – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

Кіш – козацька залога, озброєні козаки.

Обскурантизм – крайня реакційність, вороже ставлення до освіти і науки; мракобісся.

Паланки – адміністративні одиниці, на які ділилася територія Запорізької Січі.

Поетика – розділ теорії літератури, в якому вивчаються форма, структура і творчі прийоми поетичних творів;

Полеміка – аргументована суперечка при обговоренні або з'ясуванні чого-небудь.

Полемічна література – церковно-теологічна і публіцистична література XVI–XVII ст. в Україні та Білорусі, яка спрямовувалась проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення. Була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури.

Право ставропігії – звільнення братств з-під влади місцевих єпископів, яке проводили в Україні в XVI–XVII ст. константинопольський та інші східні патріархи, що брали братства під свою опіку.

Протосингел – головний друкар.

Тестамент – заповіт.

Тудумбаси – ударний музичний інструмент, литаври.

Укуп – одноразовий внесок під час вступу до братства.

Унія церковна – об'єднання православної та католицької церков під владою Папи римського.

Устав – каліграфічне письмо великими літерами.

Червона Русь – історична назва Галичини в XV–XIX ст.

Шпиталь – будинок для старих і немічних людей, де тимчасово перебували прочани.

Питання до самоконтролю

1. Звідки йшли впливи на українську культуру в литовсько-польську добу?
2. Як розуміти вислів М.Грушевського про «нашествіє галичан» на Київ?
3. Хто з учених – вихідців з України дістав титул довічного громадянина Болоньї?
4. Що це за Пересопницьке Євангеліє?
5. Яка була роль братств у розвитку української культури?
6. Які наслідки для розвитку культури Берестейської унії (1596)?
7. Що зробили для розвитку української культури князь Костянтин Острозький і Петро Могила?
8. Хто такий Єлисей Плетенецький?
9. Який внесок в українську культуру Мелетія Смотрицького?
10. Яке значення козацтва в розвитку культурного життя України?
11. Якими були культурні надбання Запорізької Січі?
12. Чим пояснюється високий освітній рівень Запорізької Січі?
13. Як здійснювався культурний зв'язок Запорізької Січі з Києвом?
14. Яка роль гетьмана реєстрового козацтва Петра Конашевича Сагайдачного в розвитку української культури?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Розташуйте в хронологічній послідовності вихід в світ таких книг:
 - а) «Острозька Біблія»;
 - б) «Апостол» у Львові;
 - в) Пересопницьке Євангеліє;
 - г) слов'янська граматика Мелетія Смотрицького;
 - д) перша київська книжка «Часослов»;
 - е) «Прогностична оцінка поточного 1483 року» Юрія Дрогобича;
 - є) перші полемічні твори «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» Герасима Смотрицького;
 - ж) «Хроніка Польщі» Мартина та Йоахіма Бельських;
 - з) перший словник української мови «Лексиконь словеноросский альбо имен толкование» П.Беринди;

и) полемічний твір «Пересторога» невідомого автора, що друкувався під псевдонімом Клірик Острозький.

2. Першою науковою установою України вважається:
- Львівська братська школа;
 - Острозька слов'яно-греко-латинська академія;
 - Кієво-Могилянська академія.

Теми рефератів

- Падіння княжої Русі і гальмування поступального розвитку культури.
- Культурне піднесення в Україні в другій половині XVI ст. як результат пробудження національної самосвідомості.
- Братства та їх роль у розвитку української культури.
- Розвиток освіти на українських землях в литовсько-польську добу.
- Початок книгодрукування в Україні.
- Українські освітні діячі: Юрій Дрогобич, Костянтин Острозький, Мелетій Смотрицький, Єлисей Плетенецький, Петро Могила.
- Берестейська церковна унія (1596) і її наслідки для розвитку культури.
- Література і літописання.
- Архітектура і образотворче мистецтво XIV – першої половини XVII ст.
- Усна народна творчість. Історичні пісні, їх тематика і особливості.
- Козацтво як феномен світової культури.
- Культура Запорізької Січі.
- Культурні зв'язки України з культурними осередками Центральної та Західної Європи.

Лекція 15

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.

- Освіта і наука.
- Культурно-просвітницька діяльність Кієво-Могилянської академії.
- І.Мазепа як меценат і культурний діяч.
- Література і мистецтво.

Українська національна революція 1648–1676 рр. привела до створення української держави. Частина її на території Лівобережжя (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст. Вважаємо слушним міркування канадського вченого Ф.Сисина, що якби «не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві». Революція сприяла розвитку усної народної творчості, історичної науки (у формі літописання), художньої літератури тощо.

Рівень духовної культури будь-якого народу визначається, насамперед, станом освіти та поширенням наукових знань у суспільстві. Розвиток їх в гетьманській Україні у другій половині XVII – кінці XVIII ст. – яскраве свідчення духовного прогресу українського народу. Освіта досягла в Гетьманщині порівняно високого рівня. У 1740 р. тут діяло 866 початкових шкіл, де діти вчилися читанню та письму.

Центром вітчизняної освіти, науки і культури, духовним центром України вповдовж майже двох століть була Кієво-Могилянська академія, її порівнюють з такими національними святинями й світочами знань, як Оксфорд у англійців, Сорбонна у французів, Карлів університет у чехів, Ягеллонський університет у поляків.

Дійсно, значення академії в історії України було велике. За роки її існування в ній навчалося близько 25 тисяч українців. Переглядаючи біографії видатних людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, що не вчилася в академії. Вона стала свого роду кузнею наукових,

державних і церковних діячів України та всієї Східної Європи. Нею була створена інтелектуальна, церковна, військова еліта України замість втраченої в результаті полонізації. Представники нової еліти обмінювалися між собою книгами, ідеями, листувалися, вели наукові диспути, породжували попит на високохудожні твори малярського, музичного, архітектурного мистецтва, створювали в Україні атмосферу культурного спілкування.

В академії навчалися майбутні видатні вчені, письменники, педагоги, релігійні та культурні діячі, політики, філософи: Л.Баранович, І.Гізель, Ф.Прокопович (в 1688–1698 рр.), М.Березовський, Д.Бортнянський, А.Ведель, І.Григорович-Барський, С.Яворський, А.Лопатинський, Г.Кониський, Г.Полетика, П.Завадовський, О.Безбородько, великий російський вчений М. Ломоносов (в 1734–1735 рр.), який став засновником Московського університету і першим російським членом Академії наук в Петербурзі. В академії здобували освіту шість українських гетьманів: І.Виговський, І.Самойлович, Ю.Хмельницький, І.Мазепа, П.Орлик, П.Полуботок, а також діти видатної старшини – Ломиковського, Горленка, Данила Апостола, Ханенка, Лизогуба, Полуботка, Скоропадського, племінники І.Мазепи – І.Обидовський та А.Войнаровський, син воєводи П.Шеремет'єва – Б.П.Шеремет'єв, син російського військового діяча шотландського походження Патрика Гордона (1635–1699), дід композитора П.Чайковського, козацький старшина Петро Федорович Чайковський, який був козацького роду, українцем за національністю і родом із села Миколаївка (тепер Фрунзівка) Глобинського повіту Полтавської губернії. У Центральному державному історичному архіві у Києві зберігається «Прошення» студента академії П.Ф.Чайковського, який навесні 1769 р. звернувся до імператриці Катерини II за дозволом щодо переведення його у Санкт-Петербурзький шпиталь для медично-хірургічної науки.

В академії працювали кращі наукові та педагогічні сили того часу. Зокрема, професор філософії Інокентій Гізель – ректор академії (1646–1650) – читав курси філософії та психології, в свій час навчався в Кембриджському університеті (Англія); Лазар Баранович – відомий політичний, освітній, церковний діяч і письменник – ректор академії (1650–1657); професор риторики Іоанікій Галятовський – ректор академії (1657–1665), талановитий проповідник, автор першого не тільки вітчизняного, а й серед всього слов'янського світу друкованого посібника з риторики (гомілетики) «Наука, альбо способ

зложення казаня», що додавався до його циклу проповідей «Ключ розуміння» (видання 1659, 1663 і 1665 рр.); професор Стефан (до постригу Семен) Яворський (1658–1722) – уродженець Галичини із Яворова під Львовом, викладач (1690–1693), вчився у Львові, Любліні, Познані та Вільнюсі; професори Йоасаф Кроковський (православний митрополит Лівобережної України в 1708–1718 рр., заарештований в 1718 р.) і Феофан Прокопович (6.06.1681–19.09.1736), мабуть, найвизначніший вчений-енциклопедист тогочасної України – філософ, літератор, публіцист, історик, математик, астроном, глава «вченої дружини» Петра I.

Народився майбутній мислитель у Києві, в родині небагатого купця. При хрещенні був названий Єлісієм (Єліазаром). Справжнє прізвище його, імовірно, Церейський. Після смерті батьків його опікуном став дядько по матері – Феофан Прокопович I, професор і ректор Києво-Могилянської академії. Помітивши великі здібності хлопця, він віддав його на навчання до цього закладу. Не прослухавши курсу теології, юнак вирушив в освітню мандрівку за кордон, заробляючи по дорозі собі на прожиття.

Щоб мати можливість навчатись у католицьких університетах і академіях, куди православних не приймали, він міняє віру, стає уніатом і отримує нове ім'я – Самійло. Спочатку юнак вчився у Польщі, а потім тривалий час в Італії, в Римській католицькій академії.

Повернувшись в Україну, Самійло знову міняє віру, стає православним, постригається у ченці і бере ім'я та прізвище свого дядька по матері. Так він стає Феофаном Прокоповичем II, повторюючи пройдений шлях Прокоповича I від вихованця до професора і ректора Києво-Могилянської академії.

Свої професорські, а пізніше єпископські, гроші Ф.Прокопович витрачав на придбання книг. Такої як у нього кількості книг в Росії не було ні в кого. Знаменита тоді бібліотека незмінного секретаря Французької академії Дорту де Мерана налічувала 3400 книг, у Прокоповича їх було 3193, у М.Ломоносова – 670, у ректора Московської академії А.Лопатинського – 1416 книг. Більшість книг у Ф.Прокоповича складали книги античних авторів: Гомера, Аристотеля, Цицерона, Сенеки, Овідія, Вергілія та європейських, переважно ренесансних, авторів: Яна Амоса Коменського, Лоренцо Валла, Еразма Роттердамського, Г.Греція, Т.Кампанелли, Н.Макиавеллі, а також вчених: природознавців та математиків – Я.Бернуллі, Р.Бойля, Г.Галі-

лея, Й.Кеплера, філософів Бекона і Декарта. Серед теологічної літератури найбільший інтерес викликали у Ф.Прокоповича твори Лютера, Кальвіна, Соціні, Меланхтона.

Літературна і наукова спадщина Ф.Прокоповича велика й різноманітна. Він писав численні «слова» і проповіді, був автором курсів поетики, риторики, логіки, натурфілософії, математики, чимало віршів українською, російською та латинською мовами. Складений ним у 1707–1708 рр. курс лекцій з арифметики і геометрії для студентів академії мав переваги над тогочасними зарубіжними підручниками з математики. Писав Ф.Прокопович латинською, книжною українською, російською та польською мовами. Немало його творів було видано за кордоном англійською, німецькою, французькою, шведською мовами.

Новаторством було позначено його твір – історичну трагікомедію «Володимир» (1705). З її появою Ф.Прокопович стає зачинателем раннього класицизму в українській літературі. Тим самим український письменник виступив учителем А.Кантемира (1708–1744) та попередником М.Ломоносова (1711–1765).

Новими для тогочасного літературного процесу жанрами – сатирами, одами, зразками любовної лірики – позначена поетична спадщина Ф.Прокоповича.

У своїй філософській концепції видатний філософ-мислитель на перший план висунув тезу про право кожної людини на земне щасття, радив наслідувати кращих представників античної культури. Він виступив за пріоритетність розуму та практичних дослідних знань над теологією, догматами церкви, засуджував сліпу віру в авторитети. Ф.Прокопович першим в Україні почав пропагувати філософські теорії Декарта, Локка, Бекона, знайомив слухачів академії із вченням Коперніка та Галілея.

Філософські ідеї Відродження як професор академії популяризував С.Яворський. Він читав курси поетики, риторики, філософії та богослов'я, виконував обов'язки префекта. За вірші українською, польською, російською та латинською мовами був удостоєний звання «лавроносного поета».

За рівнем навчання академія не поступалась тогочасним європейським університетам. В ній нараховувалось вісім класів.

Першим був підготовчий або елементарний клас. До нього вступали діти з певним обсягом знань та вмінням читати і писати. Три

молодших класи вивчали мови (латинську, старослов'янську, українську книжну (руську), грецьку та польську), а також арифметику, геометрію, нотний спів, катехізис. В наступних двох класах навчали піітиці та риторичі – учні навчалися складати вірші та опановували теорію ораторського мистецтва. Вища частина навчального курсу академії складалася з двох класів: філософії та богослов'я. Навчання в першому з них тривало два роки, в другому – чотири. В академії вчилися 12 років. Навчальний рік, починався 1 вересня і продовжувався до середини липня, але приймалися на навчання протягом усього року: і в листопаді, і в грудні, і в березні, і в липні.

Не було в академії також вікових обмежень. Наприклад, у другому і третьому молодших класах могли навчатися учні віком від 11 до 24 років. Невстигаючих студентів академія не відраховувала. Залишатись в класі ученя міг за бажанням скільки завгодно разів. Іноді студенти поверталися із вищих класів до нижчих «підтверджувати знання».

Викладання велося в основному латинською мовою, як у тогочасних європейських університетах. За традиціями братських шкіл почесне місце посідала старослов'янська мова, якою писали трактати, художньо-поетичні твори, драми для театру, започаткованого й розвинутого саме в академії. З середини XVIII ст. почалася русифікація академії. З 1753 р. навчання почало проводитися тільки російською мовою, а в 1765 р. за наказом Катерини II в академії було запроваджено курс російської мови.

У 1694 р. після тривалих клопотань академія одержала царську грамоту на самоврядування. В самій академії розпорядок був цілком демократичним. Ще навіть в 1759 р. вибирали «вільними голосами» кандидатів на посади учителів. Виборне начало в академії скасував тільки митрополит Гавриїл Кременецький (1770–1783).

Високий рівень навчання, діяльність плеяди визначних вчених, письменників, педагогів, ораторів сприяли перетворенню академії в осередок освіти не лише для України-Гетьманщини. Серед слухачів було багато росіян, українців із Західної та Правобережної України, із Сербії, Болгарії, Молдавії, Румунії, навіть із Греції. Із-за кордону вчилися: в 1736 р. – 127 студентів, в 1737 р. – 122, в 1790 р. – 47 студентів.

Академія була доступною для всіх станів населення. Є дані про соціальний склад її слухачів. Так, в 1737 р. тут навчались діти:

козацької старшини – 22, офіцерських – 1, ратушних чиновників – 2, купецьких – 6, простих козаків – 84, міщан – 66, ремісників – 7, селянських дітей – 39.

Починаючи з другої половини XVII ст., професорів академії та її вихованців почали запрошувати до Росії. Вони там були організаторами і викладачами шкіл, посідали місця архимандритів, єпископів, митрополитів.

У 1700 р. був висвячений на митрополита рязанського й муромського С.Яворський. З 1702 р. він став екзархом і блюстителем всеросійського патріаршого престолу. Водночас був протектором слов'яно-греко-латинської академії. В 1721 р. очолив Синод – найвищий орган управління руською православною церквою. Правляча верхівка першого складу Синоду складалася з українців: С.Яворський – президент, Ф.Прокопович – віце-президент, А.Лопатинський та ін. За наказом Петра I Ф.Прокопович у 1716 р. переїхав до Петербурга і відразу ж став одним з керівників Руської православної церкви, помічником Петра I в його реформаторській діяльності. «Реформа Петра Великого, – як слушно відзначав М.П.Драгоманов. – в культурному відношенні була не що інше, як тільки запровадження адміністративним порядком у Великоросії того, що було вже раніш в Україні».

Вихованці Києво-Могилянської академії були організаторами багатьох духовних училищ в Росії – у Москві, Архангельську, В'ятці, Рязані, Костромі, Суздалі. В другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відчувався дуже сильний вплив української думки, літератури і взагалі культури на процес європеїзації російської культури.

Багато вихованців академії займали в Росії світські посади. Так, один з її випускників білоруський суспільний та церковний діяч Симеон Полоцький (1629–1680), приїхавши у 1664 р. до Москви, став вихователем царських дітей – Петра і Софії, а також викладачем створеної для нього монастирської школи. Він брав участь у складанні проекту слов'яно-греко-латинської академії. С.Полоцький в 1678 р. організував у Москві друкарню і в 1679 р. видав буквар – книгу для дітей з текстами для читання, підібраними зі Святого Письма.

З Києво-Могилянської академії вийшов письменник та церковно-освітній діяч Данило Савич Туптало (Димитрій Ростовський, грудень 1651–8.11.1709 рр.) – син київського сотника Сави, якого

часто називали Тупталенко. У 1668 р. він постригся в ченці Кирилівського монастиря в Києві, прийнявши ім'я Димитрія. З кінця 1683 р. проживав у Києво-Печерській лаврі, де виступав як проповідник. Д.Туптало до 1702 р. жив в Україні, потім його було призначено митрополитом у Ростові Ярославському. Тут він розвинув велику релігійно-освітню діяльність. Д.Туптало виявив себе палким проповідником високої політичної моралі, необхідності втілення у свідомість політичних діячів чеснот, скромності, лагідності, доброзичливості, безсрібництва. Як проповідник він таврував вади тогочасного суспільства, співчував гнобленим.

Д.Туптало є автором понад 20 богословських та історичних праць. Його найвизначнішим твором, головною капітальною працею є «Четві Мінеї» або «Життя святих» – підсумок більш ніж двадцятирічної праці автора (1684–1705). Ця чотиритомна збірка вперше була видана у 1689–1705 рр., а в XVIII ст. видавалася 10 разів. Мова твору – церковнослов'янська з українізмами – являє собою яскравий приклад барокового стилю.

Це знамените зібрання оповідей про діяльність святих, історію України на два століття стало улюбленим читанням простого українського люду. На цьому творі виховувалося не одне покоління українських культурних діячів, а поміж них і Т.Шевченко, якому читав цю книгу його дід.

Українці заснували в Москві у 1687 р. першу вищу школу в Росії – слов'яно-греко-латинську академію «на зразок своєї в Києві, і вчителів в цю московську академію набирали за весь XVIII вік сливе з самих тільки українців»¹. У Київській академії здобули освіту 21 із 23 ректорів Московської академії, 95 із 125 її професорів². За час з 1721 по 1750 рр. не менше як 200 вихованців академії займали видатні місця в Росії. Так, Григорій Полетика, який закінчив академію в 1745 р., працював перекладачем з латинської та німецької мов в Академії наук у Петербурзі, а в 1764–1773 рр. – головним інспектором шляхетного корпусу. Олександр Безбородько, будучи російським державним діячем, дипломатом, з 1783 р. фактично очолював Колегію закордонних справ.

¹ Озєнко Іван. Українська культура. – К., 1991. – С. 92.

² Ісаєвич Ярослав. Перші українські академії // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 9.

Отже, особливістю України було її ослаблення в кадровому відношенні. Певною мірою навіть можна говорити про деяку «українізацію» російської культури. Україна служила своєрідним донором для російської культури, знекровлюючи свій власний організм.

Про значення Києво-Могилянської академії для Росії свідчить і висловлювання Петра I у розмові з патріархом у 1698 р.: «Священники у нас грамоти мало знають... якби їх... у науку послати до Києва у школи...». А Синод висловився так: «Въ славено-латинских Московских школах мало учителей, а ко ученію філософій весма никого неть; а слышшо де, что в Кіеве обретаются ко ученію філософій, риторики й пиитики способные мужи...».

Велику роль у справі розвитку, відродження академії відіграв гетьман України І.Мазепа. Його тісний зв'язок з академією позначився в тих «панегіриках», які відмічали роль Мазепа як вождя України. Мазепа дійсно був меценатом, добродійником і опікуном академії. Завдяки заходам Мазепа вона грамотою Петра I від 26 вересня 1701 р. дістала статут академії, хоча давно вже була фактично вищим навчальним закладом. Мазепа дбав також про матеріальне забезпечення академії. Він збагатив її бібліотекою й рідкими рукописами, збудував для неї новий будинок. І.Мазепа сам часто відвідував академію, бував на її диспутах та виставах. У студентів виховували патріотизм, духовність, демократичні ідеали. В добу піднесення української культури часів Мазепа академії належало центральне місце.

За зв'язки з Мазепою академія заплатила тяжку ціну. Протягом майже тридцяти років вона не могла цілком відійти від репресій Петра I. Першою і найтяжчою репресією була заборона вчитися в академії «чужинцям», тобто підданам Польщі. В лютому 1709 р. замість 2000 студентів було тільки 161. Лише за правління цариці Єлисавети кількість студентів знову зростає: в 1742 р. їх вчилося 1243 чоловіки, в 1744 р. їх було 1160, в 1751 р. – 1193, в 1765 р. – 1059.

Характерна для тієї доби еволюція Ф.Прокоповича. В 1705 р. він присвячуючи Мазепі свою драму «Володимир», славив його як гідного спадкоємця Володимира Великого, називав Київ «Другим Єрусалимом» – як антитезу „Третього Риму» – Москві. А в 1709 р., після Полтавської катастрофи, речник «Другого Єрусалиму» став неофітом, новим прибічником, прихильником «Третього Риму – Петербургу».

У Києво-Могилянській академії навчався Рафаїл (світське ім'я – Михайло) Заборовський (?–1747). Після закінчення провідного навчального закладу України його відправили до Москви, де в Слов'яно-греко-латинській академії викладав риторику. В 1723 р. він був призначений обер-ієромонахом російського флоту, потім став архимандритом монастиря у Твері, працював у Синоді, а в 1725 р. був висвячений на єпископа псковського та нарвського.

Талант Р.Заборовського як видатного церковного діяча, просвітеля і мецената сповна проявився після 1731 р., коли він повернувся в Україну і обійняв посаду київського архієпископа. У 1743 р. він добився поновлення Київської митрополії і став митрополитом. Це був останній київський митрополит, який протистояв натиску російського царизму на українську культуру, дбав про розвиток освіти в Україні та церковне зодчество.

Особливим об'єктом його уваги стала Києво-Могилянська академія, котру вдячні сучасники називали Києво-Могиляно-Заборовською. Він прагнув повернути їй славу і велич, які вона мала за часів І.Мазепа. За його ініціативи почали вводитись нові навчальні курси, викладати які запросили провідних вчених. На потреби академії, її розвиток Р.Заборовський виділяв значні церковні та власні кошти, які йшли на утримання професорів та здібних, але бідних студентів, на купівлю книг для бібліотеки. Було добудовано другий поверх академії, зведено багато допоміжних приміщень. Наприкінці свого життя Р.Заборовський розробив новий статут Києво-Могилянської академії, за яким вона діяла аж до свого закриття.

Піклувався Р.Заборовський і про кращу підготовку професорів. Талановитих молодих викладачів відправляв до німецьких університетів, де вони опановували нові методи й напрями в навчанні та науці. Зокрема серед них були Симон Тодорський, Георгій Щербаський, Давид Нащинський, Варлаам Лящевський та інші.

Але повернути Києву і академії блиск і славу часів І.Мазепа не міг уже ніхто. Було чимало спроб заснувати в Україні університети. І.Мазепа планував закласти університет в Батурині і перетворити на університет Києво-Могилянську академію. Спроби такі мали місце і пізніше. До 1760 р. відноситься проект заснування Теплового університету в Батурині. В 1764 р. у «Проханні малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення старовинних прав Малоросії», поданому Катерині II, ставилось питання про створення

в Україні двох університетів: одного – в Києві, «на тому місці, де нині Києво-Братський училищний монастир», а іншого – в Батурині. Але це прохання залишилося без відповіді. У 1765 р. граф Румянцев у доповідній записці Катерині II про поїздку в Україну знову порушує питання про університети у Києві та Чернігові, але цариця на це не погодилася. Про відкриття університету у Києві говорилось і в шляхетських наказах 1767 р. Проте це було марно. Російський уряд не дозволяв Україні мати університети. Лише у 1803 р. вийшов указ про заснування навчальних закладів, де серед міст, в яких варто відкрити університети, названо і Київ.

Києво-Могилянська академія користувалася заслуженою славою. Але поступово становище змінилось. Вона поступово перетворювалася в духовний навчальний заклад. У середині XVIII ст. помічається охолодження світської молоді до академії. В загальній кількості «спудеїв» починають переважати діти духовенства. У 1799 р., наприклад, студентів духовного стану було 554, світських – 344, в 1800 р. – відповідно 500 і 217, у 1811 р. – 1029 і 129.

Від середини XVIII ст., незважаючи на часткові вдосконалення, академія почала все більше відставати від запитів свого часу, втрачати роль провідного культурно-освітнього центру. Зникли академічні традиції театру, публічних диспутів, вже не писалися оригінальні поетичні чи філософські курси – було запроваджено єдині підручники. Академія перестала задовольняти суспільство і щораз більше молоді переходить до інших навчальних закладів: Московського університету і Медико-Хірургічної академії, заснованих відповідно в 1755 і 1798 рр.

Крім того, в 1786 р. маєтки Братського монастиря, з яких академія утримувалася, були секуляризовані. Це позбавило її матеріальної основи й поставило в залежність від щорічних урядових асигнувань, які зменшувалися.

Царський уряд, здійснюючи уніфікацію освітньої справи в державі, в 1798 р. поширив єдиний статут духовних навчальних закладів і на Києво-Могилянську академію. Вона перетворилася на головний вищий духовний заклад для цілої округи з підпорядкуванням їй восьми духовних семінарій в Україні. Тадеуш Чацький, тодішній візитатор (ревізор) училищ Волинської, Подільської та Київської губерній у листі до Г. Коллонтая від 4 лютого 1804 р. писав: «Ревізував Київську академію. Ця установа є сатирою на людський розум і служить за

приклад, що буде, коли науку віддати монахам». В 1817 р. вийшов царський указ про ліквідацію академії. «Сонцесяйний Гелікон», як називали її вихованці, перестав існувати. Функції Києво-Могилянської академії перебрав Київська духовна академія (1819) та Київський університет (1834). Це була боротьба з українським, національним.

Через 175 років вимушеної перерви, 24 серпня 1992 р. академія відродилася, почала нове, друге життя під назвою міжнародний університет «Києво-Могилянська академія». Це – перша недержавна вища школа в Україні. В навчальному процесі орієнтуються на світовий рівень.

У розвитку освіти в Україні важливу роль відіграли колегіуми – середні навчальні заклади. Колегіумів в Україні було три: Чернігівський, Харківський і Переяславський, відкриті відповідно у 1700, 1721, 1738 рр. Вони здійснювали підготовку служителів релігійного культу, службовців державних установ та учителів початкових класів. У колегіумах навчалися переважно діти старшини, духовенства, заможних міщан і козаків.

З цими колегіумами, а також з Києво-Могилянською академією підтримував зв'язок Львівський університет. Він був відкритий 20 січня 1661 р. грамотою польського короля Яна Казимира, за якою Львівській єзуїтській школі-колегії надавались «гідність академії і титул університету». В університеті, який став важливим осередком освіти і науки в Галичині, діяли чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний та медичний. Викладання велось латинською мовою, а після входження Галичини в 1772 р. до складу Австрії – німецькою або польською мовою. В 1773 р. папа римський прийняв рішення про ліквідацію ордена єзуїтів і керованих ним інституцій. Це стосувалось і Львівського університету, робота якого була відновлена в 1784 р. за указом австрійського імператора Йосипа II. Багато вихованців університету навчалися в Києво-Могилянській академії, інші після навчання в Києві йшли до Львова.

Значну роль у підготовці національних, релігійних і культурних діячів на західних землях України відіграв Перемишльський колегіум, заснований в 1738 р.

Мecenатська, культурницька діяльність І. Мазепи як гетьмана України не обмежувалась Києво-Могилянською академією. Величезний і досі не оцінений вклад гетьмана у розбудову культури всієї України.

Відомий український історик мистецтв Д.В.Антонович (1877–1945) назвав часи його гетьманування, а це трохи більше двадцяти років (1687–1709), «другою золотою добою українського мистецтва» після великодержавної доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Культурна діяльність І.Мазепи залишила в Україні помітний слід.

Він чимало зробив для розвитку, розвою української культури, зодчества. Значну частину своїх незліченних багатств І.Мазепа витрачав на добродійні цілі: освіту, будівництво навчальних закладів, монастирів, храмів. Зробив багатий подарунок Гробу господньому в Єрусалимі – пишно орнаментовану рельєфну срібну дошку. Вона зберігалася в Єрусалимі ще на початку ХХ ст. Ця чудова робота українських ювелірів з іменем гетьмана та його гербом репродукувалася на листівці видавництва Якова Оренштайна (Коломия).

У актах Бендерської комісії 1709 р., яка працювала після кончини гетьмана, наводяться такі дані: «... на оновлення монастиря святого Сави дав у Батурині архімандритові, пізніше – патріархові (мається на увазі патріарх Єрусалимський Хрисанф (1707–1731), який в 1701 р., ще архімандритом, побував у Батурині) 50000 золотих, а на закінчення будівництва згаданого монастиря та для інших місць Палестини переслав тому ж патріархові 3000 дукатів, чашу з чистого золота, люстру й срібний олтар для Гроба Господнього, 20000 золотих, багато іншого...».

І.Мазепа – меценат і засновник низки пишних храмів. При його добі кульмінаційного розвитку досягло українське бароко – стиль пишний, урочистий. Він організував будівництво величезних храмів у Києві: Братського та Микольського монастирів, церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, там же збудував Економічну браму з церквою над нею. Дослідники нарахували 12 збудованих в 1690–1705 роках І.Мазепою та закінчених після його смерті храмів.

До того ж нараховується до 20 храмів, реставрованих І.Мазепою. Це – Софія Київська, Михайлівсько-Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерській лаврі, церкви в Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір'ї, Мгарський монастир.

Ніхто не міг зрівнятися з Мазепою в справі церковного будівництва. Його заслуги тут були загально визнані. Підкреслюючи це, Петро І казав, що І.Мазепа «великий строитель святым церквам».

Не треба доводити, що література «високого стилю», з такими представниками, як Єпифаній Славинецький (?–1675), Симеон Полоцький, Дмитро Туптало (Ростовський), Стефан Яворський, Феофан Прокопович, розвивалася завдяки відповідним умовам, створеним І.Мазепою.

Сам І.Мазепа був освіченою людиною, людиною високого розуму, вихованою в європейському дусі. Відомо, що жоден із гетьманів України не володів так добре пером, як він. Він мав неабиякий літературний хист, був талановитим поетом, автором популярної пісні «Всі покою щиро прагнуть, а не в еден гуж всі тягнуть...». Не доведено його авторство іншої пісні: «Ой горе тій чайці небозі...».

Художній талант І.Мазепи проявився і в тому, що він був музикантом, чудово грав на улюбленому козацькому інструменті – бандурі та співав козацькі думи і пісні, а також свої власні твори.

Про високий культурний рівень І.Мазепи свідчить наявність у нього в Батурині великої, багатой, цінної бібліотеки. Книжки в ній були на різних мовах. І.Мазепа славився як знавець іноземних мов. Крім української, добре володів польською, латинською, італійською, німецькою, більш-менш французькою та, як свідчить сподвижник І.Мазепи Пилип Орлик (1672–1742), «досить міцно» татарською.

Добре відомо, що І.Мазепа міг говорити з кожним мовою свого співрозмовника, тобто мав той талант, що його Френсіс Бекон вважав ще в XVII ст. за першу прикмету великої людини.

Про високу освіченість І.Мазепи та його знання іноземних мов є багато відомостей. Ось слова про нього визначних сучасників: «Людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою» (французький дипломат Де Ля Невіль, 1689 р.); «Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших... Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» (французький дипломат Жан Балюз, який був у Батурині в 1704 р.); «Учений в латинській, польській і руській мові» (Даніель Крман – словак, посол від лютеран при шведському королі, бачив гетьмана під Полтавою у 1709 р.).

Повна драматизму постать гетьмана І.Мазепи відтворена в російській, польській, англійській, французькій, американській, італійській, іспанській, шведській, канадській та багатьох інших літературах світу). За твердженням історика і літературознавця Сергія

Білокося, в зарубіжній літературі про нього написано 67 художніх творів. Про І.Мазепу писали росіяни О.Пушкін, К.Рилєєв, Ф.Булгарін, поляки Ф.Гавронський, Б.Залеський, В. Богданко, Ю.Словацький, англієць Дж. Н.Г.Байрон, французи Вольтер і Гюго, американці Д.Сміт, К.Байт, Джорж Говард Пейн.

Невдача І.Мазепи в боротьбі за Україну як незалежну державу мала трагічні наслідки для української культури. Послабились західноєвропейські культурні впливи, посилювалась русифікація України, яка почала втрачати свою духовну еліту. Це відсувало українську культуру на другий план, в тінь російської, припинувало, спричиняло появу рис вторинності, провінційності.

З другої половини XVII ст. починається період піднесення літературної творчості. В літературному житті вагому роль відігравали полемічні жанри, зокрема трактати, діалоги, диспути, памфлети. Серед їх творців були церковні діячі, письменники, вчені. Одночасно з полемічною літературою розвивалась ораторсько-проповідницька проза, за допомогою якої роз'яснювалась християнська догматика і мораль.

Помітний слід в українській культурі залишили відомі політичні та церковні діячі, письменники-полемісти XVII ст. Інокентій Гізель (близько 1600–1683 рр.), Лазар Баранович (близько 1620–1693 рр.) та Іоанікій Галятовський (?–12.01.1688 р.).

І.Гізель, німець за походженням, в 1656–1683 рр. був архімандритом Києво-Печерської лаври і управителем лаврської друкарні. До прийняття православної віри був протестантом. Він є автором богословських праць «Твір про всю філософію» (1645–1647), «Мир з Богом людині» (1669) та полемічного трактату «Правдива віра» (1668).

«Мир з Богом людині» містить багато відомостей з історії України XVII ст. У ньому автор ставив вимоги до російського царя про надання політичних прав і свобод пригнобленому люду, церковної автономії Україні. За гуманістичну спрямованість та критичний аналіз дійсності цей твір був заборонений синодом.

І.Гізелью приписується авторство одного з найпопулярніших лаврських видань «Синопису», що в перекладі з грецької мови означає огляд. Це був перший короткий нарис історії України та Росії з давніх часів до останньої чверті XVII ст. Він був створений для братчиків Києво-Могилянської академії і використовувався до початку XIX ст.

як офіційний підручник з вітчизняної історії. Мав численну кількість видань. Вперше виданий у 1674 р., перевидавався до 1836 р. – 150 років, щоразу поповнюючись новими подіями.

Книга розповсюджувалась не лише в Україні, а й у Росії та в інших країнах, зокрема в грецькому та латинському перекладах. «Синопис» мав величезний вплив на російську історичну науку XVII та XVIII ст. і був у Росії підручником аж до XIX ст.

Л.Баранович опублікував збірки проповідей «Меч духовний» (1666 р., 1668 р.). «Труби словес проповідних» (1674 р., 1679 р.). Він став одним із організаторів боротьби проти уніата Павла Бойми. У відповідь на працю Бойми «Стара віра». Л.Баранович видав у 1676 р. релігійно-полемічний трактат «Нова міра старої віри», в якому піддав критиці католицькі догмати.

У деяких епіграмах своєї книжки «Лютя Аполлонова» (1671) висловлював прагнення до миру і спокою, закликав до припинення міжусобних чвар, до об'єднання сил у боротьбі проти турецько-татарських загарбників, нагадував про муки, що їх зазнають християнські невольники у турецько-татарському полоні.

Будучи з 1657 р. архієпископом чернігівським і новгород-сіверським, а потім митрополитом Лівобережної України, Л.Баранович відстоював незалежність української церкви від московського патріарха. Велику увагу приділяв розвитку шкільної справи і книгодрукування. У Новгороді-Сіверському заснував друкарню, яка діяла протягом 1674–1679 рр. В 1679 р. цю друкарню перевезено до Чернігова.

Л.Баранович був музично обдарованою людиною, створював канти і духовні пісні («Херувимська пісня»). При своєму дворі мав хорову капелу. Похований в 1693 р. у Борисоглібському соборі в Чернігові.

Твори І.Галятовського «Розмова білоцерківська» (1676), трактат «Фундаменти» (1683) великою мірою сприяли обмеженню впливу єзуїтів. Взірцем для наслідування полеміст виставляв людину, що твердо трималася своєї віри, боролася «за отчизну», визволяла з неволі бранців. І.Галятовський є автором збірок релігійних оповідань-legend «Небо новое» (1665 р., 1666 р.) та «Скарбница потребная» (1676).

На другу половину XVII – першу половину XVIII ст. припадає розквіт жанру історично-мемуарної прози. Серед історичних творів XVIII ст. особливо виділяються три фундаментальні козацькі літописи:

«Літопис Самовидця», як назвав це цінне історичне джерело й визначний пам'ятник української літератури П.Куліш, літописи гадяцького полковника Григорія Грабянки (? – близько 1737 р.) та канцеляриста Війська Запорізького Самійла Величка (1670–1728). Авторство «Літопису Самовидця» остаточно не встановлене. Серед істориків є думка про те, що його автором був козацький старшина, генеральний підскарбій при гетьмані І.Брюховецькому, Роман Ракушка-Романовський (близько 1623–1703 рр.). Всі три літописи охоплюють історичні події в Україні з 1648 р. до початку XVIII ст.

В усіх козацьких літописах є одна особливість. Літописці відтворюють дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала бути за їх уявою. Про це влучно сказав І.Франко: «Власне в козацьких літописах Самовидця, Грабянки, Величка та їх наступників і компіляторів таких, як Боболінський, Лукомський, Рігельман і т.п., було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельниччину, що в значній мірі заслонила перед ними правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу: аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів... Отся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, аніж історична, була... головною заслугою козацьких літописів».

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася появою видатного історичного та літературного твору – «Історії Русів». Виступаючи з морально-емоційним осудом самодержавної політики, доводячи «давність прав і вільностей козацького народу», виявляючи відчуття руху історії, анонімний автор «Історії Русів» виступив з позицій політичного автономізму та республіканського демократизму, спрямованих проти абсолютизму російського самодержавства. За словами І.Франка, цей твір становив той «ідейний ґрунт, на котрім виростала новіша українська література»¹.

Видатним культурним явищем України другої половини XVIII ст. є творчість Григорія Савича Сковорода (1722–1794) Це була всебічно обдарована людина: філософ, мислитель-гуманіст, просвітитель, педагог, поет, музикант. Він народився у сім'ї малоземельного козака в с. Чорнухи на Лубенщині. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, де навчався з перервами в 1734–1753 рр. Майже

три роки був співаком придворної хорової капели цариці Єлисавети Петрівни в Петербурзі.

У серпні 1744 р., коли цариця Єлисавета з цією капелюю приїхала до Києва, Г.Сковорода не захотів повертатись до Петербурга, дістав звільнення з придворного хору і продовжив вчитись в академії. Пізніше в листі до свого друга він писав такі слова: «Втрачений той час, який ти не використав на навчання».

Але навчання в академії тривало недовго. В серпні 1745 р. Г.Сковорода знову вирушив у світ. Цього разу на Захід, до Угорщини, в місто Токай, як член російської місії. Під час цієї місії він побував у багатьох містах Європи. Знання мов дало йому можливість спілкуватися з багатьма видатними людьми того часу.

Повернувшись восени 1750 р. в Україну, Г.Сковорода працював домашнім вчителем, викладачем у Переяславському та Харківському колегіумах. Проте світська і церковна влада переслідувала мислителя за його філософське вчення, яке розходилося з офіційними концепціями православної церкви. Тому він змушений у 1769 р. остаточно залишити педагогічну роботу і вже більше не займав жодної офіційної посади. Останні 25 років життя Г.Сковорода мандрував по Слобідській Україні, навчаючи людей. Помер він в с. Іванівці у дідач Ковалівського 29 жовтня 1794 р., де і похований. На його могилі написано: «Світ ловив мене, та не піймав».

Г.Сковорода вважається найсамобутнішим українським мислителем XVIII ст.. Його найбільше цікавило те, що стосується виключно вдосконалення душі. Найвидатнішими творами з філософської спадщини Г.Сковороди є «Начальна дверь ко християнському добронравію», «Симвонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира» та інші.

В основі філософських поглядів Г.Сковороди лежить вчення про три світи: макросвіт або великий світ, мікросвіт або людина, і так званий символічний світ або Біблія. Кожен з них має подвійну природу: внутрішню, невидиму і зовнішню, видиму «натуру». Якщо зовнішнім у них є матерія (макросвіт), тіло (мікросвіт) і «святе письмо» (Біблія), то внутрішнім – невидима натура або бог (макросвіт), людський дух (мікросвіт), приховані за символічною формою образи справді людських відносин (Біблія).

Г.Сковорода вважав, що світ складається з двох чинників: матеріалістичного – безвартісного, і вищого – духовного, цінного. Мета

¹ Франко І. Твори: В 50-ти томах. – К. 1984. – Т. 41. – С. 61.

життя – щастя, але не звичайне щастя, що шукає матеріального, а те, яке дається свідомістю, що людина виконує волю божу. У своєму розумінні світу філософ спирався на морально-етичні засади одвічної боротьби «добра» і «зла». Під «злом» він розумів прагнення до збагачення, паразитизм, розбещеність. Протилежністю «зла» є «добро», яке символізує високі духовні інтереси людини. На думку філософа, шлях до людського щастя прокладається через самопізнання. Його девіз був: «Пізнай самого себе». Теорія самопізнання пов'язувалася з ідеєю суспільно корисної «сродної» праці, яка полягала в утвердженні прав кожної людини на своє щастя відповідно до природних здібностей. Концепція «сродної» праці, праці за покликанням, за якої усе потрібне – не важке, а все важке – не потрібне, проголошує працю великим сенсом життя, джерелом духовної насолоди, «радости душевної», щастя.

За Г.Сковородою, людське щастя має бути можливе не десь і колись, а в кожному мить, тут і тепер. А якщо щастя не залежить від місця і часу, звання і чину, віку й статі, то воно належить до вічних і безплотних сутностей. Ця ідея Г.Сковороди спрямована проти всякого месіанізму, в тому числі й комуністичного. Перебуваючи на позиціях гуманізму, Г.Сковорода відстоював думку, що головною умовою покращання життя народу є поширення освіти, духовне звільнення людини.

Г.Сковорода прагнув до утвердження в світі справжньої християнської держави, яка б шанувала свою суспільність.

«Бог, – казав він, – дає народам науку та мистецтво, які зміцнюють політичний організм і роблять його міцним, мирним та благополучним. Держава, збудована на цьому, є дім Божий, окрема людина, будуючи життя своє на цьому, стає благочестивою».

Г.Сковорода стояв вище від усіх принад життя. Він не мав нічого, не прагнув посад, життєвих благ, суворо ставився до сучасної церкви, яка, на його думку, матеріалізувалася. Г.Сковорода відмовлявся, коли пропонували висвятити його в єпископи, і негативно ставився до монастирського життя. Глибина його думок, аскетичне життя, прагнення свободи викликали порівняння з Сократом.

Його уявлення про одвічне протистояння добра і зла, про єдність людини і природи, про самопізнання людини ввели Г.Сковороду в коло мислителів світового рівня і значення. Його філософська етика була етикою нового суспільства, а не того, в якому він жив.

Філософські погляди Г.Сковороди – уславлення ідей гуманізму, правди, кращих душевних поривів людини – відображаються в його літературних творах. Із літературної спадщини Г.Сковороди найбільш відомі збірки віршів і байок «Сад божественних пісень» (1756), «Байки Харківські» (1774). В них поет виступав і як співець волі, краси рідної природи, і як критик вад суспільства («Всякому городу нрав і права», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Стоїть явір над водою»).

«Байки Харківські» були видатним і оригінальним явищем в українському письменстві. Вони не тільки підсумували здобутки давнього байкарства, а й започаткували нову літературну байку XIX ст. За визначенням І.Франка, Г.Сковорода був предтечею І.Крилова та Є.Гребінки. До речі, жоден твір Г.Сковороди не друкувався за його життя, більшість їх розповсюджувалась в Україні в рукописних списках. Павло Тичина сказав про Г.Сковороду: «Великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку і щодо світогляду свого – чисту та моральну...».

Відбиваючи прогресивні ідеали своєї доби, Г.Сковорода є попередником нової української літератури, зачинателем якої став Іван Петрович Котляревський (1769–1838). Освіту він дістав у 1780–1789 рр. у Полтавській духовній семінарії. Серед її випускників були також російський письменник, перший перекладач «Іліади» Микола Гнедич і батько Миколи Гоголя, український письменник Василь Гоголь. Говорячи про Г.Сковороду і І.Котляревського, академік С.Єфремов відзначав, що вони «зادля вільного вчителювання та пропаганди своїх ідей» зреклися духовної кар'єри.

Перший біограф І.Котляревського С.Стеблін-Камінський зазначав: «Ще в юнацькі роки Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до будь-якого слова вправно добирати рими, дотепні й вдалі, за що товариші його по семінарії прозвали «римачем».

В 1798 р. у Петербурзі завдяки ініціативі та зусиллям багатого поміщика з Конотопа, що на Чернігівщині, Максима Йосиповича Парпури вийшли друком три частини знаменитої поеми І.Котляревського «Енеїда» (повністю видання здійснено 1842 р.). Перелицювавши поему давньоримського поета Вергілія, І.Котляревський широко використав традиції української літератури.

Отже, перша українська книжка з'явилася не в Україні, а в Петербурзі. Великий промисловий і культурний центр Харків видав першу українську книжку лише в 1819 р. Це було окреме видання казки

П.Гулака-Артемівського «Солопій та Хівря». Київ внаслідок російської політики був знижений до стану провінційного міста і зміг видасти першу українську книжку аж у 1837 р.

«Енеїда» – вісник весни українського літературного відродження, один з найкращих європейських бурлескно-трагедійних творів. Поема сповнена яскравого народного гумору, реаліями українського побуту, звичаїв, повір'їв, релігійних обрядів, ігрищ. В образах Енея і троянців, богів і царів виведено колоритні типи селян, козаків, міщан, українських панів, поміщиків, старшин, чиновників.

«Енеїда» стала першим великим твором нової української літератури, в основу якої лягла жива народна мова. Цей твір започаткував перехід від старої української літературної мови до нової літературної мови, сформованої на народній основі. В основі старої української літературної мови була мова старослов'янська або староболгарська. Вона прийшла в Україну разом з прийняттям християнства і нею користувались, писали книжки вісім століть, аж до XIX ст. Це була літературна мова Київської Русі. Цією мовою написано «Слово о полку Ігоревім». Поява «Енеїди» у період розгорнутої русифікаторської політики царизму, яка ставила під сумнів подальше існування української мови, довела її самобутність та перспективність літературного розвитку, здатність до чіткого і яскравого виразу думок не тільки в розмові, а й на письмі. Відразу ж після виходу «Енеїди» була прийнята як визначна подія в розвитку української літератури. І.П.Котляревський завоював епітет «батька сучасної української літератури» не просто тому, що першим писав українською мовою, а тому, що його «Енеїда» була твором високого літературного гатунку. Він поклав початок, за словами Дмитра Чижевського, літератури «національного відродження», нової доби національного культурного життя.

Шведський дослідник А.Єнсен (початок XX ст.), перелічивши ряд трагедійно-пародійних обробок Вергілієвої «Енеїди» в історії європейської літератури, зазначав, що творіння І.П.Котляревського не просто виділяється своєю «самостійною оригінальною вартістю», а й перевищує «і культурно-історично, і мовно, та й естетично» всіх своїх попередників. Перевищує, бо в ній висвітлено «багатосторонній образ цілої України, народних звичаїв і соціальних обставин», бо українське народне життя в ній «так всесторонньо, а при тім артистично» опрацьоване. Перевищує з погляду на її «реалізм, національний

гумор і народну мову». Т.Г.Шевченко у вірші «На вічну пам'ять Котляревському» так оцінив його творчість:

Будеш, батьку, панувати,
поки живуть люди,
поки сонце з неба сяє,
тебе не забудуть.

Вагомий внесок у розвиток української культури зробив Василь Васильович Капніст (1758–1823) – просвітитель, письменник, громадський діяч. Він належав до просвітницького гуртка О.Паліцина – «Попівської академії» (с. Попівка Харківської губернії).

В «Оді на рабство» В.Капніст різко виступив проти закріпачення селян України (1783). У ній висловлюється протест проти централізаторської політики Росії, яка наклала на Україну «іго тяжкое держави». «Оду на рабство» сприймали в тогочасному суспільстві як літературний виступ за «восстановление гетманского правления», а самого автора вважали таким, що «готовый был пожертвовать всем своим именем для благополучия Малороссии».

Перу В.Капніста належить проект «Положення, за яким може бути набране й утримане військо охочих козаків» (1788), де висунув ідею відродження українського козацтва.

Авторкою популярних українських пісень була легендарна народна поетеса-піснярка Маруся Чурай (близько 1625–1653 рр.). Її життя випало на період середини XVII ст., коли український народ піднявся на боротьбу за свою волю та незалежність. До війська гетьмана України Б.Хмельницького належав і Полтавський полк, у якому служив Григорій Бобренко – наречений Марусі Чурай. Очевидно, під враженням розлуки з коханим і народилася пісня «За світ встали козаченьки», яка стала улюбленою козацькою похідною піснею.

Композитор Микола Лисенко ввів пісню «За світ встали козаченьки» до своєї опери «Чорноморці». В 1937 р. композитори Левко Ревуцький та Борис Лятошинський, здійснюючи нову музичну редакцію опери М.Лисенка «Тарас Бульба», ввели пісню до цього знаного в світі твору оперної класики.

Марусю Чурай вважають автором також таких пісень, як «Віють вітри, віють буйні», «Сидить голуб на березі», «Летить галка через балку», «Котилися вози з гори», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

В цей період дальшого розвитку набула народна поезія, насамперед історичні пісні та думи. Вони пройняті героїкою, патріотизмом, прагненням до волі. Саме такими є народні твори «Зажурилася Україна», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Розлилися круті бережечки», «Ой з-за лісу, із-за темного». Відтворені образи Б.Хмельницького («Чи не той то Хміль»), Нестора Морозенка («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче»), Івана Сірка («Та ой як крикнув же та козак Сірко»). Багато пісень, переказів і легенд склали народні поети про Максима Залізняка, Івана Гонгу, Олексу Довбуша, Івана Бондаренка. Варіант думи «Козак Голота» ввійшов у рукописний збірник 1684 р. – найраніший запис українських дум взагалі.

Величезної популярності набула пісня «Їхав козак за Дунай». На початку XVIII ст. її склав харківський поет і філософ, козак-віршувальник Семен Климовський. Вона має безпрецедентне поширення в світі. Вперше пісня була опублікована у 1796 р. Протягом XIX ст. пісня друкувалася у багатьох пісенниках. Уже в 1806 р. її переклали на німецьку мову і вона ввійшла в побут німецького населення як німецька пісня. Її співали солдати, які воювали проти Наполеона. В 1815 р. цю пісню виконували вже у Сполучених Штатах Америки. Серед тих, хто обробляв «їхав козак за Дунай», був великий німецький композитор Людвіг Ван Бетховен (1770–1827) та інший німецький композитор – основоположник німецької романтичної опери Карл-Марія Вебер.

Цікавим явищем в історії українського театру був вертеп – ляльковий народний театр. Перша документальна згадка про нього датується 1667 р. Вертепом називалася печера, де народився Ісус Христос. Для лялькової вистави використовувалася скринька у вигляді двоповерхового будиночка. Ляльки приводились у рух за допомогою ниток. У верхній частині вертепного будиночка розігрувалися сцени на біблійні сюжети, у нижній – народно-побутові. Вертепні вистави влаштовувались на торгових площах, у будинках старшин, заможних козаків і міщан.

У другій половині XVII ст. дальшого розвитку в Україні набуло книгодрукування. У цій справі провідну роль продовжувала відігравати друкарня Києво-Печерської лаври. За цей період тут було надруковано понад 120 книг. Більшість з них мали від 500 до 1000 сторінок. В 1664 р. друкарня вперше видала буквар і з цього часу продовжувала їх друкувати близько 200 років. Лаврські видання

розповсюджувалися не лише в Україні, Росії, Білорусії, а й у Молдавії, Сербії та інших країнах.

Виникали нові друкарні. Всього в другій половині XVII–XVIII ст. в Україні функціонувало 13 друкарень. В 1783 р. було відкрито друкарню Житомирського суду, а через 10 років – в 1793 р. в Житомирі видруковано першу науково-популярну книжку.

У XVIII ст. в Україні почали виникати книжкові крамниці. Перша така крамниця з'явилася у 1781 р. у Глухові – останній гетьманській столиці України. Тут реалізовувались книги вітчизняних і зарубіжних видавництв. Ініціатором відкриття цієї крамниці виступив член-кореспондент Петербурзької академії наук, редактор петербурзького журналу «Російський магазин» Ф.В.Туманський. В 1720 р. в Глухові було відкрито першу міську бібліотеку¹.

Важливою подією в історії видавничої справи стало запровадження гражданського шрифту. Це сприяло збільшенню публікацій офіційних паперів і світських видань. Першу в Україні друкарню з таким шрифтом було засновано у 1764 р. в Єлисаветграді. Друкарні з гражданським шрифтом згодом були засновані в Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Чернігові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Бердичеві.

Запровадження гражданського шрифту в книгодрукуванні різко розмежувало церковну і світську літературу. Кирилиця призначалася для друкування лише церковних книг, а «гражданка» – для світських видань. Таке розмежування звільнило світську літературу з-під впливу церкви і сприяло розвитку народної літератури і мови.

Але в цілому у XVIII ст. становище з книгодрукуванням в Україні різко погіршилось. У 1720 р. Петро I видав указ про вилучення із церков україномовних книг, про заборону друкувати в Україні будь-які книги, крім церковних, та й останні дозволялись тільки після звірки з російськими з метою уніфікації, «дабы нікакой розні і особаго наречія в ніх не било». Українські друкарні перевозилися до російських міст, зменшувався обсяг друкованих книг в Україні.

У 1721 р. при московському синоді було засновано спеціальну Друкарську контору на чолі з Гаврилом Бужинським. Вона послідовно обмежувала й переслідувала українську книгу та українське слово.

¹ Сарбей В.Г. Праця Я.Маркевича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 59.

У тому ж таки 1721 р. синод послав в Україну наказ, у якому говорилось: «Киево-Печерському и Черниговському монастирям ставропичиями константинопольського патріарха впредь не писаться, а писаться ставропичиями Святешого Всеросійського Правительствующего Синода, от которого и о печатании книг повеления требовать, а без повеления того Духовного Синода никаких книг не печатать». Тоді ж з'являються книги з печаткою російського цензора.

Після повної ліквідації решток автономії України російські цензори з особливою увагою наглядали за тим, щоб у надрукованих тут книгах не було нічого такого, що б відрізняло їх від російських видань. У 1755 р. синод видає наказ митрополитові Т.Кременецькому: «Чтобы несходных выходящим из Московской типографии книгам в народ отпускаемо не было... и ни в чем ни малейшей разности не было... Что же касается до издаваемых вновь книг, то оные исправя, не печатая, прежде присылать непременно». Цим було покладено край важливій ділянці національної культури – українському книгодрукуванню.

Одночасно з цим проходив процес витіснення української мови з державних установ і з освіти. Вже з середини XVIII ст. російська канцелярська мова панує в діловодстві установ в Україні. Як зазначалося, в 1753 р. українською мовою було заборонено викладання в Києво-Могилянській академії. В 1769 р. за розпорядженням синоду були вилучені українські букварі, а в останній чверті XVIII ст. було закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях. Народна мова визнається «зникаючим наріччям», яке часто вводиться хіба що у вистави для надання їм комедійності.

Це було складовою частиною загальної політики царського уряду по відношенню до України. Про це І.Франко згодом писав так: «Преславне прорубуване вікно Петром I в Європу там, на півночі, над Невою, се рівночасне затикання тих вікон, якими світло науки проникало в Україну».

Високого розвитку досягло в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. українське мистецтво. Відбувався процес становлення, формування української музики. Важлива роль в цьому належала сольній пісні з інструментальним супроводом. Найвідомішим композитором кінця XVII – початку XVIII ст. був Микола Дилецький (близько 1650 – після 1723 рр.). Крім того, він уславився як музичний теоретик, хоровий диригент і педагог. Основна його праця –

«Грамматика музыкальна» – містить теоретичні засади партесного співу. В цьому співі співставлялося звучання всього хору і груп голосів, був відсутній супровід.

«Грамматика музыкальна» М.Дилецького стала першою ґрунтовною музично-теоретичною працею, посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу. Не випадково в останній чверті XVII–XVIII ст. вона стала основним підручником з теорії музики, контрапункту (рід багатоголосся), композиції для багатьох поколінь українських і російських музикантів.

Практичну підготовку композиторів, музикантів-виконавців, регентів, педагогів-теоретиків здійснювала Києво-Могилянська академія, де існували хор і оркестр, які відзначалися високою професійністю. Для систематичної підготовки освічених музикантів і співаків для хору царського двору спеціальна музична школа була створена в 1738 р. в Глухові, який став центром культурного життя Лівобережної України. Ця школа діяла до 60-х років XVIII ст. і стала відомим осередком музичної освіти. В ній навчали партесному співу, гри з нот на скрипці, гусях, бандурі. В Глухові існувала і найбільша в Європі нотна бібліотека. При Харківському колегіумі з 1773 р. існували спеціальні музичні класи – вокальний та інструментальний.

У XVIII ст. Глухів славився не тільки відомою співацькою школою. Тут у 1751 р. гетьман Кирило Розумовський створив театр. В ньому виконувалися концерти, ставилися опери, балети, комедії. Театральними мовами були російська, французька та італійська. Зокрема, французькою мовою відбувалася постановка комічної опери невідомого автора «Ізюмський ярмарок».

До XVIII ст. відноситься творчість таких українських композиторів, як Максим Созонтович Березовський (27.10.1745–2.04.1777), Дмитро Степанович Бортнянський (1751–10.10.1825), Артем Лук'янович Ведель (1767–14.07.1808). Всі троє народилися в Україні: М.Березовський і Д.Бортнянський – у Глухові, А.Ведель – у Києві. В Україні почалася їхня музична освіта. М.Березовський вчився в глухівській співацькій школі. Є припущення, що в ній же в 1758 р. вчився і семирічний Д.Бортнянський. Крім того, М.Березовський і А.Ведель навчалися музики в Києво-Могилянській академії. Як обдарованих співаків їх забрали в Росію: М.Березовського і Д.Бортнянського до Петербурга півчими придворної співацької капели, а А.Веделя – до Москви, де він керував хорами. В Петербурзі М.Березовський і

Д.Бортнянський вивчали теорію музики під керівництвом італійських композиторів відповідно Ф.Цюппіса і Б.Галуппі. Для завершення навчання, вдосконалення музичної майстерності вони були відправлені за кордон, до Італії.

Перебуваючи в Італії (1769–1773), М.Березовський брав уроки композиції у видатного теоретика музики Д.Мартіні. У 1771 р. він витримав іспит у Болонській філармонічній академії на звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонічного товариства. Своє навчання в академії він завершив написанням опери «Демофонт» на лібретто італійського поета Метастазіо.

Цікаво, що одночасно з М.Березовським в Болонській філармонічній академії закінчував свою освіту В.А.Моцарт (1756–1791). В академії був звичай ім'я одного найздібнішого майстра музики, що закінчував академію, записувати золотими літерами на мармурову дошку. Так от конкурентами тут були В.А.Моцарт та М.Березовський. У цьому конкурсі переміг композитор українець і на мармурову дошку вписали його ім'я.

М.Березовський є автором опери «Іфігенія», багатьох духовних концертів («Не отвержи мене во время старости...», «Отче наш», «Вірую»). В них відчутні впливи українських народних пісень і київських церковних співів.

Структурні принципи хорових концертів М.Березовського розвинули А.Ведель та Д.Бортнянський. Повернувшись з Москви в Україну, А.Ведель став керівником хору Києво-Могилянської академії, губернаторського хору і класу вокальної музики Харківського колегіуму. Він – автор 29 церковних концертів, на яких позначився вплив української народної пісенності. Серед них такі: «Літургія для чотироголосного хору», «Херувимська», «Достойно есть». Д.Бортнянський називав А.Веделя «Моцартом духовної музики». Композиторська творчість А.Веделя була органічно пов'язана з його виконавською діяльністю. Він був першим виконавцем власних творів як диригент і співак (сольні епізоди в хорах).

Доля М.Березовського і А.Веделя склалася трагічно. Їх талант не знайшов належного визнання. Після повернення в 1773 р. М.Березовського з Італії до Росії придворні кола в Петербурзі байдуже і недоброзичливо поставились до нього і його творчих досягнень. До кінця життя він не мав посади, відповідної до набутої освіти. Доведений до відчаю кризовим матеріальним становищем і принизливим

до себе ставленням, М.М.Березовський у 32 роки покінчив життя самогубством. А.Веделя в 1799 р. заарештували за сфальсифікованим політичним звинуваченням і оголосили божевільним, помістили у будинок божевільних на території Кирилівського монастиря в Києві. В 1808 р. батько забирає його додому, де А.Ведель і помер. Похований він на Щекавицькому кладовищі, але могила композитора не збереглася. Царська цензура заборонила друкувати його музичні твори.

Видатним реформатором церковного співу, духовним композитором, диригентом був Д.Бортнянський. Його перу належить понад 100 хорових релігійних творів. Серед них найвідоміші: «Господи, силою твоєю», «Слава во вишніх Богу», «Сей день», «Услыши, Боже, глас мій». Перебуваючи в Італії, де відвідував заняття в Болонській, Римській та Неапольській академіях, композитор написав і поставив в 1776–1779 рр. на італійські лібретто опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій». Цей період був першим кроком до міжнародного визнання Д.Бортнянського. Взагалі в його творчості плідно поєднувались традиції українського хорового мистецтва й досягнення європейської музики. Після повернення в Росію композитор став придворним капельмейстером, а з 1796 р. – управителем придворної капели. Для придворних спектаклів написав три опери на французькі тексти: «Сокід», «Син-суперник», «Свято сеньйора».

На початку XX ст. в одному з храмів Нью-Йорка – єпископальному соборі святого Іоанна Богослова – встановлено скульптурне зображення Д.Бортнянського. Це єдиний в світі пам'ятник славетному композитору.

Істотні зміни сталися в архітектурі та будівництві. Вони зв'язані з іменем архітектора Йоганна Готфріда Шеделя (1680–21.02.1752), який 21 рік (з 1731 по 1752 рр.) жив і працював у Києві. За його проектами споруджено Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври (1731–1744), яку народ назвав «Шеделеве диво». Дзвіниця – восьмигранна чотирярусна вежа. Висота її – 96,52 метра. Це була найвища споруда в межах Російської імперії. Підмурок дзвіниці на сім метрів заглиблено у землю. Про свою роботу Шедель писав: «Сия звонница в Киево-Печерской лавре трудом моим сделанная, каким образом по всей Руси й в Европе другой не обьщется, и на вечность оная звонница стоять будет». Ці слова великого майстра стали пророчими.

Й.Шедель очолював роботи по реконструкції митрополичого будинку (1731–1748) та надбудові дзвіниці Софійського собору (1744–

1748). Він побудував західний парадний в'їзд на територію митрополитичого двору Софії Київської, відомий як «Брама Заборовського» (1746–1748), – один із найкращих творів українського барокового мистецтва.

Визначним архітектором і будівничим був Степан (Стефан) Ковнір (1695–1786) – кріпак Києво-Печерської лаври. У цьому монастирі він навчався будівельної справи, понад 60 років працював під керівництвом і разом з архітекторами П.Неєловим, И.Шеделем та І.Григоровичем-Барським. Найвідомішими спорудами, зведеними С.Ковніром, є так звані Ковнірівський корпус (1744–1745), дзвіниці на Дальніх (1754–1761 рр., за проектом І.Григоровича-Барського) та Ближніх (1759–1763) печерах у Києво-Печерській лаврі, дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756–1759 рр., зруйнована у 1935 р). Споруди С.Ковніра виконані у стилі українського бароко, їм притаманні національна своєрідність і колорит, мальовничий пластичний декор. Взагалі, архітектурі бароко були властиві риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильності до напружених, рухливих композицій, декоративної пишності й вибагливості. Цього досягали за допомогою протиставлення великих і малих об'ємів, світла й тіні, поєднання контрастних матеріалів, кольорів. В Україні поряд з «високим», аристократичним бароко існувало народне – міщанське, селянське, козацьке, тобто стиль нецерковного, світського напрямку.

Кращі риси українського будівельного мистецтва розвинув Іван Григорович-Барський (1713–1785). Його творчість відіграла помітну роль у розвитку українського бароко другої половини XVIII ст., в якому зароджувалися риси класицизму. До найвідоміших споруд, зведених ним, відноситься водогін в Києві на Подолі з павільйоном-фонтаном «Феліціан» (1748–1749).

На початку XIX ст. у середині павільйону було поставлено дерев'яну скульптурну композицію «Самсон роздирає пашу лева». У 1982 р. фонтан відновили в первісному вигляді (автор проекту – архітектор В.П.Шевченко). З фонтаном пов'язано багато переказів. Вважається, наприклад, що той, хто вип'є води від «лева», залишиться жити в Києві.

Крім того, І.Григорович-Барський побудував церкву Миколи Набережного на Подолі (1772–1785 рр., нині – головний храм Української автокефальної православної церкви), Будинок бурси Київської академії (1778) та ін.

У середині XVIII ст. в Україні шириться стиль пізнього бароко – рококо. Він відзначався легкістю та елегантністю. До нього належать

перлини мистецтва, шедеври світової архітектури – Андріївська церква в Києві (1744–1767) – твір архітектора Б.Растреллі (Бартоломео Франческо) (1700–1771) і собор св. Юра у Львові (1745–1770). Його автором був український архітектор Меретин Бернард (Мердерер) (?–1759), за походженням німець. У соборі гармонійно поєднуються риси західноєвропейської та української архітектури.

Над розписами Андріївської церкви працювали художники Г.К.Левицький (Левицький-Ніс) (близько 1697–1769 рр.), його син Д.Г.Левицький (близько 1735–1822 рр.) і А.Антропов.

З пам'яток дерев'яного будівництва XVIII ст. всієї України найбільш відомий Запорізький собор в Новомосковському, колись запорізькому місті Новоселиці. В народі Новоселиця звалась Самарою. Новомосковський Троїцький собор – видатний пам'ятник українського народного зодчества XVIII ст. Автор цього шедевра архітектури – талановитий зодчий-самоук Яким Погрібняк, тесляр з села Нової Водолаги на Харківщині.

Собор було закладено в 1773 р. на головному майдані Новоселиці. Його будівництво закінчилось в 1779 р., коли вже не існувало Запорізької Січі. Собор зроблений без єдиного залізного цвяха. Дубові й соснові бруски скріплені дерев'яними тиблями. Ці бруски складені так, що служать опорою один одному виключно на основі рівноваги. Тому ніяких підтримуючих колон, ніяких підпор як в середині собору, так і зовні немає.

Архітектурний стиль, в якому збудовано Новомосковський собор, – українське бароко. Отак в XVII–XVIII ст. будували в Україні церкви, але далеко не кожна являє собою такий зразок народного українського мистецтва, як цей собор. Троїцький собор є безсмертною творчістю генія із народу. Це – вершина українського дерев'яного зодчества.

У живописі переважає документальність передачі образу, психологічна характеристика людини. За свідченням арабського мандрівника та письменника Павла Алеппського (близько 1627–1669 рр.), який супроводжував у подорожах по Україні свого батька, антиохійського патріарха Макарія, козацькі живописці були «вельми спритні в зображенні людських облич», «мають велику вигадливість у відтворенні людей, як вони є». З'являються картини світської тематики, портрети із зображенням історичних постатей – гетьманів, козацької старшини.

Український художник Тимофій Калинський у 1778–1782 рр. виконав близько 30 малюнків із зображенням представників різних верств українського суспільства – селян, козаків, міщан, козацької старшини. З 1782 р. Т.Калинський жив у селі Андріївці на Чернігівщині. В тому ж селі і з того самого року жив генерал-майор у відставці, історик, військовий інженер, топограф О.І.Рігельман (1720–1789). Там він створив компілятивний історичний трактат «Летописное повествование о Малой России...», присвячений історичному минулому України від найдавніших часів до 80-х років XVIII ст. Саме у цій книжці, що побачила світ у 1847 р. в Москві, і було вперше надруковано малюнки Т.Калинського.

Зміни, що відбулися в політичному і соціально-економічному житті України в другій половині XVIII ст., негативно позначились на розвитку української культури. Найобдарованіша молодь їде навчатися до Петербурзької академії мистецтв, яку було засновано в 1757 р., і не повертається в Україну. Її творчість стає частиною російської культури. Серед таких видатних митців були киянин Дмитро Левицький (1735–1822), глухівець Антон Лосенко (1737–1773), миргородець Володимир Боровиковський (1757–1825), скульптор з Ічні на Чернігівщині Іван Мартос (1754–1835).

В цілому культурний рівень тодішньої України був доволі високим. Гетьманська Україна за часів Івана Мазепи (1687–1708), Івана Скоропадського (1708–1722) та Кирила Розумовського (1750–1764) перебувала на рівні найбільш освічених країн Європи. У культурі України XVII–XVIII ст. знайшли відображення кращі риси українського національного характеру – прагнення до свободи, осудження зла, соціальної несправедливості, прагнення до розвитку в людині добрих начал.

Словник термінів та понять теми

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру на ярмарках і народних гуляннях.

Бандура – український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми.

Бурлеск – перебільшено комічне зображення (у літературі та сценічному мистецтві).

Бурлескна література – жартівлива література.

Бурса – гуртожиток, де жили учні колегії чи академії.

Вертеп – український народний ляльковий театр в XVII–XIX ст.; ящик без передньої кришки, де була обладнана сцена, яка зображувала народження Христа. Звідси походить і назва «вертеп» (з грецької – печера, в якій народився Ісус).

Вірші-трагедії (від фр. «трагестувати» – переодягати) – в них біблійні персонажі, переодягнені в народний одяг, говорять простою народною мовою, діють в обстановці міщанського побуту. Засобами сміху тут розвінчується церковна ідеологія. Бог і святі знижуються до рівня звичайних людей і діють в умовах реального життя.

Водевіль – невелика комедійна вистава з куплетами й танцями.

Гротеск (букв. «причудливий», «хімерний») – у літературі, живопису, театрі зображення людей або речей у фантастичному, химерно-комічному вигляді. Означає надмірне перебільшення, загострення тієї чи іншої теми. Гротеск порушує межі правдоподібності, надає зображенню умовності, до краю розкриває суть явищ.

Межигірський монастир – монастир під Києвом, у якому доживали свій вік запорізькі козаки.

Народна драма – поширені у XVIII–XX ст. самодіяльні вистави, в основі яких сюжети і тексти усної фольклорної традиції, що розігрувались згідно з ustalеним постановчим канонам.

Панегірик – святкова, урочиста промова; недоречне звеличення, надмірне, нещире вихваляння кого-небудь, чого-небудь.

Префект – заступник ректора в колегії, академії.

Самсон – згадуваний у Біблії легендарний Самсон прославився численними подвигами у боротьбі з ворожим іудеям народом, що вторгнувся в Палестину у XII ст. до н.е.

Синод – найвища духовна інстанція в Росії на початку XVIII ст., яка була заснована для управління руською православною церквою замість патріаршого правління.

Синопсис – збірка матеріалів, статей, описів з якогось питання, як правило, розташованих у хронологічному порядку.

Студей – студент чи школяр.

Схизматики – православні.

Торбан – український народний музичний інструмент, близький за своєю будовою до кобзи, бандури.

Шкільна драма – вистави, що ставилися у XVII–XVIII ст. учнями Києво-Могилянської колегії, а потім академії та братських шкіл за творами переважно викладачів цих закладів. У них використовувалися релігійні, біблійні та історичні сюжети дидактичного характеру.

Питання до самоконтролю

1. Яким чином українська державність впливала на розвиток української культури?
2. Чому Києво-Могилянська академія стала центром освіти і науки?
3. Які заслуги І.Мазепи перед українською культурою?
4. В чому полягає вплив української культури на російську?
5. Хто такий Феофан Прокопович?
6. Де і коли були засновані в Україні колегіуми? Яке було їх завдання?
7. Як довести, що М.Березовський, Д.Бортнянський, А.Ведель українські, а не російські композитори?
8. В чому викривальна сила вірша Г.Сковороди «Всякому городу нрав и права»?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. У XVIII ст. колегіуми існували в містах України: Полтаві; Харкові; Києві; Переяславі; Чернігові.
2. Перша спеціальна музична школа у Україні виникла: Чернігові; Батурині; Глухові.
3. Друга золота доба українського мистецтва:
 - а) кінець XVI – початок XVII ст.;
 - б) часи Б.Хмельницького;
 - в) часи гетьманування І.Мазепи.

4. Які українські гетьмани навчалися в Києво-Могилянській академії:

- а) Іван Виговський;
- б) Іван Скоропадський;
- в) Іван Самойлович;
- г) Іван Мазепа;
- д) Кирило Розумовський;
- е) Юрій Хмельницький;
- є) Пилип Орлик;
- ж) Данило Апостол;
- з) Павло Полуботок.

Теми рефератів

1. Українська державність та її роль у розвитку самобутніх рис національної культури.
2. Особливості розвитку культури на українських землях за часів Гетьманщини.
3. Духовне життя в Україні в період Гетьманщини.
4. Розвиток українських освітніх традицій за часів Гетьманщини.
5. Наукові знання і книгодрукування в період Гетьманщини.
6. Києво-Могилянська академія – центр освіти і науки.
7. Іван Мазепа як культурний діяч.
8. Діяльність відомих вчених, громадських діячів і педагогів Л.Барановича, І.Галятовського, І.Гізеля, С.Яворського.
9. Історичні твори. Літопис Самовидця, київський «Синопис», літописи Григорія Грабянки і Самійла Величка.
10. Діяльність філософа та письменника Г.С.Сковороди.
11. Реакційна політика царизму щодо української культури у XVIII ст.
12. Перенесення центру культурного життя до Росії.
13. Бароко – стиль визначних будівель і архітектурних ансамблів.
14. Провідні школи живопису в Україні в XVIII ст.
15. Музичне мистецтво у XVIII ст. Максим Березовський, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський.

Лекція 16**КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

- Початок українського культурного відродження.
- Кирило-Мефодіївське братство, «Руська трійця», громади.
- Репресії царизму проти української культури.
- М.П.Драгоманов.
- Переміщення центру національно-культурного руху в Галичину.
- Український культурний рух на початку XX ст.

На кінець XVIII ст. внаслідок політики російського царизму було остаточно ліквідовано автономію України – Гетьманщини, її права, вольності та привілеї. Із скасуванням гетьманства та полково-сотенного устрою вона стала просто адміністративною одиницею, зведеною за станом до звичайної російської провінції. Україна перестала існувати як окремий державний організм із самостійним внутрішнім життям, на всій її території насильно встановлювалися органи управління Російської імперії. Вона була остаточно, за висловом Петра I, «прибрана до рук» Росією. Зникли всі особливості місцевого устрою, які відповідали народному характеру і складали кращі набуття національної культури. Це – організація народної освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя. Вони поступилися своїм місцем загальноросійському порядку, який тримався на трьох китах: централізмові, абсолютизмі, бюрократизмі.

Україна втратила навіть своє ім'я. Його офіційно заступила «Малоросія». Поволі втрачалася самоназва українців. Замість того вводився офіційно-бюрократичний термін «малоросіянин» – у співвідношенні до Московської держави – «Великої Русі».

Незважаючи на несприятливі умови (не було державного захисту української культури), процес творення на українській землі «і під чужими урядами» ні на мить не припинявся, не уривався, за висловом Михайла Драгоманова, «поступ цивілізації» народу нашого. Це знайшло свій прояв у розвитку освіти.

На початку XIX ст. в Наддніпрянській Україні єдиним вищим навчальним закладом лишалася Києво-Могилянська академія. Вона не могла забезпечити належного розвитку вищої освіти. Згодом відомий український вчений-економіст, винахідник, просвітник і громадський діяч Василь Назарович Каразін (9.02.1773–6.11.1842) домігся згоди царського уряду на заснування університету в Харкові, організував серед дворянства збір коштів на його утримання, написав проект першого статуту.

17 січня 1805 р. відбулося відкриття Харківського університету. До нього було зараховано 33 казеннокоштных та 23 своєкоштных студенти. Усього ж протягом першої половини XIX ст. цей заклад закінчило 2800 чоловік. Університет одержав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Структура його зазнавала численних реорганізацій і лише в 50-х роках усталилася. Навчання проводилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному.

В.Каразін прагнув забезпечити навчальний процес в університеті кращими науковими та педагогічними силами. Йому самому належать наукові праці з кліматології, агрономії, метеорології, гірничої справи. Він був винахідником парового опалення, сушильних апаратів, печі для сухої перегонки дерева, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин. Сучасники слушно прозвали його «українським Ломоносовим».

В університеті працювали два відомі професори математики – Тимофій Федорович Осиповський (1765–1832) та його учень, академік Петербурзької Академії наук та кількох іноземних академій Михайло Васильович Остроградський (24.09.1801–1.01.1861). У 1813 р. Т.Ф.Осиповський став ректором університету. Виданий ним у Петербурзі третій «Курс математики» протягом кількох десятиліть служив вітчизняним підручником з цієї важливої галузі.

В університеті були викладачами: відомий письменник Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), історики Микола Іванович Костомаров (1817–1885) та з 1882 р. – Дмитро Іванович Багалій (1857–1932).

З Харківським університетом пов'язане й ім'я відомого філолога-славіста, професора Ізмаїла Івановича Срезневського (1812–1880). Крім педагогічної, І.Срезневський займався науковою роботою. В 1833–1838 рр. він видавав у Харкові «Запорожскую старину» –

фольклорну й історико-літературну збірку, яка була дуже популярною на той час. Всього вийшло 6 книг. Тут вміщено історичні пісні й думи XVI–XVIII ст., уривки козацьких літописів, переказів, уривки з «Історії Русів». Крім того, І.Срезневський включив до збірки і свої статті й стилізації під фольклор. Він же першим виступив в 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава.

Український фольклор, зібраний І.Срезневським, зацікавив Микола Васильовича Гоголя (1809–1852), який мріяв тоді написати історію України. Високо цінував публікації молодого вченого Михайло Олександрович Максимович (1804–1873), який постійно з ним листувався. Своє захоплення збірником «Запорожская старина» висловив в листі до П.Корольова 22.05.1842 р. Т.Г.Шевченко: «Лежу п'яту добу і читаю «Старину», добра книга, дякую вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробити, якщо здоровий буду, там багато такого, від чого навіть облизуєшся, дякую вам».

Російський Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й провідником, колискою нової української романтичної культури, одним з перших осередків українського національно-культурного відродження XIX – початку XX ст. При університеті була заснована друкарня та книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів. У Харкові з 1816 до 1819 р. випускався перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал «Украинский вестник», який проголосив своїм девізом: «Сприяти всебічному піднесенню науки й літератури». Часопис першим започаткував друкування українською мовою. Він радив широко її використовувати на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». В січні 1816 р. почав виходити перший в Україні журнал сатири і гумору «Харьковский Демокрит».

Заснування першого у Східній Україні університету, видання перших українських журналів, діяльність найвизначніших культурних сил того часу сприяли тому, що на початку XIX ст. Харків став найбільшим культурним центром в Україні.

У Києві єдиним вищим навчальним закладом до 1834 р. була духовна академія, відкрита в 1819 р. у Братському монастирі, де до 1817 р. існувала Києво-Могилянська академія. Київська духовна

академія проіснувала 100 років. На початку 1920 р. зі встановленням радянської влади вона була ліквідована. Багато її випускників не залишалися на церковній службі, а влаштувалися працювати до світських установ. Деякі з них стали відомими діячами української культури: письменник І.С.Нечуй-Левицький (1838–1918), композитор П.Є.Козицький (1893–1960), хоровий диригент і композитор О.А.Кошиць (1875–1944), академік ВУАН К.Г.Воблій (1876–1947), академік УАН М.І.Петров (1840–1921).

Справа заснування університету в Києві затягнулася на декілька десятиліть. Цьому протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої традиційні впливи на Правобережній Україні. Лише після придушення польського повстання 1830 р. відбулося відкриття в «Південно-Західному краї» російського університету. Це набуло великого політичного звучання. Київський університет було відкрито 15 липня 1834 р. замість польського ліцею, переведеного з Кременця, під офіційною назвою «Університет св. Володимира». За сподіваннями уряду, він мав остаточно «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Про українців уже ніхто не згадував. Але незважаючи на це, університет долучився до справи українського національно-культурного відродження.

Спочатку університет мав у своєму складі два факультети – філософський і юридичний, на яких вчилися чотири роки. Філософський факультет ділився на історико-філологічне і фізико-математичне відділення, які в 1835 р. виділилися у самостійні факультети. В 1841 р. було відкрито медичний факультет. Студентський контингент в університеті протягом 1834–1841 рр. збільшився з 62 до 651 чоловік. До 1861 р. з нього вийшло 1500 вихованців. У 1860 р. при університеті засновано дворічні педагогічні курси для підготовки вчителів.

До 1842 р. університет, не маючи власного приміщення, містився на Печорську в кількох приватних будинках. В 1842 р. він був переведений у нове приміщення, побудоване в стилі російського класицизму за проектом і під керівництвом архітектора, академіка Вікентія Івановича Беретті (1781–1842).

Першим ректором Київського університету став професор М.О.Максимович – вчений-енциклопедист, природознавець, історик, фольклорист і літературознавець, друг М.В.Гоголя і Т.Г.Шевченка.

До Києва М.Максимович працював професором кафедри ботаніки в Московському університеті. Відома його двотомна книга «Основи ботаніки». Крім того, М.Максимович був пристрасним шанувальником історії та культури українського народу. Він стояв біля витоків української фольклористики, яку, по суті, започаткував своїми фольклористичними працями («Малоросійські пісні», 1827 р.; «Українські народні пісні», 1834 р.; «Збірник українських пісень», 1849 р.).

М.Максимович був ректором всього рік – в 1834–1835 рр., потім – деканом філософського факультету. В 1845 р. він пішов у відставку і жив у себе на хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівка під Каневом.

На Півдні України центром освіти став Рішельєвський ліцей, заснований 1 травня 1817 р. в Одесі і названий в честь герцога А.Е.Рішельє дю Плессі – градоначальника Одеси і генерал-губернатора Новоросійського краю (1803–1814). До 1820 р. викладання в ліцеї велось французькою мовою.

Стан пореформеної країни гостро потребував створення на Півдні України вищого навчального закладу. Крім фінансових проблем, існували й інші. Одна з них була висловлена міністром освіти: «...Далекоглядність уряду вимагає ні в якому разі не створювати нових університетів у великих містах, де будь-який нагляд за студентами незрівнянно важчий і де вони перебувають під впливом дуже ненадійної частини населення». Лише в 1864 р. було прийняте рішення про заснування в Одесі Новоросійського університету, який було відкрито 1 травня 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. У 1875 р. засновано університет у Чернівцях.

4 серпня 1820 р. Гімназію вищих наук було засновано в Ніжині. Кошти на це виділив російський державний діяч, виходець з України, сенатор, граф Ілля Безбородько (27.02.1756–15.06.1815). Першим і другим директорами цього навчального закладу стали українські вчені, вихідці із Закарпаття, які виїхали до Росії, – Василь Григорович Кукольник та Іван Семенович Орлай, які були директорами: перший – п'ять місяців, другий – п'ять років. За час їхнього керівництва кількість учнів Гімназії зросла з 25 до 250. В 1828 р. Гімназію закінчив М.В.Гоголь. Крім нього, в ній здобув освіту інший письменник – Є.П.Гребінка.

Особливо теплими й зворушливими були стосунки І.Орлая з М.Гоголем, який про свого директора часто писав батькам. З останніми

І.Орлай був особисто знайомий, листувався з ними. Останні три роки свого життя І.Орлай був директором Рішельєвського ліцею. Помер він у лютому 1829 р.

За статутом Ніжинська гімназія мала дев'ять класів, які ділилися на три цикли. Учні старшого циклу називалися студентами і по закінченні одержували 14-й клас «табелі», як і після університету. У 1875 р. гімназія була реорганізована в історико-філологічний інститут імені князя Безбородька. В 1920 р. відбулося перетворення історико-філологічного інституту в педагогічний, а в 1939 р. йому присвоєно ім'я М.В.Гоголя.

Єдину в Росії школу бджільництва заснував у 1828 р. в с. Пальчики Конотопського повіту на Чернігівщині учитель Петро Іванович Прокопович (10.07 1775–3.04.1850), яку і очолював до кінця свого життя. П.І.Прокопович увійшов в історію як геній світового пасічництва. Він першим у світі створив його наукові підвалини. Цей український вчений-бджоляр є винахідником рамкового («втулкового») вулика, автором наукових праць з бджільництва. Крім головного предмета – бджільництва, в школі викладалися квітникарство, садівництво, шовківництво, загальноосвітні предмети: читання, письмо і арифметика в обсязі початкової школи.

У другій половині ХІХ ст. в Україні почала розвиватися вища технічна освіта. В 1885 р. відкрито перший в Україні Південно-російський технологічний інститут у Харкові, в 1898 р. Київський політехнічний інститут, в 1899 р. – Катеринославське вище гірниче училище (за статусом вуз). Крім того, в 1873 р. почав діяти Харківський ветеринарний інститут.

У відкритті політехнічного інституту в Києві взяли участь цукрозаводчики, які 18 лютого 1880 р. «вирішили за передплатою зібрати необхідний капітал для спорудження технічного навчального закладу. Рішення тут же було виконане, причому за передплатою було зібрано 20800 карбованців...»¹.

Одним з найстаріших навчальних закладів України є Коростишівське педагогічне училище імені Івана Франка. 22 жовтня 1869 р. в Києві засновано вчительську семінарію Південно-Західного краю. В серпні 1873 р. її переведено до Коростишева, для чого було збудовано

¹ Зербіно Дмитро. Таланти для науки. Як їх шукати? // Віче. – 2000. – №12. – С. 130.

двоповерховий будинок. Засновником та першим директором семінарії став видатний український педагог і прогресивний діяч, колишній член Кирило-Мефодіївського братства Іван Якович Посяда.

З-поміж більш ніж двадцяти тисяч вихованців училища виділяється постать українського письменника Степана Васильченка (Панасенка), який приїхав навчатися до цього «єдиного малесенького огника для бідних здібних селянських дітей» з Ічні на Чернігівщині. Відлуння років навчання знайшло відтворення в його «Записках учителя» та оповіданні «Оксана».

В XIX ст. поборники ідеї української самостійності ніяк не могли знайти легального ґрунту для своєї роботи в Росії. Урядова політика зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. Власті ретельно слідкували за тим, щоб не розвивалися будь-які елементи української культури. Це особливо стало помітним після придушення польського повстання 1830 р. Якраз у цей час зникли залишки українських національних елементів у місцевому самоврядуванні. Було розформовано київську міську міліцію у кількості 2000 чол. Вони за традицією носили козацьку форму.

У цій тяжкій ситуації в Україні залишалася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації. Цією силою була національна свідомість. Цю ідею успадкувати українські діячі XIX ст. Це позитивно вплинуло на українську культуру, сприяло її розвитку і в XX ст.

Формуванню національної самосвідомості українського народу, поширенню просвіти, видавничої справи та шкільництва сприяла діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847). Щодо культурно-історичного процесу, то тут братство визнавало рівні права всіх народів на національну самобутність, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови та національної культури. Братству належала думка про особливі риси українського народу та його культури: волелюбність та природний демократизм, поетичність та віротерпимість.

Найбільш концентровано думки кирило-мефодіївців про суспільний розвиток і долю України викладені у «Книзі буття українського народу», авторами якої були М.Костомаров і М.Гулак. Написана високим біблійним стилем на зразок подібних книг на Заході, вона

подає в короткому викладі картини світової, слов'янської та української історії, провіщає майбутнє української землі: «І встане Україна із своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хоруган, ні у сербів, ні у болгар, Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті намальована Україна; «От камень, его же не брегоша зиждущим, той бисть во главу».

Михайло Грушевський в «Очерке истории украинского народа» так оцінив історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства: „Здесь мы впервые видим попытки теоретического формирования украинской идеи в политической и общественной среде в духе прогресса и свободы».

Ідеї близькі до тих, що відстоювало братство, висувалися також славнозвісною «Руською трійцею». Це було демократично-просвітительське літературне угруповання, яке діяло протягом 1833–1837 рр. в Галичині. Утворилося воно у Львові зі студентів духовної семінарії та університету. Новоприйняті члени зобов'язувалися «чесним словом протягом всього життя працювати на користь народу і відродження національної літератури». Назва походить від кількості керівного ядра засновників (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), яких укупі їхні ж товариші прозвали «Руською (що за термінологією мови українського населення тодішньої Галичини означало «українською») трійцею».

Маркіян Шашкевич (1811–1843), Іван Вагилевич (1811–1866), Яків Головацький (1814–1888) стали зачинателями, засновниками української літератури на західноукраїнських землях. Головним девізом їх творчості стало твердження: «нарід руський – одне з головних поколінь слов'янських, ...русини Галичини є часткою великого українського народу, який має свою історію, мову і культуру».

Про прагнення «Руської трійці» свідчать спогади Я.Головацького про М.Шашкевича, який на початку діяльності гуртка заявив: «Нам, молодим русинам, треба об'єднатися в гурток, вправлятися в слов'янській і руській мовах, вводити в руських колах розмовну руську мову, піднімати дух народний, просвіщати народ і, протистоячи

полонізму, воскресити руську писемність в Галичині». В цьому заспівувачі національного відродження в Галичині вбачали своє головне завдання, адже державною мовою в Галичині під Австрією була німецька, яку в 1867 р. замінила польська мова.

Згуртувавши навколо себе однодумців, «трійчани» почали «ходити в народ», записувати пісні та перекази, слова й вирази, вживані простими людьми. Приклад у цій справі подав Я.Головацький – студент філософського факультету Львівського університету. З портфелем, на якому латиною було написано відомий вислів, що означає: «Все моє ношу з собою», він подорожував по містечках і селах Галичини і Буковини, а згодом побував й на Закарпатті, робив фольклорні записи, фіксував власні спостереження народного побуту.

Ще далі у своїх практичних діях пішов І.Вагилевич. Виїхавши в гірські райони Галичини, він не тільки збирав фольклор, а й закликав селян до боротьби проти національного та соціального гноблення. Це не лишилося поза увагою властей – його заарештували і під конвоєм доставили додому.

В 1836 р. І.Вагилевич завершив перший у вітчизняній літературі переклад українською мовою славнозвісної давньоруської поеми «Слово о полку Ігоревім». Однак тавро політично неблагонадійного нерешкодило йому опублікувати цю працю.

Такою ж прикрою була доля підготовленої в 1836 р. до друку М.Шашкевичем «Читанки для діточок в народних училищах руських». Вона побачила світ в 1850 р., тобто через сім років після смерті упорядника. Читанка містила доступну для розуміння учнів інформацію про навколишній світ і державний устрій Австрійської імперії, перекази розповідей Біблії, морально-повчальні тексти народних дитячих пісень, а також описи правил окремих розваг та ігор.

М.Шашкевич першим у навчальній практиці Львівської духовної семінарії почав виголошувати офіційні промови українською мовою, а не лише латинською, польською чи німецькою, як було раніше. Крім того, діячі «Руської трійці» одночасно виголосили українською мовою релігійні проповіді в трьох церквах Львова. Все це справило величезне враження на слухачів і, як вони самі визнавали, піднесло їхній «руський дух о сто процент».

У 1837 р. у Пешті (Угорщина) надруковано українською мовою підготовлений членами «Руської трійці» збірник «Русалка Дністровая». З нього почалася нова українська література в Західній Україні.

Він вийшов тисячним тиражем, сто примірників з якого видавець переслав з Угорщини до Відня, а решту до Львова. Однак власті наклали арешт на це видання. Вдалося врятувати лише ті двісті примірників, що упорядники встигли розпродати, подарувати різним особам і установам, а також залишити для себе.

Збірник містив фольклорний матеріал, зібраний у Галичині, і ряд власних творів з проблем історії України. У вступному слові, яке написав М.Шашкевич, прозвучав заклик до культурного та літературного відродження «русинів», духовного єднання українців Наддністрянської та Наддніпрянської України:

Вспоминайте, браття милі...
Може спомин собі дасть
Воскресити в новій силі
Руську славу, руську власть!

М.Шашкевич закликав співвітчизників уважно вивчати історичне минуле, бо з нього «взриш як твої отці, твої діди жили, що діяли, що їх веселило, що радувало, а що печалило, яке сонце між ними сіяло, як думали, яким духом обнімали природу, окресності, світ цілий, ...що їх надіяло до сильного діяння, а що їм силу віднімало, який їх язик, яка бесіда, яка їх душа, яке серце...». У збірнику пропагувалась також ідея єдності українського народу з іншими слов'янськими народами.

Оцінюючи ідейний зміст «Русалки Дністрової», І.Франко зауважив, що «вона була на ті часи явищем наскрізь революційним. Вона підтвердила, що народна пісня, легенда і звичаї є першоджерелом національного самопізнання. Незважаючи на цензурну заборону, «Русалка Дністровая» поряд із «Кобзарем» Т.Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу.

Головним організатором і провідним автором збірника «Русалка Дністровая», душею «Руської трійці» був М.Шашкевич – людина з неабиякими організаторськими здібностями. Лише 32 роки прожив він, але назавжди увійшов в історію української культури як будитель Галичини, зачинатель там українського письменства. Він першим почав писати літературні твори народною українською мовою. За словами І.Франка, М.Шашкевич – «поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята

належною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги, як у мистецтві, так і в житті».

Діяльність М.Шашкевича та його соратників започаткувала справжнє національно-культурне відродження в Галичині, сприяла посиленню ідей демократії та гуманізму, пробудженню самосвідомості народу, появи й активізації прогресивних тенденцій у суспільно-політичному житті. Але видання «Русалки Дністрової» стало апогеєм діяльності «Руської трійці». Переслідувана властями, вона невдовзі розпалася. Згодом один з цих трьох піонерів національного відродження в Галичині – І.Вагилевич перейшов до прихильників полонізації, а Я.Головацький, який під час буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр. в Австрії обійняв посаду професора і завідувача утвореної на початку 1849 р. кафедри української мови та літератури, а згодом – ректора Львівського університету, став на позицію погодінського панславізму і виїхав до Росії, де й помер на посаді голови Віденської археографічної комісії.

Національно-культурному відродженню Галичини сприяли революційні події 1848 р. в Австрійській імперії. Тоді у Львові була створена перша українська політична організація – Головна руська (українська) рада. Вона виступила з вимогами культурно-національної реформи для українського населення Галичини.

Головна руська рада ініціювала проведення у Львові в жовтні 1848 р. першого з'їзду діячів української культури і науки (Собор руських вчених). Згідно з рішенням з'їзду було засновано «Галицько-руську матицю» – культурно-освітнє товариство, завданням якого було піднесення освіти народу, розвиток літератури й мистецтва, видання популярних книг для народу. В роботі «матиці» активну участь брав Я.Головацький. Він друкує в 1849 р. «Три вступительній преподаванія о русской словесности» і «Граматику русского языка», все в московфільському дусі.

Визначними подіями стали відкриття в 1848 р. першої в Галичині української читальні в Коломиї та заснування в 1849 р. з ініціативи Головної руської ради на народні кошти просвітнього інституту – Народного дому у Львові. Друкованим органом Головної руської ради стала «Зоря Галицька». Це – перша в Галичині українська газета, яка виходила у Львові протягом 1848–1857 рр. Органом Головної руської ради газета була до 1851 р., а пізніше вона перейшла до рук «московфільів». Правлячі кола Австрії погодились на запровадження

навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. Одночасно на українську мову було переведено викладання деяких предметів у Львівському університеті.

Чільне місце в роботі Головної руської ради займало греко-католицьке духовенство, яке в умовах відсутності національної інтелігенції фактично очолило національне відродження в Галичині в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Це духовенство у своєму середовищі зберігало кращі культурні традиції українського народу, національну самобутність, плекало мову, займалось просвітницькою діяльністю. Так, єпископ греко-католицької церкви у Перемишлі Іван Могильницький (1777–1831) у 1816 р. разом з митрополитом Михайлом Левицьким заснував «Товариство греко-католицьких священників для поширення письма, просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії». І.Могильницький був автором першої в Галичині граматики української мови «Відомості о руском язичі», яка вийшла у світ у 1829 р. Отже, із засобу полонізації й покатоличення українців, як Українська греко-католицька церква була задумана західними ініціаторами Берестейської церковної унії, вона у XVIII–XIX ст. поступово перетворилася в українську національну церкву.

На Закарпатті процес українського культурно-національного відродження започаткували так звані народні будителі – культурно-політичні діячі кінця XVIII – першої половини XIX ст. – І.Базилович, О.Духнович, М.Лучкай, А.Добрянський. Вони ставили за мету збуджувати в масах українську національну свідомість шляхом впровадження української мови в усі ланки освітньої мережі, пресу, літературу, сприяли розширенню зв'язків краю з Галичиною та Наддніпрянською Україною.

Серед закарпатських будителів найпомітніше місце займав культурний діяч із Пряшівщини, педагог, письменник, публіцист, канонік Пряшівської єпархії Олександр Духнович (1803–1865). У будапештській, віденській, галицькій, київській пресі він публікував праці з етнографії та фольклористики закарпатських українців, створив для них шкільні підручники з граматики, географії, народної педагогіки, а також три випуски відомого альманаху «Поздравление русинов» (1850–1852).

На Закарпатті були дуже популярними пісні О.Духновича – «Я русин був, есьм і буду», що співалася замість гімну, та «Подкарпатській

русини» – гімн закарпатоукраїнців в 1919–1938 рр. У 1850 р. О.Духнович заснував культурно-освітнє товариство «Литературное заведение Пряшовское», видав катехізис, молитовник, написав драму народною мовою «Добродітель перевищає багатство».

Визначною подією в культурному житті Закарпаття став вихід у світ букваря – підручника для народних шкіл «Книжица читальная для начинающих». Це була перша на Закарпатті книга, написана для народу народною мовою. Вона здобула велику популярність у краї, витримала кілька видань і була важливим засобом протидії політиці мадяризації щодо закарпатських українців.

В другій половині ХІХ ст. національно свідомою частиною української інтелігенції почала об'єднуватись в громади, які займались національно-культурницькою і громадсько-політичною діяльністю. Перша громада виникла в Петербурзі. До її складу входили Микола Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, Василь Білозерський (1825–1899). Їй судилося стати зачинателькою так званого громадівського руху, який в Україні під владою Російської імперії майже до кінця ХІХ ст. становив основу розвитку українського національного відродження.

На зламі 50–60-х років ХІХ ст. Петербурзька громада, поповнившись студентською молоддю, зросла майже до 60 осіб. За підтримки поміщиків-українофілів Василя Тарновського (Старшого) й Григорія Галагана було організоване видання творів українських письменників. У Петербурзі вийшли у світ «Записки о Южной Руси» і «Чорна рада» П.Куліша, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Кобзар» Т.Шевченка, альманах «Хата». За ініціативою Петербурзької громади було створено спеціальний фонд з добровільних пожертвувань для видання українських навчальних посібників та науково-популярної літератури.

П.Куліш, М.Костомаров, В.Білозерський, Олександр Кістяківський (1833–1885) стали засновниками і провідними діячами громадсько-політичного та художньо-літературного журналу «Основа» – першого щомісячника українською мовою, хоча частина матеріалів друкувалася й російською мовою. «Основа» виходила у Петербурзі з січня 1861 р. до жовтня 1862 р. Безпосередню участь у підготовці цього видання брав Т.Шевченко. Журнал відстоював розвиток української національної культури, в тому числі мови й літератури, історії, етнографії, фольклору, друкував твори українських письменників, історичні праці та документи, літературну критику й публіци-

стику, праці на педагогічні, мовні, музикознавчі, суспільні теми, спогади, щоденники. В «Основі» було надруковано понад 70 творів Т.Шевченка. Серед авторів журналу були П.Куліш, Марко Вовчок, С.Руданський, Л.Глібов, А.Свидницький та інші українські письменники. На його сторінках друкували свої твори М.Костомаров, Володимир Антонович (1834–1908), Тадей Рильський (2.01.1841–1902), Павло Житецький (1836–1911), Павло Чубинський (1839–1884). Не одержавши від властей офіційного дозволу на продовження свого існування, журнал «Основа» – цей перший друкований орган українського національно-культурного руху – перестав виходити у світ, але в історії українського національного відродження він залишив помітний слід.

Крім «Основи», петербурзька громада видавала так звані «метелики» – маленькі книжечки з творами найбільших тодішніх та доточасних українських письменників. У цій справі найбільше зробив П.Куліш. Він протягом трьох років видав 40 книжечок-«метеликів» під загальною назвою «Сільська бібліотека». В них були надруковані твори Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Квітки-Основ'яненка, Мордовця, Ганни Барвінок, Стороженка та ін.

В 1861 р. виникла громада в Києві. Вона складалася із студентів-українців. Серед них – П.Чубинський, П.Житецький, В.Антонович, Т.Рильський – батько видатного українського поета. Громадівці видавали підручники і твори українських письменників, організували українські концерти і вистави, поширювали освіту, засновували і працювали в недільних школах.

Одну з перших в Росії недільних шкіл було відкрито 11 жовтня 1859 р. в Києві на Подолі. Дозвіл на це дав попечитель, куратор Київського учбового округу (1858–1861) М.І.Пирогов (1810–1881). Вчений і гуманіст, великий хірург, що в роки Кримської війни вперше здійснив операції з анестезією, він сприяв розвитку освітянського руху в Україні, підтримував гуманні та прогресивні починання в педагогічній справі. За це царський уряд звільнив М.Пирогова з посади і відсторонив його від педагогічної роботи. Похований М.Пирогов у Вінниці, де знаходяться його музей-садиба і мавзолей.

Пізніше школи на зразок київської почали створюватись в багатьох містах і селах України. Про масштаби цієї діяльності свідчить хоча б той факт, що вже на початку 1860 р. тільки в Печорській, Подільській та Новостроєнській чоловічих недільних школах Києва,

в яких учителювали київські громадівці, навчалось близько 1500 учнів. З 1859 р. популярність цих навчальних закладів стрімко зростала.

Навчання в недільних школах проводилось по неділях та у святкові дні. Учнями були спочатку діти, а потім і дорослі. Школи мали благодійний характер, учителі не одержували платні, а на шкільні витрати жертвували гроші приватні особи. Навчання в цих школах здебільшого велося українською мовою.

У лютому 1861 р. київські студенти заснували щоденну школу для дорослих. Заняття в ній проводилися в аудиторіях університету св. Володимира. Активну викладацьку діяльність тут проводив студент історико-філологічного факультету О.С.Лашкевич. Крім того, він і гурт його однодумців утримували також недільну школу, де на повне забезпечення приймалися селянські хлопчики, яких готували до вчителювання на селі.

Т.Шевченко восени 1860 р. написав у Петербурзі для народних шкіл «Букварь южнорусский» і мав намір створити серію підручників – «Лічбу», «Етнографію», «Географію», «Історію», але це він не встиг здійснити.

В Києві у 60-х роках ХІХ ст. почався рух хлопоманів. Таку назву з боку польських аристократів і московських публіцистів одержали студенти Київського університету, в основному польського походження, яких мучило сумління усвідомленням того, що польські пани століттями гнобили селян. Сам термін «хлопомани» означає бажання зблизитися з простим людом – хлопами. Хлопомани розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг і дотримувалися українських звичаїв.

Свою кінцеву, стратегічну мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва та встановленні демократичної республіки, в якій вільно жили б українці, росіяни, білоруси, поляки. Розпочати здійснення цих задумів вони вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної та суспільно-політичної свідомості.

Хлопомани дійшли висновку, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності». Вони вирішили пізнати народ, його психологію, світогляд, традиції шляхом особистих спостережень і з цією метою, переодягшись у селянське вбрання, вирушили під час літніх вакацій у подорож по українських селах. За три такі походи вони обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, значну частину

Катеринославщини та Херсонщини. Безперечний лідер хлопоманів В.Антонович вбачав позитивний результат цих подорожей в тому, що вони дали їм змогу познайомитися доволі добре з народним світоглядом.

Окрім подорожей по Україні, хлопомани влаштовували маніфестації на честь Т.Шевченка, різні зібрання, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали 15 бідних юнаків, котрих «вчили в національному напрямі».

Напередодні польського повстання 1863 р. хлопомани відкрито порвали з польським суспільством, проголосили себе українцями і вступили до київської громади, поринувши у справу просвіти селянства, їхні почуття обов'язку перед народом відображав відкритий лист, надісланий до однієї московської газети: «Як особи, що користуються благами вищої освіти, ми повинні зосередити всі наші зусилля на тому, щоб забезпечити нашому народові можливість здобути освіту, усвідомити його власні потреби й стати здатним задовольнити їх... Народ повинен досягти рівня, на який він законно заслуговує».

У відповідь на звинувачення поляків у зраді В.Антонович, нащадок давньої родини української шляхти, опублікував в журналі «Основа» свою знамениту «Оповідь». У ній він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або повернутися до українського народу й самовіддано працювати на його благо, намагатися компенсувати йому кривди столітнього гноблення, або ж лишитися незмінними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши першу можливість, В.Антонович став славним істориком України, довічним-народовцем, визначним провідником українського руху.

Такий підйом національно-культурного відродження йшов врозріз з русифікаторською політикою царського уряду. Царські чиновники доводили, що недільні школи – це, по суті, зловісна змова з метою пропаганди серед селянства українського сепаратизму. Військовий міністр Дмитро Мілютин попереджав царя про наміри хлопоманів нібито утворити самостійну українську державу. Тому реакція царизму не забарилася. 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуєв видав циркуляр – таємне розпорядження царського уряду, схвалене російським імператором, – про заборону української мови. Поза законом фактично була поставлена українська література.

«Давно вже йдуть суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури...», – писав міністр внутрішніх справ і, лицемірно посилаючись на якусь міфічну «більшість малоросіян», категорично стверджував: «Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і бути не може...». Свою жандармську категоричність він обґрунтував так: «Наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі; що загальноросійська мова також зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть більш зрозуміліша...».

Противники підходу до української мови як до «південно-руського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії». Щодо друкування книг українською мовою цим циркуляром цензурному відомству було дано розпорядження, «щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до красною письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити».

Проте царська цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. У 1864 р. вийшло 12 назв, у 1865 – п'ять, у 1867–1869 рр. – по дві назви на рік.

Поява циркуляру Валуєва відбивала страх царського уряду перед зростанням національної свідомості серед інтелігенції, згуртованої у громадах, перед поширенням визвольних ідей. Цим циркуляром, за висловом видатного діяча та історика культури України Івана Огієнка, на українську літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою. Офіційна заборона циркуляром української мови в школі призвела до того, що недільні школи було всюди закрито.

Доречно пригадати в цьому зв'язку слова великого німецького філософа Гегеля (1770–1831): «Один із вищих факторів освіти – говорити своєю мовою». А французький просвітитель Монтеск'є (1689–1755) писав, що доти, доки підкорений народ не втратив своєї мови, – ще є надія.

Максим Рильський в одній із своїх поезій так писав про долю української мови за часів царизму:

Цареві блазні і кати,
Раби на розум і на владчу,
В ярмо хотіли запрягти
Її, як дух степів, гарячу,
І осліпити, й повести
На чорні торжища, незрячу.
Хотіли вирвати язик,
Хотіли ноги поламати,
Топтали під шалений крик,
В'язнили, кидали за ґрати,
Зробить калікою з калік
Тебе хотіли, рідна мати.
Ти вся порубана була,
Як Федір у степу безрідний,
І волочила два крила
Під царських маршів тупіт мідний, –
Але свій дух велично гідний
Як житне зерно берегла.

Ще до появи циркуляра Валуєва припинили свою діяльність громади. Громадівців звинуватили в антидержавній діяльності. За цим послідували адміністративні заслання. Павла Чубинського, наприклад, в 1862 р. вислали з Києва до Архангельської губернії.

Діяльність громад відновилася на початку 70-х років. Центром національно-культурної роботи у 70–90-х роках стала київська – пізніше так звана Стара – громада. До її складу входили визначні наукові й культурні діячі: В. Антонович, який очолював громаду, Михайло Драгоманов (1841–1895), Микола Зібер (1844–1888), Федір Вовк (1847–1918), П. Чубинський, Олександр Кониський (1836–1900), Сергій Подолінський (1850–1891), Олександр Русов (1847–1915), І. Нечуй-Левицький.

Стара громада дістала таку назву, аби відрізнити її старших і досвідчених членів, яких налічувалося близько 70, від нових громад, що також з'являлися й склалися переважно із студентів. Громадівці знову зосередилися на неполітичній діяльності.

З ініціативи членів громади в 1873 р. був заснований осередок української думки і науки – Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства. Це була перша легальна

організація в галузі українознавства. Її головою обрали Г.Галагана, а секретарем – П.Чубинського, який відбувши за «українофільство» семирічне архангельське заслання, повернувся в Україну. За кілька років були підготовлені два томи «Записок» цього Товариства, проведено археологічний з'їзд, одноденний перепис населення Києва, створено наукову бібліотеку, етнографічний музей.

На початку 70-х років П.Чубинський очолив науково-дослідну експедицію для збирання етнографічно-статистичних відомостей на території Правобережної України. Зібраний матеріал ліг в основу виданого у 1872–1873 рр. у Петербурзі за редакцією П.Чубинського семитомника праць експедиції «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». За оцінкою І.Франка, це – «жива картина життя і побуту українського народу з його звичаями, характером, світоглядом, з його радістю і безмірною тугою, в них передана жива мова, якою народ краще всього сам за себе говорить». «Труди» здобули міжнародне визнання – були відзначені Золотою медаллю у 1875 р. на міжнародному конгресі в Парижі, Золотою медаллю Російського Географічного товариства, премією Російської Академії наук. За працю «Исторические песни малороссийского народа» академія присудила премію В.Антоновичу і М.Драгоманову.

У Києві склався сильний науковий центр з українознавства, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення.

Але в 1876 р., за влучним висловом історика, на культурному полі України знову «запахло порохом». Репресії, які почалися в 1875 р., особливо посилилися після Емського акту 1876 р.. Таку назву дістав таємний указ, який підписав російський імператор Олександр II 18 (30) травня 1876 р. в м. Емс, у Німеччині, поблизу Вісбадена. Емський акт був витриманий в дусі циркуляра Валуєва. Він став подальшим кроком політики національного гноблення українського народу, переслідування його культури.

Емський акт забороняв ввіз у межі Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі», друкування та видання в імперії «оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі», крім історичних документів, пам'яток, із додержанням правопису оригіналів, творів красного письменства з користуванням тільки загальноприйнятим російським правописом. Емським актом заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому

текстів до музичних нот». На інші мови почали перекладати навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрах.

На підставі Емського акту було розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства в Києві, припинилося видання прихильної до українців газети «Киевский телеграф», яка фактично була друкованим органом київської громади в 1874–1875 рр. Наслідком Емського акту було й те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки.

Окремий пункт Емського акту стосувався персонально М.Драгоманова й П.Чубинського. Їм було заборонено жити в Україні. М.Драгоманова й М.Зібера було усунуто з Київського університету і в 1876 р. вони, а також Ф.Вовк й С.Подолінський, виїхали за кордон. П.Чубинського було вдруге вислано і він працював у адмірала Посьєта в міністерстві шляхів сполучення в Петербурзі.

Ставши одним з проявів русифікаторської політики російського царизму щодо України, Емський акт гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху, хоча повністю його припинити не міг.

В історії української культури ХІХ ст. чільне місце посідає М.П.Драгоманов – один з лідерів Старої громади, її провідний діяч. Це – великий мислитель, будитель свободи, постать світового масштабу. Він – великою мірою предтеча, духовний попередник сьогоднішньої незалежної та демократичної України. Багато що в нинішньому розвитку України він передбачив ще понад 100 років тому. М.Драгоманов є започатковувачем українського соціалістичного руху, але його погляди великою мірою відрізнялися від марксистських. Тому ім'я його або замовчувалось, або піддавалось незаслуженій критиці.

Перу М.Драгоманова належить чимало творів: «Про українських козаків, татар і турків», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Історична Польща і великоруська демократія», «Лібералізм і земство в Росії».

Народився майбутній вчений у місті Гадячі під Полтавою в небагатій дворянській сім'ї. Батько М.Драгоманова вів свій рід від козацького старшини часів Гетьманщини. Національні традиції в сім'ї дотримувались, однак вони все ж були в тіні космополітичного

лібералізму батька – людини виключно освіченої та ерудованої. Після навчання в Галицькому повітовому училищі та Полтавській гімназії М.Драгоманов закінчує в 1863 р. історико-філологічний факультет Київського університету, де одержує в 1864 р. право викладати після захисту дисертації на тему «Імператор Тиберій». Тут він спочатку працює приват-доцентом, а з 1870 р. – доцентом кафедри всесвітньої історії, читаючи курс стародавньої історії Сходу, Греції та Риму. В 1870–1873 рр. проходив стажування у Львові, Празі, Гейдельберзі, Цюриху, Відні, Флоренції.

Талановитий педагог-шестидесятник, просвітителю М.Драгоманов в умовах русифікації послідовно утверджував, відстоював права українців на освіту рідною мовою. З цією думкою він виступив ще будучи студентом Київського університету, коли став одним з організаторів та громадських учителів безплатних недільних шкіл. За М.Драгомановим, освіту в народних школах слід розпочинати зрозумілою материнською мовою і лише потім переходити до вивчення мови російської. Зацікавленість українськими справами привела М.Драгоманова до Старої громади. Разом з іншими громадівцями він проводить активну наукову та культурну діяльність, займається етнографічними та фольклористичними дослідженнями. Водночас в російській періодиці він здобуває популярність завдяки серії статей, де з'ясовується ставлення представників української прогресивної громадськості до зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії.

М.Драгоманов виступив на захист української культури від політики самодержавного уряду, а також російського і польського шовінізму. Разом з тим він прагнув очистити цю культуру від національної обмеженості, а головне – відірваності від інтересів і потреб народу.

М.Драгоманов став однією з перших жертв хвилі репресій проти українського руху, що знайшла завершення в Емському акті 1876 р. За любов до України за особистим наказом Олександра II в 1875 р. його звільнили з Київського університету і він змушений був у 1876 р. назавжди виїхати за кордон.

Перед тим, як залишити Київ, М.Драгоманов домовився зі Старою громадою про видання за її фінансової підтримки за кордоном журналу, присвяченого українським проблемам. З цією метою у Женеві він організував вільну українську друкарню і почав випускати

перший український політичний журнал «Громада» (1878–1882), тобто дав українству вільну демократичну пресу. Вона публікувала те, що не могло вийти у світ на пригнобленій Російською імперією Україні. В цьому йому допомагали соціолог С.Подолінський і український письменник з Галичини Михайло Павлик.

Завдяки М.Драгоманову Європа дізнавалася про Україну. В 1878 р. на Паризькому світовому літературному конгресі він зробив доповідь про заборонену царським урядом українську літературу, різко засудивши Емський акт. Цю доповідь М.Драгоманов вручив президентові та віце-президентові конгресу – Віктору Гюго та І.С.Тургенєву, одержав підтримку найавторитетніших діячів світової літератури. У своїх виданнях про Україну він писав різними європейськими мовами.

Успадкувавши кращі традиції Кирило-Мефодіївського товариства, М.Драгоманов виступав за надання автономії та самоврядування всім слов'янським народам, у тому числі й українському. Він писав, що необхідно передусім проголосити й забезпечити громадянські свободи – особи, друку, зібрань, совісті, науки, освіти, театру, рівноправності та недоторканності національностей, національної мови.

Погляди М.Драгоманова у розв'язанні національного питання ґрунтувались на федералістичних позиціях. Він не виступав за відокремлення України від Росії, а вважав за необхідне реорганізувати Російську імперію у вільну конфедерацію автономних регіонів. Одночасно у статті «Втрачена епоха» він доводив, що в цілому українці під російським правлінням більше втратили, ніж набули. На його думку, українці повинні зберігати вірність не «всій Русі», а насамперед Україні: «Освічені українці, – писав він, – як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу. Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною».

М.Драгоманов вважається засновником українознавства у світовій науці. Аналіз його наукових та публіцистичних робіт з проблем держави, суспільства, особистості дає підстави назвати М.Драгоманова першим українським політологом.

За визначенням І.Франка, Тарас Шевченко і Михайло Драгоманов: «два чільних сини України», які піднесли її культуру до світового рівня.

Шевченкове слово стало символом самої України, а політична думка М.Драгоманова – могутньою силою, що гуртувала навколо себе найсвітліші уми і найчесніші серця. Як свого часу Т.Шевченко зробив українську культуру європейською за глибиною і новизною вираження естетичного ідеалу українського народу, так і М.Драгоманов підняв свої українознавчі студії до європейського рівня за методом наукового мислення, широтою аргументації та глибиною теоретичних узагальнень.

Поряд з національними проблемами на сторінках «Громади» М.Драгоманов все частіше пропагував й радикальні соціалістичні ідеї. Це призвело в 1885 р. до розриву між ним і більш консервативними київськими українофілами. Журнал припинив своє існування. З 1889 р. й до смерті М.Драгоманов працював професором кафедри загальної історії Софійського університету – першого вищого навчального закладу молоді Болгарської держави. Помер і похований у Софії на католицькому кладовищі.

Важливим здобутком Старої громади, яка продовжувала існувати підпільно, нелегально, стала наукова українознавча праця, очолена В.Антоновичем і зосереджена переважно навколо журналу «Киевская старина» – історико-етнографічного і белетристичного щомісячника, який видавався у Києві майже чверть століття (з 1882 р. до 1907 р.). Це був перший в Україні науковий історичний часопис, який виходив російською мовою. Михайло Грушевський назвав його справжньою енциклопедією українознавства. На сторінках журналу друкувалися відомі історики: Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, Дмитро Яворницький, Олександр Лазаревський, Дмитро Баталій, Олександра Єфименко, Микола Василенко; літературознавці: Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Володимир Науменко, Василь Горленко; мовознавці: Кость Михальчук, Агатангел Кримський, Олександр Потебня, Микола Сумцов; письменники: Іван Франко, Панас Мирний, Борис Грінченко, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський та багато інших.

Автори журналу в умовах жорстокої русифікаційної політики висловлювали свої погляди мовою науки, доводячи історичними фактами закономірність існування і розвитку українського народу з самотньою культурою і традиціями.

Розквіт «Киевской старини» пов'язаний з діяльністю Володимира Науменка (1852–1919), якого М.Грушевський назвав серед

«заслужених для української науки і українознавства діячів». Він впродовж десяти років (1897–1906) редагував журнал, а потім був і його видавцем. Саме з його ініціативи в 1897 р. редакція одержала дозвіл на публікацію художніх творів українською мовою. Тоді ж при редакції було засновано українську друкарню, а через два роки, в 1899 р., було відкрито ще один український осередок – книгарню «Киевской старини». В 1907 р. «Киевскую старину» було перетворено на громадсько-політичний і літературний журнал «Україна», який проіснував лише один рік, а потім самоліквідувався.

У 1992 р. естафету свого попередника прийняла редакція історичного науково-популярного та літературного часопису українською мовою під назвою «Київська старовина».

Стара громада виступила ініціатором створення словника української мови і доручила це відомому письменнику, публіцисту, фольклористу і мовознавцю Борису Грінченку (1863–1910). Він став упорядником і редактором «Словаря української мови» в 4-х томах (68 тисяч слів), за який йому присудили премію Російської академії наук. Головним критерієм для Б.Грінченка як одного з найвизначніших представників українського народництва було розуміння вислову селянином. Б.Грінченко виступав за повсякденну культурницьку роботу, за оволодіння народом культури, за подолання роз'єднаності між народом – селянством та інтелігенцією.

У ХІХ – на початку ХХ ст. діяла і давала плоди священна традиція українського меценатства. В цей час знайшлися люди – українські патріоти, які, власне, відродили, продовжили ті традиції, що започаткували К.Острозький, Г.Гулевичівна, П.Сагайдачний, П.Могила, І.Мазепа. Одним з перших українських цукрозаводчиків і меценатів був Федір Смиренко (1791–1867). Багатьма добродійними, доброчинними справами уславилися вже згадані В.Тарновський і Г.Галаган, Микола Терещенко (1819–1903), київський цукрозаводчик Василь Смиренко (1831–1915), Євген Чикаленко (1861–1929), Микола Аркас (1853–1909), Богдан Ханенко (1848–1917). Матеріальна підтримка ними діячів української культури, багатьох культурницьких починань є яскравим виявом їхніх патріотичних почуттів, найщирішого ставлення до справ національного відродження України, української культури. В.Тарновський (Старший) ще в 1840 р. фінансував перший випуск «Кобзаря» Т.Шевченка.

Родина Терещенків на меценатство витратила близько 5 млн. крб., підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба – «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва. Ця родина фінансово утримувала Київську малювальну школу. Дочка М.Терещенка Варвара була одружена з Б.Ханенком. Виконуючи заповіт чоловіка, вона передала в дарунок Києву свій особняк і величезну колекцію творів живопису. Зараз це – Музей західного і східного мистецтва.

Григорій Галаган (15.08.1819–25.09.1888) в пам'ять про померлого єдиного сина Павла заснував колегію Павла Галагана в Києві (1871), закриту російським урядом в 1916 р., пожертвував свій маєток у с. Дігтярі для ремісничого училища (1876). Завдяки йому в Прилуках було відкрито чоловічу й жіночу гімназії. Працюючи головою Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства і співробітником Київської археографічної комісії, надавав допомогу цим організаціям. Разом з В.Смиренком, В.Тарновським (Молодшим) матеріально підтримував журнал «Киевская старина». За згадками і записами відомого громадського і культурного діяча, редактора «Киевской старины» В.П.Науменка, В.Смиренко був постійним жертводавцем журналу, щорічно перераховував на його потреби 1000 крб. В.Тарновський (Молодший) зібрав багато рукописів та малюнків Т.Шевченка і 1897 р. подарував їх Чернігівському земству.

Переймаючись українським національним рухом, Є.Чикаленко захопився, як він сам висловився в одному з листів до М.Грушевського, «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені». Коли у Є.Чикаленка в 1895 р. померла восьмирічна донька Євгенія, він вирішив усі кошти, які б мали скласти її посаг, віддати на громадські цілі і таким чином вшанувати її пам'ять. Спочатку Є.Чикаленко вніс у редакцію журналу «Киевская старина» одну тисячу карбованців як премію за найкраще написану популярну історію України.

Він весь час підтримував літературні таланти України. У 1902 р. Є.Чикаленко став літературним «хрещеним батьком» В.Винниченка, який тільки починав свою письменницьку діяльність, всебічно сприяючи виданню його творів. Серед тих, хто отримував Чикаленкову допомогу, були: А.Тесленко, М.Коцюбинський, О.Олесь, С.Васильченко, М.Вороний та інші. Є.Чикаленко взяв на себе оплату авторських гонорарів у журналі «Киевская старина», підтримуючи таким чином Б.Грінченка, Д.Яворницького, М.Коцюбинського.

Матеріали особистого архіву Миколи Аркаса свідчать про його велику й безкорисливу матеріальну підтримку багатьох діячів української культури, і насамперед М.Лисенка, В.Доманицького, Ф.Магушевського, В.Винниченка, Б.Грінченка та багатьох інших. Листувався М.Аркас з Гнатом Хоткевичем, матеріально підтримував видання його школи гри на бандурі. Прохань про допомогу було так багато, що в одному із своїх листів М.Аркас скаржився: «Велике лихо уславитись заможним чоловіком, а в дійсності не мати зайвої копійки».

Відомою українською меценаткою та громадською діячкою була Єлизавета Іванівна Скоропадська (1832–1890) – тітка гетьмана Павла Скоропадського і дружина Лева Милорадовича – сина відомого українського історика Г.Милорадовича. Своїми жертвами вона підтримувала українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. На свої кошти Є.Скоропадська заснувала школу в с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії меценатка пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». З 1878 р. вона очолювала Полтавське філантропічне товариство.

В Галичині, яка продовжувала знаходитись в імперії Габсбургів, в 60-х роках почався новий виток народного руху. Але він проходив уже в умовах конституційної ери, крайової автономії та австро-угорського дуалізму. В ряди українського національного руху вступило молоде покоління інтелігенції – вчителі, письменники, журналісти, юристи, студенти. Вони започаткували новий, так званий народовський напрям національного руху, який орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини.

В 1861 р. у Львові, а в 1869 р. в Чернівцях було створене культурно-просвітнє товариство «Руська бесіда». У Львові це зробив український культурний діяч Юліан Григорович Лавровський (1821–1873). Товариство організувало переважно по селах бібліотеки, читальні, клуби, хори, театральні аматорські гуртки, видавало науково-популярну та художню літературу, народні календарі, часописи. Так, в 1862 р. у Львові почав виходити перший в Галичині український громадсько-політичний часопис – тижневик «Вечорниці».

В XIX ст. в Галичині виникають просвіти. Основна їхня мета – масове поширення освіти і національної свідомості серед українського

народу. Просвіти сприяли, боролись, виступали за соборність та державність України. Вони організували бібліотеки, народні музеї, читальні, самодіяльні хори, театри, видавали газети, підручники, популяризували твори Т.Шевченка та інших письменників, відкривали школи, курси для неграмотних.

Найбільш значною стала львівська просвіта, заснована 8 грудня 1868 р. заходами народовців на чолі з одним із своїх лідерів композитором, музичним діячем, літератором Анатолем Климентовичем Вахнянином, який до 1870 р. був її першим головою. Це – перша просвіта в Україні. Звідси бере свій початок просвітянський рух. У творенні та діяльності просвіт брали участь Юрій Федькович, Іван Франко, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Іван Липа, Микола Аркас, Іван Огієнко, Микола Лисенко, Леся Українка, митрополит Андрій Шептицький. Почесними членами просвіти, крім А.Вахнянина, Б.Грінченка, М.Лисенка, І.Франка, Ю.Федьковича, були Володимир Антонович, Павло Житецький, Олександр Кониський, Іван Нечуй-Левицький, Іван Пулюй, Михайло Старицький, Василь Тарновський, Володимир Гнатюк, Євген Чикаленко, Михайло Грушевський, Богдан Лепкий, Софія Русова, Степан Смаль-Стоцький, Василь Стефаник. У просвітянських виданнях друкуватися І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, Дмитро Дорошенко (1882–1915). А.Вахнянин був організатором першого в Галичині концерту, присвяченого пам'яті Т.Шевченка (1864).

В 1905 р. українська інтелігенція почала створювати просвіти у Східній Україні на зразок західноукраїнських. Перші просвітні організації виникли у Катеринославі, Одесі, потім – у Києві. Житомирі, Кам'янці-Подільському. Житомирська просвіта була тісно зв'язана з волинським товариством боротьби з неписьменністю, яке існувало з 1901 р. У Житомирі просвіта вимагала для українського народу програм у галузі української мови.

Заходами Михайла Коцюбинського та Іллі Шрага в 1908 р. засновано просвіту у Чернігові, заходами Миколи Аркаса – у Миколаєві. Просвітянський рух ширився і по інших територіях Російської імперії, заселених українцями: на Кубані, в Новочеркаську, в Баку й Владивостоці. Але після 1907 р. царський уряд заборонив діяльність майже всіх українських просвіт.

В Галичині ж просвіти продовжували діяти. Вони там проіснували аж до 1939 р. На початок війни 1914 р. 75% українських населених

пунктів Галичини мали свої читальні (не було їх тільки у невеличких селах і хуторах), 15% з них мали власні будинки (Народні доми), працювали аматорські драматичні театри, хори, читальні-бібліотеки. Завдяки підтримці митрополита уніатської церкви Андрія Шептицького у Львові засновано український національний музей (1913).

Здійснювались також спроби організувати сільську молодь. На зразок чеських організацій у 1894 р. були засновані гімнастичні товариства під назвою «Сокіл» і «Січ».

У Галичині стали традиційними щорічні відзначення шевченківських днів, які перетворилися у національне свято українців. Особливо широко були відзначені 50-річчя від дня смерті у 1911 р. і 100-річчя від дня народження Кобзаря у 1914 р. У Галичині було споруджено кілька десятків пам'ятників Т.Шевченкові. Представники галицьких українців взяли участь в урочистостях в 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника класику української літератури І.П.Котляревському. Відбулося справжнє єднання українців, яких розмежував російсько-австрійський кордон.

В Галичині, яка була підвладна Австро-Угорщині, де у 60-х роках було проведено ряд політичних реформ, які перетворили її в конституційну монархію, чинилося менше перешкод для розвитку української культури, ніж в Наддніпрянській Україні. Галичина, за словами М.Грушевського, незважаючи на тяжкі умови власного національного життя, прийняла на себе роль центру українського руху, духовного П'ємонту, свого роду «культурного арсеналу, де створювались і удосконалювались засоби національного, культурного і політико-суспільного відродження українського народу». Наддніпрянці позбавлені можливості друкувати свої літературні твори рідною мовою у себе вдома, багато друкувалися в Галичині.

Тут побачили світ твори П.Куліша, Марка Вовчка, В.Антоновича, О.Кониського, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. У Львові в 1893 р. свою першу поетичну збірку «На крилах пісень» видала Леся Українка. «Перший, – писав М. Грушевський, – оце раз за стільки віків, починається поворотний культурний рух зі східної України на західну, тим часом як перед тим, під натиском польського панування, живіші елементи з західної України відпливали на схід».

На західноукраїнських землях наукові дослідження проводило Літературне товариство ім. Т.Шевченка, засноване в 1873 р. у Львові за фінансової допомоги меценатів – уже згадуваних полтавської

поміщиці Єлизавети Скоропадської та цукрового барона Василя Смирненка. Є.Скоропадська, зокрема, на потреби товариства внесла 20 тисяч австрійських крон. Заснована організація ставила перед собою мету «вспомогати розвій руської словесності» шляхом видання наукових і літературних книг, журналів та вручення премій за найкращі твори. За дорученням Є.Скоропадської перший статут товариства склали колишній кирило-мефодіївець Дмитро Пильчиков і М.Драгоманов. У 1892 р. товариство набуло статусу наукової організації і відоме далі як Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Воно було, по суті, першою національною академією української науки. У товаристві працювали секції: історико-філософська, філологічна та математико-природничо-медична. До секцій входило кілька комісій. Товариство мало друкарню, бібліотеку й музей, разом з науково-дослідницькою займалось культурно-просвітницькою роботою серед населення. Товариство об'єднувало фахівців з різних галузей знань: письменників, культурних та державних діячів як Західної України, так і УРСР, Берліна, Будапешта, Відня, Ленінграда, Москви, Праги та інших наукових центрів світу. В різні роки членами товариства були В.Бехтерев, М.Бойчук, В.Вернадський, О.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, О.Колесса, Ф.Колесса, А.Кримський, А.Крушельницький, Т.Масарик, І.Нечуй-Левицький, М.Павлик, В.Перетц, М.Панчишин, В.Різниченко, С.Смаль-Стоцький, К.Студинський, М.Сумцов, П.Тутковський, І. Франко, М.Шаповал, А.Шептицький та багато інших. Наприкінці 30-х років товариство налічувало понад 300 членів.

За час свого існування товариство видало більше як 120 томів «Записок наукового товариства імені Тараса Шевченка» і більше як 100 томів інших видань, серед яких і «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». Товариство значно активізувало свою роботу, коли в 1897 р. його головою обрали Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934), який у 28 років в 1894 р. після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету і роботи в ньому протягом чотирьох років над магістерською дисертацією переїхав до Львова і за рекомендацією свого наукового керівника по Київському університету, професора В.Б.Антоновича очолив кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи» у Львівському університеті, фактично кафедру української історії. Відтоді протягом 19 років (до 1913 р.) діяльність М.Грушевського пов'язана з Львівським

університетом, науковим і суспільно-політичним життям Галичини, організацією української національної науки. «Золотою трійцею» товариства називали М.Грушевського, І.Франка та В.Гнатюка, які тривалий час очолювали відповідні напрямки українознавства: історію, мову та літературознавство, фольклор та етнографію.

Товариство, в якому М.Грушевський головував до 1913 р., заснувало у Львові «Літературно-науковий вісник» (1898–1907). У журналі працювали І. Франко, письменники В.Гнатюк і О.Маковей. Він став всеукраїнським літературним органом. На його сторінках друкувалися найкращі літературні сили України: М.Вороний, М.Коцюбинський, Леся Українка, В.Винниченко, П.Грабовський, Б.Грінченко, А.Кримський, М.Кропивницький, О.Кобилянська, О.Кониський, Б.Лепкий, О.Маковей, І.Нечуй-Левицький, О.Олесь, В.Самійленко, В.Стефаник, М.Старицький, І.Тобілевич. У 1907 р. вісник було переведено зі Львова до Києва. Редколегію очолив М.Грушевський, а до цього, за словами І. Франка, він майже 10 років був «головним співробітником, а потім головним редактором цього журналу».

Серед інших наукових видань товариства виділяються «Джерела до історії України-Русі», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології», «Студії з поля суспільних наук та статистики», «Часопись правнича». У 1897 р. вперше в історії українського народу почало виходити україномовне видання в галузі природничих наук — «Збірник математично-природничо-лікарської секції». Для інформування світової громадськості про діяльність товариства з 1890 р. регулярно виходила «Хроніка НТПГ» водночас українською та німецькою мовами.

Товариство проіснувало до січня 1940 р., коли інтегрувалося в наукові структури АН УРСР. Діяльність його продовжувалася після Другої світової війни на еміграції. Відновлене, поновило свою роботу у Львові в жовтні 1989 р.

В 1900 р. в Житомирі було створено Товариство дослідників Волині. Його очолив відомий геолог і мінералог, професор, а пізніше академік П.А.Тутковський. Товариство вивчало природні багатства краю, його економіку, історію, етнографію, геологію.

Велику роль у відродженні інтересу до наукових знань відіграло створене у 1907 р. у Києві на гребені національно-культурного руху Українське наукове товариство, що, за словами його голови М.Грушевського, «своєю метою ставило допомагати розробленню

й популяризації українською мовою різних галузей науки...»¹. Навколо товариства згуртувалися значні наукові сили та визначні вчені: М.Грушевський, В.Перетц, Б.Грінченко, Г.Павлуцький, О.Левицький, О.Грушевський, М.Сумцов, І.Каманін, В.Модзалевський. Саме завдяки їм були закладені міцні підвалини для утворення осередку національної науки – Української Академії наук.

Створене на зразок Наукового товариства ім. Т.Шевченка Українське наукове товариство почало видавати свої записки та збірники. Та з початком Першої світової війни ці видання припинилися. З друку вийшли лише два томи своєрідної енциклопедії українознавства під назвою «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1915).

Важливими чинниками українського національного відродження стали узагальнюючі праці з історії України М.Грушевського. М.Грушевський повернув Україні її історію. Він здійснив головне завдання української історіографії – створив синтез українського історичного процесу, зробив систематичний виклад історії України, до нього писали фрагментарно. Завдяки М.Грушевському наявність окремої національної української історії не можна було заперечувати так само, як завдяки Т.Шевченкові – наявність окремої української мови і літератури.

Світову славу вчений здобув завдяки своїй фундаментальній дослідницькій праці «Історія України-Руси» у 10 томах і 13 книгах (1898–1936). Це – найголовніше, що є в його творчому доробку, який нараховує близько двох тисяч назв. В «Історії України-Руси» – найвидатнішому творі української наукової історіографії, взагалі, своєрідному паспорті українського народу – М.Грушевський написав систематизовану історію нації, дав історичне обґрунтування української державності й значно вплинув на державницьке виховання цілих поколінь.

Велику популярність здобули також 5-томна «Історія української літератури» (1923–1927), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911). «Початки громадянства» (1921). У своїх творах М.Грушевський переконливо показав, що український народ пройшов довгий, складний і самотній шлях, вистраждав право на свою мову, національну культуру, власну державність.

Своєю історичною концепцією він відкидав класову боротьбу як рушія історії, підкреслюючи, що над усе є національні інтереси, які він ставив вище за будь-які інші мотиви політичної діяльності. М.Грушевський піднявся до розуміння ролі держави як гаранта розвитку нації.

За Грушевським, Київська держава, її право, культура були створені однією народністю – українською. М.Грушевський стверджував, що Київська Русь належить тільки історії України і аж ніяк не могла бути «колискою» українського, російського і білоруського народів. Він писав: «Історія вела ці народності здебільшого зовсім різними шляхами, які виявляли більше відмінностей, ніж подібностей. В наслідку утворилося народне самопочуття, яке відрізняє тепер, навіть цілком інстинктивно, українця від великороса, «хохла» від «кацапа», і дає себе відчувати вже на перших сторінках історії».

У діяльності М.Грушевського та його послідовників простежувався дуже важливий у всі часи постулат – чим тісніші зв'язки Наддніпрянської та Галицької України, тим ширший і активніший їх загальний розвиток.

Український культурний рух набув швидкого поширення в Наддніпрянській Україні під час першої російської революції 1905–1907 рр. Саме тоді царській уряд був змушений скасувати нарешті драконівські закони щодо українського друкованого слова. Разом з просвітами з'являється українська демократична преса. 25 листопада 1905 р. в м. Лубнах явочним порядком, не чекаючи дозволу, вийшла перша україномовна газета в царській Росії – «Хлібороб». Це була перша українська газета в Україні після заборони української преси в 1876 р. Емським указом Олександра II. Її видавав М.Шемет на кошти місцевої громади. Газета виходила тиражем 5 тисяч примірників і швидко набула популярності, але розпорядженням полтавського губернатора 20 грудня 1905 р. була заборонена.

3 31 грудня 1905 р. у Києві почала виходити перша українська щоденна газета «Громадська думка», згодом – «Рада», а з 5 січня 1906 р. в Полтаві – щотижневик «Рідний край».

В 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилося 18 українських газет і журналів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися, як вже згадувалося, під назвою «Україна», проте проіснував недовго – лише до кінця 1907 р.

¹ Дорощук Ніна. Культурницька діяльність українства між двома революціями (1907–1917 рр.) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 163.

Україна довго перебувала осторонь світового поступу в книжковій справі, й український читач змушений був орієнтуватися на російську, польську чи австрійську книгу. Це продовжувалось доти, доки в другій половині XIX ст. спочатку на Галичині, а з перших років XX ст. й у Наддніпрянській Україні знову почалось відродження української книги, яка під пресом, заборонаю Емського акту – цього небувалого в історії світової культури закону – перебувала цілих тридцять років (1876–1906). Як свідчать дослідження, за 1906 рік в Україні було видано 116 українських книжок, а у 1907 р. по всій Росії вийшло у світ 156 українських книжок.

Але такий стан тривав недовго. З 1907 р. наступила хвиля реакції та нових утисків українського культурного життя. Знову закрито українську періодичну пресу, конфісковано видану літературу. В 1913 р. з 5283 книг, що вийшли в Україні, лише 176 були українськими, а з 1914 р., початку війни, було заборонено взагалі всі україномовні видання. Багато визначних українських діячів зазнали репресій. Так і не дійшло до створення шкіл та кафедр українознавства у вузах, а тих професорів, які самочинно перейшли на читання лекцій українською мовою, було примушено відмовитись від цього.

Таємними інструкціями влада забороняла брати на викладацьку роботу педагогів, яких підозрювали в «мазепинстві», «сепаратизмі». Закривалися просвіти, заборонялися українські клуби і бібліотеки. У 1914 р. царський уряд заборонив святкувати соті роковини з дня народження Т.Шевченка. Це викликало хвилю обурення по всій Російській імперії.

Циркуляром П.Столипіна від 20 січня 1910 р. весь український народ зараховано до іногородців, у яких відібрано всі громадянські права, зокрема право мати національні культурно-освітні організації. У згадуваному розпорядженні Столипін вказував на «невідповідність російським державним завданням створення товариств, які ставлять перед собою вузькі національно-політичні цілі, бо об'єднання на ґрунті таких національних інтересів веде до поглиблення основ національної відокремленості та роз'єднання і може спричинити наслідки, які загрожують спокоеві і безпеці». З огляду на це наказано не дозволяти товариств «иногородческих». в тому числі українських і єврейських, незалежно від цілей, які вони перед собою ставлять.

Столипін витлумачив політику царського уряду щодо української культури також у поясненні до заборони товариства «Українська

Хата» в Москві, де він писав: «Хотя ближайшею целью общества и является материальная поддержка, но, очевидно, главным являются культурные цели. Между тем, такая цель для украинского общества, с точки зрения русской государственной власти представляется крайне нежелательною и противоречит всем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей Украине. Исходя из того положения, что три главные отрасли восточного славянства и по происхождению, и по языку не могут не составлять одного целого, наше правительство, начиная с XVII столетия, постоянно боролось против движения, известного в наше время под наименованием украинского и олицетворяющего собою идеи возрождения прежней Украины и устройство Малорусского края на автономных национально-территориальных началах».

У 1926 р., аналізуючи культурну ситуацію в Україні в XIX – на початку XX ст., М.С.Грушевський писав: «Заборона 1876 року, що протривала без двох місяців цілих тридцять років та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, була тільки найбільш яскравим і голосним явищем, – але подібних перепоп, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого зв'язку з Московією зазнало безліч. І вони в загальній сумі утворили таку «натуральну» для багатьох ситуацію, де українська культура – що давніш ішла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціальний додаток до «світової» російської культури».

Це робилося для того, продовжує свою думку великий український історик, щоб «забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії тощо під різними аспектами роль обов'язкових і пануючих предметів у шкільному навчанні. Зоставити місцеві культури при «домашнім ужитку», а за великоруською культурою – значення «окна до Європи»: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомості і вжитку «менших народів» (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як, скажімо, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною – тимчасом як світовий репертуар мав би зіставитися фактично привілеєм театру російського і т.п.). Одночасно використати всі матеріальні лишки

провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоросійських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, оскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоросійської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням adeptів великоросійської великодержавності, чи імперіалізму, – їх же ім'я леґіон!».

Словник термінів та понять теми

Альманах – неперіодична літературна збірка творів різних авторів.

Великодержавний шовінізм – різновид націоналізму народів, які в процесі історичного розвитку були або стали панівними у багатонаціональних країнах.

«Галицько-руська матиця» – культурно-освітнє та літературно-видавничє товариство, засноване у 1848 р. у Львові з метою піднесення освіти народу та розвитку літератури й мистецтва на західноукраїнських землях. За одними джерелами, проіснувало до Першої світової війни, за іншими – до 1930 р.

Громади – осередки української інтелігенції, що проводили національно-культурну і громадсько-політичну роботу в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Україні.

«Зоря галицька» – перша українська газета, що виходила у Львові протягом 1848–1857 рр. До 1851 р. була органом Головної руської ради, пізніше перейшла до рук «москвофілів».

Культурництво – культурно-освітній рух XIX – початку XX ст., діячі якого вважали просвітницьку роботу найдійовішим засобом піднесення освітнього рівня населення та зміцнення національної самосвідомості, а також система заходів, спрямована на активізацію формування й консолідації нації.

«Лянкастерський» метод навчання – вчитель доручав кращим учням навчати інших, почав вживатися в школах України на початку XIX ст.

«Просвіти» – самодіяльні національно-культурні, економічні та освітні українські товариства, які існували як у Східній, так і в

Західній Україні у 1868–1939 рр. *«Руська бесіда»* – українські культурно-просвітницькі товариства на західних землях, які мали на меті поширення серед українських селян просвіти рідною мовою, досягнень культури й науки. Вперше виникли у Львові (1861–1862), згодом у Чернівцях (1869).

Харківське товариство грамотності – організація української інтелігенції, заснована в 1869 р. для поширення освіти серед народу.

Циркуляр – офіційне письмове розпорядження, що його надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам.

Питання до самоконтролю

1. Які досягнення суспільних і природничих наук у першій половині XIX ст.?
2. Якими були культурні здобутки Галичини?
3. Чому Східна Галичина стала у XIX ст. оплотом українства?
4. Яка роль у духовному житті народу греко-католицької церкви?
5. Що зробили для української культури народовці?
6. Що таке «Руська трійця»?
7. В чому полягало значення Кирило-Мефодіївського братства у культурному і національному розвитку України?
8. Що можна сказати за недільні школи?
9. Коли і де було засновано першу просвіту?
10. Хто такий М. Драгоманов?
11. Якими були особливості культурних процесів на українських землях в 1900–1917 роках?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Видатний український історик, публіцист і громадський діяч, творець першої систематизованої політичної доктрини українства:
 - а) В. Антонович;
 - б) М. Костомаров;
 - в) М. Драгоманов.

2. Перший організатор товариства «Просвіта» в колишній російській Україні, голова просвіти в Києві:

- а) Борис Грінченко;
- б) Павло Житецький;
- в) Микола Лисенко;
- г) Євген Чикаленко;
- д) Софія Русова.

3. Передові українські кола вважали його «консулом України в Європі», а за словами І.Франка, навколо нього виник своєрідний осередок політичної еміграції, який став «центром коли не українського руху, то української думки протягом цілих 20-ти літ»:

- а) М.Драгоманов;
- б) М.Павлик;
- в) С.Подолінський;
- г) І.Пулюй.

4. Часопис «Друг» видавався:

- а) М.Драгомановим;
- б) О.Герлецьким;
- в) І.Франком;
- г) М.Павликом.

5. Кого називали «золотою трійцею» Наукового товариства ім. Шевченка?

- а) М.Грушевського;
- б) І.Франка;
- в) Володимира Гнатюка;
- г) Сергія Єфремова;
- д) Агатангела Кримського;
- е) Степана Смаль-Стоцького.

6. Правильно розташуйте прізвища:

- а) український вчений-пасічник;
- б) український вчений-садівник;
- в) український історик;
- г) український історик і композитор;
- д) український спортсмен;

- е) перший український пілот;
- є) український вчений медик.

Левко Мацієвич, Микола Страшеско, Лев Симиренко, Іван Піддубний, Петро Прокопович, Микола Аркас, Орест Левицький.

Теми рефератів

1. Історичні обставини і визначальні фактори розвитку культури на українських землях у ХІХ ст.
2. Досягнення суспільних і природничих наук у першій половині ХІХ ст. М.І.Костомаров, М.О.Максимович, І.І.Срезневський, Т.Ф.Осиповський, М.В.Остроградський.
3. Університети – осередки української культури.
4. Інтелектуальний та культурний рух 50–70-х років. Журнал «Основа».
5. Репресивні заходи царського уряду проти української культури, освіти, мови.
6. Культурні здобутки Галичини.
7. Демократично-просвітницький гурток «Руська трійця» та його роль в розвитку української культури на західноукраїнських землях.
8. Товариства «Просвіта» та імені Т.Шевченка.
9. Становлення фольклористики. Фольклористична діяльність М.Цертелева, М.Максимовича, І.Срезневського.
10. Українська культура на зламі століть. Нове національно-культурне відродження на початку ХХ ст.
11. Українське питання в ІV Державній Думі та основні вимоги щодо культурно-національного відродження України.
12. Шевченківський ювілей 1914 р. та його суспільно-політичне значення.

Лекція 17

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО
В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

- Розвиток української літератури.
- Т.Г.Шевченко і українська культура.
- Драматургія і театр.
- Музичне мистецтво.
- Архітектура, скульптура, живопис, графіка.

Найзначніші досягнення української культури ХІХ ст. пов'язані з розвитком літератури. Провідне місце у становленні нової української літератури належить творчості І.П.Котляревського. Його заслуга в тому, що він запровадив у літературу усну народну мову й створив на її основі такі твори, як поему «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» (1819 р.), а опубліковані вони відповідно в 1838 і 1841 рр.

«Наталка Полтавка» – перший драматичний твір нової української літератури. У листі до М.Гнедича (1821) І.Котляревський писав, що «Наталка Полтавка» була «прийнята досить добре в Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях». У 1898 р., характеризуючи вісімдесятирічне сценічне життя п'єси, видатний український драматург і актор І.Карпенко-Карий назвав її «праматір'ю українського народного театру», «зразком народної поезії в драматичній формі». Вказуючи на органічну близькість «Наталки Полтавки» до думок і почувань народу та на великий емоційний вплив її на глядачів, він зазначив, що «радість, і горе, і сльози Наталки були горем, сльозами і радістю всієї зали».

Період від появи «Енеїди» І.Котляревського до виходу в світ «Кобзаря» Т.Шевченка характеризується в українській літературі творчістю талановитих письменників: Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843), П.П.Гулака-Артемівського і Євгена Гребінки (1812–1848).

Г.Ф.Квітка-Основ'яненко – перший видатний український прозаїк, батько української повісті – народився в селі Основі близько

Харкова – звідси і його псевдонім. Він довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Найвідомішими творами Г.Квітки-Основ'яненка є повісті «Пан Халаявський», «Маруся», «Конотопська відьма» та п'єси «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик».

П.Гулак-Артемівський писав байки, критикував соціальну несправедливість, кріпосництво, тавруючи в них самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм панів. Перший його оригінальний твір – «Пан та собака» (авторське визначення – «казка», насправді – «байка») – зажив чималої слави своїм викривальним пафосом, спрямованим проти панів, що поводитися з людьми як із тваринами. Ця байка розгорнена в чималі оповідання, що налічує понад 180 рядків. В ній яскраво і дотепно змальовано картину кріпосницької діяльності з живими образами самого Рябка, а також Явтуха – наймита. Байка прозвучала як осуд панської сваволі, а її мораль стала народним прислів'ям:

«Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити!».

Творча спадщина Є.П.Гребінки досить розмаїта – вірші, історичні поеми, повісті, байки. Талант Є.Гребінки – цього українського барда – виявився в ліричних віршах, які він писав українською та російською мовами і які стали піснями: «Ні, мамо, не можна нелюба любити», «Очи черные, очи жгучие», «Помню, я еще молодухой была». Але найбільшої слави зажив художник слова завдяки байкам, які стали окрасою української літератури і в які він, за словами І.Франка, вклав «усю свою поетичну душу і любов до України». Всього Є.Гребінка написав 27 байок. Він є автором великої драматичної поеми «Богдан», яка написана російською мовою.

Є.Гребінка займався перекладами. В 1836 р. він переклав і видав українською мовою поему Олександра Пушкіна «Полтава».

Однією з найбільших заслуг Є.Гребінки перед українською літературою і перед усією Україною була участь у долі Т.Шевченка – викупі з кріпацтва, влаштуванні в художню академію, виданні «Кобзаря» у 1840 р.

В одному з листів Є.Гребінка відзначив роль українців в культурному поступі Росії ХІХ ст. Він писав: «Петербург є колонія освічених малоросів. Всі установи, всі академії, всі університети переповнені

земляками, при призначенні людини на службу малорос звертає особливу увагу як розумна людина».

Великий вплив на українську літературу, насамперед на творчість Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, П.Куліша, О.Стороженка, мав М.В.Гоголь – один з найбільших світових письменників ХІХ ст. Про свою ідейну близькість до письменника говорив Т.Шевченко у вірші «Гоголю» (1844).

Дитинство М.Гоголя пройшло в с. Василівні поблизу Миргорода. Закінчивши, як вже зазначалося, Ніжинську гімназію вищих наук, він переїхав до Петербурга і подальше його життя проходило в Росії, де він став ще дуже рідкісним тоді професійним письменником, який жив літературною працею.

Символічно, що український потомствений дворянин М.Гоголь започаткував всесвітньо знамениту російську прозу «золотого століття», а українську – російська дворянка Марія Вілінська.

Першу літературну славу М.Гоголю приніс цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831–1832). В них змальовано поетичний образ України, овіяний народними повір'ями і легендами. Українській тематиці присвячені його збірка «Миргород» (1835) та повість-епопея «Тарас Бульба» (1835) про героїчну національно-визвольну боротьбу українського народу. Працюючи ад'юнктом-професором на кафедрі історії Петербурзького університету, М.Гоголь опублікував розвідки з історії України та її культури – «Погляд на утворення Малоросії», «Про малоросійські пісні»,

ХІХ ст. – це єдине, по суті, бездержавне століття. Але воно однак породило духовну основу нації, основного носія державницької ідеї – Т. Шевченка (1814–1861). Кожна нація, якій пощастило відкрити і висловити свою творчу ідентичність, своє глибинне самопізнання, базу вищої, національної культури, осягнула це могутнім словом свого національного пророка. Серед цих народів є і українці. Поляки дістали Міцкевича, німці – Гете, англійці мають Шекспіра, італійці – Данте, угорці – Петефі, Росія гордиться своїм Пушкіним, а українці – Тарасом Шевченком.

Його вплив на дух і свідомість народу дозволив пробудити творчі сили занімілого поневоленого народу, розбудити його з невольничого сну, надихнути на визвольні дії. Не лише його молодий безсмертний «Заповіт» (грудень 1845 р.), створений під час тяжкої хвороби (запалення легенів) у Переяславі, а й вся поетична збірка «Кобзар»

(1840) – це суцільний заповіт України, віра в неї, молитва за неї. Книга стала явищем українського національного відродження. Її схвально зустріли і читачі, і критики. Пізніше І.Франко писав: «По-ява Шевченкового «Кобзаря» 1840 р. в Петербурзі мусить вважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після «Енеїди» Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову»¹.

Безправна та знекровлена Україна прокинулася, щойно почула голос молодого Т.Шевченка, його заклик до волі. У підсумковій доповіді ІІІ відділу цареві зазначалося: «Шевченко складав вірші малоросійською мовою найбурливішого змісту. В них він то здіймав плач щодо уявного поневолення та бід України, то наголошував на славі гетьманського правління та колишній вольниці козацтва, то з неймовірною зарозумілістю виливав наклепи й жовч на осіб імператорського двору... Понад те, що все заборонене захоплює молодість і людей із слабким характером, Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посягати і згодом укоренитись думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість України існувати у вигляді окремої держави»².

В 1847 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, за написання антиімперських віршів Т.Шевченка звинуватили в політичному злочинстві й нещадно покарали – він став солдатом Окремого Оренбурзького корпусу. Усі десять невільницьких років над Кобзарем України тяжіла нелюдська заборона писати й малювати, особисто вигадана російським монархом Миколою І. Але і в умовах солдатчини поет знайшов сили для боротьби і потай, дотримуючись конспірації, продовжував творити:

Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережить буду
Тихенько білії листки.

Історія української літератури ХІХ століття: У 3-х кн. / За ред. М.Т.Яценка. – Кн. 2. – К., 1996. – С. 99.

² Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. І. – С. 67.

Велика заслуга Т.Шевченка в тому, що, доклавши стільки зусиль для пробудження національного самоусвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямував їх не в бік національної замкненості, винятковості чи ворожнечі, а в бік взаємопізнання та взаємоповаги, дружби та братерства народів. Тому Т.Шевченко належить не лише Україні, а й всьому людству, хоч кожне його слово – про Україну. У своїй творчості він глибоко поєднав національне і загальнолюдське. Давши людству краще з українського народного, поет водночас дав українському народові краще із загальнолюдського.

У творчій спадщині Т.Шевченка яскраво відбилася його всебічна загальна культура, широка обізнаність у питаннях літератури, мистецтва, історії, етнографії, естетики. Іван Франко писав, що Т.Шевченко «був сином мужика – і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком – і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим... Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду...».

Восени 1846 р. Т.Шевченко перебував у Житомирі, коли за дорученням Київської археографічної комісії він досліджував історичні та архітектурні пам'ятки Волині й Поділля. Тут він записав кілька народних пісень і зробив малюнки гайдамацьких могил у Кодні. Згадка про Житомир є в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Твори Т.Шевченка перекладено на сотні мов, а «Заповіт» – всіма мовами колишнього Радянського Союзу й багатьма мовами народів світу. На відзнаку вшанування пам'яті Кобзаря скрізь, де жив Шевченко, куди закидала його неблаганна доля, відкрито музеї. Його іменем названо вулиці, парки, школи. Заповіт Кобзаря завжди єднатиме людей у справі служіння Україні:

Свою Україну любіть,
Любіть її.
Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Після смерті Т.Шевченка найпомітнішою постаттю в українській літературі став Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) –

поет, прозаїк, журналіст, видавець, літературний критик, мовознавець, етнограф. Його перший великий твір – поема «Україна» – спроба історичного епосу від Володимира Великого до часів Богдана Хмельницького (на зразок «Одіссеї» та «Іліади» Гомера). П.Куліш є автором першого українського історичного роману (як і першого зразка жанру роману в українській літературі взагалі) «Чорна рада» (1857), присвяченого подіям в Україні 1663 р., ґрунтовних науково-історичних праць «История воссоединения Руси» (1874–1877), «Отпадение Малороссии от Польши» (1883–1890). Письменник створив високохудожні переклади Біблії, творів В.Шекспіра. П.Куліша називали «паном української мови», який володів всіма секретами її багатства й сили. Він є одним із зачинателів української культурної критики, першим українським критиком-професіоналом.

Високу оцінку нащадків дістала культурологічна діяльність П.Куліша. М.Зеров назвав його «піонером культури на Україні», М.Хвильовий – справжнім європейцем, що наблизився до типу західного інтелігента, а І.Франко – «знатним на свій час організатором духовної праці».

Дружиною П.Куліша була також письменниця, авторка оповідань з народного життя Олександра Білозерська (1828–1911). В українську літературу вона ввійшла під псевдонімом Ганни Барвінок. Її брат – Василь Білозерський, член Кирило-Мефодіївського товариства, засновник та видавець журналу «Основа».

Першою українською письменницею новітнього періоду була Марко Вовчок – Марія Олександрівна Вілінська-Маркевич-Жученко (1834–1907). Вона народилась у зрусифікованій родині, одружилася з Опанасом Маркевичем, з яким познайомилася в Орлі, де жила її родина і куди його вислали в 1847 р. за належність до Кирило-Мефодіївського братства. Виїхавши з ним в Україну, досконало вивчила українську мову.

Марко Вовчок виступила з першою соціальною повістю в українській літературі – «Інститутка» (1862), а за п'ять років до того у Петербурзі українською мовою вийшла в світ перша збірка її творів «Народні оповідання» (1857). Т.Шевченко бачив у Марко Вовчок свою наступницю.

Коли він був у Нижньому Новгороді, «Народні оповідання» потрапили до його рук. «Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина», – записав він у «Щоденнику» 18 лютого 1858 р. і висловив

намір подякувати їй за радість від прочитаної книжки. 24 січня 1859 р. відбулося їхнє особисте знайомство. На спогад про цей день Т.Шевченко написав вірш «Марку Вовчку», в якому висловив захоплення творчістю й особою письменниці. Коли якось Марко Вовчок попросила Т.Шевченка «поправити що-небудь» у її новому творі, поет схвильовано відповів: «Як можна до цього доторкатися! Це для самого мене джерело істини й краси!». Дуже високої думки був Т.Шевченко про мову українських творів Марка Вовчка. Коли Іван Тургенєв запитав поета, кого б він радив читати, щоб якнайшвидше вивчити українську мову, Т.Шевченко відповів: «Марка Вовчка». В 1860 р. Т.Шевченко надіслав їй примірник «Кобзаря» з написом: «Мойй єдиній доні Марусі Маркевич. І рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко».

Своє захоплення «Народними оповіданнями» висловив й І.Франко. У своєму нарисі «Южнорусская литература», що побачив світ у Петербурзі в 1904 р. на сторінках найавторитетнішого російського багатотомного енциклопедичного видання Ф.Брокгаузена та І.Ефрона, у він писав про цю збірку: «...украинское слово в легальной форме представило русскому миру язвы крепостного состояния и вместе с тем дало возможность читателям глубже заглянуть в душу крестьян. Здесь как-будто говорил сам народ, и его речь, полная тихой меланхолии, поражала своей простотой, гуманностью и мелодичностью»¹.

Свою оцінку Марко Вовчок дала і Леся Українка. Вона писала: «Марко Вовчок знає такі таємниці душі українського народу, яких тепер вже ніхто не знає або вповісти не вміє».

Соціально спрямованість мала творчість засновника української реалістичної байки Леоніда Глібова (1827–1893). Він написав понад 100 байок, в яких висміював вади тогочасного суспільства. У літературному доробку Л.Глібова окремої уваги заслуговують ліричні вірші: «Думка», «Зірнька», «Пісня», «Журба». Краща з них – «Журба» (покладена на музику М.Лисенком), сповнена елегійного смутку за втраченою молодістю, близька до народної поезії з її мелодійністю й багатством вживання епітетів, порівнянь. Вона відразу стала популярною народною піснею під назвою «Стоїть гора високая».

Сатириком-гуманістом, автором дотепних і гострих поезій, які висміювали негативне у житті українського народу, картали тих, хто

кривдив народ, був також Степан Руданський (1834–1873). Найбільшим досягненням поета є його співомовки, яких він написав понад двісті. Особливо популярними стали «Почому дурні?», «Пан та Іван в дорозі», «Добре торгувалось», «Сповідь» та багато інших. Крім того, він написав багато ліричних, пісенних творів. Його пісня «Повій, вітре, на Україну» набула такої популярності, що стала народною і вже майже півтора століття чарує слухачів. Оспівувана в усі віки тема – кохання до дівчини та любов до рідної України й туга за ними – розкрита поетом з глибоким почуттям і ліризмом, а відповідна тексту музика відомого композитора Владислава Заремби зумовила популярність пісні. Відомі й білоруські варіанти цього твору. За життя поета вірш «Повій, вітре, на Україну» було надруковано в журналі «Основа» у 1861 р. До написання вірша призвела розлука з Марією Княгницькою, що лишилася на рідному Поділлі.

В жанрі роману і повісті плідно працював Іван Нечуй-Левицький (справжнє прізвище – Левицький). Особливо високою художньою майстерністю відзначилися його соціально-побутові твори: «Микола Джеря» (1878) і «Кайдашева сім'я» (1879). Письменник виступив як автор історичних творів: «Запорожці» (1873), «Гетьман Іван Виговський» (1899), «Князь Єремія Вишневецький» (1897), а також науково-популярних праць: «Унія і Петро Могила» (1875), «Український гетьман Богдан Хмельницький» (1878), «Історія Русі» (1879). Історичній темі присвячена драма «Маруся Богуславка» (1875).

Соціально-психологічними мотивами позначена й творчість Панаса Мирного (Панаса Яковича Рудченка) (1849–1920). У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та повісті «Голодна воля» він захищав знедолених людей, а у повісті «Повія» змалював багатостраждальну долю жінки-селянки. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – перший в українській літературі роман соціальної тематики.

Прагнення народу до волі відобразив у своїх творах талановитий письменник-новатор Михайло Коцюбинський (1864–1913). Силою художнього слова він протестував проти несправедливості, злиденного життя соціальних низів суспільства. У його творчості досягнення реалізму в поєднанні з новими імпресіоністичними засобами синтезувалися у жанр соціально-психологічної новели («Поєдинок», «Цвіт яблуні», «Сніг» та інші.). За мотивами творів М.Коцюбинського створено фільми: «Навздогін за долею» (1927), «Фата моргана»

¹ Франко І. Твори: В 50 томах. – К., 1984. – Т. 41. – С. 132.

(1931 р., 1956 р.), «Коні не винні», «Пекоптор», «Кривавий світанок» (всі три – 1956 р.), «Дорогою ціною» (1957), «Тіні забутих предків» (1964), «Подарунок на іменини» (1991).

В кінці 1897 р. – на початку 1898 рр. М.Коцюбинський жив у Житомирі, працюючи тут у газеті «Волинь», у якій видав відділом хроніки. В цій газеті він опублікував цикл нарисів «Свет и тени русской жизни». Помер і похований М.Коцюбинський в Чернігові. Це місто двічі в ХІХ – на початку ХХ ст. за часів Л.Глібова і М.Коцюбинського ставало одним з найпотужніших загальноукраїнських культурних осередків.

Видатною українською поетесою була Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка) (1871–1913). Вона народилася і провела дитячі роки у Новограді-Волинському на Житомирщині. Її матір'ю була відома українська письменниця Олена Пчілка (Ольга Петрівна Драгоманова) (1849–1930) – член-кореспондент Всеукраїнської Академії наук, а дядьком по матері – М.П.Драгоманов. Серед родичів Лесі – Микола Лисенко та Михайло Старицький.

Хвора з дитинства на кістковий туберкульоз, вона духом не піддавалася недужі. Л.Українці вдалося поєднати силу шевченківських ідей з новими темами і створити цілком нову поезію загальнолюдських цінностей у високохудожній формі. Іван Франко писав про неї: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із вуст сеї слабосилої, хворої дівчини». Вершиною її творчості є драма-феєрія «Лісова пісня». Багато досягла Леся Українка на ниві перекладу, адже крім української та російської володіла французькою, іспанською, англійською, німецькою, грецькою та латинською мовами.

У ХІХ ст. жив і творив західноукраїнський письменник Юрій Федькович (1834–1888) – зачинатель культурного відродження Буковини. Талант Ю.Федьковича І.Франко визначив як «переважно ліричний». Розпочавши писати німецькою мовою, поет справжній хист розкрив лише у творах, написаних українською мовою. Він написав близько 400 поетичних і 60 прозових творів. У найвідоміших з них – «Довбуш», «Лук'ян Кобилиця» – прославляються народні ватажки – борці за щастя пригноблених людей.

З Галичиною зв'язане все життя великого письменника, вченого, громадського діяча Івана Франка (1856–1916). Він продовжив традиції своїх попередників, зокрема Т.Шевченка, на ниві духовної

культури, вніс вагомий вклад у розвиток національної та соціальної свідомості українського народу. Його літературна і наукова спадщина становить близько 5 тисяч найрізноманітніших творів. Він був найбільшим після Т.Шевченка українським поетом-новатором. До поетичного доробку І.Франка належать збірки «З вершин і низин», «Мій Ізмарад», поеми «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський».

Найкращою збіркою ліричних поезій І.Франка є збірка «Зів'яле листя» (1896). Надзвичайна музикальність франкових поезій перетворює їх у широковідомі пісні («Ой ти, дівчино, з горіха зерня», «Чого являєшся мені»). Йому вдалося поєднати у своїх творах традиції романтиків і Т.Шевченка з новаторством європейських поетів.

У 1877–1882 рр. І.Франко написав визначні твори політичної лірики – «Вічний революціонер», «Каменярі», «Товаришам із тюрми». В них чітко прозвучав заклик до оновлення світу на засадах гуманізму і справедливості. На слова вірша «Вічний революціонер» видатний український композитор М.Лисенко у 1905 р. написав музику. Цей твір став одним із національних гімнів українського народу. В 1926 р. композитор С.Людкевич (1879–1979) створив симфонічну поему «Каменярі».

Серед повістей і романів І.Франка виділяються «Борислав сміється» і «Захар Беркут». В останній письменник відобразив життя карпатської України в ХІІІ ст. у часи монголо-татарської навали, а «Борислав сміється» присвячений спробі першого організованого страйку в Галичині. В цій повісті І.Франко висунув нову для української літератури тему робітничого руху. Однією з найвидатніших п'єс письменника є його соціальна драма «Украдене щастя» (1891), яка відзначається глибоким реалізмом.

І.Франко – найбільший в українській літературі перекладач з усіх європейських мов. Своїми численними перекладами з літератур різних народів світу він помітно збагатив українську культуру найкращими здобутками світової художньої літератури.

І.Франко був кандидатом на Нобелівську премію, але він у 1916 р. помер. За правилами, премія Нобеля вручається живим претендентам. Пізніше висувалися на цю премію такі українські літератори, як Улас Самчук, Павло Тичина, Микола Бажан, Василь Стус та Олесь Гончар.

В Галичині жив і працював український письменник Марко Черемшина (псевдонім Семенюка Івана Юрійовича) (1874–1927). В своїх

оповіданнях він змалював побут, звичаї та психологію гуцульського селянства, безпросвітні злидні й трагізм його повсякденного життя. В оповіданнях з років Першої світової війни письменник показав грабіжницький характер імперіалістичної бойні.

Одним з кращих творів про селянство в світовій літературі є повість «Земля» буковинської письменниці Ольги Кобилянської (1863–1942). Шедевром української літератури стала також інша повість письменниці – «В неділю рано зілля копала», написана за мотивами української народної пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Письменниця вводить в літературу образи жінок-емансипанток.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. розгортається боротьба ідейних та художньо-естетичних течій. Поряд з реалізмом утверджується модернізм, який шукав нових засобів мистецького відображення світу. Першим в українській літературі під гаслом модернізму виступив у 1901 р. поет Микола Вороний (1871–1940). На сторінках «Літературно-наукового вісника» у відкритому листі програмного характеру він закликав повернутись до ідеї «чистої штуки», «справжньої запашної поезії». Прихильники модернізму різко виступали проти захоплення письменників старої генерації етнічно-побутовим описом, деталізацією, сільською тематикою і висловились за аполітизм, «чисте мистецтво». /

Набувало розвитку театральне мистецтво. Головними центрами театального життя в Україні в першій половині ХІХ ст. стали Харків і Полтава. Тут закладалися основи українського національного театру. Першим постійним театром був Харківський, заснований у 1798 р. Директором, режисером і актором театру у 1812 р. став Г.Квітка-Основ'яненко. Навколо нього гуртувалась передова народолюбна молодь Харкова. У Харківському театрі виступав славетний український актор Карпо Трохимович Соленик (травень 1811 – 19.10.1851 рр.). Т.Шевченко у «Щоденнику» 20.07.1857 р. назвав К.Соленика геніальним актором, який здався йому «естественнее й изящнее неподражаемого Щепкина». На чолі Полтавського театру стояв І.П.Котляревський. Тут в 1819 р. були поставлені його п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

У Полтавському і Харківському театрах працював основоположник сценічного реалізму в російському і українському театральному мистецтві Михайло Семенович Щепкін (17.11.1788–23.08.1863).

В 1821 р. за участю передових представників російської та української громадськості його було викуплено з кріпацтва. Він працював у театрах Харкова, Полтави, Києва (1816–1824), потім – у Малому театрі в Москві (1824–1863).

М.Щепкін мав дружні стосунки з багатьма діячами російської та української культур. Щира особиста дружба зв'язувала його з Т.Шевченком, який намалював портрет М.Щепкіна, подарував йому свій автопортрет і присвятив поему «Неофіти». Т.Шевченко писав М.Щепкіну: «Якби-то нам побачитися, якби-то нам хоч часиночку подивиться один на одного, хоч годиночку поговорити з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живучою водою!» Для того, щоб передати своє глибоке захоплення талантом артиста, щоб виявити почуття щирої дружби та прихильності до нього, Т.Шевченко вживає казковий образ живучої води.

В другій половині ХІХ ст. в драматургії і театрі виділяються три постаті: Іван Карпенко-Карий (справжнє прізвище – Іван Карпович Тобілевич) (1845–1907), Марко Кропивницький (1840–1910), Михайло Старицький (1840–1904). Вони були водночас письменниками-драматургами, організаторами артистичних сил і акторами.

І.Карпенко-Карий – автор комедій «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Хазяїн», п'єс на історичні теми «Бондарівна» та «Сава Чалий». Драматург з демократичних позицій показав класове розшарування на селі, висміяв гонитву багатіїв різного калібру за наживою, їхню глитайську психологію; створив образи бунтарів проти соціального гноблення. Творам І.Карпенка-Карого притаманні незвичайна емоційність, ліричність, напруженість ситуації, яскравість мови персонажів, показ органічних зв'язків людини з її оточенням. «Я взяв життя», – говорив драматург і цим визначив основний принцип своєї творчості.

Оцінюючи зроблене митцем, І.Франко писав: „Цілість драматичної творчості Карпенка-Карого наповнює нас почуттям подиву для його таланту. Обняти такий широкий горизонт, заселяти його таким množеством живих людських типів міг тільки першорядний поетичний талант і великий обсерватор людського життя».

Понад 40 п'єс написав М.Кропивницький, який увійшов в культуру як батько українського театру. Серед них – «Дай серцю волю, заведе, в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або

ж Павук». Найбільш відомими п'єсами М.Старицького є «Не судилось», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». За сюжетами творів М.Гоголя М.Старицький створив п'єси «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба». Його перу належать історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші». М.Старицький переробив п'єсу І.Нечужа-Левицького «На Кожум'яках» (1895) під назвою «За двома зайцями».

М.Старицького називали «ковалем» слів. Він збагатив рідну мову своїми лексичними знахідками. Серед інших мовних утворень йому належать і такі «ліричні» слова, як «мріяти» та «мрія».

Вперше випробували свої акторські сили М.Кропивницький, брати Тобілевичі – І.Карпенко-Карий, Микола Садовський (1856–1933), Панас Саксаганський (1859–1940) у виставах драматичних гуртків міст Бобринця та Єлисаветграда. У єлисаветградському гуртку вперше в Україні поставлено п'єсу Т. Шевченка «Назар Стодоля».

Великої шкоди театру завдав Емський акт 1876 р., який забороняв «різні сценічні вистави на малоруському наріччі». Це призвело до того, що більшість аматорських та професійних труп припинили ставити п'єси українською мовою. Лише у 1881 р. в результаті активних протестів російської та української громадськості уряд передає місцевій адміністрації право дозволяти вистави українською мовою. Тож 80-ті роки стали переломними в долі українського театру.

Однак і в цей час категорично заборонялося створювати «спеціально малоросійський театр». Цензура обмежувала тематику українських п'єс мотивами побуту або ж кохання. Не дозволялося відображати колишні «вольності» українського народу, його боротьбу за незалежність.

В 1882 р. М.Кропивницький створив в Єлисаветграді перший український професійний театр, національний театр світового рівня, до акторського колективу якого ввійшло близько 100 чоловік. До репертуару театру увійшли «Наталка Полтавка» І.Котляревського, «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Чорноморці» М.Старицького, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г.Квітки-Основ'яненка, а також пєси М.Кропивницького «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть».

М.Кропивницький прагнув до ідейно-художньої цілісності спектаклів, до гармонійного поєднання таких компонентів, як акторська гра, художнє оформлення, музика, співи, танці. Театральна трупа

утримувалась лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя.

В цьому театрі працювала велика українська актриса Марія Костянтинівна Заньковецька (справжнє прізвище – Адамовська) (4.08.1854–4.10.1934). Крім того, вона була провідною актрисою в інших кращих українських трупах – М.Старицького, М.Садовського, П.Саксаганського, І.Карпенка-Карого, І.Мар'яненка. Сценічний псевдонім актриса обрала за назвою рідного села Заньки Чернігівської губернії – Заньковецька.

Її творчий шлях розпочався 27 жовтня 1882 р., коли у міському театрі Єлисаветграда вона вперше на професійній сцені зіграла роль Наталки з п'єси І.П.Котляревського «Наталка Полтавка». Долю української жінки драматична актриса майстерно розкрила, коли стала першою виконавицею головних жіночих ролей у п'єсах «Безталанна», «Наймичка» І.Карпенка-Карого, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М.Кропивницького, «Циганка Аза» М.Старицького, «Лимерівна» Панаса Мирного.

М.Заньковецька виділялась не тільки блискучою акторською грою, а й пісенною майстерністю. Вона мала чудовий голос – драматичне сопрано, й незрівнянно виконувала у спектаклях українські народні пісні. Пісня допомагала актрисі розкрити глибину створеного нею образу, а слухачам – пізнати душу українського народу. Для неї спів був одним із найдійовіших засобів драматичного впливу на глядачів.

З тріумфом виступала М.Заньковецька на сценах театрів Петербурга і Москви, куди приїжджала на гастролі трупа українського професіонального театру на чолі з М.Кропивницьким. Захопленню московської публіки не було меж. Актриса страждала на сцені, а люди плакали у залі. Вони навіть підходили до каси і питали: «Сьогодні Заньковецькая будет плакать?» Якщо відповідали: «Будет», то квитки брала. Її успіх у Росії відзначив і редактор монархічної газети «Новое время» О.Суворін. Він був у захопленні: «Ось де справжній талант, ось де справжнє акторське мистецтво! Я одверто кажу: «Іншої такої артистки я не бачив». Але закликав покинути «вузькі національні береги» й перейти на сцену столичного театру. Востаннє велика актриса виступила на сцені 15 грудня 1922 р. Вона стала першою народною артисткою Республіки.

Мистецтвознавці ставили М.Заньковецьку на рівень світових зірок театрального мистецтва: італійки Елеонори Дузе, французьки

Сарн Бернар і росіянки Віри Комісаржевської. Та найвище її оцінив український поет Олександр Олесь:

Де йшла вона – там сходили троянди,
Куди дивилася – зірки.
Із сліз її – займались діаманти,
З зітхань – знімалися чайки.
Хто чув її, той чув наш степ зелений,
Стояв у нашому гаю,
Той розумів наш біль і гнів шалений
І плакав в нашому краю.

Оцінюючи творчість видатних корифеїв української сцени, один із засновників Московського Художнього академічного театру – К.С.Станіславський – писав: «Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський – блискуча плеяда майстрів української сцени, ввійшли золотими літерами на скрижалі світового мистецтва й нічим не поступаються перед знаменитими – Щепкіним, Мочаловим, Соловцовим, Неделіним. Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять про них на все життя». У 1858 р. відбулось відкриття міського театру в Житомирі. На той час це було одне з найкращих театральних приміщень в Україні. Нині там знаходиться обласна філармонія. В Житомирському театрі виступали М.Кропивницький, М.Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька, композитор А. Рубінштейн, співаки Л.В.Собінов та Ф.Шаляпін. В 1901–1902 рр. у Києві на кошти громадськості було збудовано Троїцький народний дім для підтримки Київського товариства освіти і грамотності. На той час то був єдиний у Києві вогник українського мистецтва. В 1907 р. М.Садовський заснував тут перший український професійний стаціонарний театр. У складі трупи були такі актори, як М.Заньковецька, Любов Ліницька (1865–1924), П.Саксаганський, М.Кропивницький, Іван Мар'яненко (1878–1962), Лесь Курбас (1887–1937). На сцені звучали голоси видатних співаків: Олени Петляш (1890–1971), Марії Литвиненко-Вольгемут (1892–1966), Трохима Івлева, Михайла Микити (1885–1971). У травні 1916 р. Л.Курбас заснував у Києві «Молодий театр».

В Галичині перший український професійний театр було відкрито при культурно-просвітницькому товаристві «Руська бесіда» 29 березня 1864 р. Організував його український культурний діяч

Ю.Г.Лавровський. Тоді ж у Львові вперше здійснена театральна постановка українською мовою – вистава «Маруся» Г.Квітки-Основ'яненка.

В 1905–1906 рр. театр «Руської бесіди» на чолі з його новим керівником Миколою Садовським та актрисою Марією Заньковецькою здійснив постановку кращих творів української драматургії (п'єс М.Старицького, І.Карпенка-Карого). Театр цей проіснував до 1929 р.

Загальне визнання здобули заснований відомим українським письменником Гнатом Хоткевичем Гуцульський театр (1910–1912) та Буковинський народний театр (1904–1910).

В кінці XIX ст. в Україні започатковується кіно. Перший сеанс кінематографа відбувся в м. Житомирі у 1897 р.

Музичне мистецтво України XIX ст. характеризується розвитком оперного жанру. Цьому сприяло створення в 1867 р. у Києві оперного театру (тепер – Національна опера України ім. Т.Г.Шевченка). Автором першої за змістом української національної опери «Запорожець за Дунаєм» став відомий оперний співак (баритон) і композитор Семен Гулак-Артемівський (1813–1873) – племінник письменника Петра Гулака-Артемівського, близький приятель Т.Шевченка. Композитор написав і музику, і слова (лібрето) опери. Вона принесла йому широку популярність, стала українською музичною класикою. Опера написана в 1862 р., а через рік, 14 квітня 1863 р., вперше була поставлена в Петербурзі в Марійському театрі. Роль головного героя – Івана Карася – в цьому спектаклі виконував сам автор. Першою виконавицею партії Оксани була видатна російська співачка Дар'я Леонова (20.03.1829–6.02.1896). В 1864–1865 рр. опера йшла у Великому театрі в Москві. В українському театрі її вперше спробував поставити М.Старицький в 1884 р. у Ростові. Довге сценічне життя цьому творові забезпечили демократичний характер сюжету, мелодійність музики, що увібрала барви українського пісенного мелосу, колоритність образів, соковитий народний гумор. Окреме місце у творчій спадщині С.Гулака-Артемівського посідають українські пісні, зокрема «Стоїть явір над водою» (присвячена Т.Шевченку, з яким автор дружив з 1838 р), «Спать мені не хочеться», яку автор присвятив Дар'ї Леоновій.

Одним з перших українських композиторів-професіоналів у Галичині був Михайло Вербицький (1815–1870). Він є автором музики

(слова написав П.Чубинський) до пісні «Ще не вмерла Україна» (1863), яка стала гімном борців за національне визволення України. Цю музику Верховна Рада у 1992 р. затвердила як гімн України.

Найвищого розвитку українське музичне мистецтво ХІХ ст. досягло в творчості Миколи Віталійовича Лисенка (22.03.1842–6.11.1912) – композитора, піаніста, музикознавця, музичного етнографа, диригента, педагога, громадського діяча. Він вважається основоположником української класичної музики, національної музичної творчості, професіональної музичної школи в Україні. Своєю композиторською працею, зокрема операми «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда», М.Лисенко заклав основи національного класичного музичного мистецтва.

Центральним твором М.Лисенка, названим композитором народною музичною драмою, стала героїко-епічна опера «Тарас Бульба» (1891). Вона – явище справді національне, в якому з великою реалістичною силою та романтичним пафосом відображено кращі риси характеру народу, що бореться за свою свободу. Героїко-патріотичні образи опери (Тарас, Остап, Кобзар, народ) виростають із шевченківських «Гайдамаків» та інших зразків волелюбної поезії Великого Кобзаря.

Народився М.Лисенко в селі Гриньках Кременчуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї дрібного поміщика Віталія Романовича Лисенка, офіцера кірасирського полку. Він був людиною освіченою і культурною, відзначався передовими для свого часу поглядами. Віталій Романович був дядьком Михайла Петровича Старицького, який, залишившись сиротою, виховувався в сім'ї Лисенків.

Вже з дитинства Микола тягнувся до музики, слухав народну пісню. Першою вчителькою його була мати Ольга Єреміївна Лисенко – досить добра піаністка, яка походила із полтавського поміщицького роду Луценків. Освіту вона дістала в Петербурзькому Смольному інституті шляхетних дівчат.

У старовинному роді Лисенків, який вів свій початок від козаків, жив волелюбний дух. Усна сімейна традиція донесла до ХІХ ст. історичні пісні й думи, які з особливою виразністю виконував рідний дядько по батькові Андрій Романович. Від нього Микола Лисенко почав записувати мотиви народних пісень, серед яких були: «Ой не гаразд, запорожці», «Отамане, батьку наш», «Встає хмара з-за лиману» та інші.

М.Лисенко мав прекрасну музичну культуру й високу школу. Протягом двох років (1867–1869) він вчився у Лейпцігській консерваторії – одному з найвідоміших у Європі навчальних музичних закладів. Він завершив повний курс фортепіанної гри і пройшов історію музики й усі теоретичні предмети. Екзаменаційна комісія визнала гру випускника консерваторії гідною відзнаки і дала йому право на гастрольні подорожі по Європі. У 1874–1876 рр. М.Лисенко був у Петербурзі, де пройшов школу інструментовки у М.Римського-Корсакова.

Композитор був невтомним збирачем народних пісень. В с. Романівка нинішнього Попільнянського району на Житомирщині, де жив його товариш Тадей Рильський, він записав пісню «Ой, ти, зіронько та вечірняя».

Вивчений і асимільований ним колосальний фольклорний матеріал М.Лисенко прагнув ввести в сучасну йому музику. М.Лисенко видав сім випусків «Збірника українських пісень» (1868–1911) в обробках із супроводом фортепіано, дванадцять так званих десятків (120 пісень, укладених для чоловічих і змішаних хорів), збірник «Молодоці» (весняні ігри дитячі, дівочі, жіночі та мішані). Всього ж він написав музику до близько 600 пісень. Композитор створив перші в Україні опери для дітей «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна».

Його муза злилася з безсмертним словом Т.Шевченка. Він є одним з перших і найкращих інтерпретаторів «Кобзаря» (понад 80 вокальних творів різних жанрів). Багато композицій написав на тексти М.Старицького, С.Руданського, Миколи Вороного (1871–1938), Лесі Українки, І.Франка. Композитор зробив найбільш вдалу музичну обробку п'єси І.Котляревського «Наталка Полтавка».

З ім'ям М.Лисенка, якого називали батьком української музики, пов'язаний розвиток в Україні музичної освіти. У 1903 р. музична громадськість Києва, Львова та інших міст широко святкувала 35-річчя його творчої діяльності. На зібрані гроші, за які передбачалось купити ювілярові будинок, М.Лисенко в 1904 р. відкрив у Києві музично-драматичну школу, яка з 1913 р. стала носити його ім'я. В ній композитор працював до останнього дня. Школа випустила багатьох відомих музикантів, музичних і драматичних артистів. Зокрема, тут навчалися українські композитори Кирило Стеценко (1882–1922), Левко Ревуцький (1889–1977), Олександр Кошиць (1875–1944),

співак М.Микита, актори Олексій Вагуля (1891–1955) і Борис Романицький (1891–1988).

Автором музичних творів на слова Т.Шевченка, зокрема «Заповіту» (близько 70-х років), був Гордій Павлович Гладкий (близько 1849–1894) – український музикант-аматор і хоровий диригент. В мелодії до «Заповіту» він яскраво відтворив дух шевченківського вірша. Народ сприйняв цю пісню і любовно передає її з покоління в покоління. Автором музики до пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» (1886 р., на текст з балади Т.Шевченка «Причинна») є український педагог і композитор Данило Крижанівський (29.12.1856–26.02.1894). Цю пісню він присвятив М.Кропивницькому.

Композитором і піаністом двох народів – польського і українського – був Юліуш Зарембський (1854–1885), який народився і помер в Житомирі. Він мав дуже хорошу школу: закінчив Віденську і Петербурзьку консерваторії, удосконалював фортепіанну майстерність у знаменитого композитора Ференца Ліста. Ю.Зарембський працював професором Брюссельської консерваторії, гастролював у Києві, Одесі та Житомирі.

В історії української музики гідне місце займає Микола Миколайович Аркас (7.01.1853–26.03.1909). Це – особистість ренесансного типу: видатний урядовець, громадський діяч, історик, композитор, фольклорист-етнограф. Не маючи належної музичної освіти, ще навчаючись у Новоросійському університеті в Одесі, вивчав українські народні пісні, записував твори бандуристів, пробував писати сам.

Цьому значною мірою сприяло знайомство і тривале спілкування з Петром Ніщинським (1832–1896) – автором музики до п'єси Т.Шевченка «Назар Стодоля». Саме П.Ніщинський навчав молодого М.Аркаса основам теорії музики, гармонії, правилам композиції та виконавському мистецтву. Ці початкові музичні знання згодом М.Аркас з успіхом застосував на практиці. Він зібрав і обробив багато українських народних пісень.

Одним з перших його творів була опера, в основу якої покладений славнозвісний твір Т.Шевченка «Катерина» (1891). Композитор сам написав і музику, і лібрето. Опера відзначалася хвилюючим сюжетом, мелодійним багатством і співучістю. Вона була поставлена трупною М.Кропивницького в Москві 12 лютого 1899 р. і мала надзвичайний успіх. Протягом п'яти років її почули в Мінську, Вільно, Києві, Одесі, Катеринодарі, Маріуполі, Луцьку, Львові, Варшаві.

М.Аркас написав музику на слова І.Франка «Не пора» – одного з політично найгостріших українських національно свідомих поетичних творів, нещадно переслідуваного як царською, так і радянською цензурою.

М.Аркас планував написання ще кількох музичних творів, але крововилив у мозок та параліч правої руки не дали змоги сідати за фортепіано. Неможливість займатися музичною творчістю спонукала М.Аркаса зайнятися новою сферою діяльності – на початку ХХ ст. він починає вивчати історію України. Метою досліджень був аналіз і узагальнення української історії в найдоступнішій формі, зрозумілій малоосвіченим категоріям населення, дітям. Результатом роботи М.Аркаса як блискучого популяризатора історичних знань стала написана ним «Історія України-Руси». Вона була видана в 1908 р. українською мовою в Петербурзі досить великим на той час тиражем – 7000 примірників. Цю працю сучасники ставили в один ряд з «Кобзарем» Т.Шевченка. М.Аркас також є автором історичної поеми «Гетьман Пилип Орлик» (1907).

В Західній Україні плідно працювали композитори Денис Січинський (2.10.1865–26.05.1909) – автор опери «Роксолана», Анатоль (Наталь) Вахнянин (19.09.1841–11.02.1908), Філарет Колесса (17.07.1871–3.03.1947), Остап Нижанківський (24.01.1863–22.05.1919), його син Нестор (31.08.1893–12.04.1940), Василь Барвінський (20.02.1888–9.06.1963), Йосип Витвицький (1813–20.02.1866), Сидір Воробкевич (1836–1903).

У 1900 р. у Львові відкрився оперний театр, а в 1903 р. – Вищий музичний інститут, якому в 1907 р. присвоєне ім'я М.Лисенка. Засновником і директором цього інституту, а також музично-хорових товариств «Торбан» (1870) та «Боян» (1891) був А.Вахнянин – автор першої галицької опери «Купало». Діяльність інституту сприяла вихованню цілої плеяди обдарованих музикантів і композиторів, серед яких виділявся Станіслав Людкевич (24.01.1879–10.09.1979) – творець знаменитої кантати-симфонії на слова Т. Шевченка «Кавказ». До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялись талановиті львівські співаки Соломія Крушельницька (23.09.1872–16.11.1952), Олександр Мишуга (20.06.1853–9.03.1922), Модест Менцинський (29.04.1875–11.12.1935), але працювали вони більше в усталених європейських театрах, пропагуючи там українську музику.

Серед архітектурних пам'яток XIX – початку XX ст. значну цінність має оперний театр в Києві, побудований у 1897–1901 рр. за проектом архітектора Віктора Шретера. У 1862–1882 рр. за участю архітектора Олександра Беретті (1816–1895) споруджено Володимирський собор у Києві. Значну художню цінність мають настінні розписи інтер'єру, виконані в 1885–1896 рр. українськими, російськими і польськими художниками В.Васнецовим, М.Нестеровим, М.Врубелем, В.Замирайловим, С.Костенком, М.Пимоненком, С.Яремичем, П.Сведомським, В.Котарбінським та іншими під керівництвом академіка А.Прахова. Створені образи князів Володимира, Олександра Невського, княгині Ольги, Нестора-літописця вражають своєю величністю і живою реальністю, національним забарвленням і подихом історії.

До кращих споруд Києва початку XX ст. відноситься будинок педагогічного музею (1909–1912) архітектора Павла Альошина (1881–1961). Музей діяв до березня 1917 р. Тепер там знаходиться Будинок вчителя. За проектом українського архітектора Генріха Гая (1875–1936) у Києві збудовано перший в Україні критий (Бессарабський) ринок (1910–1912).

Дуже швидко забудовувалася Одеса. Вона в кінці XIX ст. за кількістю населення вийшла на третє місце в Росії і стала найбільшим містом України. У 1884–1887 рр. за проектом австрійських архітекторів Германа Гельмера (1849–1919) і Фердинанда Фельнера (1847 р. – ?) у формах ренесансу з елементами бароко збудовано в Одесі міський театр (нині – театр опери та балету).

Відродженню української культури та піднесенню її на новий, більш високий щабель, сприяла діяльність Василя Кричевського (19.12.1872 (за іншими даними – 12.01.1873) – 15.11.1952 рр.) – архітектора, графіка, ілюстратора, майстра книги, живописця. Найбільші досягнення були у нього в оформленні книги, зокрема обкладинки, та в архітектурі. Серед його робіт – фасад і внутрішнє оформлення Полтавського губернського земства (1903–1908 рр., тепер – краєзнавчий музей), будинок Лохвицького народного дому, комплекс гончарної майстерні в Опішні.

Набула розвитку монументальна скульптура. В 1853 р. в Києві на Володимирській гірці встановлений бронзовий пам'ятник князю Київської Русі Володимиру. Автори – скульптори В.І.Демут-Малиновський і П.М.Клодт, архітектор О.К.Тон. Скульптор Михайло

Микешин (21.02.1835–31.01.1896), за походженням білорус, створив пам'ятник Б.Хмельницькому в Києві (1879–1888). Разом з Д.Менделєєвим, І.Рєпіним та іншими він був засновником Товариства імені Т.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчилися у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга.

Українські скульптори прославили себе на ниві російського мистецтва. Серед них – І.П.Мартос, який став професором, а згодом ректором Петербурзької Академії мистецтв. До найвідоміших його скульптурних робіт належать пам'ятники Мініну і Пожарському в Москві (1804–1818) та А. Рішельє в Одесі (1823–1828).

У 1899 р. було споруджено і урочисто відкрито перший пам'ятник у Житомирі – пам'ятник О.С.Пушкіну.

З-поміж українських скульпторів Галичини світову славу здобув Михайло Паращук, котрий разом з Антоном Попелем створив пам'ятник Адамові Міцкевичу у Львові. М.Паращуку також належать скульптурні портрети І.Франка, В.Стефаніка, М.Лисенка і С.Людкевича.

Чільне місце в українському живописі першої половини XIX ст. займає Т.Шевченко, який в 1844 р. закінчив Петербурзьку Академію мистецтв. Вихований на традиціях класицизму, він поступово переходить до реалізму, одним із перших починає змальовувати життя та побут селянства («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» та інші). Подорож в Україну народжує задум створити серію офортів під назвою «Живописна Україна». Шість офортів цієї серії, які з'явилися у 1844 р. у Петербурзі, відзначаються високою технікою та життєвою правдою. Художник-патріот задумав представити Європі свою батьківщину з її самотньою історією, культурою й побутом. Пояснювальні тексти під офортами було вигравірувано французькою мовою. «История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная. И все это до сих пор никем не представлено пред очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов», – писав Т.Шевченко в листі до Чернігівського цивільного губернатора Павла Гессе.

Одним з провідних жанрів у творчості Т.Шевченка був портрет. Його пензлю належить близько 130 портретів, серед яких найбільш цікаві – автопортрети. В 1860 р. Рада Академії мистецтв надала йому звання академіка гравірування.

У живописі другої половини XIX ст. сюжети на українські теми знайшли втілення в полотнах Костянтина Олександровича Рутівського (1826–1893). Він відомий своїми ілюстраціями до творів М.Гоголя, Т.Шевченка, Марко Вовчок, а також до біографії Т.Шевченка. В 1875 р. художник завершив роботу над картиною «Кобзар над Дніпром».

Художня довершеність притаманна картинам співця природи і народного побуту України Миколи Пимоненка (25.02.1862–13.03.1912). Найбільш відомі його роботи – «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Сінокіс», «Проводи рекрутів».

Розвивався пейзажний живопис. Своє обдарування в ньому найбільше проявив Сергій Васильківський (7.10.1854–24.09.1917). Його полотна «Отара в степу», «Ранок», «Козача левада», «Степ на Україні», «В Запорізькому степу», «На Харківщині» – це своєрідний гімн українській природі.

Батальний живопис започатковує Микола Самокиш (13.10.1860–18.01.1944). Його перше полотно на цю тематику – «Повернення російської кавалерії після атаки під Аустерліцом». Найбільш відома з історичних полотен картина М.Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким».

Майстром психологічного портрета був Олександр Мурашко (26.08.1875–14.06.1919). Він є автором відомої картини «Похорон кошового», для центральної постаті якої позував М.Старицький.

Багато зробив для України Ілля Юхимович Репін (1844–1930), родом з Чугуєва на Слобожанщині. Пензлю великого художника належать картини: «Українська селянка» (1880), «Портрет Т.Г.Шевченка» (1888), «Українське весілля» (1928) та багато інших. Його перші життєві враження пов'язані з Україною – акварель «Бандурист» художник намалював у 15 років.

Понад десять років (1880–1891) працював І.Репін над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Для цієї картини в ролі кошового писаря, зображеного в центрі полотна, позував художнику український історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940), який все своє життя присвятив вивченню історії запорізьких козаків і якого за це називали Нестором Запорізької Січі. Кошовим отаманом Іваном Сірком в картині зображений генерал Михайло Іванович Драгомиров.

І.Репін намагався виховувати «українських Матейків» і давав своїм учням завдання писати на українські історичні теми. Найвідоміша картина – «Гість із Запоріжжя» Фотія Красицького (1873–1944), внучатого племінника Т.Шевченка.

Автором знаменитого портрета Т.Г.Шевченка та картин на українську тематику був російський художник Іван Крамської (1837–1887). Він, як і І.Репін, входив до Товариства пересувних художніх виставок, яке стало провідним мистецьким об'єднанням у Росії в 70-х роках XIX ст.

Розвиток українського національного образотворчого мистецтва в другій половині XIX ст. зосереджувався у трьох мистецьких центрах – Одесі, Києві й Харкові. Випускники одеської малювальної школи, заснованої ще в 1865 р. членами Товариства красних митців і реорганізованої в 1889 р. в художнє училище, мали право продовжувати навчання у Петербурзькій Академії мистецтв без вступних іспитів. З 1875 р. в Києві діяла заснована М.Мурашком малювальна школа, учнями якої були відомі згодом маїстри українського живопису М.Пимоненко, С.Костенко. І.Жакевич. Ф.Красицький, а також російські художники М.Врубель, В.Ссров, К.Малевич. Про прагнення утвердити свою самобутність свідчить також створення українськими художниками мистецьких об'єднань – Київського товариства художніх виставок (фактично виникло у 1887 р., організаційно ж оформилось у 1893 р.), Товариства південноросійських художників в Одесі (1890).

В Галичині душею національного мистецького життя був талановитий художник (пейзажист-лірик і портретист) Іван Труш (1869–1941), зять М.Драгоманова. Він є автором портретів відомих діячів української культури І.Франка, Л.Українки, В.Стефаніка, М.Лисенка та інших. І.Труш виступив ініціатором створення в Галичині українських художніх товариств. У 1898 р. він створив у Львові Товариство до розвою руської штуки, а в 1905 р. – Товариство прихильників української штуки.

Значною подією в культурному житті всієї України стала перша всеукраїнська художня виставка, організована за ініціативою І.Труша в 1905 р. у Львові.

Словник термінів та понять теми

Бутафорія – світ речей на сцені, який заміняє реальний.

Гравюра – картина, малюнок, отримані шляхом відбитку, поліграфічного відтворення кліше, виготовленого гравером (художником).

Графіка – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пензлем, вуглиною чи відбитий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Елегія – сумний ліричний вірш або музичний твір задумливого, журливого характеру.

Єретик – людина, яка відступила від приписів пануючої церкви.

Мелодрама – драматичний твір з надто підкресленими афектами, герої якого відрізняються надзвичайною долею, перебільшеними пристрастями та потрапляють у несподівані ситуації; позитивні герої неодмінно перемагають негативних (злодіїв),

Неофіт – людина, що прийняла віру (християнську), новий прихильник релігії; той, що примкнув до якогось учення, руху.

Образотворче мистецтво – живопис, графіка, скульптура.

Офорт – вид гравюри; малюнок вишкрябується гравірувальною голкою у шарі лаку, що покриває поверхню металевої пластини, після чого прошкрябані місця протравлюються кислотою. Зображення відбивається з пластини, витравлені місця якої заповнені фарбою.

Феєрія – п'єса з фантастичним казковим сюжетом, яка заснована на ефектах магії, чуда, яскравої видовищності, включає видуманих персонажів, що володіють надприродною силою (фея, демон, сили природи, міфологічна істота та ін); чарівне, казкове видовище.

Хуторянство – течія в художньому мисленні України ХІХ–ХХ ст., у центрі якої – захист гідності «маленької людини» та критика урбаністичної цивілізації, співзвучні «бідермейєру» ХІХ ст. в Німеччині та «екологічним» рухам ХХ ст.

Питання до самоконтролю

1. Як проходив процес становлення нової української літератури?
2. Які заслуги І.Котляревського перед українською культурою?
3. Яка роль Т.Шевченка в становленні української національної самосвідомості?
4. Коли і де вперше було видано «Кобзар» Т.Шевченка?
5. Яка роль І.Франка в розвитку української культури на західноукраїнських землях?
6. Чому українська художня література ХІХ – початку ХХ ст. стала рушієм у відродженні нації?
7. Якими були успіхи в драматургії і театральному мистецтві?
8. Хто є автором першої за змістом української опери і як ця опера називалася?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Правильно розташуйте прізвища:
 - а) автор мелодії до «Заповіту» Т.Шевченка;
 - б) скульптор, автор пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві;
 - в) автор першого в Україні історичного роману «Чорна рада»;
 - г) автор поезій «Я русин був, єсьм і буду» та «Підкарпатські русини», що в 1919–1938 рр. були гімнами закарпатських українців;
 - д) російський скульптор, один з авторів пам'ятника святому Володимирі в Києві;
 - е) український живописець та педагог;
 - є) український письменник, театральний діяч;
 - ж) український співак;
 - з) український письменник.

Олександр Мишуга, Михайло Микешин, Михайло Старицький, Андрій Чайковський, Пантелеймон Куліш, Олександр Духнович, Іван Сошенко, Петро Клодт, Гордій Гладкий.

2. Правильно розташуйте драматичні твори українських письменників:

І.Котляревський

«Лісова пісня»

Г.Квітка-Основ'яненко	«Украдене щастя»
Т.Шевченко	«Сватання на Гончарівці»
І.Франко	«Назар Стодоля»
І.Карпенко-Карий	«Маруся Богуславка»
І.Нечуй-Левицький	«Лимерівна»
П.Мирний	«Хазяїн»
М.Кропивницький	«Наталка Полтавка»
М.Старицький	«Глитай, або ж Павук»
Л.Українка	«Не судилось»

3. З яких творів Т.Г.Шевченка ці вислови, які стали крилатими:

- «Нема на світі України
Немає другого Дніпра»;
- «Борітеся – поборете!»;
- «Гомоніла Україна, довго гомоніла».

«І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Гайдамаки».

4. Під псевдонімом «Гетьманець» розпочав свою театральну діяльність:

- М.Кропивницький;
- М.Старицький;
- І.Карпенко-Карий;
- М.Садовський.

5. Первісна назва драми І.Франка «Украдене щастя»:

- «Жандарм»;
- «Гірка доля»;
- «Правда».

6. Музичне товариство «Боян» було створене:

У Києві, Львові, Єлисаветграді
1864 р.; 1881 р.; 1891 р.

на чолі з:

М.Кропивницьким, А.Вахнянином, М.Вербицьким

Теми рефератів

- Історична роль І.Котляревського та Т.Шевченка в становленні української культури та духовності.
- І.Котляревський і становлення нової української літератури.
- Т.Шевченко і його вплив на боротьбу українського народу за національне і соціальне відродження, на формування української самосвідомості.
- Розвиток освіти, мистецтва, літератури на західноукраїнських землях.
- І.Франко і розвиток української культури на західноукраїнських землях.
- Драматургія і театральне мистецтво України в ХІХ – на початку ХХ ст.
- Розвиток української літературної мови у ХІХ ст.
- Визначні пам'ятники архітектури ХІХ ст.
- Образотворче мистецтво в ХІХ ст. і творчі досягнення українських передвижників.
- Музична культура в ХІХ – на початку ХХ ст.
- М.В.Лисенко – класик українського музичного мистецтва.
- Український музичний фольклор кобзарів, бандуристів і лірників. Остап Вересай.

Лекція 18

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 40-х РОКІВ

- Культура і духовне життя в Україні у 1917–1920 рр.
- Політика українізації та її вплив на культуру.
- Культурне піднесення 20-х років.
- Становище культури в Україні у 30-х роках. «Розстріляне відродження».

Розвиток української культури ХХ ст. можна характеризувати як період її національно-державного відродження, започаткований демократичними перетвореннями з 1917 р., українською революцією. Дійсно, повалення царизму, боротьба за незалежну українську державу, соціально-економічні зрушення, що відбулися в цей період, стимулювали піднесення духовного життя суспільства, його інтенсифікації, відкритості, дали могутній поштовх національно-культурному відродженню України. Цьому сприяла ліквідація численних заборон, що тяжіли над Україною вповодж століть і заважали її органічним контактам із Заходом.

Попри всі негаразди, зв'язані із зміною політичних режимів, які встановлювалися в Україні, культурне життя продовжувало розвиватись. Широкого розмаху набуло створення нових громадських культурно-творчих організацій та об'єднань, що згуртували навколо себе значні кадри української інтелігенції. В період Української Народної Республіки були спроби створити власну систему освіти, яка базувалася на принципі націоналізації, відповідно до якого кожна нація, яка жила в Україні, мала право навчати своїх дітей рідною мовою.

Відмітною ознакою того часу стало відкриття українських шкіл. Протягом 1917–1918 навчального року в Україні відкрилося 30 українських гімназій, переважна більшість яких діяла по селах. Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. Не заборонялося відкривати в них, за вимогою батьків-неукраїнців, класи з російською мовою навчання,

а в російських гімназіях, де українці становили меншість, – класи з українською мовою викладання.

З українською демократичною революцією зв'язане велике відродження просвіт на Наддніпрянщині. Вже влітку 1917 р. центральна та східна частина України вкрилася густою мережею читалень. Крім того, «Просвіти» мали свої театральні трупи, хоріві колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки, народні будинки. 20 вересня 1917 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд просвіт. Це сприяло активізації діяльності просвіт. Їх число почало невпинно зростати. Засновниками товариств «Просвіта» були відомі українські митці та письменники: у Катеринославі – Є.Вороний (голова товариства), А.Кащенко, у Вінниці – Д.Маркевич, в м. Олешках на Херсонщині – М.Куліш, в Лебедині на Харківщині – П.Зайцев, у Києві – Б.Грінченко, В.Винниченко, Л.Старицька-Черняхівська, в Одесі – С.Шелухін, І.Липа, А.Ніковський. «Просвіти» без перебільшення можна вважати ядром національно-культурного відродження в провінції.

За рішенням Генерального секретаріату Центральної Ради, яка почала піклуватися розвитком української культури на державних засадах, 5 жовтня 1917 р. було відкрито Київський український народний університет у складі історико-філологічного, фізико-математичного і правничого факультетів. Тоді ж було вирішено створити український народний університет в Кам'янці-Подільському. Але подальший розвиток подій призвів до того, що університет було відкрито лише при гетьмані П.Скоропадському.

В історію діяльності Української Центральної Ради увійшло і датування нею Української Академії мистецтв (згодом Художнього інституту) в Києві. Рішення про це було прийняте 22 листопада 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада. Академія давала вищу художню освіту спеціалістам малярства, різьбярства, будівництва, гравюри, художніх промислів, а також мала сприяти розвитку художніх шкіл в Україні. Першим ректором Академії став видатний український живописець Ф.Кричевський, а за доби Української держави гетьмана П.Скоропадського її очолив відомий український художник-графік, митець з європейською славою, співавтор Державного герба і Державної печатки гетьманату, кліше перших українських грошових знаків нового часу Георгій (Юрій) Іванович Нарбут (1886–1920). Нарбутівська ілюстрація до «Енеїди» І.Котляревського (1919) стала найвищим досягненням української

графіки тих років. Г.Нарбут відродив українську графіку, створив в Україні оригінальну школу графічного мистецтва, яке мало виразно національний характер.

Серед викладачів Академії були відомі митці, професори: М.Бойчук, В.Кричевський, О.Мурашко, запрошений з Галичини О.Новаківський. Відомими майстрами стали такі перші студенти, як Т.Бойчук, І.Падалка, В.Седляр. Студенти оволодівали спеціальностями: малярство, різьба, будівництво, гравюра та ін.

Це був перший навчальний заклад в Україні, який одержав статус державного. 18 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про Українську Академію мистецтв. Було встановлено її річний бюджет у сумі 97000 крб. Академія здобула право одержувати з-за кордону книжки, картини і матеріали без оплати мита, а також по одному примірнику всіх друкованих в Україні видань у галузі мистецтва. Наступного року при академії мали бути засновані галерея та бібліотека.

Після Лютневої революції настав розквіт діяльності Молодого театру в Києві, який виник ще у травні 1916 р. за ініціативою актора театру М.Садовського Леся Курбаса.

Л.Курбас родом з Тернопільщини, син галицького актора Степана Курбаса, людина з європейською освітою – вчився на філософському факультеті у Відні, знав вісім мов, був актором у театрі «Руська бесіда» у Львові. М.Садовський запросив його у Київ до свого театру. Разом з Л.Курбасом до Києва прибули Гнат Юра і Амвросій Бучма. Вони, а також молодь із Музично-драматичної школи ім. М.Лисенка були в опозиції до старої театральної школи і шукали нових шляхів.

На відміну від театру М.Садовського, що продовжував традицію українського побутового театру, Л.Курбас і його «Молодий театр» вдалися до модерних сценічних засобів відтворення української та європейської драматургії. Вони бажали творити нові форми театрального мистецтва, які давали б змогу виявити індивідуальність молодого українського покоління, відійти від побутового «українофільського» театру і створити український європейський театр, Л.Курбас проголосував: «Молодий театр відкидає провінційну залежність від російських стилів», робить «прякий поворот до Європи і до самого себе», він буде йти «власною українською дорогою», його кредо – «вчитися і шукати самотужки». Л.Курбас підкреслював, що в цих пошуках головним буде «стиль у формах мистецтва».

Підвищенням художнього рівня українського театрального мистецтва займалось товариство «Національний театр», створене у квітні 1917 р. колективом Молодого театру разом з театром М.Садовського та Музично-драматичною школою М.Лисенка. 14 вересня 1917 р. при товаристві виник Національний зразковий театр, який працював у Троїцькому народному домі і мав власний хор та власний оркестр.

Подальшого розвитку українська освіта, наука, культура набули при гетьмані П.Скоропадському. «Правительство буде рішуче проводити в життя ідею всестороннього розвитку української культури, забезпечення прав української мови, закріплення всіх форм української державності», – заявив у 1918 р. новосформований гетьманський уряд. У сфері культури активно тоді працювали такі визначні особистості, як Микола Василенко (1866–1935), В.Науменко, В.Вернадський, І.Огієнко, П.Холодний, Б.Кістяківський (1868–1920), А.Кримський, Д.Граве, М.Туган-Барановський, Л.Курбас, С.Єфремов, П.Саксаганський.

Йшов процес українізації народної освіти, створення української національної школи, який започаткувала Центральна Рада. Восени 1918 р. з 836 діючих тоді в Україні гімназій 150 були зукраїнізовані. Перша українська гімназія відкрилася у Києві 18 березня 1917 р. Її директором став відомий український педагог П.Холодний. Для незможних учнів цих гімназій затверджувалося 350 іменних стипендій – імені Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка та інших письменників і діячів культури. Було прийнято закон про обов'язкове навчання українській мові та літературі, а також історії й географії України по всіх середніх школах. Цими питаннями енергійно займався міністр освіти та мистецтв в гетьманському уряді М.П.Василенко.

За часів владування П.Скоропадського була створена мережа національної вищої школи. При міністерстві народної освіти під керівництвом академіка В.Вернадського виникла комісія у справі вищих шкіл та наукових інституцій. Законом від 17 серпня 1918 р. Київський український народний університет перетворювався на Київський державний український університет, який діяв паралельно з російськомовним університетом святого Володимира. Мовою викладання визнавалася українська. До числа студентів було зараховано 3 тисячі чоловік. Під університет віддали комплекс будинків артилерійського училища, а також земельну ділянку площею 26 гектарів.

Тим же законом від 17 серпня засновувався Кам'янець-Подільський державний український університет, куди записалося понад одну тисячу чоловік. Його ректором став видатний культурно-освітній, державний і релігійний діяч, виходець з Житомирщини (народився в селищі Брусилів) І.Огієнко, який і відкрив в урочистій обстановці цей закладі 22 жовтня. Він постав як вогнище вищої української науки, перший національний вуз, гордість України, символ її національного відродження.

В запрошенні на відкриття нового університету за підписом ректора І.Огієнка читаємо: «Новий університет, що вже з самого географічного положення найближчий до високої західноєвропейської держави, не буде звичайним університетом східного типу: при Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті закладається вперше на сході слов'янський богословський університет, і, крім того, на історико-філологічному факультеті вже відкрито дві нові національні кафедри: одна – польської, друга – єврейської літератури й історії. Вірний кращим традиціям європейських університетів, новий Кам'янець-Подільський Державний Український Університет матиме на цілі невинну наукову працю на користь рідної української культури».

Серед перших професорів університету було немало тих, кого вдалося загітувати І.Огієнкові з Києва та інших міст України: Л.Білецький, Д.Дорошенко, В.Біднов, Є.Тимченко, письменник і поет В.Самійленко.

Університет залишився у спогадах сучасників І.Огієнка як «най-світліше культурне діло 1917–1920 років», як факт утвердження української державності. Твердиня української науки, дітище І.Огієнка, Кам'янець-Подільський державний український університет проіснував до 1921 р. Радянська влада реорганізувала його в Інститут народної освіти.

Услід за відкриттям Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів на черзі стояло заснування таких же університетів у Харкові, Катеринославі та Одесі. Готувалося відкриття університету в Полтаві. У Київському, Харківському і Одеському російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр – української мови й літератури, історії та права. У приватному російському університеті в Катеринославі, заснованому влітку 1918 р., також мали відкритися дві кафедри з викладанням

українською мовою. На одну з них було запрошено професора Д.І.Яворницького.

На час гетьманату припадає створення Української Академії наук. Розробку її статуту з ініціативи М.С.Грушевського почало Українське наукове товариство ще в березні 1917 р. Але воєнні події зупинили підготовчі роботи. М.П.Василенко як тільки став міністром освіти та мистецтв уряду гетьмана П.Скоропадського, негайно взяв цю справу в свої руки і заявив, що утворення Академії є національною потребою. Він зазначав, що «утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української освіти, мови й науки». Склика на ним комісія з найвидатніших вчених завершила розробку структури Академії та її статуту.

Видатний вклад у справу створення Академії вніс славетний нащадок запорізьких козаків, мислитель величезної величини, визнаний вже у той час вчений-природознавець, засновник геохімії, біохімії, радіогеології 55-річний академік Російської академії наук В.І.Вернадський (1863–1945), який у травні 1918 р. переїхав до Києва з Полтави. Для творчості цього вченого характерні широчинь інтересів, постановка кардинальних проблем, наукове передбачення. Праці В.Вернадського – одна з важливих основ розв'язання проблем навколишнього середовища. Його іменем названо мінерал – вернадіт. Саме В.Вернадський став головою комісії з питань заснування Академії. Датою заснування Академії необхідно вважати 14 листопада. Тоді своїм указом гетьман П.Скоропадський затвердив її Статут, штати, а також первісний склад академіків. До нього увійшли 12 чоловік: по відділу історико-філологічних наук – Д.І.Баталій (1857–1932), А.Ю.Кримський, М.І.Петров, С.Смаль-Стоцький, по відділу фізико-математичних наук – В.І. Вернадський, М.Ф.Кашенко, С.П.Тимошенко, П.А.Тутковський (1875–1936), по відділу соціальних наук – М.І.Туган-Барановський (1865–1919), В.А.Косинський, О.І.Левицький та Ф.В.Тарановський. Вподовж наступних восьми десятиріч члени Академії вже не призначалися, а обиралися наявним складом академіків. Починаючи з 1925 р., обиралися члени-кореспонденти Академії.

27 листопада 1918 р. відбулося перше установче спільне зібрання Української Академії наук. На ньому її президентом було обрано В.Вернадського, секретарем (1918–1928) – видатного вченого-сходознавця зі світовим іменем А.Кримського (15.01.1871–25.01.1942), який залишив після себе понад тисячу наукових праць. Були обрані й керівники відділів. Тим самим було закладено основи діяльності першої національної Академії наук. За чотири роки перебування в Україні В.Вернадський розробив ґрунтовний план діяльності новоствореної Академії наук, започаткував численні напрями наукових досліджень, згуртував плеяду відданих науці людей.

Лютнева революція, разом з багатьма громадянськими свободами, принесла і фактичне скасування всіх обмежень українського друкованого слова. Починаючи з березня 1917 р., спостерігалось значне поживлення літературного життя. За підрахунками дослідників, протягом березня-листопада 1917 р. було видано 30 літературно-художніх творів загальним тиражем 360500 примірників. У цей час виникло близько 50 приватних і кооперативних видавництв. Головну роль у книгодрукуванні відіграло створене у травні 1918 р. Державне видавництво. Головним його завданням вважалось «розповсюдження серед народу добрих українських книжок, а також інших продукцій друку».

Після багатьох років заборон українська книжка одержала державну підтримку. Так, в 1918 р. Державне видавництво на свої видатки отримало від Кабінету міністрів 1 млн. крб. Як наслідок, якщо у 1917 р. в Україні вийшло друком 747 книжок державною мовою, то у 1918 р. – 1084. Причому окремі видання сягали величезних тиражів. Наприклад, працю І.Огієнка «Українська культура» опубліковано було у 1918 р. двічі: першим тиражем – у 100 тис. примірників, а другим, спеціально для української армії, – 1 млн. примірників. Значна підтримка з боку Кабінету міністрів Української держави надавалася газетам і журналам. Доволі високого рівня досягло книгодрукування в радянський час – в роки НЕПу. Українська книга у 20-ті роки була представлена на міжнародних виставках в Кельні, Празі й Парижі.

Значним здобутком у царині культури стало відкриття у серпні 1918 р. Національної (академічної) бібліотеки України. У ній збиралися всі пам'ятки духовного життя українського народу – як рукописні, так і друковані (всього понад 1 млн. томів). Були засновані

також національний архів України, національна галерея мистецтв, український історичний музей.

У 1918 р. Панас Саксаганський організував у Києві Народний театр. На його основі 1922 р. було створено український драматичний театр ім. М.Заньковецької, у творчому житті якого П.Саксаганський брав найактивнішу участь.

В період національно-визвольних змагань виникали музичні, хорові колективи. В 1919 р. була створена Українська республіканська капела. Одним з її засновників став композитор, диригент, хормейстер О.А.Кошиць (1875–1944), який у тому ж таки 1919 р. виїхав з капелою за кордон і вважався «батьком» українського співу в Америці. Цим колективом український хоровий спів було доведено до вершин музичної майстерності.

Основи професійного хорового виконавства створила державна заслужена академічна хорова капела України. Створена у 1920 р. в Києві як Державна українська мандрівна капела (скорочено – «Думка»). «Думка» є одним з кращих інтерпретаторів народних пісень, в її репертуарі також є твори української та світової класики.

В Житомирі в 1919 р. було створено перший Волинський радянський хор. Ним керував Михайло Петрович Гайдай (1878–1965), батько солістки хору, пізніше відомої співачки, народної артистки СРСР з 1944 р. Зої Гайдай. В супроводі лектора, пропагандиста пісні і музики М.В.Хомичевського (Б.Тена) хор виступав у багатьох містах і селах Поліського краю. М.В.Хомичевському належало вступне слово перед концертами із загальною характеристикою виконуваних творів. Піаністом і акомпаніатором хору виступав В.С. Косенко, який як композитор зріс у Житомирі. Двоє його братів були співаками хору.

В 1918 р. за часів гетьманату скульптор І.П.Кавалерідзе (1887–1978) у м. Ромнах (тепер – Сумська область) спорудив перший в Україні пам'ятник Т.Шевченку. Радянська влада мала свій план монументальної пропаганди, за яким у містах знищувалися пам'ятники царської Росії і з'являлись пам'ятники К.Марксу, Ф.Енгельсу, діячам радянського і світового революційного руху.

Завданням держави була підкорена більшовиками освіта. Тут важливим напрямом ставала ліквідація неписьменності населення. У грудні 1919 р. у Росії з'явився декрет про ліквідацію неписьменності, в якому підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане навчатися грамоти

російською або рідною мовою – за бажанням. У травні 1921 р. аналогічну постанову ухвалив Раднарком УСРР. Була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби з неписьменністю. За десять пореволюційних років в Україні навчалися грамоті понад 2 мільйони дорослих. Набувала розвитку вища освіта. На кінець 1920 р. у вузах України навчалось 57 тисяч студентів.

Для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади вихідців із робітничого класу та селянської бідноти при інститутах народної освіти з 1921 р. почали діяти робітничі факультети (робітфаки). В 1928 р. їх нараховувалось 34, в них навчалось 7,5 тисяч чоловік в основному червоноармійці, комсомольці, члени партії.

На Житомирщині перший вищий навчальний заклад – педагогічний університет (тоді – інститут народної освіти) – було відкрито 16 жовтня 1919 р. Серед його перших викладачів були такі відомі педагоги і вчені, як М.П.Кудрицький і Є.О.Ненадкевич.

У вересні 1921 р. в селі Нова Чорторія тодішнього Новоград-Волинського повіту на базі переведеної сюди Ледухівської нижчої сільськогосподарської школи Кременецького повіту було створено Волинський агрономічний технікум. Через рік, 1 вересня 1922 р., Народний комісаріат освіти України прийняв Тимчасовий статут про так звані межові технікуми, згідно з яким цей заклад прирівнювався до вищого навчального. Ця дата фактично й стала днем заснування Житомирського сільськогосподарського інституту (тепер – агроекологічний університет).

Не втрачали своєї популярності серед сільського населення «Просвіти». В 1921 р. їх налічувалося 4003, а в 1922 р. – 4500 з читальнями і Народними домами. В лютому 1922 р. «Просвіти» об'єднували близько 400 тисяч чоловік. Вони зосереджували свою роботу на питаннях національної культури, освіти селянства рідною мовою, їхня діяльність мала яскраво виражений національний характер.

Це вирішило долю «Просвіти». У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У характеризував їх як «дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські установи національного цькування». «Просвіти» почали закривати у державному порядку суто адміністративним шляхом. У 1923 р. їхня кількість скоротилася до 573, решта зникла в 1929–1930 рр. Українська культура понесла від цього велику втрату.

Посилювалася тотальна ідеологізація культури, тобто підкорення її функцій потребам офіційної ідеології. «Наше завдання, – говорилося в

1921 р. у тезах Агітпрому ЦК КП(б)У про мистецьку політику, – довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження..., роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто державною пропагандою комунізму... Сам стиль, форма і навіть класифікація розділів мистецтва повинні бути підпорядковані бойовим завданням класової боротьби».

Внаслідок ідеологізації культурного життя, яка дійшла до крайніх і найбільш потворних форм, за рамками дозволеного опинилися колосальні пласти із загальнолюдської культурної спадщини. В 1923 р. в список книг, які підлягали вилученню, були включені твори Платона, Канта, деякі твори Л.Толстого, Кропоткіна. В перші роки радянської влади з репертуару театрів були вилучені опери «Життя за царя» Глінки і «Князь Ігор» Бородіна – через свої назви. Заборонялись також дитячі казки з царями і царицями, королями і принцями, в тому числі казки Пушкіна, заборонялось влаштувати ялинки на Новий рік.

Як контрреволюційна сила розглядалася інтелігенція. «Ми є в передсмертній ситуації з нашим ворогом, – говорив В.Ленін, виступаючи на XVII Московській губернській конференції РКП(б) 13 березня 1920 р., – і хто не з нами, той проти нас». Інтелігенцію як «буржуазну силу» більшовики зараховували до тих, хто був «проти нас», її таврували, ганьбили, принижували, використовуючи для цього будь-які можливості, завдаючи цим непоправної шкоди культурі.

Ідеологію більшовицьких керівників повністю відображали неодноразові висловлювання одного з керівників Компартії України В.П.Затонського про те, що малописьменний червоноармієць-комуніст несе ідейно набагато вищу культуру, ніж вишуканий український інтелігент старого покоління.

«Полювання на відьом», яке почалося на початку 20-х років, за принципом класового походження виштовхнуло на чужину або примусило надовго замовкнути багатьох видатних представників української інтелігенції. В 1922 р. радянськими властями була здійснена безпрецедентна акція по викорінненню інакомислення, встановленню духовного диктату партії-держави над творчою інтелігенцією. З країни (Москви, Петрограда, Києва) були вислані за кордон близько 200 вчених, публіцистів, письменників, які не поділяли комуністичні ідеали. Серед них М.О.Бердяєв, П.О.Сорокін, С.Л.Франк, М.О.Лосський,

С.М.Булгаков, А.С.Ізгосєв. Для них вимушене розлучення з батьківщиною дало можливість вижити і продовжити професійну роботу. Але для радянського суспільства це була величезна втрата інтелектуальних кадрів. Радянська влада позбавлялась опонентів, які стояли на політично протилежних, але патріотичних позиціях. Гасло «Хто не з нами, той проти нас» культивувало жорстокість, виключало необхідність порозуміння, спотворювало людські стосунки.

До списків на висилку на Захід спочатку були включені і численні українські інтелігенти, у тому числі Сергій Єфремов і Володимир Чехівський – відомий організатор Української автокефальної православної церкви, колишній прем'єр-міністр УНР і соціал-демократ. Проте врешті-решт українське керівництво вирішило цих останніх залишити, щоб не зміцнювати еміграційні культурно-політичні центри.

На початку 20-х років в УСРР почала пропагуватися так звана теорія «боротьби двох культур», народжена свого часу П.Струве й ініційована в нових умовах другим секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем (1893–1937). Її суть зводилась до того, що «пролетарська Росія» як «передова революційна сила» протиставлялася «відсталій» «селянській» Україні. На цій підставі робився висновок, що розвивати українську культуру недоцільно, оскільки її, сільську культуру, неодмінно перемаже російська (міська) культура. Відстоюючи таку думку, Дмитро Лебедь у 1921–1923 рр. зокрема писав, що впроваджувати в життя українську мову – «це значить прийняти погляд нижчої культури села супроти вищої культури міста». Могутню партійно-державну підтримку всі роки існування радянської влади, звичайно, мали «вищі» мова й культура. Так намагалися принизити українську мову і культуру, позбавляючи народ його духовних цінностей і денаціоналізуючи свідомість.

Однією з важливих умов підтримки з боку неросійських народів радянської влади партія більшовиків бачила в так званій політиці «коренізації». В Україні вона дістала назву українізації, хоча сам термін широко вживався ще за часів Української Народної Республіки і гетьмана Скоропадського. Більше того, вона дуже активно практично здійснювалася. Полягала вона в залученні місцевих працівників, корінного населення до роботи в державних органах, запровадженні української мови в державному та громадському житті республіки.

На шлях українізації Україна стала в 1923 р.: 17 липня був прийнятий декрет РНК УСРР «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ», а 1 серпня – постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови».

Згідно з цими документами встановлювалося, що ніхто з громадян, які не володіють українською мовою, не може бути прийнятий на службу в державну установу; а ті, хто вже перебуває на державній службі і не вивчить українську мову за встановлений термін на організованих при установах курсах, звільнялися з державної служби. Політика українізації дала певні позитивні наслідки. Вона зрушила процес дерусифікації українського суспільства, сприяла розвитку національної освіти, науки, культури, відновленню пріоритету національних цінностей і традицій. Питома вага українців у складі керівних кадрів усіх галузей народного господарства республіки становила на початку 30-х років понад 50%. На 1927 р. українською мовою володіло 60% робітників України. Було українізовано діловодство. В тому ж таки 1927 р. українською мовою викладалось у 78% шкіл, 39% технікумів і вузів, 34,1% дитячих будинків.

Українізація торкнулася різних галузей культури. Протягом 1924–1927 рр. тираж українських газет збільшився в 5 разів. На початку 30-х рр. українськими була переважна більшість театрів.

Перепоною на шляху українізації була нерозробленість українського загального правопису. Нестача підручників і словників, відсутність термінології та інші мовні проблеми були болючими місцями впродовж усього українізаційного процесу 20-х років.

Аби розв'язати подібні проблеми, Раднарком УСРР 23 липня 1925 р. постановив організувати при Наркомосі Державну комісію для розробки правил правопису української мови з 26 осіб: О.Я.Шумського (голова), П.К.Сологуба, А.Ю.Кримського, М.Г.Хвильового, М.О.Скрипника, С.О.Єфремова та інших. За основу під час розробки правопису комісією було взято «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», затверджені Народним комісаріатом освіти (НКО) УСРР 1921 р.. 4 вересня 1928 р. український уряд затвердив новий український правопис (скрипниківський), який діяв до 1933 р.. Це в ньому з'явилися знамениті «лямба» і «кляса».

В рамках українізації почала проводитись робота по створенню необхідних умов для культурного розвитку українського населення

в місцях його компактного проживання за межами республіки. На квітень 1925 р. поза Україною проживало майже 6,5 мільйона українців: на Кубані – близько 2 мільйонів, в Курській області – 1,3 млн., у Воронезькій області – 1 млн., у Сибіру і на Далекому Сході, у Туркестані – по 600 тис. українців. Там відкривались українські школи, поширювались література і газети, видані в Україні, у вузах республіки виділялась певна кількість місць для студентів-українців з різних регіонів СРСР. З документального фільму відомого українського режисера В.Сперкача «Кубанські козаки. А вже літ двісті» дізнаємось, що на Кубані в той час було 150 шкіл з українською мовою навчання, працювала кафедра української мови в колишньому Краснодарському педагогічному інституті, виходили українські газети «Чорноморець» та «Кубанський край», розвивалась кубанська гілка української літератури, діяли український театр і капела бандуристів.

Але українізація більш-менш успішно просунулась далеко не у всіх сферах життя та у регіонах України. Російськомовною залишалася армія в Україні (крім двох шкіл червоних старшин), Російська православна церква (Українська автокефальна православна церква, що існувала в 20-і роки, а потім була заборонена, використовувала українську мову), робоча мова на виробництві. Але найголовніше те, що українізація фактично не призвела до подолання в масовій свідомості стереотипу «нижчості», «несправжності», «несерйозності» української мови і культури порівняно з російською, стереотипу української мови як мови села. Це було наслідком як конкретних чинників половинчастості й непослідовності політики українізації, так і тієї загальновідомої істини, що без справжньої державності національна, тим більше літературна, мова народу не може повнокровно існувати.

Багатонаціональний склад населення України – 80% – українці, 20% – представники інших національностей (за станом на середину 20-х років) – вимагав створення необхідних умов для культурного й духовного розвитку національних меншин. Тому процес українізації проводився в органічній єдності з розвитком культури малочисельних народів республіки.

У доповіді на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх установ національних меншин 20 травня 1931 р. один із лідерів українізації М.О.Скрипник, який в 1927 р. змінив О.Я.Шумського на

посаді наркома освіти України*, відзначав, що ті з етнічних груп, які проживали скільки-небудь компактно, були об'єднані не тільки культурно, а й політично. Національне життя таких етнічних груп розвивалось в національних районах, сільських і селищних Радах. На той час в Україні було 25 національних районів (із загальної кількості 380), існувало 995 національних сільрад (із загальної кількості 11 тисяч) і 89 національних селищних Рад. Серед національних районів в різний час було 8 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 3 грецьких, 8 єврейських та 1 польський район. Щодо єврейських районів, то М.О.Скрипник вважав, що вони представляли собою не лише адміністративно-територіальні, а й певні державні одиниці єврейської національності. Наприкінці 20-х років у ряді міст (Харкові, Одесі, Житомирі та ін.) при оргвідділах міських рад було створено комісії у справах національних меншин.

На Житомирщині компактно проживали поляки, чехи німці, євреї. Центром єдиного в Україні польського національного району (створеного в 1925 р.) був Мархлевськ (нині – Довбиш Баранівського району). В Мархлевському районі на 33 сільські ради було 29 польських, на 29 шкіл – 27 польських. Тоді ж на Житомирщині було створено німецький національний район з центром в Пулині (тепер Червоноармійськ).

На мовах національних меншин відкривались школи, клуби хатичитальні, театри, бібліотеки, видавалася періодика, підручники, художня та інша література, надавалася юридична допомога. Так, якщо у 1925–1926 навчальному році було відкрито 1522 школи мовами національних меншин, де навчалось 140113 учнів, то в 1929–1930 навчальному році їх було вже 3579 з 401722 учнями. Навчальний процес здійснювався німецькою, єврейською, польською, болгарською татарською, чеською, вірменською, асирійською та шведською мовами. Державні та громадські організації, в тому числі і Народний комісаріат освіти України, дбали про відповідність кількості національних шкіл процентному складу населення.

Реалізовувалася державна програма підготовки національних педагогічних кадрів. У Києві діяли польський та єврейський педагогічні інститути, у Житомирі – єврейський, в Маріуполі – грецький

* Наркомат освіти займався тоді всією освітньою, науковою та культурною роботою.

педагогічний технікум. Житомирський педтехнікум готував вчителів на мові ідиш. В ньому навчалося 120 студентів Крім того, єврейський відділ діяв при Житомирському інституті народної освіти (ІНО), де в 1930 р. навчалося 90 студентів.

Для підготовки партійних і радянських працівників з числа національних меншин в першій половині 20-х років було створені спеціальні радпартшколи з викладанням національними мовами: єврейські – в Одесі, Києві та Бердичеві, польські – Києві та Житомирі, німецька – в Одесі, болгарська – Дніпропетровську, татарська – в Артемівську.

У 1924 р. ряд судових органів республіки перейшов у своїй роботі на єврейську, а у Бердичеві й Білій Церкві – на польську і латиську мови.

В республіці діяло 8 єврейських, в тому числі і в Житомирі, польський і болгарський театри, а також 4 театри, які працювали на декількох мовах. Мовами національних меншин працювало 694 бібліотеки, 46 клубів, 366 сільбудів.

На початку 30-х років 500 видань (газет і журналів) виходило російською, 21 – молдавською, 24 – єврейською, 17 – польською, 23 – німецькою, 8 – болгарською, 4 – грецькою, 3 – татарською, 1 – латиською, 1 – вірменською мовами.

В системі ВУАН* працював кабінет єврейської культури. До 1936 р. в Києві функціонував Інститут єврейської культури, де, зокрема, було і відділення українсько-єврейських зв'язків. З 1931 р. розгорнув свою роботу Інститут польської культури.

Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва. Вона сколихнула українське суспільство, дала свіжі сили культурним явищам, пробудила до життя нові реалії. Найпозитивнішою рисою радянського періоду є досягнення загальної грамотності, значний ріст освіченості народу. В Україні навчання населення грамоті здійснювалося через мережу товариства «Геть неписьменність!», створеного в 1923 р. на чолі з самим головою

* ВУАН назвали Всеукраїнською академією наук. Цим декларувався намір об'єднати в межах однієї організації наукову інтелігенцію всієї України, землі якої, що перебували раніше у складі Австро-Угорщини, відійшли до Польщі, Румунії та Чехословаччини. З 1934 р. ВУАН стала називатись Академією наук УРСР.

ВУЦВК Г.І.Петровським. У 1936 р. воно ліквідувалося як таке, що виконало свою роль. За десять років через систему ліквідації неписьменності пройшло два мільйони чоловік, переважно селян. Кількість неписьмених серед людей віком від 9 до 49 років зменшилася з 48 відсотків у 1920 р. до 36 відсотків у 1926 р., у тому числі серед чоловіків до 8 відсотків. За Всесоюзним переписом населення 1936 р. 85,3 відсотка люду України було письменним проти 57,5 відсотка у 1926 р. Україна ставала республікою суцільної грамотності, мала висококваліфіковані кадри в усіх галузях народного господарства, науки, культури. В 1940–1941 рр. у республіці працювало 32 тисячі шкіл, близько 700 технікумів, 173 вузи, кількість молоді, яка навчалася, збільшилася втричі порівняно з 1913 р.

20-ті роки характеризувалися бурхливим розвитком української літератури та мистецтва. Характерними рисами цього періоду був новаторський підхід митців до зображення дійсності, наявність великої кількості різноманітних течій, організацій та груп. Лише в середовищі художників протягом перших пореволюційних років формуються Асоціація революційного мистецтва України, Асоціація художників червоної України, Об'єднання сучасних архітекторів, Об'єднання художнього молодняка України та ін.

В 1922 р. з'явилась перша літературна організація «Плуг» – спілка селянських письменників. Вона ставила за мету «ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, йти разом з останнім до створення нової, соціалістичної культури і ширити ці думки серед селянських мас України без різниці національностей»¹. Активними членами «Плугу» були С.Пилипенко (голова), Д.Бедзик, А.Головко, Г.Елік, Н.Забіла, О.Копиленко, В.Минко, П.Панч та ін.

У 1923 р. засновано спілку пролетарських письменників України «Гарт», яку очолив Василь Еллан-Блакитний (справжнє прізвище – Елланський) (1893–1925). Він відомий як поет (під псевдонімом В.Еллан), прозаїк (псевдонім – А.Ортал), як фейлетоніст і сатирик (псевдонім – Валер Проноза), як пародист (псевдонім – Маркіз Попелястий). Членами «Гарту» були І.Микитенко, В.Поліщук, В.Сосюра, І.Сенченко, П.Тичина, М.Хвильовий та інші. «Гарт» відстоював позиції пролетарської літератури.

¹ Бокань Володимир, Польовий Леонтій. Історія культури України. – К., 1998. – С. 162.

Крім пролетарських діяли і групи «непролетарських» письменників: неокласики – М.Зеров, М.Рильський, М.Драй-Хмара; символісти – П.Тичина, Д.Загул, Ю.Меженко; футуристи – М.Семенко, Гео Шкурупій.

Зі смертю в 1925 р. В.Еллана-Блакитного розпався і «Гарт». Частина колишніх «гартівців» утворила нову літературну організацію «ВАПЛІТЕ» – Вільну академію пролетарської літератури, яка існувала в 1925–1928 рр.

Ця організація стояла на засадах творення нової української літератури шляхом засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури. Вона прагнула протистояти адміністративно-командному втручання чиновників від культури у творчі справи. Фактичним лідером ВАПЛІТЕ був Микола Хвильовий (справжнє прізвище – Фітільов) (1893–1933), який висунув гасло «Геть від Москви!» Це означало, що українську літературу, культуру в цілому потрібно було рівняти на кращі європейські зразки, на «психологічну Європу», культура якої увібрала весь багатотисячолітній досвід людства. М.Хвильовий перший відчув, що у сфері культурного життя починають утверджуватися казенно-бюрократичний підхід до творчості, наказовий стиль, підміна художнього аналізу ідеологічними формулюваннями.

Погляди М.Хвильового зумовили критику ВАПЛІТЕ з боку партійних і державних діячів УРСР. Особливо гострих нападок зазнав твір М.Хвильового «Вальдшнепи». Внаслідок постійних переслідувань ВАПЛІТЕ була змушена саморозпуститися. Пізніше, в 1934 р., різноманітні літературні об'єднання були закриті і злиті в Спілку письменників України – єдину організацію на весь літературний процес, який попав під контроль партії.

В Україні у 1926–1930 рр. було видано 24 томи творів письменника Володимира Винниченка (1880–1951). Такої кількості видань своїх творів, такої читацької популярності не мав жоден український письменник першої третини ХХ ст. Твори В.Винниченка, єдиного з українських письменників, ще до революції були перекладені на ряд європейських мов – французьку, польську, німецьку та інші. Для сучасників ім'я В.Винниченка означало не менше, ніж імена Кнута Гамсуна, Максима Горького, Гергата Гауптмана, Василя Стефаника. Для української інтелігенції В.Винниченко був символом європейської орієнтації національної літератури.

В.Винниченкові належить 14 романів (один незакінчений), близько 100 оповідань, 20 п'єс, велика кількість статей, унікальний щоденник. В 1919 р., знаходячись в еміграції, письменник написав 3-томну працю «Відродження нації», в якій змалював події в Україні у 1917–1919 рр. В 20-х роках твори В.Винниченка вивчалися в школах, його п'єси йшли в театрах, йому акуратно надходили гонорари з Харкова. На теми творчості В.Винниченка організовувалися дискусії або, як їх тоді називали, літературні суди. За його фантастичним романом «Сонячна машина», який вийшов друком в Україні в 1927 р., в книгарнях стояли черги. У Києві та Харкові пройшли обговорення з величезною кількістю учасників. Серед доповідачів були М.Зеров, М.Івченко, О.Дорошкевич, О.Білецький, Я.Савченко, В.Підмогильний, М.Могиланський.

Але з 1932 р. становище змінилося. Твори В.Винниченка стали недоступними для українського читача. Їх було вилучено з програм та театральних репертуару і він перестав одержувати гонорари з Радянського Союзу. Враховуючи заслуги В.Винниченка перед українською культурою, Український фонд культури встановив щорічну премію його імені в галузі української літератури, театральних мистецтв та за благодійницьку діяльність.

Великою популярністю користувалися твори драматургів Миколи Куліша та Івана Антоновича Кочерги (1881–1952), який з 1924 по 1934 рік працював у Житомирі, зокрема в редакціях газет «Робітник», «Радянська Волинь». П'єси М.Куліша «97», «Мина Мазайло», «Народний Малахій» і «Патетична соната» відрізнялись своєю модерністською формою та гострою критикою тогочасної радянської дійсності. У постановці надзвичайно обдарованого режисера-новатора, реформатора театру Леся Курбаса «Народний Малахій» (1928) та «Мина Мазайло» (1929) з величезним успіхом пройшли в театрі «Березіль». Вони набули класичного театального звучання, мали значний вплив на тогочасне культурне життя України. В них Л.Курбас з великою силою зобразив убогий світ міщанства, похмуре дно великого міста, холодний бюрократизм державних урядовців, монотонність стандартизації життя, впертий захист українським міщанином свого зрусифікованого обличчя.

Л.Курбас у своїх творчих пошуках намагався синтезувати здобутки класичної європейської драматургії і традиції українського театру. Прагнучи вивести український національний театр із про-

вінціального тупика, він у 1922 р. створив «Березіль» – мистецьке об'єднання групи акторів колишнього «Молодого театру». Назва походить від першого місяця весни – березня. Це був своєрідний експериментальний центр, що мав на меті синтетично об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декоративне мистецтво в один ритм, в одну театральну мову. Театральна практика «Березолю» сприяла згуртуванню і творчому зростанню акторів А.Бучми, В.Василька, Й.Гірняка, М.Крушельницького, О.Добровольської, Н.Ужвій, В.Чистякової. У 1926–1933 рр. театр «Березіль» працював у Харкові.

Створюючи «Березіль», Л.Курбас виходив з того, що театр повинен не відтворювати, а формувати життєві принципи людей у суспільстві. Творча програма Л.Курбаса відзначалась історичною далекоглядністю. Митець вперше в історії українського професійного театру розробив комплексну програму театральної реформи. Він вивів українське театральне мистецтво на світову арену. Про це свідчить той факт, що на світовій театральній виставці 1925 р. в Парижі макети театру «Березіль» одержали золоту медаль.

«Березіль» з його чіткою національною та мистецькою позицією постійно зазнавав критики. Наприкінці 1933 р. Л.Курбас був заарештований, а театр «Березіль» переформовано і перейменовано у Харківський державний драматичний театр ім. Т.Шевченка.

У новій тоді галузі – кінематографі – світової слави зажив Олександр Петрович Довженко (1894–1956) – один з основоположників української кінематографії, якого Чарлі Чаплін назвав найбільшим поетом кіно. Йому був лише рік, коли брати Люм'єри в Парижі вперше продемонстрували диво технічної думки – «рухливі фотографії». Пізніше на питання: «Що розширить наш духовний світ, наше пізнання до масштабів воістину фантастичних розмірів?», О.Довженко відповів: «Кінематограф». Дійсно хороші фільми більше, ніж інші види мистецтва, впливають на людину, пробуджують в неї благородні почуття, любов до життя, добра, світла.

В 1927 р. О.Довженко знімає фільм «Сумка дипкур'єра», в якому єдиний раз знявся сам у ролі кочегара. Свій глибоко оригінальний стиль кінорежисер виявив у фільмах «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930). Ці фільми відображали своєрідність, традиційність українського народного життя, навіть зрушеного революцією. В 1958 р. на Всесвітній виставці в Брюсселі кінофільм «Земля» включено до почесного списку дванадцяти кращих фільмів світу всіх часів і народів.

Під безпосереднім враженням баченого і пережитого в перші місяці Великої Вітчизняної війни О.Довженко написав сценарій фільму «Україна в огні». За задумом автора, це мала бути правда про народ і його біду, правда про страшний для України 1941 рік. Але фільм був поставлений лише у 1960 р., вже після смерті режисера, його дружиною Ю.Солнцевою («Повість полум'яних літ»). Велика заслуга О.Довженка і в розвитку документального кіно. У 1943 р. він створив документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні».

В останні роки життя, зокрема в кіноповісті «Зачарована Десна» (1954) і в сценарії «Поема про море» (1956), О.Довженко спромігся знову, попри офіційну тематику, відобразити своє оригінальне сприйняття минулого, природи і побуту України, із замилюванням підкреслюючи глибоку самотність українського народу. Фільм «Поема про море» митець характеризував такими словами: «Се мусить бути велетенський фільм. Усе, що є в мені святого, весь досвід, талант, усі думки, і час, і мрії, і навіть сни – все для нього. Створити фільм, достойний великості мого народу, – ось єдина мета, єдиний зміст мого життя».

Величезне значення для розуміння творчої спадщини О.Довженка має його «Щоденник».

З іменем великого кінорежисера сучасності зв'язана і Житомирщина. О.Довженко двічі і досить довгий час жив і працював у Житомирі. Перший раз це було в липні 1914 – червні 1917 рр., коли він після закінчення Глухівського учительського інституту працював у Другому Житомирському змішаному вищепечатковому училищі. З грудня 1919 р. О.Довженко знову проживав у Житомирі. Він служив у губвійськкоматі, викладав у школі червоних командирів, організованій М.Щорсом, завідував партійною школою.

Андрій Малишко писав про О.Довженка: «Він пишався як дерево, що вічно цвіте, вічно плодоносить, як великий мислитель, який може стояти поряд із Сократом і Гомером».

В 20-ті роки значно поживавився новаторський пошук у галузі образотворчого мистецтва. Друга половина 20-х років стала піком популярності визначного українського живописця-монументаліста і педагога, одного з основоположників українського монументального мистецтва, професора Київського художнього інституту М.Л.Бойчука (1882–1937). Виходець з Галичини, він вчився в Кракові, Мюнхені, в

Італії, протягом трьох років мав свою майстерню в Парижі. Відстоюючи власну концепцію живопису, художник у своїй творчості поєднував традиції давнього візантійського мистецтва з елементами українського народного орнаменту, мозаїки і фрески періоду княжої доби та іконопису XVII–XVIII ст.

М.Бойчук мав численних учнів і послідовників, створив цілу школу художників-монументалістів, так званих бойчукістів (Т.Бойчук, К.Гвоздик, А.Іванова, С.Колос, О.Мизін, О.Павленко, І.Падалка, М.Рокицький та інші). За радянських часів він разом з учнями брав участь у так званій «монументальній пропаганді». Під його керівництвом виконано розписи Луцьких казарм у Києві (1919), санаторію ім. ВУЦВК в Хаджибеївському лимані в Одесі (1928), Червонозаводського театру в Харкові (1933–1935).

Інтенсивними новаторськими пошуками в 20–30-х роках позначена українська музика. У 1923–1928 рр. діяло республіканське музичне товариство ім. М.Леонтовича, яке певний час зберігало своєрідну автономію. Навколо товариства гуртувалися композитори-новатори. Вони орієнтувалися на поєднання національних традицій і досягнень європейської музичної культури. Напрямок модернізму в українській музиці репрезентував композитор Б.Лятошинський (народився у Житомирі), створивши у європейському стилі оперу «Золотий обруч» (1930). Новаторські тенденції виявилися у творчості композитора М.Вериківського – автора першого українського балету «Пан Каньовський» (1930).

На 20–30-ті рр. припала творча діяльність композитора Віктора Степановича Косенка (23.11.1896–3.10.1938). У цю добу завданням першочергової ваги він вважав надання українському мистецтву високого професіоналізму, наближення його до світового рівня. Його музиці характерні високий гуманізм, реалістичність та глибока змістовність. З 1914 по 1918 рр. В.Косенко навчався у Петербурзькій консерваторії. Після її закінчення він переїхав до своїх рідних у Житомир, працював викладачем фортепіано у музичній школі, брав активну участь у музичному житті міста, виступаючи на концертах як соліст і акомпаніатор. У 1929 р. В.Косенко переїжджає до Києва, де займається викладацькою діяльністю, плідно працює як композитор.

Українські митці мали здобутки і в галузі архітектури та скульптури. Найбільш значними спорудами, створеними в довоєнний час, стали Канівський музей-заповідник «Могила Т.Г.Шевченка» (1936–

1938 рр., архітектори – В.Кричевський, П.Костирко), будинки Верховної Ради Української РСР (1936–1939 рр. архітектор – В.Заболотний), Раднаркому УРСР (1936–1938 рр., архітектори – І.Фомія, П.Абросимов), Інженерно-будівельного інституту (1938 р., архітектор – Д.Дяченко). Монументальна і монументально-декоративна скульптура збагатилась пам'ятниками Т.Шевченку в Харкові (1935), Києві та Каневі (1939) роботи російського скульптора М.Манізера (1891–1966), скульптурними портретами Т.Шевченка, І.Франка, О.Довженка, автором яких був Г.Пивоваров.

Отже, 20-ті роки були роками зростання, піднесення і розвитку української культури, національного відродження. Але це якраз серйозно турбувало Сталіна і його оточення, тоталітарний режим в СРСР в цілому. 26 квітня 1926 р. Сталін написав листа «Тов. Кагановичу* та іншим членам ПБЦК КП(б)У». В листі Сталін недвозначно зауважив, що рух за українську культуру набирає антиросійського характеру, що «така небезпека стає все більш і більш реальною на Україні». Сталін лякав Політбюро ЦК КП(б)У тим, що українізація дуже швидко може привести до відчуження української культури „від Москви», а найважливіше – почнеться «боротьба проти російської культури і її найвищого досягнення – лєнінізму».

Цей лист послужив початком ліквідації всіх літературних і культурних організацій, журналів. Під виглядом інтернаціоналізації почався процес денационалізації культури, її деструкція. Підкреслювання національної специфіки було визнане як небажання підпорядкуватися всесоюзним інтересам, а тому було засуджене як класово вороже з відповідними для того часу наслідками. В 30-і роки почався процес згорання українізації. Він супроводжувався посиленням боротьби проти так званих націоналістичних ухилів в Компартії України, пошуками «українських буржуазно-націоналістичних елементів», що виливалося у фабрикацію політичних справ. На першому етапі наступу Сталіна на Україну основною мішенню стала стара українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з національними урядами та небільшовицькими партіями 1917–1920 рр., займала провідні позиції в українських визвольних змаганнях, а також видатні діячі культури й науки.

* Каганович Л.М. очолював Компартію України з березня 1925 по липень 1928 р.

Однією з перших великомасштабних акцій влади, спрямованих на тоталітарне винищення української науки, культури, інтелігенції, був судовий процес, що відбувся з 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харкові. На лаві підсудних знаходилось 45 чоловік – цвіт української інтелігенції, інтелектуальна еліта народу. Всі вони звинувачувались у приналежності до так званої антирадянської організації «Спілка визволення України» («СВУ»).

Серед підсудних були 2 академіки – Сергій Єфремов і Михайло Слабченко, 11 професорів – Йосип Гермайзе, Олександр Черняхівський, Всеволод Ганцов, Григорій Іваниця, Василь Дога, Вадим Шарко, Володимир Удовенко, Володимир Підгаєцький, Микола Кудрицький, Петро Єфремов, Володимир Щепотьєв, 2 письменники – Людмила Старицька-Черняхівська – дочка Михайла Старицького, і Михайло Івченко, священнослужитель, професор богослов'я В.М.Чехівський, видатний український вчитель, директор першої Київської трудової школи ім. Т.Г.Шевченка В.Ф. Дурдуківський, науковці Всеукраїнської академії наук (ВУАН), викладачі вузів, учителі, юристи, священнослужителі, студенти.

Це було судилище не тільки над конкретними особами, а й над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу, його потягом до свободи, до можливості самому влаштувати свою долю. Не випадково до цієї справи притягнули 31 представника різних політичних партій, що активно діяли в Україні, в тому числі С.Єфремова, який був у свій час заступником голови Української Центральної Ради, В.М.Чехівського – прем'єр-міністра УНР, А.В.Ніковського – міністра закордонних справ УНР та ін.

Центральною постаттю судового процесу був Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) – академік, віце-президент ВУАН. Його засудили на 10 років позбавлення волі з наступним позбавленням у правах на 5 років. Помер С.Єфремов в одному з таборів ГУЛАГу 10 березня 1939 р. Тавром «ворог народу» була позначена не лише його біографія, а й наукова діяльність. Тим часом С.Єфремов був великим вченим, який творив своєрідну енциклопедію української літератури. У його доробку близько тисячі наукових праць про творчість Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки.

Із 45 засуджених у справі організації 12 у 1937–1938 рр. за рішенням несудових органів були розстріляні за іншими справами. П'ять засуджених, у тому числі С.Єфремов, вмерли у місцях позбавлення волі.

Після суду було заарештовано ще близько 400 учасників «Єфремовського підпілля», а всього у справі «СВУ» пройшло майже 30 тис. осіб.

Як показало додаткове розслідування 1989 р., вивчення 240 томів кримінальної справи, в діях всіх 45 учасників процесу не було складу злочину. Йдеться про наміри, розмови, проекти, але не про конкретні дії. Та й вірогідність усіх цих намірів і розмов підтверджувалася зізнанням самих звинувачених, які добувались методами тиску, шантажу, прямого фізичного впливу. Тавро державних злочинців ставили на безневинних людей.

Більше того, документи судової справи 1930 р. свідчать про те, що ніякої «Спілки визволення України» взагалі ніколи не існувало. Не існували ніякі так звані організаційні структури «СВУ» («СУМ», «медична секція», «академічна секція», «шкільна секція», «педагогічна секція», «інститутські наради редакційного активу», «видавнича секція», «автокефальна секція», «кооперативна секція», а також Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Миколаївська «філії»). Справа міфічної «СВУ» була сфабрикована каральними органами, зокрема Державного політичного управління (ДПУ). Процес над «СВУ», який відбувся в Харківському оперному театрі, в народі називали так: «Опера СВУ – музика ДПУ». Юридичних, правових засад для процесу «СВУ» не було. Жертви цього процесу остаточно реабілітовані в 1989 р.

Справа «СВУ» була ударом не тільки по безпосередніх звинувачених на процесі, а й по всіх тих, хто плекав ще надії на вільний національний і соціальний розвиток, в тому числі і тих, хто стояв при владі, був у складі КП(б)У, вірив у правильність політики партії, в необхідність поглиблювати українізацію. Виконавцями судової розправи над українською інтелектуальною елітою були відомі партійні та державні діячі, які почали впроваджувати в життя горезвісну сталінську тезу про загострення класової боротьби в країні в міру просування суспільства до соціалізму і необхідність підвищення «революційної пильності». Однією з форм загострення було названо шкідництво буржуазної інтелігенції, яка нібито вела «не ту лінію». Наступала чорна ніч терору, почала працювати кровожерлива машина сталінських репресій.

Однією з перших установ, що зазнала головного удару, була Всеукраїнська Академія наук. Вона вважалася властями притулком і осередком консолідації української «буржуазно-націоналістичної»

інтелігенції та колишньої кадетсько-монархічної університетської професури. Після процесу СВУ уряд ввів цензуру на її видання, став закривати найдіяльніші її секції й виганяти «буржуазних націоналістів». Було ліквідовано науково-дослідний інститут історії української культури, інститут економіки й організації сільського господарства, інститут літературознавства ім. Шевченка. У 1931 р. розпустили історичну секцію М.Грушевського, який на початку 1924 р. повернувся з еміграції до Києва і розгорнув широку наукову діяльність. Вся діяльність Академії була визнана як «буржуазно-націоналістична» й «контрреволюційна». М.Грушевський був підданий політичним гонінням, а потім арештований у сфабрикованій справі «Українського національного центру». Крім М.Грушевського, якого у 1926 р. обрали академіком Всеукраїнської Академії наук, а в 1929 р. – році «Великого перелому» – ще й академіком Академії наук СРСР, по справі «Українського національного центру» проходив ще один відомий діяч української історичної науки, академік М.І.Яворський (1884–1937).

Фантазії режисерів із ОДПУ СРСР не було меж. Учасники «Українського національного центру» обвинувачувались у тому, що поставили за мету «шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн у СРСР, повалити Радянську владу на Україні, відторгнути УРСР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної української народної республіки». Якщо справу щодо М.Грушевського за браком доказів було припинено 5 серпня 1933 р., то необґрунтовані звинувачення на адресу академіка М.І.Яворського залишилися і він зник у трудових таборах. Його не врятувало навіть і те, що він розробляв марксистську історію України.

Справа неіснуючого «Українського національного центру» – це протидія українізації, винищення носіїв національного відродження України.

Репресивна кампанія у ВУАН торкнулася і дійсних членів Академії, які жили у Галичині. 4 жовтня 1933 р. про них було розглянуто питання на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О.Богомольця, а також членів Президії – академіків О.Палладіна й О.Гольдмана, вченого секретаря Президії І.Адамовича і кількох запрошених «представників». Зазначалося, що «академіки Возняк,

Колесеа, Студинський і Щурат, які неодноразово декларували своє бажання взяти участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до ВУАН. На ділі вони тісно зв'язались з панівними класами Польщі, які проводять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Вони продались польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад». З огляду на це Президія ВУАН ухвалила: «...академіків Возняка, Колесу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України». Отак ідеологічні перепони вторгались у науку, заважали її повноцінному розвитку, обмежували вільний вияв думок і суджень.

В січні 1933 р. на вимогу Сталіна другим секретарем ЦК КП(б)У було призначено Павла Постишева, який мав великі повноваження. Його називали другим першим секретарем, адже він деякий час залишався і секретарем ЦК ВКП(б). П.Постишев почав наступ на українізаторів. Він говорив про українізацію як про «культурну контрреволюцію», націлену на «ізоляцію українських робітників від благотворного впливу російської культури». Головним об'єктом цих наскоків став нарком освіти України М.Скрипник. 7 липня після засідання Політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипник покінчив життя самогубством. Було скасовано відмітні риси республіканської системи вищої освіти, а замість впроваджених М.Скрипником шкільних підручників вводилися загальносоюзні. 22 листопада 1933 р. прийнято постанову ЦК КП(б)У про припинення українізації.

Почалися систематичні утиски української культури. Оголошувалися «гніздами націоналістів-контрреволюціонерів» і піддавалися чисткам комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних часописів, енциклопедій, кіностудії. У листопаді 1933 р., підбиваючи підсумки своєї праці, П.Постишев вихвалявся, що, «виявивши націоналістичний ухил Скрипника ми змогли звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Була виконана велика робота. Досить сказати, що один лише Наркомісаріат освіти ми очистили від двох тисяч людей, що належали до націоналістичних елементів, у тому числі близько 300 вчених і письменників».

Тоді ж заступник наркома освіти В.П.Затонського Андрій Хвиля, колишній боротьбист, говорив на пленумі ЦК КП(б) України:

«Націоналістичний ухил Скрипника полягав у тому, що він ставив бар'єр між російською та українською культурою, розвиток української мови він орієнтував на буржуазну Польщу та Чехословаччину. В літературі він, по суті, підтримував націоналістичні організації «Вапліте», «Березіль», «Авангард». Провадив, обґрунтовував примусову українізацію національних меншин. Дав націоналістичне тлумачення лінії партії в національному питанні, в питаннях історії більшовизму».

З 1933 р. репресії спалахнули з небаченим розмахом. Удар прийшовся по двох поколіннях української інтелігенції – тих, хто активно діяв до революції, й тих, хто вийшов на передній план у 20-ті роки. Саме ці покоління мали відіграти визначальну роль у процесі розвитку української культури, будівництва нації взагалі, й саме вони були винищені в першу чергу. На XII з'їзді КП (б)У П.Постишев заявив, що «1933 рік був роком розгрому української націоналістичної контрреволюції». Але це був не кінець, а тільки початок. Машина терору, розкручена репресіями проти української інтелігенції, набирала обертів.

Сумно читати найфантастичніші і найбезглуздіші «зізнання», «свідчення» безневинних людей. У промові на одному з пленумів Спілки письменників України П.Постишев гнівно таврував письменника Григорія Епіка, який надіслав йому такого ось листа: «Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію у своїй відданості й чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, порівняно з якими дії розбійників з проїжджої дороги є зразок чесності та гуманності. Я розумію, що наймилостивіше вирішення пролетарського суду – вчинити зі мною так, як чинять з оскаженілим собакою, знищити як сашного коня, вийняти з тіла суспільства».

Кара не забарилася. 27–28 березня 1935 р. Г.Епік проходив на процесі над міфічним «Центром боротьбистської організації» в складі 15 чоловік, звинувачених у належності до герористичних боївок. Серед них – письменники Василь Вразливий, Олександр Ковінька, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Валер'ян Поліщук. Всі були засуджені на 10 років. Але восени 1937 р. трійка УНКВС по Ленінградській області без додаткового слідства В.Вразливого, Г.Епіку, М.Кулішу, В.Підмогильному винесла смертний вирок. Вони були розстріляні разом із Миколою Зеровим, Марком Вороним і Павлом Филиповичем.

Про масштаби трагедії української культури свідчать такі дані: у 1930 р. друкувалося 259 українських письменників, після 1938 р. – лише 36 з них. За цей час померли своєю смертю лише 10 письменників.

Великою втратою для української культури стала смерть талановитого енциклопедично освіченого художника М.Л.Бойчука. В 1936 р. його заарештували і 13 липня 1937 р. розстріляли, а разом з ним і багатьох художників з його славнозвісної школи «бойчукістів», що їх професор О.Сидоров назвав «майстрами європейського масштабу». Їх звинуватили у збоченні від реалістичних традицій і відірваності від життя, у «контрреволюційному традиціоналізмі» і «національній формі». Разом з ними було знищено чимало їхніх творів.

Отже, гинули не тільки люди, нищилися цілі напрями і художні школи. Так трапилося з М.Л.Бойчуком і його школою, так трапилося і з режисером-новатором харківського театру «Березіль» Л.Курбасем, значення якого для українського театру таке ж, як Мейерхольда – для російського.

Культурні заклади закривалися або вихолощувалися. Із бібліотек було вилучено видатні твори української науки і літератури. Вже у 1935 р. П.Постишев зізнався, що «члени Компартії України почали деукраїнізуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою».

На початку 30-х років починає швидко падати кількість українських видань. Коли з 1919 по 1927 р. було видано українською мовою 10218, у 1927–1928 рр. – 5413, у 1928–1929 рр. – 6665 назв, то у 1939 р. вже тільки 1895 назв, тобто менше третини видань 1928–1929 рр. Остання цифра виявилася дуже стабільною. Так, у 1950 р. українських видань було 1850, у 1980 р. – 2164, у 1985 р. – 1890, у 1986 р. – 1828 назв. Отже, український книгодрук у 80-і роки займав ті ж позиції, що і в 1939 р.

Аналогічні зміни розгорталися і в пресі: якщо у 1931 р. українською мовою виходило 90 відсотків газет та 85 відсотків часописів, то до 1940 р. їхній відсоток упав відповідно до 70 та 45. У літературі стало політичним принципом наголошувати, що всі видатні українські поети та письменники минулого розвивалися під благодотворним впливом Росії. Зняли з прокату прославлені на весь світ фільми О.Довженка – одного з провідних діячів національного і світового

кіномистецтва. Сам він уник заслання, лише погодившись на постановку фільму «Щорс» – прототипу мосфільмівського «Чапаєва».

Величезні демографічні втрати, культурний занепад, посилення національного нігілізму спричинили падіння престижності всього українського, насамперед мови, культури народу. Знання української мови ставало зовсім не обов'язковим для керівних кадрів. Почали згортати мережі українських шкіл і переводити їх на російську мову навчання. Цей процес особливо посилювався з 1938 р., коли, виконуючи рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей», РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». Все це вело до забуття і відмови від багатьох прогресивних народних традицій і здобутків національної культури, а в кінцевому підсумку – й посилення економічної та політичної залежності України від центру, утвердження сталінського тоталітарного режиму.

Приблизно у 1933–1934 рр. почала згортатися різнопланова робота по задоволенню запитів національних меншин. Постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» створення навчальних закладів, в яких навчання велось мовами національних меншин, кваліфікувалось як «насадження особливих національних шкіл», які були вогнищами «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх функціонування визнавалось «недоцільним і шкідливим». Виходячи з цього, такі школи та інші навчальні заклади було ліквідовано, а учнів переведено в школи з українською і російською мовами навчання,

Погромник М.Скрипника, українізації П.Постишев у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, який проходив 31 січня – 2 лютого 1937 р., заявив: «На мій сором, я погано знаю історію українського народу – раз, я погано знаю його культуру – два, а до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу – три». Незважаючи на це, він, як секретар ЦК КП(б) України, займався питаннями розвитку культури¹.

В 30-ті роки основним творчим методом радянської культури був рекомендований соціалістичний реалізм. Новий метод диктував

¹ *Ефименко Г.Г.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 59.

художникам і зміст, і структурні принципи твору, припускаючи існування нового типу свідомості, яка з'явилась в результаті утвердження марксизму-ленізму. Соціалістичний реалізм визнавався раз і назавжди даним, єдино вірним і найбільш досконалим творчим методом. В угоду технічному мисленню епохи Сталін дав визначення письменників як «інженерів людських душ». Тим самим художній культурі, мистецтву надавався інструментальний характер, або відводилась роль інструмента формування «нової людини». Такими були ідеологічні настанови комуністів щодо художньої культури. Всі, хто виходив за межі офіційного ідейного принципу «соціалістичного реалізму» і не бажав прославляти владу, в тридцять роки або потрапили у сталінські табори, або були знищені. Ця сторінка національної культури увійшла в українську історію під назвою «Розстріляне відродження».

Полювання на українську інтелігенцію продовжувалось і в 40-х роках. В перші дні гітлерівського вторгнення в Україну «були схоплені й замордовані академік Агатангел Кримський, поет Володимир Свідзинський, донька М.П.Старицького, письменниця, перекладач, лібретист Людмила Старицька-Черняхівська. 10 вересня 1941 р. за відмову евакуюватися з Києва розстріляли відомого оперного співака (бас) Михайла Донця.

В 1943 р. за сценарій фільму «Україна в огні» попадає в немилість О.Довженко, якому забороняється поселитись в Україні. За задумом автора, це мала бути правда про народ і його біду, правда про страшний для України 1941 рік. Однак у Москві сценарій не сподобався, митця звинуватили у «надто драматичних» сценах, у тому, що він допустив «ряд невірних, політично хибних формулювань». Фільм не був поставлений. ЦК КП(б)У 12 червня 1944 р. спеціальною ухвалою «Про Довженка О.П.» вивів його з комітету по сталінських преміях, з редакції журналу «Україна», звільнив від обов'язків художнього керівника київської кіностудії, а секретар ЦК К.Литвин вимагав активніше критикувати довженківські погляди.

Після Перемоги над фашизмом в тюрми і табори попали якраз ті, хто мужньо боронив Вітчизну, як от Іван Вирган, Олесь Вердник, Андрій Патрус-Карпатський, Григорій Полянкер, Борис Чичибабін. Витримали гулагівські тортури і повернулись до літературної роботи Остап Вишня, Олександр Ковінька, Борис Антоненко-Давидович, Іван Багмут, Микита Годованець, Володимир Гжицький, Ілля

Дублінський, Олена Журлива, Петро Колосник, Анатоль Костенко, Зінаїда Тулуб, Євген Шаблювський.

Найтрагічнішим у багатомітній історії української культури є, безумовно, період німецької окупації. Розуміючи провідну роль інтелігенції у відродженні культурно-національного життя, окупанти з особливою насторогою ставилися до неї. Гітлер наполягав на тому, щоб «знищити більшу частину української інтелігенції». Перший удар фашисти нанесли 13 грудня 1941 р., коли розпочали арешти української інтелігенції – активних членів ОУН – мельниківців. 21 лютого 1942 р. окупанти розстріляли в Бабиному Яру поетесу Олену Телігу. У німецькому концентраційному таборі Заксенхаузен був закатований Олег Кандиба-Ольжич – поет, вчений, один з провідних діячів ОУН, який народився в Житомирі у 1907 р.

Вище керівництво рейху вважало, що початкової освіти для українців більш, ніж досить. Рейхкомісар Еріх Кох дозволив відкрити тільки початкові 4-річні школи для дітей віком від 9 до 12 років.

Окупанти знищили величезну кількість закладів культури України. Було зруйновано 151 музей і вивезено з них близько 40 тисяч найцінніших експонатів. Гітлерівці знищили і пошкодили 9 тисяч клубних приміщень, 660 кінотеатрів, 62 театральних приміщення. Повністю було зруйновано 8104 школи і напівзруйновано понад 10 тисяч шкільних приміщень, завдано великої шкоди 116 навчальним корпусам вузів, знищено та пограбовано 3/4 їх книжкових та лабораторних фондів.

Окупанти вбачали в інституціях української культури та її активістах лише джерело неприємного клопоту й відповідно до них ставилися. Нечисленні факти виникнення й існування, протягом певного часу, закладів української культури в умовах німецької окупації, окремі приклади творчості літераторів, митців і вчених аж ніяк не могли створювати картину культурного життя у містах і селах. Причавленим неймовірно жорстоким гнітом окупаційного режиму, безпрецедентними злиднями людям часто було не до задоволення культурних запитів.

Складовою частиною культури є релігія. Це свого роду духовне джерело, яке живить людей. Історія свідчить, що будь-який диктатор завжди в конфлікті з будь-якою вірою, навіть якщо вона формально його підтримує. Дух віруючого вільний, а це викликає у диктатора принаймні роздратування. Атеїстична держава поставила собі

за мету контролювати або зовсім ліквідувати релігійні установи – єдиний елемент дореволюційних організаційних структур суспільства, що зберігся.

Релігійна ситуація в Україні у післяреволюційний період мала свої особливості. Тут існувала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Вона була проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Але фактично ця церква створилась в час, коли в Києві була радянська влада – 5 травня 1920 р. Тоді керівний орган церковними справами в Україні – Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), яка існувала з 1917 р., проголосила автокефалію, незалежність Української православної церкви від Московського патріархату, а також від київського єпископа Руської православної церкви. До речі, на відміну від антирадянського курсу тихонівської ієрархії Руської православної церкви, УАПЦ лояльно відносились до радянської влади, схваливши, зокрема, декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

У зв'язку з відсутністю власного українського єпископату УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. провела в Києві перший Всеукраїнський православний церковний собор, який висвятив (рукоположив) перших ієрархів УАПЦ, зокрема митрополита Василя Липківського (1864–1937). Ця церква була тісно зв'язана з народом. Вона повернула українську мову в церковне життя дала віруючим можливість відновлювати та розвивати українські релігійні традиції, звичаї, церковний спів. Це викликало надзвичайний ентузіазм серед православних українців. Нова церква почала швидко зростати. Протягом перших трьох років існування УАПЦ мала вже понад 30 єпископів, 1100 парафій. В 1927 р. в республіці діяло вже 1217 парафій УАПЦ.

Управління церквою було демократичнішим, ніж у Руській православної церкві. Важливою рисою УАПЦ була соборноправність, тобто активна роль мирян в управлінні церквою. Єпископам дозволялось одружуватись. Були скасовані традиційні рясні, довге волосся та борода.

Та недовго довелося Україні мати автокефальну церкву. Коли незалежна Українська православна церква виявила себе дійсно національною церквою українського народу, влада почала з нею запеклу боротьбу аж до остаточного знищення. На українські парафії були накладені вкрай тяжкі податки. Обмежувалась свобода пересування єпископів. У жовтні 1927 р. другий Всеукраїнський церковний собор

під тиском Державного політичного управління (спадкоємця ЧК) усунув митрополита В.Липківського, який одразу був заарештований за звинуваченням в українському націоналізмі. Новим митрополитом став Микола Борецький. На сфабрикованому процесі «Спілки визволення України» у причетності до нібито антирадянської діяльності фактично неіснуючої, вигаданої організації було звинувачено всю УАПЦ.

В цих умовах, під примусом каральних органів 28–29 січня 1930 р. в Києві відбувся надзвичайний «собор» УАПЦ, який схвалив резолюцію про «зв'язок» УАПЦ з «СВУ». Він ухвалив ліквідувати УАПЦ та всі її керівні органи. Митрополит В.Липківський, інші 32 єпископи, понад 1500 священників, тисячі віруючих УАПЦ були репресовані. Водночас розгорнулася широка «атеїстична пропаганда», яка зводилася до висміювання релігії та богохульства, що ображало й відштовхувало віруючих. По церквах «на індустріалізацію» забирали дзвони. На Різдво 1930 р. було влаштоване масове спалення ікон, книжок, зокрема стародруків, предметів релігійного культу. Розпочалося масове закриття храмів. У них влаштовувалися сільбуду, школи, клуби, гаражі, склади. Храми почали систематично руйнувати. Зокрема в Києві під виглядом реконструкції міста було зруйновано велику кількість давніх архітектурних пам'яток, серед них – унікальну пам'ятку давнини, всесвітньовідомий Золотоверхий Михайлівський собор, споруджений за ініціативою внука Ярослава Мудрого, київського князя Святополка Ізяславича у 1108–1113 рр. як головний храм Свято-Дмитріївського монастиря. Вважається, що це була одна з найвеличніших та найвидатніших споруд не лише давнього Києва, а й усієї Європи. За іменем собору незабаром увесь комплекс монастиря отримав назву Михайлівського Золотоверхого. На місці собору передбачалося спорудження урядових будинків після повернення уряду України з Харкова до Києва.

Знищили собор Успіння Богородиці Пирогощій на Подолі, збудований в 1132 р. і згадуваний у «Слові о полку Ігоревім», головну Богоявленську церкву Братського монастиря на території Києво-Могилянської академії – пам'ятку XVII ст. Не лишилося й сліду від таких видатних архітектурних пам'яток, як Військово-Микільський собор (XVII ст.), «Ірининський стовп» (X ст.), Васиївська (Трьохсвятительська) церква (XII ст.), Воскресенська церква (XVII ст.), Щекавицька Всіхсвятська церква (XVIII ст.), Георгіївська церква (XVIII ст.).

У 1934 р. висадили в повітря Межигірський монастир, пам'ятку XII ст., який у пізніші часи правив за останній прихисток для престарілих запорізьких козаків. Всього по Україні на 1936 р. залишилося 9,01 відсотка церков порівняно з 1913 р. Така політика приводила до морального спустошення.

Словник термінів та понять теми

Ідеологізація культури – прагнення поставити культуру на службу певним соціальним групам, класам та іншим спільностям.

Коренізація – політика, спрямована на забезпечення в державних і партійних установах достатньої кількості представників корінного населення та вживання їхньої рідної мови; сприяння організації шкіл і вузів, культурних закладів, які б вели діяльність мовами корінних національностей; видання їхніми мовами періодики та книг. В Україні політика коренізації дістала назву «українізація».

Ліквідація неписьменності – культурно-освітня кампанія, здійснювана більшовицькою партією у 20–30-ті роки.

Націоналізм – політичний принцип, згідно з яким політична і національна спільнота мають збігатися. Інакше кажучи, нація повинна мати власну державу – ось головний зміст націоналізму як політичного принципу.

Національна свідомість – усвідомлення народом своєї спільності, національної своєрідності або, коли йдеться про окрему людину, усвідомлення нею причетності до певного народу, його культури і мови, усвідомлення свого місця та ролі в світовій цивілізації і права на національну незалежність; комплекс уявлень національності про саму себе (в тому числі про належність до неї), її усвідомлених інтересів, ціннісних орієнтацій і установок по відношенню до інших національностей.

Нація – коріння цього терміна лежить в латинському дієслові «*nasci*» – народитись. З нього і виник іменник «*натіо*». Він означав: порода, рід або раса. Нація – це велике, модерне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, з національною мовою

державного рівня (та, можливо, однією чи кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інтересами, назвою, національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), волею бути єдиним цілим, усвідомленням спільності (а подекуди і самотності) минулого, сучасного і особливо майбутнього.

Пролеткульт – культурно-просвітницька і літературно-художня організація, яка виникла напередодні жовтня 1917 р. і припинила своє існування в 1932 р.

Розстріляне відродження – процес винищення радянськими каральними органами української творчої інтелігенції в 30-ті роки.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) – форма українського православ'я, незалежна від іноземних релігійних центрів; самостійне, самочинне управління церквою своєю внутрішньою життєдіяльністю і зовнішніми зносинами з іншими державами; повна незалежність церкви від інших єдиновірних церков, її організаційне самоврядування.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації.

Питання до самоконтролю

1. Якою була національно-культурна політика Центральної ради та П.Скоропадського?
2. В чому суть політики українізації та які її наслідки?
3. Яка робота проводилась щодо культурного й духовного розвитку національних меншин?
4. Що характерним було в 20-х роках для української літератури та мистецтва?
5. В чому полягала ідеологізація культурного життя?
6. Що це за теорія «боротьби двох культур»?
7. Яким чином після 1917 р. було втрачено для України величезний інтелектуальний потенціал?
8. Хто такий І.Сікорський?
9. Що це за творчий метод радянської культури «соціалістичний реалізм»?

10. Яка сторінка національної культури увійшла в українську історію під назвою «Розстріляне відродження»?
11. Як політичні процеси в Україні в 20–30-х роках відбилися на розвитку української культури?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Представниками якого напрямку були:
 - а) В.Сосюра, В.Чумак, В.Елланський;
 - б) М.Зеров, П.Филипович, М.Рильський;
 - в) Я.Савченко, Д.Загул, В.Кобилянський.

Неокласицизму, романтизму, символізму.

2. Ректором Української Академії мистецтв був:
 - а) Г.Нарбут;
 - б) М.Бойчук;
 - в) О.Мурашко.

3. Яку співачку назвав корифей українського театру П.К.Саксаганський «українським соловейком»?
 - а) Оксану Петрусенко;
 - б) Соломію Крушельницьку;
 - в) Марію Литвиненко-Вольгемут;
 - г) Зою Гайдай.

4. Правильно розташуйте дати:
 - а) заснування Державного заслуженого академічного українського народного хору імені Г.Верьовки;
 - б) вихід на екрани фільму О.Довженка «Земля»;
 - в) відкриття у Києві пам'ятника Т.Г.Шевченку;
 - г) заснування Української Академії наук;
 - д) створення в Києві Державної української мандрівної капели (скорочено – «Думка»);
 - е) вихід в ефір першої в Україні радіопередачі;
 - є) заснування Лесем Курбасом одного з перших українських театрів «Березіль»;

ж) заснування Української Академії мистецтв (згодом Художнього інституту) в Києві.

1917 рік, 1918 рік, 1920 рік, 1922 рік, 1924 рік, 1930 рік, 1939 рік, 1943 рік.

Теми рефератів

1. Визначальні фактори розвитку культури України в ХХ ст.
2. Національно-культурна політика Центральної Ради та П.Ско-ропадського.
3. Іван Огієнко і національна вища школа в Україні.
4. Національно-культурне піднесення, його суперечності і трагічний обрив (20–30-ті роки ХХ ст.).
5. Політика українізації та її вплив на культуру.
6. Культурний розвиток національних меншин.
7. Здобутки і трагічні сторінки літератури. «Розстріляне відродження».
8. Посилення імперської політики в СРСР, початок тоталітарного наступу на українську національну культуру та інтелігенцію.
9. Міфологія радянського тоталітаризму.
10. О.Довженко – кінорежисер, драматург, письменник.

Лекція 19

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – 90-х РОКАХ ХХ ст.

- Культурне життя в Україні у другій половині 40 – на початку 50-х років.
- Культура і духовне життя в Україні часів хрущовської «відлиги».
- Культурні надбання української діаспори.
- Українська культура в 70–80-х роках.
- Тенденції сучасного національно-культурного відродження.

Під час Другої світової війни всю територію України було окуповано німцями. Радянській владі, яка повернулася в Україну, необхідно було не тільки відбудувати зруйновану промисловість, а й відновити систему освіти, роботу наукових закладів, культурних установ. Звичайно, держава виділяла певні кошти з бюджету для відбудови і розвитку загальноосвітньої школи, але їх було замало. Тому у республіці розгорнувся рух по відбудові й ремонту шкіл власними засобами – «методом народної будови», що зародився ще під час війни з ініціативи жителів с. Верхівця колишнього Вчорайшанського району на Житомирщині. Це дало свої результати. Роботу шкіл було забезпечено. На 1950 рік їх діяло 222 тисячі. Довоєнна шкільна мережа була повністю відновлена. У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Гостро стояло питання підготовки кадрів із середньою спеціальною та вищою освітою. Для його вирішення відбудовувалася мережа відповідних навчальних закладів, гуртожитків. Визначними подіями у культурному житті республіки було відновлення роботи Київського, Харківського, Одеського державних університетів, відкриття в 1945 р. першого в історії Закарпаття Ужгородського університету. За післявоєнне п'ятиріччя відновились роботи всіх вузів України, яких у 1950 р. налічувалося 160. Внаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тисяч у 1946 р.

до 325 тисяч у 1956 р. Це привело до того, що на кінець 50-х років в усіх сферах народного господарства і культури України працювало понад півмільйона спеціалістів з вищою освітою, що майже в 2,5 рази перевищувало їх чисельність в довоєнний час. Під час відродження наукових установ особлива увага приділялася відновленню діяльності центру української науки – Академії наук УРСР.

Разом з тим, в цей період продовжувала діяти тоталітарна сталінська ідеологія. Починаючи з 1946 р., офіційним теоретиком партійної лінії в питаннях ідеології та культури Андрієм Ждановим (1896–1948) було підняте питання про «ідеологічну чистоту пролетарської культури». «Ждановщина» позначилась боротьбою проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилась на російський шовінізм і викликала черговий погром культури неросійських народів. Зазнала переслідування, зокрема, єврейська національна культура в СРСР.

В Україні «ждановщина» набрала форм гострої критики «українського буржуазного націоналізму» і «буржуазного космополітизму» – теорії про всесвітній характер людського громадянства. Партійна лінія А.Жданова вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалася з великою російською культурою». Почалося відверте цькування М.Рильського (за його доповідь «Київ в історії України», виголошену 1943 р. на урочистих зборах АН УРСР, за його поетичні твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави», статтю «Шевченкові роковини» 1942 р., за передмову до 1-го тому «Поезій» 1946), Ю.Яновського (за роман «Жива вода»), І.Сенченка (за повість «Його покоління»). У 1946 р. була заборонена шкільна «Читанка» лише за те, що в ній Київ був віднесений до найбільших міст СРСР, а в оповіданні про Щорса не згадувалось про боротьбу проти німецьких окупантів.

Особливої жорсткості морально-політичний тиск на творчу інтелігенцію набув у 1947 р. під час короткого перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б) України найближчого прибічника Сталіна Л.Кагановича. 7 жовтня 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград». У ній вказувалося, що «рішення ЦК ВКП(б) Спілкою сприйняті формально», а її члени «опинилися фактично на позиціях обивателів

і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекирвань у творах окремих письменників...». За особистою вказівкою Кагановича у вересні 1947 р. «Радянська Україна» опублікувала статтю Ф.Єневича «Про націоналістичні помилки М.Рильського». Пізніше редактор одержав листа від студентів зі Львова, в якому Ф.Єневич порівнювався із собакою, що застрелив Пушкіна. Листа, звичайно, не опублікували, а М.Рильського примусили каятися і публічно «визнавати» помилки та гріхи.

Лінія на створення атмосфери «націоналістичної загрози» продовжувалась і в наступні роки. 2 липня 1951 р., невдовзі після декади української літератури й мистецтва в Москві, в газеті «Правда» з'явилась редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі», яка піддавала нищівній критиці написаний у 1944 р. глибоко патріотичний вірш В.Сосюри «Любіть Україну».

Роздумуючи над цими явищами. О.Довженко, творчість якого також було названо неприйнятною і якого ще під час війни звинуватили у «націоналізмі», у липні 1945 р. з боєм занотував у своєму щоденнику: «Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, – невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупості людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?...».

Наприкінці 1948 р. у республіці було розгорнуто боротьбу з так званими «космополітами». Відомі в Україні літературні та театральні критики І.Стебун (Жацнельсон), Я.Санов (Смульсон), Є.Адельгейм та інші були звинувачені в антипатріотизмі, в схилинні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу. Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствуючі нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші». У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополіт-антипатріотів».

Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики, проявився не лише в ідеологічних кампаніях, а й в організаційних та репресивних діях влади. 13 січня 1948 р. в Мінську було вбито відомого

театрального режисера С.Міхоелса. В Україні також поширилися репресії проти єврейської інтелігенції, проводилися арешти діячів культури, які хоч якоюсь мірою виявляли причетність до єврейства та інтерес до його проблем.

Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. В 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній ця наукова установа, праці її співробітників піддавалися грубій, необ'єктивній критиці. «Серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» вбачали у працях професора М.Н.Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі» (1944) і «Незламний дух великого українського народу» (1943).

Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (вийшов у 1941 р. за редакцією С.Белоусова, К.Гуслистрго, М.Петровського, М.Супруненка, Ф.Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов у 1942 р. в Уфі за редакцією К.Гуслистого, М.Славіна, Ф.Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов у 1943 р. за редакцією М.Н.Петровського).

Не обминули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ, що відбулася у серпні 1948 р. На ній малоосвічений шарлатан від науки Т.Д.Лисенко, який вважав генетику «буржуазною псевдонаукою», оголосив ген міфічною частинкою, «одержав остаточну перемогу над своїми науковими опонентами – «вейсманістами-морганістами». Досягнення радянської та української генетики було перекреслено. В результаті на довгий час розвиток вітчизняної генетики припинився. Почалися переслідування і розправи. Жертвами «лисенківщини» стало чимало відомих вчених-генетиків, які стояли на наукових позиціях. Хто не підтримував Лисенка, того звільняли з роботи. На їх місце призначалися люди, які мали нижчу кваліфікацію, але вели активну боротьбу з «вейсманізмом-морганізмом». Це на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня. Розгром генетики став однією з ганебних сторінок в історії біологічної науки.

Разом з тим в повоєнні роки українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями.

Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став виходець з Житомира Сергій Корольов. Попередниками і сучасниками С.Корольова у космонавтиці були українці Олександр Засядько, Микола Кибальчич, Костянтин Ціолковський, Юрій Кондратюк, Михайло Янгель, Валентин Глушко, Володимир Челомей, Михайло Яримович.

З України почалася дорога у велику науку для одного з творців першої американської атомної бомби Георгія (Джорджа) Кістяківського. Його батько, Богдан Олександрович (1868–1920), протягом усього життя був прихильником українського руху, в 1919 р. був обраний дійсним членом УАН. Українська земля виплекала і талант того, хто створив оригінальну конструкцію такої ж радянської зброї – тричі Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської та п'яти Державних премій СРСР, генерал-лейтенанта Миколи Духова. Широке визнання здобули послідовники всесвітньо відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського: Архип Люлька, Дмитро Григорович, Олександр Івченко. В Україні розквітнув талант росіянина Олега Антонова.

Україна залишалася центром розвитку науки в галузі електрозварювання. В Інституті електрозварювання АН УРСР, який утворився в 1934 р. під керівництвом Євгена Патона і якому в 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора, успішно досліджувалися і впроваджувалися у виробництво нові технології зварювання металів. Значним в цьому напрямку технічним досягненням була побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км. Міст ім. Є.О.Патона й досі є головною транспортною артерією розташованої вже на обох берегах Дніпра столиці України.

Нові методи квантової теорії поля та статичної фізики було розроблено академіком Миколою Боголюбовим, який ще в 30-ті роки разом з Миколою Криловим заклав основи нового напрямку в математиці – нелінійної механіки. У другій половині 50-х років розпочав свою діяльність відомий вчений-хірург Микола Амосов.

Незважаючи на значні досягнення української науки, серед лауреатів Нобелівської премії українців ще не було. Хоча видатні діячі української науки мали можливість відзначитися, зокрема Іван Пулюй. Зате у списку лауреатів премії Нобеля є кілька видатних

письменників та вчених, чие життя починалося на українській землі. Так, лауреат Нобелівської премії з літератури Ш.Агнон (Ізраїль) народився в 1888 р. в Бучачі (нині Тернопільська область). Американські дослідники З.А.Ваксман (медик), С.Кузнець (економіст), Р.Гофман (хімік) народилися відповідно в Прилуках, Харкові та Золочеві.

Лауреатом Нобелівської премії 1908 р. (разом з П.Ерліхом) став виходець із Харківщини Ілля Мечников (1845–1916) – людина з європейською науковою славою. Закінчивши Харківський університет, він проявив себе в науці як мікробіолог і патолог, один з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології, створив теорію виникнення багатоклітинних організмів. Розроблене ним у Паризькому інституті Луї Пастера вчення про фагоцитоз (1908) набагато випередило свій час і заклало підвалини нового напрямку в фізіології.

У 40–50-ті роки діячами літератури і мистецтва було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу. Плідно працювати в цей час Олександр Довженко, Павло Тичина, Максим Рильський, Юрій Яновський, Петро Панч, Натан Рибак, Юрій Смолич, Володимир Сосюра, Остап Вишня, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, Олесь Гончар.

Зусиллями талановитих митців України розвиваються театральне, музичне, образотворче мистецтво та кіно. У театрах України працювали талановиті актори М.Литвиненко-Вольгемут, З.Гайдай, М.Гришко, І.Паторжинський, Г.Юра, Б.Гмиря, К.Хохлов, Ю.Лавров, М.Романов, А.Бучма, Є.Пономаренко, Ю.Шумський.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то в кінотеатри ходили всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці у 1958 р. становила 656 млн. чоловік – у півсотні разів більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року – такою була сумарна продукція трьох кіностудій: в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

У другій половині 60–80-х років відбувалось відродження українського поетичного кіномистецтва, засновником якого був О.Довженко. Широке визнання громадськості отримав фільм С.Параджанова про життя гуцулів «Тіні забутих предків» (1965) за однойменним твором М.Коцюбинського. Лінію поетичного кіно –

імпресіоністичного кіномальовування реалій життя – продовжив кінорежисер Ю.Іллєнко в стрічках «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ». Збагатили український кінематограф роботи режисерів Л.Бикова «В бій ідуть тільки «старики» та «Ати-бати йшли солдати» і Л.Осики «Тривожний місяць вересень» та «Камінний хрест».

Музичне мистецтво України в повоєнний період характеризується творчістю таких композиторів, як К.Данькевич, Д.Клебанов, А.Філіпенко, Г.Жуковський, А.Свечников, М.Вериківський, В.Гомоляка, К.Домінчен, М.Колесса, Г.Майборода, А.Кос-Анатольський, С.Людкевич, Ю.Мейтус, А.Штогаренко, Б.Лятошинський, композитор-житомиринин М.Скорульський (працював у Житомирі). В Житомирі народився піаніст світової слави Святослав Ріхтер (1915–1997).

Плідно співпрацювали поет А.Малишко і композитор П.Майборода, які подарували народові «Київський вальс», «Білі каштани», «Ми підем, де трави похилі», «Ти – моя вірна любов», «Пісню про рушник», «Пісню про вчительку», «Стежину». Ці пісні звучали в усіх куточках республіки – від столиці до найвіддаленішого села, а «Пісня про рушник» з легкої руки Д.Гнатюка облетіла увесь світ. Яскраву серію пісень створив учень М.В.Хомичевського (Бориса Тена) по музичній лінії, композитор О.Білаш («Два кольори», «Лелеченьки», «Ясени», «Цвігуть осінні тихі небеса»).

Популярністю серед глядачів і слухачів користувалися Державний заслужений академічний український народний хор під керівництвом Г.Верьовки, створений 11 вересня 1943 р., Київська державна академічна капела «Думка» під керівництвом О.Сороки, Львівська державна хорова капела «Трембіта» під керівництвом П.Муравського, Державна капела бандуристів УРСР під керівництвом О.Міньківського, Державний симфонічний оркестр.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М.Дерегуса, М.Божія, К.Трохименка, О.Шовкуненка, В.Бородая, Т.Яблонської. Остання стала одним з основоположників і фундаторів фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч із труднощами, в наступні десятиріччя.

Як графік плідно працював відомий художник Василь Касіян (1896–1976). Він є автором ілюстрацій до «Кобзаря» Т.Шевченка (1934, 1944, 1949, 1954, 1974), до повістей «Борислав сміється» І.Франка (1948), «Земля» О.Кобилянської (1950, 1954), до новел

В.Стефаніка (1958). Значний внесок зробив В.Касіян у розвиток мистецтва плаката, який посів провідне місце серед інших видів образотворчого мистецтва під час Великої Вітчизняної війни. Виразністю та переконливістю відзначалися його твори: «На бій, слов'яни!» (1942) та оригінальна за задумом серія «Гнів Шевченка – зброя перемоги» (1942). На твори Т.Шевченка створив серію плакатів «Вражою злою кров'ю волю окропіте!» (1942) О.Довгаль.

В інших умовах розвивалася українська культура поза межами радянської України, Представники другої хвилі української еміграції після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. осідали у Відні, Парижі, Берліні, Белграді, Софії. Однак найсприятливіші умови для них було створено в Чехословаччині. Центрами української еміграції стали Прага та курортне містечко Подебради. Завдяки щедрій підтримці уряду Чехословаччини українська інтелектуальна еміграція заснувала тут ряд українських вузів: Український вільний університет у Празі й Господарську академію в Подебрадах (1922), яка з 1932 р. стала Технічно-господарським інститутом. У 1922–1933 рр. у Празі діяв Український педагогічний інститут ім. М.Драгоманова, де велася підготовка вчителів початкових класів та дошкільних установ.

Український вільний університет – перший вуз і друга наукова установа (поряд з науковим товариством ім. Т.Г.Шевченка) української еміграції за кордоном. Це взагалі перший в історії європейської культури вуз на еміграції. Спочатку, 17 січня 1921 р., він був заснований у Відні, але восени (5 жовтня) того ж таки року його перенесли у Прагу.

У Празі в 1923 р. засновано Українське історично-філологічне товариство. До його складу входили українські вчені: Д.Антонович, Д.Дорошенко, О.Колесса, В.Щербаківський та інші. Члени товариства проводили наукові дослідження у галузі українознавства. В Українському науковому інституті в Берліні (заснований у 1926 р.) працювали філософ Д.Чижевський, літературознавець Б.Лепкий та інші. У 1930 р. створено Український науковий інститут у Варшаві, до здобутків якого належить повне 13-томне видання творів Т.Шевченка. Третя хвиля еміграції, а Україну під час Другої світової війни залишили майже 4,5 тисячі вчителів, інженерів, вчених, лікарів, акторів, священиків, студентів, сколихнула культурне життя українців за кордоном, влила в нього новий потужний струмінь. Її зусиллями були відкриті нові навчальні заклади, засновані наукові установи.

В перші повоєнні роки основні культурні центри української еміграції містилися в Німеччині та Австрії. В 1949–1950 рр. вони поступово перемістилися до США та Канади. У Німеччині відновив свою діяльність Український технічно-господарський інститут, засновані нові вузи – Українська висока економічна школа, Українська богословська православна академія та греко-католицька духовна семінарія. Навесні 1947 р. у Мюнхені була відновлена робота Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Найбільшим його доробком стало видання «Енциклопедії українознавства» в 10-ти томах. З 1945 р. розгорнула свою діяльність Українська вільна Академія наук.

З осені 1945 р. у Мюнхені вчені-емігранти змогли відновити діяльність Українського вільного університету, який під час Другої світової війни залишався у Празі, де його майно та архів були конфісковані радянськими службами, а адміністрація і частина професорів репресовані. Першим ректором університету став мовознавець та історик літератури Олександр Колесса, відомий львівський філолог, старший брат музикознавця Філарета Колесси. У 1963 р. кардинал Йосип Сліпий створив у Римі Український католицький університет, а згодом і Музей українського мистецтва і книгодрукування.

Значним був доробок українських літераторів-емігрантів, прозаїків У.Самчука, І.Багряного, Ю.Косача, поетів Т.Осьмачки, Ю.Клена, В.Барки, Яра Славутича, Б.Кравціва. Славу одного з видатних українських поетів здобув Олег Ольжич (справжнє прізвище – Кандиба) (1907–1944), який народився у м. Житомирі. Він був сином іншого українського поета – Олександра Олеса (1878–1944). В театральному житті українців за кордоном найпомітнішою постаттю став актор Й.Гірняк.

Багато суперечностей зазнала культура і духовне життя в Україні за часів хрущовської «відлиги». Таку назву в історичній літературі дістало правління М.С.Хрущова. З одного боку, М.Хрущов намагався десталінізувати політичне життя України, з іншого – не міг дозволити собі відійти від основних ідеологічних настанов марксизму-ленінізму. Процес реабілітації торкнувся тільки репресованих діячів більшовицької партії – В.Затонського, С.Косіора, М.Скрипника, Ю.Коцюбинського, В.Примакова, Г.Петровського та інших. Про реабілітацію українських небільшовицьких політичних та культурних діячів не йшлося. Разом з тим було перевидано «Словник української

мови» Б.Гріненка, великі торжества пройшли з нагоди 100-річчя від дня народження І.Франка. З 1957 р. почали виходити такі журнали, як «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал». Було створене Міністерство вищої освіти УРСР, здійснено, щоправда не-послідовно, спробу провести українізацію університетів.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги А. де Сент-Екзюпері, А.Камю, Ф.Кафки, Е.М.Ремарка, Е.Хемінгуей та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура суттєво впливала на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

«Відлига», десталінізація суспільства після XX з'їзду КПРС створили сприятливі умови для літературно-художньої творчості, демократизуючи і гуманізуючи її. Здійснюючи давні задуми, В.Сосюра написав щирі автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Тоді опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші метри поетичного слова – П.Тичина, М.Бажан, М.Рильський, дитячі роки якого пройшли в селі Романівка Попільнянського району на Житомирщині. Характеризуючи творчість своїх старших колег по перу, А.Малишко писав: «Якщо поетичну творчість порівняти з іншими видами мистецтва, то Павло Тичина найвище стоїть до симфонічної музики, Максим Рильський – до живопису, Володимир Сосюра – до ніжної ліричної акварелі».

Плідно працював М.Стельмах, з-під пера якого вийшли романи: «Кров людська – не водиця», «Правда і кривда», «Хліб і сіль», «Дума про тебе», «Чотири броди». Одним з провісників «відлиги» був відомий письменник О.Гончар, якого Михайло Шолохов назвав славним і справжнім прозаїком. У 60–80-х рр. він виступив з творами «Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря», «Чорний яр». Світове визнання здобув роман О.Гончара «Собор» (1968). Письменник одним з перших у радянській літературі порушив питання про гуманістичне розуміння вітчизняної історії, збереження духовної спадщини народу. У цей час українська література поповнилась

романами і повістями «Розгін» і «Диво» П.Загребельного, «Меч Арея» І.Білика, «Лебедина зграя» і «Зелені млини» В.Земляка. У 1962 р. було встановлено Державну премію України ім. Т.Г.Шевченка, якою відзначатися і літературно-мистецькі твори.

В 1965 р. була заснована Житомирська організація Спілки письменників України. З-поміж житомирських літераторів виділяється Борис Тен (М.В.Хомичевський) (9.12.1897–12.03.1983), який понад 50 років жив і творив у Житомирі. Він був всебічно обдарованою, освіченою людиною, справжнім енциклопедистом: поет, музикант, диригент, композитор, мистецтвознавець, мовознавець, педагог, церковний і громадський діяч.

Але найбільше прославився Борис Тен як визначний перекладач, знавець стародавніх і сучасних мов. Він перекладав із старогрецької, латинської, англійської, іспанської, італійської, німецької, французької, польської, словацької, чеської, російської мов. Головна ж його заслуга перед українською культурою, основна справа усього його життя – переклад на українську мову із старогрецької «Одіссеї» та «Іліади» Гомера. Вони видані відповідно у 1963 та 1978 роках. За ці переклади Б.Тен – цей український рансод, Гомер двадцятого віку – став лауреатом республіканської премії імені Максима Рильського.

Головним наслідком «відлиги» стало формування генерації молодих українських письменників, поетів, публіцистів, критиків, художників. Вони увійшли в історію як «шістдесятники», серед них – Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Валентин Мороз, Євген Сверстюк, Євген Гуцало, Алла Горська, брати Горині та багато інших. Вони прагнули відновити втрачену національну традицію, боролися усіма доступними засобами проти тоталітарної системи, чинили їй інтелектуальний опір, виступали за докорінне оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років розквітає талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» Василя Симоненка. Уродженець Полтавщини, В.Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського університету. У 1962 р. побачила світ перша творча ластівка – його поетична збірка віршів «Тиша і грім». Згодом вийшла друком збірка «Земне тяжіння». У 1965 і 1973 рр. у Мюнхені

опубліковані інші твори автора. Однак побачити їх Василю Симоненку так і не судилося. У 1963 році він помер.

Стрімко, буквально блискавкою увірвалася в українську поезію одна з найбільш обдарованих представниць «шістдесятництва» Ліна Костенко. З відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випускає дві одразу ж помічені критикою збірки поезій – «Проміння землі» та «Мандрівне серце». Ліна Костенко звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого держави. Вірші поетеси вирізняла неординарність, просторовість роздумів, критичні оцінки багатьох подій. Справжнім шедевром став надрукований у 1980 р. віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Він здобув одностайну прихильність у читачів і відзначений найвищою нагородою України – Шевченківською премією.

Пік «відлиги» для України припав на кінець 50-х – початок 60-х років. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. Саме в цей період книжки українською мовою склали найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957 р. вони становили 53 відсотки, у 1958 р. – 60, у 1960 р. – 49, але вже у 1965 р. цей показник опустився фактично до рівня 1940 р. – 41 відсоток, а потім – лише неухильно зменшувався.

Однак ще за правління М.Хрущова хвиля «відлиги» почала спадати. Так, уже в 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи із життям», яка відкрила найширші можливості для посилення русифікації. В 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який надавав право батькам вибрати своїм дітям мову навчання. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшення дітям майбутньої кар'єри обиратимуть в школах великих міст російську мову навчання. Це призвело до того, що в 60-х роках в обласних центрах і Києві українські школи становили 28 відсотків, а російські – 72 відсотки.

В цілому по Україні кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959–1960 рр. до 4703 в 1965–1966 рр. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574. Причому переважна більшість українських шкіл були невеликими. В середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську – 524. Але все-таки в українських

школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту. Значно зменшилася питома вага україномовних газет. В 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2366) українською мовою виходило лише 765.

Після звільнення М.Хрущова в жовтні 1964 р. «відлига» остаточно припинилася. На зміну їй прийшла реакція, почалися переслідування діячів культури. В серпні-вересні 1965 р. у декількох містах України були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола шістдесятників, майже всі – представники творчої та наукової інтелігенції. Це викликало опір з боку відомих у республіці людей. Із запитом про долю заарештованих до першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю.Шелеста звернулися авіаконструктор Олег Антонов, письменники Іван Драч, Ліна Костенко, Андрій Малишко, Михайло Стельмах, композитори Георгій і Платон Майбороди, кінорежисер Сергій Параджанов.

Під час прем'єрного показу фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» Ю.Бадзьо, І.Дзюба, В.Стус і В.Чорновіл повідомили аудиторію, що в Україні розпочалися політичні репресії. Ця подія сталася 4 вересня 1965 р. і була першим громадянським політичним протестом у Радянському Союзі після сталінської доби.

Наприкінці 1965 р. молодий літературний критик І.Дзюба виступив з об'ємною статтею під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій було піддано нищівній критиці національну політику влади, спрямовану на русифікацію України. Автор доводив, що русифікація – продовження політики російського шовінізму і колоніалізму. «Колоніалізм, – писав він, – може виступати не лише у формі відкритої дискримінації, а й у формі «братства», що дуже характерно для російського колоніалізму».

З 1969 р. влада посилювала ідеологічний тиск на інтелігенцію. Письменників, митців, вчених картали в пресі і на зборах творчих спілок за «аполітичність», «ідейну незрілість», «формалізм», «націоналізм», «відхід від партійної лінії», «ідеалізацію минулого», «смакування національної самобутності». По суті, це була друга «ждановщина». Проти інакходумців знову почалися політичні репресії, які досягли апогею в 1972 р.. Процес реабілітації багатьох незаконно засуджених людей, повернення їх чесного імені було припинено.

Починаючи з 1977 р., об'єктом переслідувань і репресій стали члени Української Гельсінської Спілки (УГС), що утворилася в Україні у листопаді 1976 р. Серед них – відомий письменник, автор популярних романів «Вітер в обличчя» і «Остання шабля» Микола Руденко і письменник-фантаст Олесь Бердник. Чотири члени групи – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин та Валерій Марченко – загинули в таборах. Для них не було розриву: якщо ти митець, ти – громадянин, людина.

Важкими були 60–80-ті рр. в житті Івана Гончара, видатного українського скульптора, живописця, етнографа, заслуженого діяча мистецтв УРСР, лауреата Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка. Він автор пам'ятників М.Горькому в Ялті, Т.Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівці на Київщині. Так і не було відкрито за життя цього талановитого скульптора музей його творчості, хоча І.Гончарем було зібрано колосальний етнографічний матеріал – унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон.

Предметом особливої уваги партії завжди була освіта, яка розглядалась як частина комуністичної ідеологічної системи. З 1966 р. відповідно до рішень XXI її з'їзду КПРС почала впроваджуватись загальнообов'язкова десятирічна освіта. Перехід до неї був, в основному, здійснений до 1976 р. У початковій школі замість чотирирічного навчання було введено трирічне, оскільки відповідна підготовка дітей до школи здійснювалась у мережі дошкільних дитячих закладів. Неухильно розширювалась мережа вузів. У 1964 р. були засновані Донецький університет, у 1972 р. – Сімферопольський, у 1985 р. – Запорізький, а згодом – Прикарпатський та Волинський. У 1960 р. в Житомирі відкрився загальнотехнічний факультет Київського політехнічного інституту. В 1975 р. його було реорганізовано в філіал цього ж інституту, а в 1994 р. філіал став самостійним вузом – Житомирським інженерно-технологічним інститутом.

Основним науковим центром України продовжувала залишатись республіканська Академія наук. В 1985 р. в ній нараховувалося 15,3 тисячі науковців. Деякі дослідження, відкриття та розробки вчених не мали аналогів у світі. Це, перш за все, стосується математичної науки. Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став

Інститут кібернетики. Впродовж двох десятиріч його очолював академік В.Глушков, а потім – академік В.Михалевич.

Вченими-суспільствознавцями в 60–80-х рр. було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, серед них такі багатотомні публікації, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Були випущені також Українська Радянська Енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України. Неодмінною складовою частиною цих праць, як і праць всього спектра суспільних наук, був так званий «класовий підхід» та критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Розвиток театрального і пісенного мистецтва в Україні тісно пов'язаний з такими видатними майстрами сцени, як Н.Ужвій, В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева, Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко. Їх творчість характеризується високим професіоналізмом, новаторством, оригінальністю. Значних творчих успіхів досягли майстри сцени і кіно І.Миколайчук і Б.Брондуков.

Людиною великого таланту був композитор Володимир Івасюк, зоря таланту якого зійшла на співучій Буковині. Його життя обірвалося у 1979 р. у віці тридцяти років. До своїх пісень він сам писав слова і музику. Серед них – «Я піду в далекі гори» (1968), «Водограй» (1969), «Червона рута» (1969). Остання дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. регулярно проводиться в різних містах України. «Червона рута» – єдиний в Україні фестиваль української пісні, тобто обов'язковою умовою участі в ньому є виконання пісень лише українською мовою.

Плідно працювали українські скульптори, особливо монументалісти. До справжніх творів монументального мистецтва цього часу відносяться пам'ятники Л.Українці у Києві і Т.Шевченку в Москві.

В умовах, коли Україна стала незалежною державою, набирає сил її національно-культурне відродження. Відомо, у якому стані знаходилась сфера культури внаслідок багатолітньої дії всіляких залишкових принципів. Але останнім часом немало робиться, щоб вийти з кризової ситуації. Розвитку української культури надається державна підтримка. «Основи законодавства України про культуру», прийняті

Верховною Радою на початку 1992 р., намітили відрахування 8 відсотків національного прибутку на її розвиток. Життя показало нереальність цих планів. Не реалізовані також положення про пільгове оподаткування спонсорства.

Ключове питання національно-культурного відродження – народна освіта. 23 травня 1991 р. Верховною Радою був прийнятий закон України «Про освіту». Він визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави і передбачив кардинальні зміни в її роботі. Освітня система стає більш гнучкою та різноманітною. Поглибленому розвитку здібностей учнів і студентів сприяла поява мережі альтернативних навчальних закладів – ліцеїв, коледжів, гімназій. Кабінетом Міністрів затверджена комплексна національна освітня програма «Освіта» («Україна – XXI століття»), націлена на найближчу та більш віддалену перспективу. Програма ґрунтується на поєднанні освіти, науки і культури, вітчизняного і світового педагогічного досвіду, її метою є піднесення вітчизняної освіти до світового рівня.

Реорганізовується вся система вищої та середньої спеціальної освіти. На 1998 р. в Україні нараховувалось 204 навчальні заклади III–IV рівнів акредитації, тобто університетів, академій, інститутів. В них здійснюється підхід на триступеневу підготовку – випуск бакалаврів, спеціалістів та магістрів. Крім того, є ще 665 закладів освіти I–II рівнів акредитації, тобто технікумів та коледжів, що готують, як правило, молодших спеціалістів.

Тим самим Україна поступово входить у європейський освітній простір. В 1997 р. вона в числі 34 держав Європи підписала Лісабонську угоду про освіту. В цій угоді чітко зафіксовано, що в Україні вводиться ступенева система – проводиться підготовка молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів та магістрів.

Відповідно до цієї системи побудовані навчальні плани. Вони дають можливість одержати насамперед базову вищу освіту, тобто рівень бакалавра – студент отримує диплом і має право йти працювати. Але студент може продовжити освіту і отримати диплом спеціаліста чи магістра. Більш глибока практична підготовка притаманна спеціалісту, а магістр має більш ґрунтовні наукові знання.

Поряд з державними в Україні засновані вищі навчальні заклади інших форм власності, які називають ще недержавними. Таких закладів є 139 і в них навчається 6 відсотків студентів від загальної

їхньої кількості. Основна проблема, яка стоїть перед недержавними вузами, – проведення акредитації, тобто одержання права на видачу диплома державного зразка.

Перебудовується в Україні система науки. Провідним науковим центром залишається Академія наук України, проголошена в 1994 р. національною. Створене Міністерство України у справах науки і технологій, діє Українська наукова асоціація. Вона покликана сприяти відродженню української науки і виведенню її на світовий рівень. Засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук. Академія мистецтв, Академія правових наук. У 1989 р. як громадська організація відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, в 1990 р. – «Товариство дослідників Волині» у Житомирі. Товариство координує краєзнавчу роботу в межах колишньої Волинської губернії (Житомирська, Волинська, Рівненська області), проводить міжнародні наукові краєзнавчі конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне», налагоджує творчі наукові зв'язки з краєзнавчими товариствами Німеччини, Польщі, Канади.

Однак низький рівень фінансування створює великі труднощі в розвитку науки. Не маючи необхідної матеріальної, інформаційної та моральної підтримки, вчені починають займатися примітивною комерцією або виїжджають за межі України в пошуках кращої долі. Тільки з Академії наук виїхало за кордон 2800 молодих учених. Відбувається відтік фахівців найвищої кваліфікації. За 1991–1994 рр. з України виїхало 254 доктори наук, з них у 1991 р. – 39, у 1992 р. – 57, у 1993 р. – 68, у 1994 р. – 90. В наступні роки виїзд висококваліфікованих фахівців не зменшився. Впродовж 1996 р. з України виїхало 83 доктори наук, що на 40,7 відсотка перевищило рівень 1995 р. і вдвічі більше у порівнянні з 1991 р.: 49 з них мали звання професора, 7 – доцента, 20 – старшого наукового співробітника. Географія виїзду така: до Росії виїхало 35 чоловік, Ізраїлю та США – по 10, до Німеччини – 8, до Канади – 3, решта – до інших країн світу. Лише у 1996 р. науковий потенціал України зменшився на 202 особи.

Розміри припливу вчених до України значно менші. З тих, хто прибув в Україну на постійне проживання у 1996 р., – 26 докторів наук, 19 кандидатів наук приїхали з Російської Федерації, ще 5 – з інших країн Співдружності Незалежних Держав (СНД).

В умовах національного відродження зростає роль художньої творчості. В літературно-мистецькому процесі дедалі активніше утверджується плюралізм. Він передбачає відмову від притаманного тоталітарній системі однотиного художнього відтворення суспільних явищ і процесів. У цьому плані принциповою є відмова від соціалістичного реалізму як єдиного, що має право на існування.

Процеси оновлення широко охопили українську літературу. Опубліковано твори ще донедавна заборонених письменників – В.Винниченка, Є.Плужника, О.Олеся, Б.Грінченка, Б.Лепкого, М.Зерова, О.Теліги та інших. В літературній творчості розширюється тематичний діапазон прозових, поетичних і драматичних творів, урізноманітнюються їх стильові форми. В літературний процес вступила значна група молодих майстрів. «Паростками нового» назвав Олесь Гончар появу на літературному просторі України часопису «Тернопіль», журналів «Борисфен» на Дніпропетровщині, «Степ» на Кіровоградщині, «Холодний Яр» у Черкасах, «Хортиця» у Запоріжжі.

Плюралізм, багатогранне художнє відтворення світу неможливі без визнання новаторських форм, зокрема тих, що дістали назву «авангард». Нарешті стало доступним людям те нетрадиційне, що запроваджувалося в художній творчості ще на початку ХХ ст. і від чого через догматичну ідеологію тоталітарної системи вони були відсторонені впродовж значного часу.

Одним із зачинателів нового напрямку в монументальному живописі під назвою «українська національна колористична школа» став художник Г.Синиця. Він залишився вірним ідеям школи М. Бойчука, ідеям відродження українського монументального живопису на основі традицій мистецтва Київської Русі, її фресок, настінного живопису.

Досить активно новаторський стиль утверджується також в музичному мистецтві. Цьому сприяє те, що українська національна музична школа має традиції, пов'язані з іменами таких композиторів-новаторів, як Б.Лятошинський, а також його послідовників – Г.Таранова, І.Белзи та інших, які свого часу за модернізм у музиці зазнали не тільки жорстокої критики, а й переслідувань з боку офіційних інституцій. У концертних залах, театрах, на радіо й телебаченні все частіше звучать музичні твори різних жанрів і стилів – від рок і поп-музики до класичної.

В Україні започатковано велику кількість фестивалів та конкурсів – оперного мистецтва, органної та фортепіанної музики, піаністів та

скрипачів. Крім згадуваної вже «Червоної рути», популярність здобули такі фестивалі, як «Пісенний вернісаж», «Зірки світового балету», «Чумацький шлях», «Всі ми діти твої, Україно». З новими піснями виступають О.Білозір, М.Гнатюк, П.Дворський, Т.Петриненко, Н.Матвієнко, І.Білик, Т.Повалій, В.Шпортько, С.Ротару, В.Зінкевич, А.Кудлай, В.Білоножко, П.Зібров, інші майстри естрадного мистецтва.

Поступово відроджується українське кіно. Однак на екранах України сьогодні на 90 відсотків – американські стрічки. Українські фільми становлять 0,3 відсотка і займають вони всього один відсоток кіновідеотелеекранного часу. Пропаганда жорстокості та насильства, еротичних сцен та низькопробних фільмів західного виробництва негативно впливає на психіку людей, деформує їх свідомість та шкалу моральних цінностей, сприяє розвитку агресивності в суспільстві.

Стрімко розвивається телебачення. В 1992 р. вийшла в ефір перша передача Житомирського телецентру.

Обнадійливі процеси відбуваються в театрі. Про його популярність в Україні свідчить те, що на приблизно 40 тисячах щорічних вистав буває майже 20 мільйонів глядачів. Світове визнання і славу здобув своєю творчістю театральний режисер-новатор Р.Віктюк, який, по суті, визначає театральну естетику ХХ століття.

За умов відсутності ефективної системи державного фінансування культури Указом Президента України в липні 1994 р. було створено фонд сприяння мистецтву України. Ініціаторами цієї організації стали представники творчої інтелігенції, політики, вчені, підприємці, ті, хто вбачав майбутнє України у творенні культури, підтримці таланту і майстерності діячів мистецтва. Вже перші кроки його діяльності показали, що дії фонду ефективно впливають на реалізацію багатьох художніх проектів, сприяють духовному відродженню суспільства.

Важливим чинником національного відродження, основним носієм національної культури виступає рідна мова. Втрачаючи мову, людина втрачає частину своєї національної суті. Великий І.Франко говорив: «...Лише той народ має право на незалежність, який знає і поважає свою історію та мову». Мова – основа збереження та відтворення національної культури. Тільки той народ може вважати себе здоровим, тільки той народ може впевнено дивитися в свою будучину, всі сфери діяльності якого перейняті його мовою та культурою.

Мова – найголовніший організатор духовного життя, єдності й розвитку народу. Звуження сфери вживання мови веде до звуження

сфери духовності, до духовного зубожіння, деградації. Там, де мова гине, помирає народ. Для нього питання про його мову, це питання його буття, життя і смерті.

З цього приводу І.Огієнко наголошував: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, сутність нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування... – і поки живе мова – житиме і народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошується поміж чужим народом... Тому й вороги наші завжди забороняли нашу мову, аби знищити її дощенту». За Огієнком, «без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомості нації – нема державності». Заслугує на увагу ще один вислів видатного мислителя: «Хто зневажає рідну мову, той у саме серце ранив свій народ».

Українська мова – це мова великого народу. За кількістю тих, хто нею розмовляє, вона займає шістнадцяте місце в світі, а серед слов'янських мов – друге. Українська мова – друга серед наймузичальніших мов світу. А скільки принижень вона перенесла? Від Петра I до Михайла Суслова вийшло 20 указів, циркулярів, постанов про заборону або дискримінацію української мови і культури. Будь-яка спроба захисту національної мови розцінювалась як націоналізм. Як наслідок – сфера вживання української мови звужувалась. Мова вживалась не скрізь. В школах рідною мовою навчалось менше половини учнів. Довгий час вивчення в школах української мови залежало від національної свідомості батьків, яка (свідомість) впродовж десятиліть, а то й століть, руйнувалась, нівелювалась.

На розширення сфери функціонування української мови спрямовано «Закон про мови в Українській РСР», прийнятий в 1989 р. Українській мові надано статус державної. Держава взяла мову українського народу під охорону, юридичний захист. В Україні була схвалена Державна програма розвитку української та інших національних мов на період до 2000 року. Її реалізація мала на меті створити в суспільстві для кожної людини те, що зветься атмосферою рідної мови. Творчі можливості української мови великі. Незважаючи на звужене функціонування, вона є упорядкованою системою, яка не поступається ні в чому будь-якій мовній системі світу.

В духовному відродженні українського народу вагому роль відіграють релігія та церква, збережені ними загальнолюдські та моральні

цінності. В сучасній Україні існує близько 105 церков, конфесій, течій та напрямків, 96,7 відсотків з них є християнськими. 23 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон про свободу совісті та релігійні організації. Заборони й активна боротьба з релігією та церквою, характерні для радянського суспільства, відійшли в минуле. Відкриваються нові церкви. Збільшується кількість парафій. 52 відсотки віруючих в Україні православні. Відновилися раніше заборонені Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) і Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Проблемою залишається розкол українського православ'я на три церкви: Українську православну церкву Московського патріархату, Українську православну церкву Київського патріархату і Українську автокефальну православну церкву. Найбільшою серед них є перша. На січень 2001 р. вона мала 9047 парафій, 122 монастирів 39 єпископів, 36 анархій, 7 духовних семінарій, одну духовну академію, 29 церковних училищ, 20 регентських училищ, 5000 церковно-приходських шкіл.

В 1998 р. Українська держава розпочала новий етап практичної реалізації програми відродження історичних пам'яток, повернення до життя символів віри українського народу. Відновлено дзвіницю Михайлівського Золотоверхого собору. Відбудовано заново й сам храм. Після кількох років дискусій з приводу проектів робіт відбудовано Успенський собор Києво-Печерської лаври, який постав із руїн і освячений 28 серпня 2000 року.

В умовах переходу від одного до іншого типу економіки виникло таке словосполучення, як «культура і ринок». Це словосполучення, або «комерція і справжнє мистецтво», дає немало підстав для серйозного неспокою, побоювань. В усякому разі у зв'язку з переходом до ринкових відносин культура вимагає невідкладних захисних заходів. На культурі не економлять і не заробляють. Умова для успішного розвитку держави одна: має бути прямий державний захист культури, треба вкладати достатньо коштів в освіту, науку і культуру. Їх пріоритет, первісність перед усіма іншими проблемами суспільства і держави незаперечні і доведені історією, досвідом розвитку всіх передових країн світу.

Культура – неначе вічна золота нитка історії, що з'єднує покоління, епохи, часи і спрямована в майбутнє. Спільна турбота про неї – живодайна. Українська культура накопичила великі цінності. Завдання нинішніх поколінь – зберегти і примножити їх.

Словник термінів та поняття теми

Генна інженерія – створення нових видів організмів або їх нових властивостей шляхом маніпуляцій з їх генетичним апаратом.

Державна мова – визнана законом урядова мова в державі, обов'язкова для державної адміністрації, суду й шкільного навчання.

Дисидентство – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

Діаспора (грецьк.) – розсіяння, розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.

Духовна свобода – сукупність глибоких переконань людини, волі до їх реалізації та свідомих дій, причому такої сукупності, у якій відображається об'єктивна дійсність. Духовна свобода передбачає свідому реалізацію людиною своїх ідеалів, що мають на меті послабити її залежність від стихійних законів розвитку і боротись за досягнення історичного прогресу.

Космополітизм – теорія та практика, в основі якої лежить теза про необхідність заміни національного громадянства світовим; заперечення права націй на самостійне існування, відмова від суверенітету, культури, традицій в ім'я абстрактного розуміння «єдності людського роду», єдиної держави.

Мартирологія – список осіб, які зазнали переслідування мучеників.

Менталітет – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості; сукупність установок, нахилів індивіда чи соціальної групи мислити, відчувати та сприймати світ певним чином; характерний для людини чи суспільної групи спосіб мислення, обумовлений біологічними, соціально-психологічними та етнічними факторами; прагнення, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія; світосприймання, світовідчуття, бачення себе у світі, це душа, серце й розум народу.

Міжнародна асоціація українців – наукове товариство, яке здійснює координаційну діяльність, спрямовану на поглиблення

фундаментальності й дієвості гуманітарних наук, посилення їх впливу на політичне й культурне життя українського суспільства, сприяє співпраці вчених різних країн у справі підвищення ефективності досліджень, їх інтеграції зі світовою наукою, забезпечення поширення в світі об'єктивної інформації про Україну та український народ.

Плюралізм – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань та розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії та протилежності дій політичних партій та громадсько-політичних організацій. Плюралізм в художній творчості – методологічна позиція, що передбачає самостійне існування багатьох окремих культур та їх незведеність до спільних феноменів, відтак – множинність культур та їх наукових інтерпретацій.

Соціокультурна ситуація – це сукупність тенденцій, які визначають стан культури суспільства.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірвань, політичних уподобань та позицій.

Традиції – це конкретні форми прояву звичаїв, звичок, обрядів і ритуалів, поведінки, дій, оцінок, які характеризуються особливою стійкістю та цілеспрямованими зусиллями людей з метою збереження та передачі їх наступним поколінням; звичайні, прийняті норми, манери поведінки, усталені погляди, переконання у чомусь; форми передачі соціального досвіду.

Питання до самоконтролю

1. Що таке «ждановщина»?
2. Як розвивались культура і духовне життя в Україні часів хрущовської «відлиги»?
3. Що нового принесли в літературу та мистецтво «шестидесятники»?
4. Які мистецькі досягнення української діаспори?
5. Хто такий Григорій Ващенко?
6. Який внесок українства у світову культуру?
7. В чому суть сучасного українського національно-культурного відродження?
8. Що є новим в законодавстві України про культуру?
9. Які чинники розвитку української культури та її перспективи?

Завдання для тестової перевірки знань студентів

1. Заповніть таблицю «Відомі митці української науки і культури»

Галузі	Прізвища
Образотворче мистецтво	
Кібернетика	
Музика	
Економічна наука	
Історія	
Медицина	
Археологія	
Мостобудування і зварювання	
Літературознавство	
Психологія	

М.Брайчевський, О.Білецький, А.Горська, Є.Патон, Ю.Мейтус, Г.Костюк, М.Амосов, О.Ліберман, В.Глушков, П.Толочко.

2. Авторами яких творів є перелічені письменники?
 - а) О.Довженко «Правда і кривда»
 - б) П.Панч «Поема про море»
 - в) Г.Тютюнник «Гомоніла Україна»
 - г) О.Гончар «Вир»
 - д) М.Стельмах «Людина і зброя»

3. Правильно розташуйте українських митців та їх твори:
 - а) Д.Клебанов опера «Богдан Хмельницький»
 - б) К.Данькевич поема «Мазепа»
 - в) В.Сосюра опера «Довбуш»
 - г) С.Параджанов симфонія «Бабин Яр»
 - д) С.Людкевич ? /кінофільм «Гіні забутих предків».

Теми рефератів

1. Здобутки та негативні явища в галузі культури в повоєнні роки.
2. «Шестидесятники» у літературі та мистецтві.
3. Культура в часи перебудови та становлення незалежності України.
4. Формування у літераторів та митців нового політичного та естетичного мислення.
5. Нові явища і тенденції в літературі, театрі, живописі, музиці, кінематографі.
6. Повернення народу раніше заборонених письменницьких імен і творів, ознайомлення з культурним і науковим надбанням українського зарубіжжя.
7. Визначні митці та літератори нового політичного та естетичного мислення, їх художні доробки (80-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.).
8. Сучасне українське національно-культурне відродження.
9. Українська культура і культура народів, що проживають в Україні.
10. Культура українського зарубіжжя.
11. Внесок українства у світову культуру.
12. Основні проблеми культурного життя в сучасних умовах.
13. Перспективи розвитку культури в Українській державі.

ХРОНОЛОГІЯ

Лекція 1. Предмет курсу

- 45 р. до н.е. – римський політичний діяч, філософ, письменник і оратор Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н.е.) вперше до наукового обігу ввів поняття «культура» і пов'язував його з культурою розуму.
- XVII ст. – під «культурою» стали розуміти рівень розвитку розумових здібностей окремих народів.
- Друга половина XVIII ст. – укорінення в європейській свідомості поняття «культура» у сучасному значенні.
- XX ст. – американський антрополог Леслі Уайт (1900–1975) при аналізі проблем культури одним з перших почав користуватись терміном «культурологія».
- 1982 р. – всесвітня конференція з культурної політики кваліфікувала культуру як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій та вірувань.

Лекція 2. Культура первісного часу

- Близько 100 тисяч років тому – оволодіння людиною вогнем.
- Близько 40 тис. років до н.е. – поява сучасного типу людини – *Homo sapiens* або кроманьйонця.
- 20–12 тис. років до н.е. – період розквіту печерного живопису.
- Близько 15–10 тисяч років тому – одомашнення собаки – першої із приручених тварин.
- 8 тис. років до н.е. – заснування найстарішого міста в історії людства – Єрїхону в Палестині.
- VI–III тис. до н.е. – виникнення відтворюючих, продуктивних форм господарської діяльності – землеробства і скотарства (неолітична революція),
- IV–III тис. до н.е. – відкриття й освоєння корисних властивостей металів.

Хронологія

Близько 3000–1100 рр. до н.е. – бронзовий вік, протягом якого бронза була основним металом для виготовлення зброї та зброї.

Лекція 3. Культура Стародавнього Сходу

- Близько 5 тис. років до н.е. – поява землеробських общин в долині річки Хуанхе (культура Яншао).
- IV–III тис. до н.е. – виникнення найдавніших цивілізацій у Месопотамії та Єгипті.
- 3300–3100 рр. до н.е. – поява в Стародавньому Єгипті перших зразків ієрогліфічного письма, яке вперше розшифрував в 1822 р. французький вчений-лінгвіст, єгиптолог Жан Франсуа Шампольйон (23.12.1790–4.03.1832).
- 3100–1500 рр. до н.е. – існування міської цивілізації в Індії (так званої культури Хараллі).
- Близько 3000 р. до н.е. – розповсюдження на території Месопотамії клинописної писемності шумерів, яка була розшифрована в XIX ст.
- Близько 3000 р. до н.е. – заснування на території Месопотамії перших міст-держав, серед яких виділялось місто Вавилон.
- Близько 3000 р. до н.е. – винахід жителями Месопотамії, шумерами, гончарного круга та колеса.
- III тис. до н.е. – поява перших шкіл в Стародавньому Єгипті.
- XXVII ст. до н.е. – побудова в Саккарі (Стародавній Єгипет) першої ступінчатої піраміди для фараона III династії Джосера, який правив в епоху Давнього царства (близько 2630–2611 рр. до н.е.).
- Близько 2590 р. до н.е. – побудова піраміди Хуфу (Хеопса) – великої піраміди в Гізі.
- Близько 2500 р. до н.е. – в Месопотамії почали точно і докладно вести облік часу за днями, місяцями й роками.
- Близько 2400 р. до н.е. – жителі Месопотамії, шумери, вперше в світі виготовили кольорове скло.
- Близько 2300 р. до н.е. – правитель Месопотамії Саргон Древній створив першу в історії постійну професійну армію.
- 2300–1900-і рр. до н.е. – розквіт стародавньоіндійської цивілізації.
- Близько 2000 р. до н.е. – створення в Месопотамії арифметики.

- II тис. до н.е. – розквіт давньоєгипетської цивілізації.
 1792–1750 рр. до н.е. – правління шостого царя Вавилону – Хаммурапі, при якому був створений перший в історії збірник законів, який історики назвали «Кодексом Хаммурапі».
- Середина II тис. до н.е. – завоювання Індії індоєвропейськими племенами аріїв, що нав'язали місцевому населенню власну релігію (брахманізм) і культуру.
- Близько 1500 р. до н.е. – в Китаї з'являється ієрогліфічна писемність.
- XIV ст. до н.е. – релігійна реформа фараона XVIII династії Аменхотепа IV (Ехнатона) – перша в історії спроба запровадження монотейстичної релігії з культом єдиного бога Сонця – Атона.
- Близько 1360 р. до н.е. – створення одного з світових шедеврів мистецтва – скульптурного портрета голови цариці Нефертіті – головної дружини фараона Аменхотепа IV.
- Близько 1200 р. до н.е. – виникнення єврейської релігії.
- XII–III ст. до н.е. – складання найбільш ранньої поетичної збірки Стародавнього Китаю «Книги пісень», в якій оспівувались подвиги обожнених предків.
- Кінець II – початок I тис. до н.е. – складання вед – стародавніх пам'яток індійської релігійної літератури.
- VI ст. до н.е. – створення при правлінні Навуходоносора II озелених терас Вавилонської вежі, відомих як «висячі сади» Семіраміди.
- VI ст. до н.е. – виникнення буддизму, основоположником якого є Сіддхартха Гаутама, якого в Індії прозвали Буддою.
- 551–479 рр. до н.е. – роки життя китайського філософа і пророка, видатного мислителя світу Кун-Фу-цзи, в європейській транскрипції – Конфуцій, основним змістом учення якого став ідеал соціальної гармонії та пошук засобів для його досягнення.
- Приблизно VI–V ст. до н.е. – роки життя китайського пророка і учителя Лао-цзи, засновника даосизму, який разом з конфуціанством став одним з головних напрямків китайського культурно-релігійного світогляду.
- VI ст. до н.е. – XIII ст. н.е. – будівництво найбільшого в світі Великого каналу в Китаї довжиною понад 1800 км, що з'єднав Пекін з Ханчжоу.

- Близько 460 р. до н.е. – відвідання Вавилону давньогрецьким істориком Геродотом.
- Близько 450 р. до н.е. – Єгипет відвідав давньогрецький історик Геродот.
- 350 р. до н.е. – в Стародавньому Китаї було складено перший у світовій історії зоряний каталог на 800 світил.
- III ст. до н.е. – винайдення в Стародавньому Китаї компаса і спідометра, початок виготовлення шовку.
- 214 р. до н.е. – початок будівництва Великого китайського муру для захисту від нападів ворожих племен.
- II ст. до н.е. – прокладання Великого шовкового шляху. Близько 145–87 рр. до н.е. – роки життя «китайського Геродота, творця Історичної науки в Китаї Сима Цяня, автора славнозвісного твору «Шицзи» («Історичні записки»).
- 105 р. н.е. – початок виробництва в Стародавньому Китаї паперу.
 394 р. н.е. – останній зразок ієрогліфічного напису в Єгипті.

Лекція 4. Культура Стародавньої Греції

- 6000 р. до н.е. – поява перших землеробів на острові Крит і материковій Греції.
- 3000 р. до н.е. – початок використання бронзи стародавніми греками.
- Близько 2000–1100 рр. до н.е. – існування критської, або минойської, культури, яку відкрив англійський археолог Артур Еванс в 1900 р.
- Близько 2000–1900 рр. до н.е. – будівництво перших палаців на острові Крит, піднесення минойської культури.
- 1900 р. до н.е. – початок використання минойцями лінійного письма «А».
- Близько 1700 р. до н.е. – зруйнування перших критських палаців під час землетрусу, а потім їх відновлення.
- Близько 1600 р. до н.е. – піднесення микенської культури в Греції; поява перших микенців (ахейців) на острові Крит.
- XV ст. до н.е. – поява на Криті письмового пам'ятника – лінійного письма «Б», яке розшифрував в 1952 р. англійський-архітектор Майкл Вентріс.
- 1400 р. до н.е. – завоювання Крита греками-ахейцями, або микенцями, остаточне зруйнування палацу в Кносі.

- 1400–1100 рр. до н.е. – існування спільної минойсько-микенської культури.
- Близько 1200 р. до н.е. – занепад микенської культури в Греції.
- 1100 р. до н.е. – кінець минойської культури.
- XI–VIII ст. до н.е. – створення грецького буквеного алфавіту на основі фінікійського.
- XI–VIII ст. до н.е. – гомерівський або ранньоархаїчний період в культурі Греції.
- XI ст. до н.е. – 476 р. н.е. – античний період в історії та культурі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму.
- Між 850–750 рр. до н.е. – припустимий час життя Гомера, грецького епічного поета, автора славнозвісних епічних поем «Одіссея» та «Іліада».
- VIII–VI ст. до н.е. – архаїчний період в культурі Греції.
- 776 р. до н.е. – рік першої зафіксованої олімпіади в Стародавній Греції, початок Олімпійських Ігор.
- Близько 750 р. до н.е. – створення Гомером «Одіссеї» та «Іліади» – перших грецьких літературних творів, остаточне формування давньогрецького епосу.
- VIII–VII ст. до н.е. – роки життя Гесіода – першого відомого нам по імені давньогрецького поета, автора поем «Теогонія» та «Труди і дні».
- VII ст. до н.е. – поява перших монет в Греції.
- VII ст. до н.е. – роки творчості Сапфо – ліричної грецької поетеси, яка вважається першою жінкою в історії літератури.
- Близько 640–558 рр. до н.е. – роки життя Солона – напівлегендарного давньогрецького законодавця, одного із семи мудреців стародавнього світу, якому приписують афоризм: «Нічого понад міру».
- 625–547 рр. до н.е. – роки життя Фалеса, родоначальника іонійської і взагалі європейської філософії та науки, першого відомого нам по імені грецького філософа.
- 610 – близько 546 рр. до н.е. – роки життя Анаксимандра – учня Фалеса, автора першого філософського твору грецькою мовою «Про природу».
- VI ст. до н.е. – виникнення в Греції перших бібліотек.
- VI ст. до н.е. – роки життя Езона – напівлегендарного грецького байкаря, родоначальника усної байки.

- Близько 580–500 рр. до н.е. – роки життя Піфагора – визначного грецького вченого-математика і філософа.
- 550 р. до н.е. – побудова в малоазійському місті Ефесі храму богині Артеміди, який вважався одним з семи чудес світу.
- Близько 544 – близько 470 рр. до н.е. – роки життя Геракліта – давньогрецького філософа, основоположника діалектики, якому належить відомий вислів: «Не можна двічі увійти в одну й ту ж воду».
- 534 р. до н.е. – вперше в трагедії було використано актора, рік народження світового театру.
- Близько 525–456 рр. до н.е. – роки життя Есхіла – творця класичної грецької трагедії, «батька трагедії».
- V – остання чверть IV ст. до н.е. – класичний період в культурі Греції, час найвищого піднесення грецької культури.
- Близько 500–428 рр. до н.е. – роки життя Анаксагора – грецького філософа, автора книги «Про природу», який зробив спробу пояснити закони світобудови.
- Близько 500–425 рр. до н.е. – роки життя Фідія – афінського скульптора, кращими роботами якого вважаються 12-метрова статуя Афіни Парфенос (діви Афіни) у Парфеноні та 13-метрова статуя Зевса Олімпійського в Олімпії (обидві зроблені з слонової кістки та золота).
- Близько 496–406 рр. до н.е. – роки життя Софокла – грецького трагіка, автора 123 трагедій, найвідомішими серед яких є «Цар Едіп» і «Антигона».
- Близько 484–425 рр. до н.е. – роки життя Геродота – грецького історика, «батька історії», родоначальника історії як науки, першого, хто започаткував літописно-описову форму вивчення суспільства.
- Близько 480–406 рр. до н.е. – роки життя Еврипіда – давньогрецького драматурга, автора близько 90 п'єс, одна з найкращих серед яких – «Медея».
- 470–399 рр. до н.е. – роки життя Сократа – грецького філософа, одного з родоначальників діалектики, який доказав самоцінність людської особи та її самодостатність.
- 468–460 рр. до н.е. – побудова в місті Олімпії грандіозного храму Зевса, який став головною спорудою всього архітектурного ансамблю Олімпії.

- Близько 460–400 рр. до н.е. – роки життя Фукидіда – грецького історика, автора «Історії Пелопоннеської війни», яка вважається одним з перших і найкращих історичних творів, найвищим досягненням грецької історіографії.
- Близько 460–377 рр. до н.е. – роки життя Гіппократа – видатного лікаря античного світу, реформатора медицини.
- Друга половина V ст. до н.е. – виникнення в Греції науки про ораторське мистецтво – риторики.
- 447–438 рр. до н.е. – побудова архітекторами Іктіном і Каллікратом Парфенона – головного храму Афін, шедевра світової архітектури.
- Близько 446–385 рр. до н.е. – роки життя Арістофана – давньогрецького комедіографа, «батька комедії».
- 444–429 рр. до н.е. – правління Перикла в Афінах, «золотий вік» афінської демократії, час бурхливого розвитку мистецтва, філософії, літератури, театру, риторики, права.
- Близько 440 р. до н.е. – створення скульптором Поліклетом статуї «Дорифор» – юнака зі списом.
- Близько 428–347 рр. до н.е. – роки життя Платона – грецького філософа і письменника, який вперше в історії філософії створив універсальну ідеалістичну систему.
- IV ст. до н.е. – побудова в Афінах на схилі Акрополя театру, який вмщав до 17 тис. чоловік.
- 387 р. до н.е. – 529 р. н.е. – існування на окраїні Афін філософської школи – Академії, яку заснував Платон.
- Близько 384–322 рр. до н.е. – роки життя Демосфена – одного з найвидатніших ораторів усіх часів і народів.
- 21.07.356 р. до н.е. – житель Ефеса Герострат, прагнучи увіковічити своє ім'я в історії, підпалив храм богині Артеміді.

Лекція 5. Культура епохи еллінізму

- Близько 412–323 рр. до н.е. – роки життя Діогена Синопського – грецького філософа, найяскравішого представника кінізму.
- Остання чверть IV ст. – 30 р. до н.е. – елліністичний період у давньогрецькій культурі.
- 384–322 рр. до н.е. – роки життя Аристотеля – грецького філософа і вченого, одного з найбільших мислителів стародавнього світу, вихователя Олександра Македонського.

- Близько 365–300 рр. до н.е. – роки життя Евкліда – давньогрецького математика, автора декількох книг з математики і геометрії.
- 341–270 рр. до н.е. – роки життя Епікура – грецького філософа, філософська школа якого проіснувала вісім століть.
- Близько 335 – близько 262 рр. до н.е. – роки життя Зенона – грецького філософа, засновника філософської школи стоїцизму.
- 332–331 рр. до н.е. – заснування в дельті Нілу міста Олександрії – столиці елліністичного Єгипту, центру елліністичної науки.
- 310–240 рр. до н.е. – роки життя Каллімаха – елліністичного поета і вченого, хранителя Олександрійської бібліотеки.
- 305 р. до н.е. – створення в Олександрії бібліотеки, обсерваторії, анатомічного інституту, зоо саду.
- 299–277 рр. до н.е. – побудова грецьким архітектором Состратом Книдським Олександрійського маяка, який вважався одним з семи чудес світу і був зруйнований внаслідок землетрусів 21 липня 365 р. н.е. і 1326 р.
- 295–215 рр. до н.е. – роки життя Аполлонія Родоського – давньогрецького поета, одного з фундаторів Олександрійської бібліотеки.
- Близько 287–212 рр. до н.е. – роки життя Архімеда – давньогрецького математика, механіка, фізика, астронома, винахідника та інженера.
- Близько 282–202 рр. до н.е. – роки життя Ератосфена – грецького вченого і поета, основоположника математичної географії, хранителя Олександрійської бібліотеки.

Лекція 6. Культура Стародавнього Риму

- 800–400 рр. до н.е. – розквіт цивілізації етрусків.
- 753 р. до н.е. – традиційна дата заснування міста Рим.
- VIII–VI ст. до н.е. – поява латинської писемності.
- VIII ст. до н.е. – початок першого, царського, періоду римської історії.
- 510 р. до н.е. – Рим став аристократичною рабовласницькою республікою.
- 451–449 рр. до н.е. – кодифікація римського права (право дванадцяти таблиць).
- V ст. до н.е. – створення знаменитої бронзової Капітолійської вовчиці – шедевра етруської скульптури.

- III ст. до н.е. – грек Тіт Лівій Андронік, який прибув до Риму в 272 р. до н.е., переклав на латинську мову «Одіссею» Гомера – перший в європейській літературі переклад і одночасно перша пам'ятка римської літератури.
- 264 р. до н.е. – Рим займає панівне становище в Італії.
- 240 р. до н.е. – постановка першої п'єси в римському театрі.
- 234–149 рр. до н.е. – роки життя Марка Порція Катона Старшого – видатного римського державного діяча і письменника, автора трактату «Про землеробство».
- 179 р. до н.е. – будівництво першого кам'яного мосту через Тибр.
- 168 р. до н.е. – в Римі заявила перша в світі газета «Щоденні діяння римського народу».
- II–I ст. до н.е. – в Римі з деякими особливостями утверджується грецька система освіти.
- 116–27 рр. до н.е. – роки життя Марка Теренція Варрона – римського вченого і письменника, автора трактатів «Про сільське господарство» і «Про латинську мову».
- 3.01.106–7.12.43 рр. до н.е. – роки життя Марка Туллія Ціцерона – римського державного діяча, письменника, першого римського філософа, оратора, засновника європейського ораторського мистецтва.
- 13.07.100–15.03.44 рр. до н.е. – роки життя Гая Юлія Цезаря – видатного римського політика, полководця, оратора і письменника, автора «Записок про Галльську війну» і «Записок про громадянську війну».
- Близько 98–55 рр. до н.е. – роки життя Тіта Лукреція Кара – римського поета-філософа, автора поеми «Про природу речей» – єдиного твору античного матеріалізму, який повністю зберігся.
- Близько 74–8 рр. до н.е. – роки життя Гая Цильнія Мецената – відомого римського багатія, шанувальника поезії, який матеріально підтримував поетів, сформував для них літературний гурток.
- 15.10.70–21.09.19 рр. до н.е. – роки життя Публія Вергілія Марона – найвидатнішого, найславетнішого римського поета доби Августа, автора поетичної збірки «Буколіки», поем «Георгіки» і «Енеїда».

- 65–8 рр. до н.е. – роки життя Горація Квінта Флакка – видатного римського поета епохи Августа, який разом з Вергілієм входив до літературного гуртка Мецената.
- 63 р. до н.е. – 14 р. н.е. – роки життя Октавіана Августа – першого римського імператора. Його правління стимулювало високий розквіт культури.
- 59 р. до н.е. – 17 р. н.е. – роки життя Тіта Лівія – римського історика, автора 142 книг «Історії Риму від заснування міста».
- 20.03.43 р. до н.е. – 20.03.18 р. н.е. – роки життя Публія Овідія Назона – римського поета, найвизначнішим твором якого є поема «Метаморфози».
- 30 р. до н.е. – 476 р. н.е. – римська античність.
- Близько 4 р. до н.е. – 65 р. н.е. – роки життя Луція Аннея Сенеки – римського філософа, філософія якого стала одним із джерел раннього християнства.
- I–III ст. н.е. – «золотий вік» римської культури.
- 23–79 рр. н.е. – роки життя Гая Плінія Старшого – римського вченого, найбільшого авторитета у природничих науках, автора енциклопедичного твору «Історія природи».
- Між 54 і 68 рр. н.е. – проведення в Римі першої виставки моди. Близько 55 – близько 120 рр. н.е. – роки життя Публія Корнелія Тацита, римського історика, автора відомих творів – «Аннали» та «Історії».
- 69–140 рр. н.е. – роки життя римського історика Гая Светонія Транквіла – автора твору «Життєпис дванадцяти Цезарів».
- 75–80 рр. н.е. – побудова в Римі Колізею – найбільшого амфітеатру античного світу, який вміщав близько 50 тис. глядачів.
- Близько 83 – близько 170 рр. н.е. – роки життя Клавдія Птолемея – римського вченого, автора праці «Альмагест» – енциклопедичного зводу астрономічних знань античності.
- 115–125 рр. н.е. – побудовано Пантеон – найбільший за розмірами і найдосконаліший римський купольний храм.
- II ст. н.е. – створення монументальної бронзової кінної статуї римського імператора і філософа Марка Аврелія.
- 15.04.325 р. н.е. – розпочався перший Нікейський собор, який розробив і затвердив символи християнської віри.
- 394 р. н.е. – римський імператор Феодосій I Великий заборонив проведення Олімпійських ігор.

Лекція 7. Культура Візантії

- 260–340 рр. – роки життя Євсевія із Кесарії – єпископа, якого називають батьком церковної історії, основоположником хронографії – специфічного середньовічного жанру історичного твору.
- 330 р. – перенесення римським імператором Константаном I столиці імперії на схід в старовинне грецьке місто Візантій, яке перейменували на Константинополь, тобто місто Константина.
- Народився між 340 і 350 рр. – 420 р. – роки життя Ієроніма Блаженного – одного із великих учителів Західної церкви, який в 404 р. зробив перший латинський переклад Біблії (так звана «Вульгата»).
- 350–407 рр. – роки життя Златоуста Іоанна, відомого церковного діяча і проповідника, константинопольського патріарха.
- 395 р. – єдина Римська імперія остаточно поділилася на дві: Східну Римську (Візантійську) і Західну Римську імперію.
- 425 р. – заснування першого в Європі Константинопольського університету, який декілька разів закривався, але поновлював свою роботу, зокрема в 850 і 1045 рр.
- 426 р. – за наказом візантійського імператора Феодосія II спалено храм Зевса в Олімпії.
- Близько 500–562 рр. – роки життя Прокопія Кесарійського, відомого візантійського історика, який при написанні своїх праць користувався старовинною літературою.
- 528–534 рр. – укладення зводу римських законів (так званого Кодексу Юстиніана).
- 529 р. – спеціальним декретом візантійського імператора була закрита Афінівська філософська школа – останній оплот античної культури.
- 26.12.537 р. – освячення Софійського собору в Константинополі, найвидатнішої пам'ятки візантійської архітектури, головної церкви всього східнохристиянського світу.
- Близько 675 – близько 754 рр. – роки життя Іоанна Дамаскина – християнського святого, богослова і філософа, одного з вождів іконошанувальників, «батька візантійської схоластики».

Хронологія

- 759–826 рр. – роки життя Феодора Студита – автора канонів, гімнів і епіграм з чернечого життя.
- VIII–IX ст. – новий етап у розвитку візантійської культури, зв'язаний з іконоборством – соціально-політичним і релігійним рухом, спрямованим проти культу ікон.
- Початок IX ст. – близько 869 р. – роки життя Льва Математика – визначного вченого, який заклав основи алгебри.
- Близько 815 – 6.04.885 рр. – роки життя Мефодія – просвітителя слов'ян, проповідника християнства.
- 820–891 рр. – роки життя Фотія – константинопольського патріарха, організатора науки, автора твору «Бібліотека» або «Міріобібліон».
- Близько 827 – 14.02.869 рр. – роки життя Кирила (в миру Костянтин) – просвітителя слов'ян, проповідника православ'я, засновника слов'янської азбуки і писемності.
- 1018 – близько 1079 рр. – роки життя Михайла Пселла – філософа, історика, юриста і філолога, автора твору «Логіка».
- 1054 р. – розкол християнства на дві церкви: західну – католицьку, і східну – православну.
- 1080 р. – на Афоні засновано руський монастир.
- 1204 р. – захоплення і пограбування Константинополя латинськими хрестоносцями під час четвертого хрестового походу.
- XIV ст. – останній злет візантійської культури, так зване «палеологовське відродження».
- Близько 1340–1410 рр. – роки життя візантійського художника Феофана Грека, який переїхав в Московську Русь.
- 29.05.1453 р. – загибель Візантії під ударами турків-сельджуків, кінець існування величної та своєрідної культури.

Лекція 8. Культура Західної Європи в середні віки

- 13.11.354–28.08.430 рр. – роки життя Августина Аврелія – християнського теолога і філософа, одного з отців давньої церкви християнського Заходу, якого католицькі богослови називали «Блаженным».
- 476 р. – середина XVII ст. – середні віки в історії Західної Європи.
- Близько 480–524 рр. – роки життя Аніція Манлія Северина Боеція – римського філософа і письменника, «великого вчителя середньовіччя».

- 480–543 рр. – роки життя Бенедикта Нурсійського – італійського ченця, традиція якого відображала неприйняття античної культури і призвела до духовного диктату церкви в середні віки.
- Близько 487–578 рр. – роки життя Магна Флавія Аврелія Кассіодора, який об'єднав християнську традицію та світське знання, що привело до становлення світської культури.
- 529 р. – заснування Бенедиктом Нурсійським на півночі Італії першого монастиря в Західній Європі.
- Близько 570–636 рр. – роки життя Ісидора Севільського – вченого і латинського письменника з Іспанії, одного з найбільш значних посередників між античною культурою та середньовіччям.
- X–XII ст. – період домінування в архітектурі та мистецтві середньовічної Європи романського художнього стилю.
- XI ст. – час зародження схоластики – середньовічної провідної течії філософії, яка опиралась не на досвід вивчення природи і життєві спостереження, а на авторитети.
- XI–XII ст. – час остаточного формування героїчного епосу, який був записаний і став літературним жанром.
- XI–XIII ст. – період творчості трубадурів – провансальських (Південна Франція) поетів-співців.
- 1079–1142 рр. – роки життя П'єра Абеляра – видатного французького філософа, теолога і письменника, виразника відкритого опору авторитету церкви.
- XII–XIII ст. – час розквіту вільнодумної, антиаскетичної, антицерковної, веселої, оптимістичної літератури вагантів – середньовічних студентів.
- XII–XIV ст. – поширення в Європі куртуазної літератури.
- 1119 р. – заснування Болонського університету в Італії – першого в Західній Європі.
- Близько 1140 р. – створення «Пісні про мого Сіда», вершини іспанського народного епосу.
- Близько 1140 р. – початок готичної епохи в культурному житті середньовічної Європи.
- 1163–1208 рр. – спорудження собору Паризької богоматері (Нотр-Дам де Парі) – одного з шедеврів ранньоантичної архітектури.

- 1170 р. – укладено остаточний варіант французького епічного твору «Пісня про Роланда».
- 1170–1221 рр. – роки життя Домініка, іспанського ченця, засновника (1215) чернечого ордена домініканців.
- Близько 1200 р. – складення «Пісні про Нібелунгів», найзначнішого пам'ятника німецького героїчного епосу.
- 1200 р. – заснування Паризького університету, який пізніше стали називати Сорбонною.
- 1209 р. – заснування Кембріджського університету в Англії.
- 1214–1292 рр. – роки життя Роджера Бекона – відомого англійського вченого, професора Оксфордського університету, який був одним з перших, хто наполягав на необхідності дослідного пізнання.
- 1225–1274 рр. – роки життя Фоми Аквінського – видатного філософа і теолога, одного з найбільших церковних авторитетів, автора праці «Сума теології» – своєрідної енциклопедії католицького богослов'я.
- 1265 р. – початок діяльності англійського парламенту.
- 1300 р. – перша достовірна згадка про окуляри.

Лекція 9. Культура Відродження

- XIII – початок XIV ст. – період Проторенесансу в історії італійської культури, що передував Відродженню.
- Травень 1265 – 14.09.1321 рр. – роки життя Данте Аліґ'єрі – великого італійського поета, з творчості якого починаються витoki гуманістичної культури епохи Відродження.
- XIV – початок XVII ст. – період епохи Відродження, коли розвинулися нова ідеологія та культура, виник новий світогляд – гуманізм.
- 1304 – 18.07.1374 рр. – роки життя Франческо Петрарки – італійського поета, першого європейського гуманіста.
- 1313–1375 рр. – роки життя Джованні Боккаччо – італійського письменника, гуманіста, автора твору «Декамерон».
- 1348 р. – відкриття Празького університету.
- Близько 1360 – 29.01.1430 рр. – роки життя Андрія Рубльова – видатного російського художника, церковного діяча, автора знаменитої ікони «Трійця» (найбільш вірогідна дата написання – 1411 р.) – вершини творчості художника.

- 1364 р. – відкриття Краківського університету.
- 1371–6.07.1415 рр. – роки життя Яна Гуса – чеського мислителя, діяча Реформації, якого спалили як еретика на вогнищі інквізиції.
- 24.06.1400–3.02.1468 рр. – роки життя Йоганна Гутенберга – першодрукаря, винахідника книгодрукування в Європі (близько 1445 р.)
- 15.04.1452–2.05.1519 рр. – роки життя Леонардо да Вінчі – італійського живописця, скульптора, архітектора, вченого, інженера, гуманіста Високого Відродження, який створив знамениту фреску «Таємна вечеря» та всесвітньо відомий портрет молодої флорентійки Мони Лізи.
- 3.05.1469–22.06.1527 рр. – роки життя Ніколло Макіавеллі – італійського політичного діяча, мислителя, історика, письменника, військового теоретика, автора твору «Державець».
- 28.10.1469–12.07.1536 рр. – роки життя Еразма Роттердамського – голландського мислителя, богослова, перекладача Нового Заповіту), письменника, автора твору «Похвала глупоті».
- 21.05.1471–6.04.1528 рр. – роки життя Альбрехта Дюрера – німецького живописця і графіка, засновника і одного з найбільших представників німецького Відродження.
- 19.02.1473–1543 рр. – роки життя Ніколая Коперника – польського астронома, творця геліоцентричної системи світу.
- 6.03.1475–18.02.1564 рр. – роки життя Мікеланджело Буонаротті італійського скульптора, живописця, архітектора, поета, який створив знамениту статую Давида і розписав стелю Сікстинської капели Ватиканського палацу.
- 7.02.1478–6.07.1535 рр. – роки життя Томаса Мора – англійського мислителя-гуманіста, державного діяча, який вважається основоположником утопічного соціалізму; канонізований католицькою церквою.
- 6.04.1483–6.04.1520 рр. – роки життя Рафаеля Санті – італійського живописця, творця «Сікстинської мадонни» – одного з найвизначніших творів світового мистецтва.
- 10.11.1483–18.02.1546 рр. – роки життя Мартіна Лютера – німецького католицького священика, професора богослов'я, ідеолога Реформації, основоположника лютеранства.
- Близько 1490 – близько 1540 рр. – роки життя Франциска (Георгія) Скорини (Скарини) – мислителя-гуманіста, освітнього діяча,

- засновника білоруського та східнослов'янського книгодрукування, який розпочав свою видавничу діяльність в 1517 р., вперше видавши у Празі «Псалтир» церковнослов'янською мовою.
- Близько 1494 – 9.04.1553 рр. – роки життя Франсуа Рабле – французького письменника-гуманіста, автора твору «Гаргантюа і Пантагрюель», в якому висміяв все те, що суперечило духовному прогресові людства.
- 1500 р. – створено перший кишеньковий годинник («Нюрнберзьке яйце»).
- 30.07.1511–27.06.1574 рр. – роки життя Джорджо Базарі – італійського живописця, архітектора та історика мистецтва, автора книги «Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів» (Рим. 1550 р).
- 1517 р. – в Римі вперше надруковано «Іліаду» Гомера.
- 29.10.1517 р. – виступ Мартіна Лютера зі своїми 95 тезами, початок Реформації в Німеччині.
- 27.09.1534 р. – в Парижі дрібним іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою засновано чернечий орден єзуїтів – «Товариство Ісуса», за що в 1622 р. І.Лойола був причислений до лику святих.
- 1534 р. – побудова в Італії за проектом Мікеланджело першої публічної бібліотеки в Західній Європі (Лауренціани).
- 1541–7.04.1614 рр. – роки життя Ель Греко (справжнє прізвище – Доменіко Теотокопулі) – іспанського художника, грека за походженням.
- 1544 р. – у Кенігсберзі пруський принц Альбрехт заснував протестантський університет, де протягом XVI–XVIII ст. навчалось багато вихідців з українських земель.
- 9.10.1547–23.04.1616 рр. – роки життя Мігеля де Сервантеса – іспанського письменника, автора роману «Дон Кіхот» – одного з найславетніших творів світової літератури.
- 1548–17.02.1600 рр. – роки життя Джордано Бруно – італійського філософа і астронома, творця вчення про нескінченні світи; загинув на вогнищі інквізиції.
- 22.01.1561 р. – 1626 рр. – роки життя Френсіса Бекона – англійського філософа і письменника, автора праці «Новий органон» (1620), де висловив віру в дієвість наукового пізнання.

- 25.11.1562–27.08.1635 рр. – роки життя Лопе Фелікса де Веги Карпйо – іспанського драматурга, поета, прозаїка епохи Відродження, автора майже 2000 п'єс.
- 19.04.1563 р. – у Москві почала працювати друкарня першодрукарів Івана Федорова та Петра Мстиславця; розпочалося друкування першої російської книги – «Апостола».
- 15.02.1564–8.01.1642 рр. – роки життя Галілео Галілея – італійського фізика, механіка, астронома.
- 23.04.1564–23.04.1616 рр. – роки життя Уільяма Шекспіра – англійського поета і драматурга, твори якого належать до найвищих здобутків світової культури.
- 5.09.1568–21.05.1639 рр. – роки життя Томмазо Кампанелли – італійського філософа, політичного діяча, поета, автора книги «Місто Сонця».
- 1571–1630 рр. – роки життя Йоганна Кеплера, німецького астронома, який відкрив закони руху планет (Закони Кеплера).
- 31.03.1596–11.02.1650 рр. – роки життя Рене Декарта – французького філософа, у вченні якого знайшов розробку раціоналізм.
- 1599 р. – побудова в Лондоні великого театру «Глобус», до пайщиків якого належав У. Шекспір і де, в основному, ставились його п'єси.
- 18.11.1626 р. – у Римі папа Урбан VIII освятив собор Святого Петра, будівництво якого розпочалося у 1452 р.

Лекція 10. Культура Просвітництва (XVII–XVIII ст.)

- XVII–XVIII ст. – епоха Просвітництва.
- 1578–1657 рр. – роки життя Уільяма Гарвея – англійського вченого, який першим відкрив кровообіг і став засновником фізіології як науки.
- 5.04.1588–4.12.1679 рр. – роки життя Томаса Гоббса – англійського філософа, який вважав, що при відсутності громадянського стану завжди є війна всіх проти всіх, збиткова для всіх.
- 1544–1665 рр. – роки життя Нікола Пуссена – французького живописця, творця найбільш універсальної доктрини класицизму, фундаментом якого вважав раціоналізм.
- 80–90-ті роки XVI ст. – виникнення бароко – напряму західно-європейської культури, що сформувався в Італії після кризи

- Відродження. Видатними представниками бароко у живописі були італієць Мікеланджело Караваджо і голландець Пітер Пауел Рубенс.
- 1606–1669 рр. – роки життя Рембрандта Харменса ван Рейна – голландського живописця, автора славнозвісних картин «Повернення блудного сина» і «Даная».
- 1608–1647 рр. – роки життя Еванджелісти Торрічеллі – італійського фізика і математика, який винайшов барометр і дав основу до науки метеорології.
- XVII ст. – виникнення класицизму, одного з основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII–XVIII ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.
- 1631 р. – у Франції стала виходити перша газета «Cazette de France». 1632–1704 рр. – роки життя Джона Локка – англійського філософа, просвітителя, теоретика англійського раціоналізму.
- 1637 р. – у Венеції відкрито перший платний оперний театр.
- 1639 р. – вперше згадується саме слово «опера».
- 1643–3727 рр. – роки життя Ісаака Ньютона – великого англійського фізика, астронома, математика, який відкрив закон всесвітнього тяжіння.
- Близько 1660 – 26.04.1731 рр. – роки життя Данієля Дефо – англійського письменника, автора роману «Життя і надзвичайні пригоди Робінзона Крузо» (1719).
- 30.11.1667–19.10.1745 рр. – роки життя Джонатана Свіфта – англійського письменника-сатирика, автора роману «Мандрі Гулівера» (1726).
- 1668–1689 рр. – побудова у Франції Версальського палацу – найяскравішого зразка класицизму в архітектурі.
- 2 1.03.1685–28.07.1750 рр. – роки життя Йоганна Себастьяна Баха – німецького композитора і органіста, твори якого відрізняються глибиною і силою почуттів.
- 18.01.1689–10.02.1755 рр. – роки життя Шарля Луї Монтеск'є – французького філософа, історика, просвітителя письменника, якого поруч з Вольтером називають «патріархом» французького Просвітництва.

- 21.11.1694–29.05.1778 рр. – роки життя Вольтера (Марі Франсуа Аруе) – французького філософа, історика, письменника, найвидатнішого діяча французького Просвітництва.
- 1.01.1700 р. – запровадження в Росії нового літочислення «від Різдва Христового» замість старого літочислення «від створення світу».
- 19.11.1711–15.04.1765 рр. – роки життя Михайла Ломоносова – видатного російського вченого-енциклопедиста, поета, першого російського члена Академії наук в Петербурзі, ініціатора відкриття Московського університету, який згодом дістав його ім'я.
- 28.06.1712–2.07.1778 рр. – роки життя Жана Жака Руссо – французького філософа-просвітителя, письменника, представника радикального крила французького Просвітництва.
- 1713–1784 рр. – роки життя Дені Дідро – одного з найвидатніших діячів французького Просвітництва, автора численних філософських творів.
- 2.04.1725–4.06.1798 рр. – роки життя Джованні Казанова – італійського письменника і мемуариста, неперевершеного авантюриста, який став персонажем багатьох художніх творів.
- 24.01.1732–18.05.1799 рр. – роки життя П'єра Огюстена Карона де Бомарше – французького драматурга і публіциста, автора комедій «Севільський цирульник» і «Одруження Фігаро».
- 1732–1809 рр. – роки життя Йозефа Франца Гайдна – видатного композитора-новатора, одного з основоположників віденської класичної школи, родоначальника сучасного оркестру.
- 1744–1803 рр. – роки життя Йоганна Готфріда Гердера – німецького просвітителя, дослідника національних культур, історіософа, літературознавця.
- 12.01.1746–1827 рр. – роки життя Йоганна Генріха Песталоцці – швейцарського педагога.
- 30.03.1746–16.04.1828 рр. – роки життя Франсіско Хосе де Гойї – іспанського живописця, графіка, який здійснив глибокий вплив на все європейське мистецтво XIX і XX ст.
- 28.08.1749–22.03.1832 рр. – роки життя Йоганна Вольфганга Гете – німецького письменника і мислителя, автора всесвітньо відомої драматичної поеми «Фауст».

- 1753 р. – на основі приватних збірок заснований британський музей – один з найбагатших музеїв світу.
- 27.01.1756–5.12.1791 рр. – роки життя Вольфганга Амадея Моцарта – великого австрійського композитора, автора опер «Одруження Фігаро», «Дон Жуан» «Чарівна флейта».
- 1757 р. – відкриття в Петербурзі Академії мистецтв.
- 10.11.1759–9.05.1805 рр. – роки життя Йоганна Фрідріха Шіллера – німецького поета і драматурга, теоретика мистецтва Просвітництва, автора праць з естетики.
- 25.01.1759–21.07.1796 рр. – роки життя Роберта Бернса – великого шотландського поета.
- 10.05.1760–26.06.1836 рр. – роки життя Клода Жозефа Руже де Ліля – французького поета, композитора, який за одну ніч (25.04.1792) написав слова й музику пісні «Марсельеза».
- 1764 р. – у Петербурзі заснований музей мистецтв Ермітаж.
- 17.12.1770–26.03.1827 рр. – роки життя Людвіга ван Бетховена – німецького композитора, піаніста і диригента, творця героїчного музичного стилю.
- 2.08.1778 р. – свою першу виставу дав один із найзнаменитіших оперних театрів світу – Ла Скала в Мілані.
- 1784 р. – створення видатним англійським винахідником Джеймсом Уаттом парової машини.
- 18.11.1793 р. – за ухвалою революційного Конвенту королівський палац Лувр у Парижі перетворено на загальнодоступний музей, який відкрив свої двері для відвідувачів.

Лекція 11. Європейська культура (XIX–XX ст.)

- 3.04.1783–28.11.1859 рр. – роки життя Вашингтона Ірвінга – американського письменника «батька американської літератури».
- 1783–1842 рр. – роки життя великого французького романіста Стендаля (Анрі Марі Бейль) – автора романів «Червоне і чорне», «Пармський монастир».
- 24.02.1786–1859 рр. – роки життя Вільгельма Грімма – німецького філолога, збирача та видавця казок.
- 22.01.1788–19.04.1824 рр. – роки життя Джорджа Ноела Гордона Байрона – великого англійського поета, одного з найяскравіших представників романтизму в літературі.

- 13.12.1797–17.02.1856 рр. – роки життя Генріха Гейне – німецького поета, автора знаменитої «Книги пісень».
- 20.05.1799–18.08.1850 рр. – роки життя Оноре де Бальзака – видатного французького письменника, автора епопеї «Людська комедія».
- 26.02.1802–22.05.1885 рр. – роки життя Віктора Марі Гюго – французького письменника, глави й теоретика французького демократичного романтизму, автора роману «Собор Паризької богоматері».
- 24.07.1802–5.12.1870 рр. – роки життя Олександра Дюма-старшого, французького письменника, автора гостросюжетних романів «Граф Монте-Крісто», «Три мушкетери» та ін.
- 1807 р. – перший рейс колісного пароплава, збудованого американським винахідником Робертом Фултоном, який 11.02.1807 р. запатентував його.
- 12.02.1809–19.04.1882 рр. – роки життя Чарльза Дарвіна – англійського природознавця.
- 10.10.1813–27.01.1901 рр. – роки життя Джузеппе Верді – італійського композитора, одного з найбільших оперних композиторів-реалістів.
- 1814 р. – вихід у світ історичного роману «Уверлі», автором якого був англійський письменник Вальтер Скотт, який став зачинателем історичного жанру в літературі.
- 1814 р. – англієць Джордж Стефенсон став автором паровоза «Ракета».
- 17.06.1818–18.10.1893 рр. – роки життя Шарля Франсуа Гуно – видатного французького композитора і диригента, автора опер «Фауст» і «Перська красуня».
- 18.06.1819 р. – до Ліверпуля (Англія) прибула «Саванна» – перший пароплав, який перетнув Атлантичний океан.
- 25.10.1825–3.06.1889 рр. – роки життя Йоганна Штрауса-сина – австрійського композитора, скрипаля і диригента, одного з основоположників віденської оперети в Австрії.
- 1828–1905 рр. – роки життя Жюль Верн – французького письменника, одного з творців жанру науково-фантастичного роману.
- 1832–1883 рр. – роки життя Едуара Мане – французького живописця, з новаторськими пошуками якого пов'язують виникнення терміна «імпресіонізм».

- 7.05.1833–3.04.1897 рр. – роки життя Йоганнеса Брамса – німецького композитора, піаніста і диригента, почесного члена Галицького музичного товариства.
- 4.09.1833 р. – у Нью-Йорку почала виходити перша в світі щоденна газета «Нью-Йорк сан».
- 1833–10.12.1896 рр. – роки життя Альфреда Нобеля – шведського інженера-хіміка та підприємця, засновника Нобелівської премії.
- 25.10.1838–3.06.1875 рр. – роки життя всесвітньо відомого французького композитора Жоржа Бізе, автора опери «Кармен».
- 1840–1926 рр. – роки життя Клода Мане – французького живописця, від назви картини якого «Враження. Сонце, що сходить» походить термін «імпресіонізм».
- 1840–1902 рр. – роки життя Еміля Золя – видатного французького письменника, який теоретично обґрунтував натуралізм та імпресіонізм – напрями у літературі і мистецтві останньої третини ХІХ ст.
- 25.02.1841–1919 рр. – роки життя П'єра Огюста Ренуара – французького живописця, графіка і скульптора.
- 24.05.1844 р. – американський художник і винахідник Семюель Морзе вперше передав телеграфне повідомлення електричним способом на відстань 65 км.
- 15.10.1844–25.08.1900 рр. – роки життя Фрідріха Ніцше – німецького філософа, поета, одного із засновників «філософії життя».
- 30.03.1853–29.07.1890 рр. – роки життя Вінсента Ван Гога – голландського живописця, яскравого представника постімпресіонізму.
- 6.05.1856–23.09.1939 рр. – роки життя Зигмунта Фрейда – австрійського вченого, психолога, засновника психоаналізу.
- 29.08.1862–5.05.1949 рр. – роки життя Моріса Метерлінка – бельгійського письменника-символіста, лауреата Нобелівської премії, якого називали «бельгійським Шекспіром».
- 1.01.1863–2.09.1937 рр. – роки життя П'єра де Кубертена – французького історика, літератора, громадського діяча. Ініціатор відновлення сучасних Олімпійських ігор.
- 11.05.1864–28.07.1960 рр. – роки життя Етель-Ліліан Войнич – англійської письменниці, автора роману «Овод».

- 1866–1944 рр. – роки життя Василя Кандинського – російського живописця, засновника абстракціонізму.
- Листопад 1870 р. – в Росії створено Товариство пересувних виставок, куди входило багато українських живописців.
- 1873–1921 рр. – роки життя Енріко Карузо – славетного італійського тенора, одного з найвидатніших представників італійської вокальної школи.
- 9.10.1874–13.12.1947 рр. – роки життя Миколи Реріха – російського живописця, археолога, мандрівника, громадського діяча.
- 1878–1935 рр. – роки життя Казимира Малевича – основоположника супрематизму – одного з видів абстрактного мистецтва.
- 14.03.1879–18.04.1955 рр. – роки життя Альберта Ейнштейна – німецького і американського фізика, творця теорії відносності.
- 26.08.1880–9.11.1918 рр. – роки життя Гійома Аполлінера – французького поета, критика, одного з теоретиків кубізму.
- 25.10.1881–8.04.1973 рр. – роки життя Пабло Пікассо – іспанського художника, який від 1904 р. працював у Франції.
- 1882–1963 рр. – роки життя Жоржа Брака – французького живописця, одного з перших теоретиків і практиків кубізму.
- 1882 р. – американський винахідник і підприємець Томас Едісон побудував у Нью-Йорку першу в світі теплову електростанцію загального користування.
- 1883–1923 рр. – роки життя Ярослава Гашека – видатного чеського письменника автора роману-епопеї «Пригоди бравого солдата Швейка під час світової війни».
- 27.11.1885 р. – зроблено першу фотографію метеорита, що падає.
- 29.01.1886 р. – німецький винахідник Карл Бенц запатентував триколісний автомобіль з бензиновим двигуном.
- 16.04.1889–1977 рр. – роки життя Чарльза Спенсера Чапліна – американського актора, кінорежисера, сценариста.
- 27.11.1895 р. – шведський винахідник і промисловець Альфред Нобель підписав заповіт про заснування міжнародних премій його імені в галузі фізики, хімії, біології та медицини, а також літератури.
- 1895 р. – брати Луї та Огюст Люм'єри в Парижі запатентували кінематограф.
- 8.11.1895 р. – німецький фізик Вільгельм Конрад Рентген відкрив промені, які згодом були названі його іменем.

- 1896 р. – французький фізик Антуан Беккерель вперше виявив радіоактивність солей урану.
- 1897 р. – італійський радіотехнік і підприємець Гульєрмо Маркові одержав патент на винахід радіоприймача.
- 22.01.1898–11.02.1948 рр. – роки життя російського кінорежисера Сергія Ейзенштейна.
- 1888 р. – відкриття в Москві Художнього театру на чолі з К.Станіславським і В.Немировичем-Данченком.
- 1898–1956 рр. – роки життя Бергольта Брехта – німецького письменника і режисера, експерименти якого збагатили театральне мистецтво.
- 21.12.1898 р. – французькі фізики П'єр Кюрі та Марія Склодовська-Кюрі відкрили новий радіоактивний елемент – радій.
- 22.05.1900 р. – засноване найбільше інформаційне агентство у світі «Асошейтед Прес».
- 1901 р. – виявлення французькими археологами під час розкопок в Сузах, столиці стародавньої держави Елам, великого двометрового кам'яного стовпа із зображенням царя Хаммурапі і текстом 247 його законів.
- 17.12.1903 р. – перший в світі політ на літаку американських авіаконструкторів і льотчиків братів Райт.
- 1.10.1904–6.11.1989 рр. – роки життя Володимира Самуїловича Горовиця – американського піаніста, який народився в Україні, в Бердичеві, дебютував у США з Нью-йоркським філармонічним оркестром (1928).
- 1907 р. – Пабло Пікассо пише свій програмний твір «Авіньйонські дівчата», який започаткував кубізм як художній напрям.
- 22.12.1907 р. – артистка балету Анна Павлова (1881–1931) вперше виконала танець вмираючого лебедя на музику французького композитора Каміля Сен-Санса (1835–1921). Танець був створений спеціально для неї і став символом російського балету.
- 1916–1922 рр. – роки існування дадаїзму – однієї з модерністських течій в мистецтві, яка підкреслювала безглуздість навколишньої дійсності та будь-яких проявів людської творчості, активно насаджувала культ абсурду.
- 1921–14.12.1989 рр. – роки життя Андрія Дмитровича Сахарова – фізика, «батька» радянської водневої бомби, видатного

- радянського правозахисника, лауреата Нобелівської премії миру 1975 р.
- 1925 р. – в Парижі відбулася перша виставка художників-сюрреалістів, які єдиним джерелом натхнення визнавали сновидіння, містичні видіння, галюцинації та божевілля.
- 20.07.1924 р. – засновано Міжнародну шахову федерацію. Тепер цей день відзначається як Міжнародний день шахів.
- 1926 р. – з'явилося звукове кіно.
- 20.05.1927 р. – американський льотчик Чарльз Ліндберг вперше в світі здійснив безпосадочний переліт через Атлантику (із США до Франції).
- 1928 р. – поява простого чорно-білого телевізора.
- 12.10.1935 р. – народився Лучано Паворотті – італійський оперний співак.
- 14.02.1936–1982 рр. – роки життя Анни Герман – польської естрадної співачки.
- 3.09.1940 р. – у США відбулася перша передача кольорового телебачення високої чіткості.
- 21.01.1941 р. – народився Плачідо Домінго – іспанський співак-тенор.
- 4.11.1946 р. – створено Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).
- 1947 р. – винайдено транзистор, який здійснив переворот в електроніці.
- 23.05.1953 р. – американська льотчиця Жаклін Кокрен першою з жінок пододала звуковий бар'єр.
- 27.11.1955 р. – вийшла у світ книга рекордів Гіннеса.
- 23.11.1963 р. – у Римі засновано Український католицький університет ім. Св. Климента.
- 1967 р. – вперше здійснена операція з пересадки серця.
- 21.07.1969 р. – о 3 год. 56 хв. за середньоевропейським часом американський астронавт Ніл Армстронг першим із землян ступив на поверхню Місяця.
- 1971 р. – професор Майкл С.Харт створив першу бібліотеку електронних текстів (проект «Туттенберг») в обчислювальному центрі Іллінойського університету. Цей проект можна вважати точкою відліку інформаційної революції, що невдовзі охопила весь світ.

- 1975 р. – поява недорогого і зручного персонального комп'ютера.
- 1983 р. – почалось використання сотових телефонів.
- 9.12.1992 р. – у Національній академії наук США відбулася презентація Міжнародного наукового фонду для підтримки вчених колишнього Радянського Союзу (Фонд Сороса).
- 1994 р. – відкриття підводного тунелю під Ла-Маншем Англія – Франція.

Лекція 12. Витоки української культури

- 300 тис. років тому – поява людей на нинішній українській землі.
- 35–40 тис. років тому – заселення всієї території сучасної України.
- IV–III тис. до н.е. – становлення та розвиток на Правобережній Україні трипільської культури, пам'ятники якої вперше дослідив у 1896 р. український археолог Вікентій (Вінцент) Хвойка (1850–2.11.1914 рр.).
- IX – перша половина VII ст. до н. е. – кіммерійська культура на території України.
- Середина VII ст. до н.е. – найдавніші писемні згадки про скіфів.
- Середина VII ст. до н.е. – початок грецької колонізації Північного Причорномор'я.
- Кінець VI ст. до н.е. – утворення у Нижньому Подніров'ї та степовому Криму скіфської держави, яка досягла свого розквіту в IV до н.е.
- II ст. до н.е. – II ст. н.е. – панування у причорноморських степах сарматів, які завоювали й асимілювали більшу частину скіфів.
- I–II ст. н.е. – перші згадки про слов'янські племена римських авторів.
- VI ст. – про слов'ян пишуть візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський та Іоанн Ефеський.

Лекція 13. Культура Київської Русі

- IX–XIII ст. – існування Київської Русі.
- Не пізніше IX ст. – поява писемності в Київській Русі.
- 980 р. – перша релігійна реформа князя Володимира Святославича, спроба реформувати язичництво.
- 14.08.988 р. – друга релігійна реформа Володимира – запровадження на Русі християнства, початок нового культурного процесу.

- 989–996 рр. – побудова князем Володимиром у Києві церкви Богородиці (Десятинної церкви), зруйнована монголо-татарами 6 грудня 1240 р.
- 1037 р. – згідно з «Повістю минулих літ» князь Ярослав Мудрий збудував Софійський собор у Києві, урочисті Золоті ворота – головний парадний в'їзд до Києва.
- 1037 р. – заснування Ярославом Мудрим в Софії Київській першої відомої на Русі вітчизняної бібліотеки.
- Близько 1037 р. – написання славетним книжником, філософом, письменником-публіцистом Іларіоном першого давньоруського релігійно-філософського твору «Слово про закон і благодать».
- Близько 1050 – 16.08 або 17.08.1114 рр. – роки життя Аліпія (Алімпія) – відомого давньоруського живописця, монаха Києво-Печерського монастиря.
- XI–XIII ст. – складання на основі звичаєвого права східних слов'ян збірника законів «Руська правда» – першого відомого нам давньоруського юридичного кодексу.
- 1051 р. – заснування Києво-Печерського монастиря (лаври).
- 1051 р. – Ярослав Мудрий самочинно поставив Іларіона у загально-руські митрополити без погодження з константинопольським патріархом, Іларіон став першим митрополитом з руських.
- 1056–1057 рр. – написане «Остромирове Євангеліє» – найдавніша точно датована книга, що збереглася до наших днів.
- 1073 та 1076 рр. – укладання другої найдавнішої книги – Ізборника Святослава.
- 1073–1089 рр. – спорудження Успенського собору Києво-Печерського монастиря, який підірваний 3 листопада 1941 р., а в роки незалежної України відбудований і 28 серпня 2000 р. освячений.
- 14.06.1095 р. – за даними «Києво-Печерського патерика», помер Агапіт – перший відомий руський лікар, мощі якого зберігаються у ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Рік його народження невідомий.

- 1108–1172 рр. – роки життя Добродії-Євпраксії Мстиславівни – внучки Володимира Мономаха, першої руської жінки-лікаря, автора трактату «Мазі».
- 1108 р. – побудова в Києво-Печерському монастирі Троїцької надбрамної церкви, яка збереглася до нашого часу.
- 11.07.1056 р. – народився Нестор-літописець. Рік смерті невідомий.
- 1113 р. – укладання монахом Києво-Печерського монастиря Нестором літопису «Повість минулих літ» – головного і в багатьох випадках єдиного джерела з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть н.е. і до 1110 р.
- 1115 р. – перша літописна згадка про будівництво мосту через Дніпро.
- 1117 р. – укладання «Повчання» Володимира Мономаха дітям – пам'ятки давньоруського письменства.
- 1147 р. – київським митрополитом без дозволу константинопольського патріарха було висвячено Климента Смолятича, який став другим після Іларіона митрополитом з руських.
- 1151–1202 рр. – роки життя Ігоря Святославовича – Новгород-сіверського та чернігівського князя, героя «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р. – згідно з дослідженнями деяких вчених, було написано «Слово о полку Ігоревім» – найвидатніша пам'ятка оригінальної давньоруської художньої літератури.
- 1190 р. – в Овручі споруджено церкву св. Василя.
- 1215–1230 рр. – складання «Києво-Печерського патерика» – важливого твору агіографічної літератури – літератури про життя святих.

Лекція 14. Українська культура литовсько-польської доби (XIV – перша половина XVII ст.)

- Близько 1450–1.02.1494 рр. – роки життя Юрія Котермака (Юрія Дрогобича) – українського вченого-гуманіста, доктора медицини і філософії, ректора Болонського університету, професора астрономії і медицини Краківського університету.
- 1470–1517 рр. – роки життя Павла Русина – українського письменника та культурно-освітнього діяча, викладача Краківського університету.
- 7.02.1483 р. – вихід у Римі книги Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року» – першої друкованої книжки,

- виданої українцем за кордоном, яка належить до найдавніших, «колискових» книг людства.
- 1513–1566 рр. – роки життя Станіслава Оріховського – гуманіста українського походження, автора праць з філософії, історії, публіцистичних творів й промов.
- Близько 1525–16.12.1583 рр. – роки життя Івана Федорова – російського та українського першодрукаря, засновника книгодруку в Росії та Україні.
- 1526–13.02.1608 рр. – роки життя Костянтина (Василя) Костянтиновича Острозького – київського воєводи, українського князя, культурного діяча, активного захисника православ'я, мецената, засновника Острозької школи вищого типу.
- Близько 1530 – близько 1598 рр. – роки життя Василя Суразького – видатного педагога і письменника, книговидавця, церковного діяча.
- 1530–10.02.1607 рр. – роки життя Гедеона Балабана – українського церковного діяча, львівського єпископа, засновника львівської братської друкарні.
- 1541 р. – заснування першої в Україні папірні у місті Буськ на Львівщині.
- 1550–1620 рр. (за іншими даними, помер між 1621–1633 рр.) – роки життя Івана Вишенського – українського письменника-полеміста, громадського діяча.
- 1550–1616 рр. – роки життя Еріха Лясоти – австрійського дипломата, автора щоденника з детальним описом подій в Україні.
- Між 50–70-ми роками XVI ст. – 23.07.1632 р. – роки життя Памви Беринди – українського вченого-філолога, лексикографа, поета, педагога, типографа, гравера, церковного діяча.
- 1554–8.11.1624 рр. (за іншими даними, 10.12.1624 р.) – роки життя Єлисея (світське ім'я – Олександр) Хомовича Плетенецького – українського церковного діяча, архимандрита Києво-Печерської лаври, одного з фундаторів Київської братської школи, засновника лаврської друкарні, захисника православної віри.
- 1556–1561 рр. – переклад українською мовою Пересопницького євангелія – унікальної пам'ятки української культури, національної святині України.

- Близько 1570 – до 1621 рр. – роки життя Стефана Івановича Зизанія (справжнє прізвище – Кукіль) – українського письменника-полеміста, освітнього діяча.
- 13.11.1572–27.07.1638 рр. – роки життя відомого діяча у православ'ї Кирила Лукаріса.
- 25.02.1573 р. – заснування Іваном Федоровим у Львові за допомогою львівських міщан першої в Україні друкарні.
- Лютий 1574 р. – Іван Федоров надрукував у Львові книгу «Апостол» – первісток книгодрукування в Україні.
- 1575–1642 рр. – роки життя Лозки Єлизавети (Галшки) Гулевичівни – меценатки, фундаторки, засновниці Київського братства, монастиря і школи при ньому.
- 1576 р. – заснування в м. Острозі князем Костянтином Острозьким першої української школи вищого рівня – Острозької академії.
- 1577–27.12.1633 рр. – роки життя Мелетія (світське ім'я – Максим) Смотрицького українського письменника-полеміста, церковного і громадського діяча, педагога, перекладача, вченого-мовознавця, автора словенської граматики 1619 р.
- Близько 1578–1647 рр. – роки життя Касіяна Саковича – письменника-полеміста, церковного діяча, філософа, ректора Київської братської школи в 1620–1624 рр., першого, хто уславив подвиги Петра Сагайдачного.
- 14.08.1581 р. – видання Іваном Федоровим в Острозі славетної «Острозької біблії».
- 1582–23.09.1632 рр. – роки життя Тарасія Земки – українського церковного діяча, поета, перекладача і друкаря.
- 1585–1586 рр. – організаційне оформлення Львівського ставропігійного братства,
- 1585 р. – заснування Львівської братської школи.
- 1586 р. – прийнято статут Львівської братської школи «Порядок шкільний», який було покладено в основу діяльності всіх братських шкіл.
- 1587 р. – видання в Острозі перших полемічних творів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», автором яких був Герасим Смотрицький.
- 1594 р. – помер Герасим Данилович Смотрицький – видатний український просвітитель, перший ректор Острозької школи

- вищого ступеня, батько Мелетія Смотрицького. Рік народження невідомий.
- 1596 р. – укладення Берестейської церковної унії, виникнення греко-католицької церкви.
- 1596 р. – заснування Гедеоном Балабаном друкарні й школи у Стрятині (нині Рогатинського району Івано-Франківської області).
- 18.12.1596–11.01.1647 рр. – роки життя Петра Могили – видатного українського церковного та культурно-освітнього діяча, архімандрита Києво-Печерської лаври, митрополита Київського, полеміста, засновника Києво-Могилянської академії.
- 1597 р. – у Кракові з'явилася друком «Хроніка Польщі» Мартина та Йоахіма Бельських, де подано винятково важливий матеріал з історії України.
- 1597 р. – заснування Почаївського монастиря (лаври).
- 1597 і 1598 рр. – видання польською та українською мовами «Апокрисиса» – полемічного твору Острозького шляхтича Марціна Броневського (Христофора Філалета).
- 1605 р. – видання невідомим автором, що друкувався під псевдонімом Клірик Острозький, полемічного твору «Пересторога».
- 1610 р. – видання М. Смотрицьким великого полемічного твору, літературної перлини «Тренос» («Плач»).
- 1612 р. – припинення існування Острозької друкарні.
- 1615 р. – заснування в Києві на Подолі Київського Богоявленського братства і школи.
- 1615 р. – заснування архімандритом Єлисеєм Плетенецьким друкарні Києво-Печерської лаври – першої друкарні в Києві.
- 20.12.1616 р. – у друкарні Києво-Печерської лаври вийшла в світ перша київська друкована книжка «Часослов».
- 1618 р. – заснування друкарні в Почаївському монастирі.
- 1619 р. – видання друкарнею Віденського братства в м. Євою (тепер Вевіс, Литва) єдиного на той час посібника з мови «Грамматика словенския...» М.Смотрицького.
- 1620 р. – гетьман Петро Сагайдачний разом з усім Військом Запорізьким записався до Київського братства.
- 9.10.1620 р. – єрусалимський патріарх Феофан в Успенському соборі Києво-Печерської лаври висвятив у київські митрополити Іова Борецького та, крім нього, ще шість єпископів

- на провінційні кафедри. Ним самим за підтримки запорізького козацтва на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним в Україні відбулося канонічне відновлення православної церковної ієрархії, скасованої за умовами Берестейської церковної унії 1596 р.
- 20.04.1622 р. – помер Петро Кононович Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) – гетьман реєстрових козаків, меценат, який підтримував Київське братство матеріально, брав участь у створенні його школи.
- 1624 р. – онука Костянтина Острозького Анна-Алоїза Ходкевич, ревна послідовниця єзуїтів, заснувала в Острозі єзуїтський колегіум.
- 1627 р. – перехід М.Смотрицького на бік унії.
- 21.03.1627 р. – помер Захарія Копистенський – український письменник-полеміст, богослов і проповідник, один з фундаторів Київської братської школи. Рік народження невідомий.
- 20.08.1627 р. – у лаврській друкарні вийшов у світ перший словник української мови «Лексиконь словеноросский альбо имен толкование», автором якого був П.Беринда.
- 1630 р. – у Кременці збудовано друкарню, засновано братство та школу при ньому.
- 1631 р. – заснування Петром Могилою Лаврської школи – «гімназіону».
- 12.03.1631 р. – помер Іван (чернече ім'я – Іов) Матвійович Борецький – український вчений, церковний і політичний діяч, київський митрополит з 1620 р., один з фундаторів і перший ректор Київської братської школи. Рік народження невідомий.
- 01.09.1632 р. – заснування Києво-Могилянської академії – центру освіти та науки України, першого вищого навчального закладу у східних слов'ян.
- 1636 р. – припинення існування Острозької академії.
- 18.09.1640 р. – церковний собор у Києві прийняв «Ісповідання Православної віри» митрополита Петра Могили.
- 1646 р. – помер Кирило Ставровецький (Транквіліон) – український письменник і церковний діяч. Рік народження невідомий.
- 15.03.1651 р. – помер Ісайя Козловський-Трофимович – український вчений-теолог, педагог. Рік народження невідомий.

Лекція 15. Культура України в другій половині XVII–XVIII ст.

- Близько 1600 – 22 або 28 листопада 1683 рр. – роки життя Інокентія Гізеля – українського освітнього і церковного діяча, історика, філософа, письменника, якому приписується авторство «Синопису» – першого короткого нариса історії України та Росії.
- 1620–1693 рр. – роки життя Лазаря Барановича – українського письменника та церковного діяча, з 1650 р. – ректора Київської колегії, а з 1657 р. – чернігівського і новгород-сіверського архієпископа.
- Близько 1625–1653 рр. – роки життя Марусі Чурай – легендарної української поетеси-піснярки.
- Близько 1627–1669 рр. – роки життя Павла Алеппського – церковного діяча, сина антиохійського патріарха Макарія, арабського письменника і мандрівника, автора подорожніх записок про Україну.
- 1629–4.09.1680 рр. – роки життя Симеона Полоцького (світське прізвище – Самійло Петровський-Ситніанович) – видатного діяча культури білоруського народу, вихованця Києво-Могилянської академії, церковного діяча, письменника, педагога.
- 1635–1699 рр. – роки життя Патріка Гордона – російського військового діяча шотландського походження, автора щоденника із згадками про історію України.
- Близько 1650 – після 1723 рр. – роки життя Миколи Дилецького – українського композитора, музичного теоретика, хорового диригента і педагога, автора першої ґрунтовної музично-теоретичної праці «Грамматика музикальна».
- 9.12.1651–8.11.1709 рр. – роки життя Данила Туптала (Димитрія Ростовського) – українського церковноосвітнього діяча і письменника, автора знаменитого зібрання оповідей «Четы-Мінеї» або «Життя святих».
- 1658–1722 рр. – роки життя Стефана Яворського – українського церковно-політичного діяча, філософа, письменника, оратора, викладача Києво-Могилянської колегії, президента Синоду та протектора слов'яно-греко-латинської академії в Москві.

Хронологія

- 20.01.1661 р. – заснування Львівського університету – важливого осередку освіти і науки в Галичині. Нині – Львівський національний університет імені Івана Франка.
- 28.08.1663–17.09.1740 рр. – роки життя Данієля Крмана – словацького культурного і громадського діяча, автора щоденника з цінними матеріалами про І.Мазепу.
- 1667 р. – перша документальна згадка про вертеп.
- 11.02.1670–1728 рр. – роки життя Самійла Величка, українського козацького літописця.
- Липень 1674 р. – здійснене перше видання «Синопису», першого систематичного опису історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст.
- 20.11.1675 р. – помер Єпіфаній Славинецький – український церковний діяч, вчений, письменник. Рік народження невідомий.
- 1680–21.02.1752 рр. – роки життя Йоганна Шеделя – російського та українського архітектора, за проектом якого споруджено Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври, яку народ назвав «Шеделеве диво».
- 6.06.1681–19.09.1736 рр. – роки життя Феофана Прокоповича, українського вченого-енциклопедиста, церковного і політичного діяча, глави «вченої дружини» Петра І.
- 1687 р. – заснування українцями в Москві Слов'яно-греко-латинської академії – першої вищої школи в Росії.
- 12.01.1688 р. – помер Іоанікій Галатовський – український письменник, громадський, церковний діяч. Рік народження невідомий.
- 1689 р. – друкарня Києво-Печерського монастиря приступила до видання «Четы-Мінеї» Димитрія Ростовського, яке було завершене 1705 р.
- 1695–1786 рр. – роки життя Степана Ковніра – українського архітектора, найвідомішими спорудами якого є так звані Ковнірівський корпус, дзвіниці на Дальніх та Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі.
- 1700–1771 рр. – роки життя Варфоломея Растреллі – російського архітектора, автора проектів Андріївської церкви і Маріїнського палацу в Києві.
- 26.09.1701 р. – завдяки заходам гетьмана України І. Мазепи Київський колегіум за указом Петра І офіційно став Києво-Могилянською академією.

- 1713–1785 рр. – роки життя Івана Григоровича-Барського – українського будівничого, найвідомішими спорудами якого є церква Миколи Набережного в Києві на Подолі, Будинок бурси Київської академії, водогін в Києві на Подолі з павільйоном-фонтаном «Феліціан».
- 20.11.1717 або 1.12.1717 – 13.02.1795 рр. – роки життя Георгія (Григорія) Кониського – українського письменника, драматурга, церковного і культурного діяча, архієпископа, одного з вірогідних авторів «історії Русів».
- 22.04.1718 р. – пожежа знищила комплекс будівель Києво-Печерської лаври.
- 1720 р. – вийшов указ Петра I про вилучення із церков україномовних книг, про заборону друкувати в Україні будь-які книги, крім церковних.
- 3.12.1722–9.11.1794 рр. – роки життя Григорія Сковороди – українського філософа і просвітителя-гуманіста, поета і філолога.
- Близько 1735 – 16.04.1822 рр. – роки життя Дмитра Левицького – українського та російського живописця-портретиста.
- 1738 р. – в Глухові, який став центром культурного життя Лівобережної України, була створена спеціальна музична школа.
- 1738 р. – заснування Перемишльського колегіуму, який відіграв значну роль у підготовці національних, релігійних і культурних діячів на західних землях України.
- 27.10.1745–2.04.1777 рр. – роки життя Максима Березовського – українського і російського композитора, диригента, автора духовної музики.
- 1747 р. – помер Рафаїл Заборовський – український церковний діяч, київський митрополит, просвітник і меценат. Рік народження невідомий.
- 1751–10.10.1825 рр. – роки життя Дмитра Бортнянського – українського і російського композитора, диригента.
- 1752 р. – почалося будівництво царського (Маріїнського) палацу в Києві. Зараз це – резиденція Президента України.
- 1753 р. – заборонено викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.
- 1753 р. – завершилось будівництво Андріївської церкви у Києві.
- 1754–17.04.1835 рр. – роки життя Івана Мартоса – російського і українського скульптора.

- 27.02.1756–15.06.1815 рр. – роки життя Іллі Безбородька – державного діяча, засновника Ніжинської гімназії вищих наук гуманітарного профілю (з 1832 р. – Ніжинський ліцей).
- 4.08.1757–18.04.1825 рр. – роки життя Володимира Боровиковського – українського і російського художника.
- 1758–9.11.1823 рр. – роки життя Василя Капніста – українського та російського поета, автора «Оди на рабство», в якій різко виступив проти закріпачення селян України.
- 1764 р. – в Єлисаветграді засновано першу в Україні друкарню з гражданським шрифтом.
- 1767 (за іншими джерелами, народився у 1770 чи 1772 році) – 14.07.1808 рр. – роки життя Артема Веделя – українського композитора, хорового диригента, співака.
- 1769–1838 рр. – роки життя Івана Петровича Котляревського – зачинателя нової української літератури, автора знаменитої поеми «Енеїда».
- 1781 р. – відкриття у Глухові першої в Україні книжкової крамниці.
- 1793 р. – в Житомирі надруковано першу науково-популярну книжку.
- 1796 р. – заснування в Умані дендрологічного парку «Софіївка». Тепер це – дендрологічний парк «Софіївка» Національної академії наук України.
- 1797 р. – заснування дендрологічного парку «Олександрія» у Білій Церкві.
- 1797 р. – у Львівському університеті було створено Український інститут, який проіснував до 1804 р.
- 1798 р. – видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди» І.П.Котляревського (повністю видання здійснено у 1842 р.).
- 1799–1803 рр. – спорудження палацу К.Г.Розумовського в Батурині (архітектор – Ч.Камерон).
- 1800 р. – вийшло друком у Москві «Слово о полку Ігоревім».
- 1800 р. – вийшов указ про заборону будувати в Україні церкви в національному стилі.

Лекція 16. Культура України XIX– на початку XX ст.

- 24.09.1801–1.01.1862 рр. – роки життя Михайла Остроградського – українського математика і громадського діяча.
- 24.04.1803–30.03.1865 рр. – роки життя Олександра Духновича – українського закарпатського письменника, публіциста,

- педагога, громадського і культурного діяча, греко-католицького священника, який написав ряд патріотичних поезій, зокрема «Я русин був, єсьм і буду» та «Подкарпатській Русини», що в 1919–1938 рр. були гімнами закарпатських українців.
- 15.09.1804–22.11.1873 рр. – роки життя Михайла Максимовича – українського природознавця, історика, фольклориста, письменника, першого ректора університету святого Володимира.
- 29.01.1805 р. – відкриття Харківського університету, засновником якого був український вчений Василь Каразін (10.02.1773–4.11.1842).
- 13.01.1808–9.01.1899 рр. – роки життя Аполлона Скальковського – українського історика.
- 26.06.1810–16.12.1866 рр. – роки життя Василя Тарновського (старшого) – українського правника і мецената.
- 25.11.1810–5.12.1881 рр. – роки життя Миколи Пирогова – українського лікаря, вченого, педагога, громадського діяча.
- 6.11.1811–6.06.1843 рр. – роки життя Маркіяна Шашкевича – українського письменника і громадського діяча.
- 13.06.1812–21.02.1880 рр. – роки життя Ізмаїла Срезневського – українського і російського філолога-славіста, історика.
- 20 або 29.10.1814–13.05.1888 рр. – роки життя Якова Головацького – українського письменника, етнолога, громадського діяча.
- Січень 1816 р. – у Харкові вийшов «Украинский вестник» – перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал.
- Січень 1816 р. – почав виходити перший в Україні журнал сатири і гумору «Харьковский Демокрит».
- 1816 р. – культурно-освітнім та церковним діячем Іваном Могильницьким (1777–1831) разом з митрополитом М.Левицьким засноване в Галичині «Товариство греко-католицьких священників для поширення письма, просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії».
- 1817 р. – у Львові засновано Оссоленіум (Львівський інститут Оссолінських) – культурно-освітню установу (бібліотека і музей).
- 5.01.1817 – після 1886 рр. – роки життя Степана (Стецька) Карпенка – українського письменника, композитора і актора.

- 10.03.1817–1875 рр. – роки життя Олександра Афанасьєва-Чужбинського – українського письменника, історика, мовознавця, етнографа.
- 16.05.1817–19.04.1885 рр. – роки життя Миколи Костомарова – українського та російського історика, етнографа, письменника.
- 22.07.1819 р. – відбувся перший спектакль «Наталка Полтавка» за п'єсою Івана Котляревського.
- 1819 р. – на базі Києво-Могилянської академії відкрито вищий богословський навчальний заклад.
- 15.08.1819–25.09.1888 рр. – роки життя Григорія Галагана українського культурного діяча, мецената.
- 14.10.1819–19.01.1903 рр. – роки життя Миколи Терещенка – українського мецената, промисловця.
- 25.05.1822 – 7.06 або 8.06.1899 рр. – роки життя Миколи Гуляка – українського вченого та педагога, одного із засновників Кирило-Мефодіївського братства.
- 9.04.1823–24.10.1894 рр. – роки життя Івана Посяди – українського громадського та культурного діяча, педагога.
- 1824–03.01.1871 рр. – роки життя Костянтина Ушинського – українського і російського педагога, основоположника вітчизняної наукової педагогіки і народної школи.
- 1825–3.03.1899 рр. – роки життя Василя Білозерського – українського громадського діяча, одного з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, засновника, редактора та видавця журналу «Основа», брата О.Білозерської.
- 1827 р. – вийшов друком збірник Михайла Максимовича «Малоросийские песни».
- 1829 р. – вихід у світ першої в Галичині граматики української мови «Відомості о руськом язичі», автором якої був І.Могильницький.
- 1830 р. – в Одесі відкрито першу в Україні публічну бібліотеку.
- 1.09.1832–7.08.1890 рр. – роки життя Олександра Поля – українського краєзнавця, колекціонера і засновника краєзнавчого музею у Катеринославі (Дніпропетровськ).
- 18.01.1834–21.03.1908 рр. – роки життя Володимира Антоновича – українського історика, археолога, етнографа, археографа.
- 1835 р. – в Полтаві відкрито губернську публічну бібліотеку.

- 22.09.1835–11.12.1891 рр. – роки життя Олександра Потебні – українського вченого-філолога, етнографа.
- 4.01.1837–18.03.1911 рр. – роки життя Павла Житецького – українського філолога, фольклориста.
- 5.01.1837–29.01.1906 рр. – роки життя Степана Кульженка – українського видавця.
- 1837–25.07.1899 рр. – роки життя Василя Тарновського – українського культурно-освітнього діяча, колекціонера.
- 1838 р. – в Житомирі почалося видання першої газети «Волинские губернские ведомости».
- 27.01.1839–26.01.1884 рр. – роки життя Павла Чубинського – українського етнографа, фольклориста та поета, автора слів гімну «Ще не вмерла Україна».
- 02.01.1841–1902 рр. – роки життя Тадея Рильського – українського культурно-освітнього і громадського діяча, етнографа.
- 16.04.1841–15.08.1920 рр. – роки життя Христини Алчевської – української освітньої діячки.
- 30.09.1841–1895 рр. – роки життя Михайла Драгоманова – українського політолога, фольклориста, літературознавця, публіциста, економіста, який в 1875 р. емігрував, видавав у Женеві збірки й журнал «Громада», з 1889 р. – професор Софійського університету.
- 22.03.1844–10.05.1888 рр. – роки життя Миколи Зібера – українського економіста, доцента Київського університету, відомого діяча українського національного руху, який з 1875 р. жив за кордоном
- 02.02.1845–31.01.1918 рр. – роки життя Івана Пулюя – українського винахідника, вченого-фізика, перекладача, автора першого перекладу Біблії українською мовою.
- 17.03.1847–30.06.1918 рр. – роки життя Федора Вовка (Волкова) – українського етнографа, антрополога, археолога, педагога.
- 23.01.1848–8.06.1917 рр. – роки життя Богдана Ханенка – українського колекціонера-мецената і археолога.
- 2.05.1848 р. – у Львові було створено Головну руську раду – політичну організацію національної інтелігенції та духівництва.
- 15.05.1848 р. – у Львові вийшла перша українська газета «Зоря Галицька».

- 16.06.1848 р. – у Львові було створено українське культурно-освітнє товариство «Галицько-руська матиця».
- 13.09.1848 р. – у Львівському університеті відкрито кафедру української мови.
- 6.01.1849–9.05.1922 рр. – роки життя Ореста Левицького – українського історика.
- 1849 р. – засновано Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д.І.Яворницького (музей Поля).
- 1850–1891 рр. – роки життя Сергія Подолинського – українського вченого-економіста, журналіста, революціонера.
- 14.04.1852 р. – при університеті святого Володимира було засновано Київський центральний архів давніх актів (нині це – історичний архів України в Києві).
- 7.07.1852–8.07.1919 рр. – роки життя Володимира Науменка – українського громадсько-політичного діяча, літературознавця, якого розстріляли більшовики.
- 7.01.1853–26.03.1909 рр. – роки життя Миколи Аркаса – українського історика і композитора.
- 17.09.1853–26.01.1915 рр. – роки життя Михайла Павлика – українського письменника, громадського діяча.
- 18.04.1854–14.09.1922 рр. – роки життя Миколи Сумцова – українського етнографа, фольклориста.
- 18.02.1855–1920 рр. – роки життя Левка Самиренка – українського вченого-номолога, громадського діяча.
- 25.10.1855–5.08.1940 рр. – роки життя Дмитра Яворницького – відомого українського історика, археолога, етнографа, етнологі і письменника.
- 18.02.1856–6.02.1940 рр. – роки життя Софії Русової (Ліндфорс) – української громадської та освітньої діячки, педагога.
- 7.11.1857–9.02.1932 рр. – роки життя Дмитра Баталія – українського історика, громадського діяча.
- 1857 р. – відкрито телеграфну лінію «Варшава-Житомир».
- 8.01.1859–18.08.1938 рр. – роки життя Степана Смоль-Стоцького – українського вченого-мовознавця, письменника, академіка УАН, політичного і громадського діяча.
- 13.07.1859 р. – почала виходити газета «Киевский телеграф», яку царський уряд заборонив у червні 1876 р.
- 11.10.1859 р. – у Києві відкрито першу в Росії недільну школу.

- 1859 р. – у Києві засновано осередок української інтелігенції «Громада».
- 1859 р. – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів розпочала видання документів з історії України – «Архив Юго-Западной России» (36 томів, останній том виданий у 1911 р.)
- 1859 р. – в Житомирі з метою розшуку предметів старовини створена археологічна комісія.
- Січень 1861 – жовтень 1862 рр. – час видання у Петербурзі українського громадсько-політичного і літературно-художнього журналу «Основа».
- 9.12.1861–20.06.1929 рр. – роки життя Євгена Чикаленка – українського політичного і громадського діяча, мецената.
- 8.05.1862–20.03.1945 рр. – роки життя Василя Кравченка – українського етнографа та письменника, який довгий час жив і працював у Житомирі.
- 1862 р. – у Львові почав виходити перший в Галичині український громадсько-політичний часопис – тижневик «Вечорниці».
- 18.07.1863 р. – вийшов таємний указ російського міністра Валуєва цензурі – не дозволяти друку книг українською мовою.
- 9.12.1863–6.05 або 6.07.1910 рр. – роки життя Бориса Грінченка – українського письменника і громадського діяча.
- 11.02.1865–7.09.1934 рр. – роки життя Василя Кульженка – українського видавця та книгознавця.
- 1.05.1865 р. – в Одесі на базі Рішельєвського ліцею відкрито третій в Україні університет – Новоросійський.
- 1865–21.01.1919 рр. – роки життя Михайла Туган-Барановського – українського економіста-історика, політичного діяча.
- 03.03.1866 р. – засновано Київську російську публічну бібліотеку (нині це – Національна парламентська бібліотека України).
- 1866 р. – у Житомирі відкрито російську публічну бібліотеку. У 1979 р. бібліотека отримала нове приміщення на 900 місць.
- 29.09.1866–25.11.1934 рр. – роки життя Михайла Грушевського – українського історика-академіка, автора майже двох тисяч тільки надрукованих праць, державного і політичного діяча.
- 30.11.1867 р. – прийнято в експлуатацію Одеський маяк – перший електричний маяк в Росії.
- 8.12.1868 р. – у Львові засноване товариство «Просвіта».

- 8.10.1871–8.08.1949 рр. – роки життя Івана Піддубного – українського спортсмена.
- 25.02.1873 р. – заснування у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
- 23.12.1873 р. – у Львові засноване літературне товариство імені Т.Г.Шевченка, з 1892 р. – Наукове товариство імені Шевченка (НТШ).
- 1873 р. – засноване Товариство Нестора-літописця, яке ліквідоване в 1931 р., а потім відновлене в 1995 р.
- 29.10.1874 р. – у Глухові засновано перший в Україні педагогічний (учительський) інститут.
- 28.01.1874–1933 рр. – роки життя Костя Лоського – українського громадсько-політичного діяча, письменника і публіциста.
- 4.10.1875 р. – засновано Чернівецький університет.
- 18.05.1876 р. – підписання царем Росії Олександром II Емського акта, який забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою; заборона театральних вистав українською мовою.
- 12.01.1877–7.10.1910 рр. – роки життя Левка Мацієвича – першого українського пілота.
- Січень 1882–1906 рр. – роки видання історичного: часопису «Киевская старина», який Михайло Грушевський назвав справжньою енциклопедією українознавства: журнал поновлено у 1992 р.
- 16.03.1882–27.10.1931 рр. – роки життя Христини Алчевської – української поетеси і педагога.
- 9.04.1882–3.08. 1920 рр. – роки життя Вадима Модзалевського – українського історика та геральдикознавця.
- 1882 р. – в Одесі встановлено перший телефонний зв'язок в Україні.
- 27.09.1885 р. – у Харкові відкрито перший в Україні технічний вуз.
- 18.02.1888–7.03.1965 рр. – роки життя Левка Чикаленка – українського громадського, політичного діяча, вченого-археолога.
- 1893 р. – між Одесою та Миколаєвом встановлено першу міжміську телефонну лінію в Україні.
- 1897–1908 рр. – роки існування Київського товариства старовини і мистецтв.
- 1897 р. – у Києві відбулася промислова і сільськогосподарська виставка, яка засвідчила про високий рівень господарювання в Україні.

- 12.09.1898 р. – відкриття Київського політехнічного інституту.
 1899 р. – заснування Національного Історичного музею України у Києві.
 1899 р. – в Житомирі відкрито перший в місті пам'ятник – пам'ятник О.С. Пушкіну.
 1899 р. – розпочався рух електричного трамваю в Житомирі.
 5.12.1899 р. – український вчений-медик Микола Стражеско вперше в світі описав клініку інфаркту міокарда.
 1900 р. – в Житомирі створене Товариство дослідників Волині (відновило свою роботу в 1990 р.).
 1903 р. – видання у Відні «Біблії» українською мовою – перше повне видання Святого Письма українською мовою.
 12.11.1905 р. – в Лубнах (нині – Полтавської області) зусиллями родини Шеметів вийшла перша україномовна газета на терені Наддніпрянської України «Хлібороб».
 13.01.1906 р. – у Києві почала виходити перша українська щоденна газета «Громадська думка».
 11.07.1907 р. – в Києві розпочало діяльність Українське наукове товариство.
 1914 р. – налагоджено телефонний зв'язок Києва з Житомиром.

Лекція 17. Українська література та мистецтво в XIX – на початку XX ст.

- 30.03.1776–15.05.1857 рр. – роки життя Василя Тропініна – російського та українського живописця.
 29.11.1778–20.08.1843 рр. – роки життя Григорія Квітки-Основ'яненка – українського письменника.
 14.06.1781–18.08.1842 рр. – роки життя Вікентія Беретті – російського та українського архітектора.
 19.06.1786–3.02.1880 рр. – роки життя Федора Глинки – російського письменника, автора роману про Б.Хмельницького, віршів «Вот мчится тройка удалая», «Не слышно шума городского».
 17.11.1788–23.08.1863 рр. – роки життя Михайла Щепкіна – українського і російського актора.
 27.01.1790–13.10.1865 рр. – роки життя Петра Гулака-Артемовського – українського поета.
 1804–18.01.1886 рр. – роки життя Міхала Чайковського (псевдонім – Садик-Паша) – польського письменника, представника

- української школи в польській літературі, автора романів про козаків.
 4.06.1805–20.11.1867 рр. – роки життя Петра Клодта – російського скульптора, одного з авторів пам'ятника святому Володимиру в Києві.
 24.11.1805–19.11.1874 рр. – роки життя Олекси Стороженка – українського письменника і етнографа.
 2.06.1807–18.07.1876 рр. – роки життя Івана Сошенка – українського живописця та педагога.
 1.04.1809–4.01.1852 рр. – роки життя Миколи Гоголя – українського та російського письменника.
 1809 р. – у Києві на Контрактівій площі встановлено фонтан з декоративною скульптурою «Самсон роздирає пащу леву».
 2.02.1812 – 15 або 16.12.1848 рр. – роки життя Євгена Гребінки – українського письменника.
 16.02.1813–17.04. і 873 рр. – роки життя Семена Гулака-Артемовського – українського співака, композитора, драматурга.
 9.03.1814–10.03.1861 рр. – роки життя Тараса Шевченка – великого українського поета, художника, мислителя, ключової постаті у формуванні української самосвідомості, національного пророка України.
 1814 р. – у Харкові створено першу професійну театральну трупу.
 4.03.1815–7.12.1870 рр. – роки життя Михайла Вербицького – українського композитора, автора музики національного гімну «Ще не вмерла Україна».
 2.05.1817 р. – засновано Рішельєвський лицей в Одесі.
 22.07.1819 р. – вперше було поставлено па сцені п'єсу І.Котляревського «Наталка Полтавка».
 7.08 або 8.08.1819–14.02.1897 рр. – роки життя Пантелеймона Куліша – українського письменника, історика, етнографа, фольклориста, громадського діяча.
 5.01.1827–10.11.1893 рр. – роки життя Леоніда Глібова – українського поета, байкаря, громадського діяча, видавця.
 5.05.1828–6.07.1911 рр. – роки життя Олександри Білозерської (відомої в українській літературі під псевдонімом Ганни Барвінок) – письменниці, авторки оповідань з народного життя, дружини П.Куліша.

- 24.05.1830–8.10.1897 рр. – роки життя Олексія Саврасова – російського живописця-пейзажиста, автора українських пейзажів.
- 26.09.1832–14.04.1887 рр. – роки життя Петра Сокольського – українського композитора музично-громадського діяча, фольклориста.
- 1833–10.07.1907 рр. – роки життя Омеляна Бачинського – українського актора, режисера, антрепренера, засновника українського театру в Галичині.
- 27.06.1833–24.10.1902 рр. – роки життя Владислава Заремби – українського композитора, піаніста і педагога.
- 22.12.1833–10.08.1907 рр. – роки життя Марко Вовчок (Марії Вілінської-Маркович) – української письменниці.
- 6.01.1834–3.05.1873 рр. – роки життя Степана Руданського – українського поета, перекладача, фольклориста.
- 21.02.1835–31.01.1896 рр. – роки життя Михайла Микешина – художника, скульптора, автора пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві.
- 8.06.1837–5.04.1887 рр. – роки життя Івана Крамського – російського художника, автора знаменитого портрета Т.Г. Шевченка та картин на українську тематику.
- 25.11.1838–15.04.1918 рр. – роки життя українського письменника Івана Нечуя-Левицького.
- 26.04.1840 р. – вперше вийшов друком «Кобзар» Т.Г.Шевченка.
- 22.05.1840–21.04.1910 рр. – роки життя Марка Кропивницького – видатного українського драматурга, актора і режисера, генерального діяча, основоположника українського національного театру, композитора.
- 14.12.1840–27.04.1904 рр. – роки життя Михайла Старицького – українського письменника, театрального діяча.
- 28.01.1841–24.07.1910 рр. – роки життя Архипа Куїнджі – російського художника, автора численних картин про Україну.
- 19.09.1841–11.02.1908 рр. – роки життя Анатолія Вахнянина – українського композитора, письменника.
- 22.03.1842–6.11.1912 рр. – роки життя Миколи Лисенка – українського композитора, піаніста, педагога, хорового диригента та громадського діяча.
- 19.05.1844–22.09.1909 рр. – роки життя Миколи Мурашка – українського художника, педагога.

- 5.08.1844–29.09.1930 рр. – роки життя Іллі Рєпіна – російського художника, автора картин української історичної тематики.
- 29.09.1845–15.09.1907 рр. – роки життя Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) – українського драматурга, актора, режисера, генерального діяча.
- 06.01.1846 р. – Т.Г.Шевченко написав «Заповіт».
- 7.02.1846–21.02.1920 рр. – роки життя Володимира Маковського – російського художника, автора численних картин з українського життя,
- 1846 р. – Житомир відвідав Т.Г.Шевченко, тут він записав кілька народних пісень і зробив малюнки гайдамацьких могил у Кодні.
- Січень 1847 р. – у Києві відбулися гастролі Ференца Ліста.
- 5.04.1847 р. – арешт Т.Г.Шевченка, за яким послідувало 10-річне заслання в Оренбург без права писати і малювати.
- 15.05.1848–23.07.1926 рр. – роки життя Віктора Васнецова – російського художника, який працював над розписом Володимирського собору в Києві (1885–1896).
- 13.05.1849–28.01.1920 рр. – роки життя Панаса Мирного (справжнє прізвище – Панас Рудченко) – українського письменника, автора близько ста оповідань, трьох повістей, чотирьох поем, п'яти п'єс і двох монументальних романів.
- 29.07.1849–4.10.1930 рр. – роки життя Олени Пчілки (Ольги Косач) – української письменниці, етнографа, етнолога.
- 30.11.1850–12.07.1891 рр. – роки життя Сергія Подолинського – українського письменника і громадського діяча.
- 20.06.1853–9.03.1922 рр. – роки життя Олександра Мишуги – українського співака (тенор) світової слави, педагога.
- 4.08.1854–4.10.1934 рр. – роки життя великої української актриси Марії Заньковецької.
- 19.10.1854–7.10.1917 рр. – роки життя українського художника Сергія Васильківського.
- 24.01.1855–24.09.1933 рр. – роки життя Опанаса Сластіона – українського художника, мистецтвознавця та етнолога.
- 20.02.1855–12.09.1921 рр. – роки життя української актриси Ганни Затиркевич-Карпинської.
- 17.03.1856–14.04.1910 рр. – роки життя Михайла Врубеля – російського художника, який брав участь у розписах Кирилівської церкви, Володимирського собору в Києві.

- 28.08.1856–28.05.1916 рр. – роки життя Івана Франка – великого українського письменника, критика, публіциста, вченого і громадського діяча.
- 29.12.1856–26.02.1894 рр. – роки життя Данила Крижанівського – українського педагога і композитора, автора музики до пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» (1886 р., на текст з балади Т.Шевченка «Причинна»), яку Д. Крижанівський присвятив М.Кропивницькому.
- 1.05.1857 р. – звільнення Т.Г.Шевченка із заслання.
- 15.05.1857–2.06.1935 рр. – роки життя українського письменника Андрія Чайковського.
- 1858 р. – в Житомирі відкрився міський театр. У 1967 р. театр отримав нове приміщення.
- 2.03.1859–13.05.1916 рр. – роки життя Шолома-Алейхема (справжнє прізвище – Рабинович) – одного з найвидатніших єврейських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.
- 15.05.1859–17.09.1940 рр. – роки життя Панаса Саксаганського (справжнє прізвище – Тобілевич) – українського актора і режисера.
- 22.05.1861 р. – урочисте перепоховання Т.Г.Шевченка на Чернечій горі біля Канева.
- 1.11.1861–13.03.1927 рр. – роки життя Дніпрові Чайки (Людмили Васплевської) – української письменниці.
- 9.03.1862–26.03.1912 рр. – роки життя українського художника Миколи Пимопенка.
- 31.05.1862–18.10.1942 рр. – роки життя Михайла Нестерова – російського художника, автора розписів кафедрального Володимирського собору в Києві.
- 1862 р. – створення поетом, вченим-народознавцем Павлом Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна», який в середині 60-х років ХІХ ст. був покладений на музику композитором Михайлом Вербицьким і став українським національним гімном.
- 24.01.1863–22.05.1919 рр. – роки життя українського композитора Остапа Нижанківського.
- 27.11.1863–21.03.1942 рр. – роки життя української письменниці Ольги Кобилянської.
- 11.09.1864–12.12.1902 рр. – роки життя українського поета Павла Грабовського.

- 17.09.1864–25.04.1913 рр. – роки життя Михайла Коцюбинського – українського письменника і громадського діяча, який в 1897–1898 рр. працював в Житомирі.
- 2.10.1865–26.05.1909 рр. – роки життя Дениса Січинського – українського композитора, музичного діяча.
- 23.08.1867–2.08.1925 рр. – роки життя Осипа Маковея – українського письменника, критика, публіциста і громадського діяча.
- 8.10.1867 р. – у Києві створено стаціонарний оперний театр (нині це – Національна опера України імені Т.Г.Шевченка).
- 1867 р. – в Житомирі в міському театрі зроблено постановку за п'єсою М.В.Гоголя «Ревізор».
- Січень 1868 р. – відкрито першу в Києві світську музичну школу (нині це – Київське музичне училище імені Р.Глієра).
- 5.01.1869–22.03.1941 рр. – роки життя Івана Труша – українського художника, який зробив значний внесок у розвиток культури на західноукраїнських землях.
- 25.02.1871–1.08.1913 рр. – роки життя Лесі Українки (Лариси Косач-Квітки) – видатної української поетеси і громадського діяча.
- 17.07.1871–3.01.1947 рр. – роки життя Філарета Колесси – українського композитора, фольклориста-музикознавця, літературознавця.
- 19.11.1871 р. – в Одесі у виставі «Сватання на Гончарівні» дебютував на професійній сцені Марко Кропивницький.
- 30.05.1872–17.03.1947 – роки життя Костянтини Малицької (літературний псевдонім – Віра Лебедова, Чайка Дністрова та ін.) – української письменниці та перекладачки.
- 23.09.1872–16.11.1952 рр. – роки життя Соломії Крушельницької – української співачки і педагога.
- 9.11.1872–21.07.1941 рр. – роки життя Богдана Легкого – українського письменника, історика.
- 18.05.1873–25.11.1957 рр. – роки життя Миколи Прахова – українського художника і мистецтвознавця.
- 13.06.1874–25.04.1927 рр. – роки життя Марка Черемшини (справжнє прізвище – Семанюк) – українського письменника і культурно-громадського діяча.
- 10.01.1875–3.10.1936 рр. – роки життя Олександра Гая – польського архітектора, автора перших в Україні споруд у стилі модерну.

- 7.09.1875 р. – народився Олександр Мурашко, український художник, автор відомої картини «Похорон кошового», в якій він в образі центральної постаті картини – старого козака з булавою увічнив видатного діяча українського театру Михайла Старицького, який позував. 14 червня 1919 р. О.Мурашко загинув від рук більшовиків.
- 31.08.1875–21.09.1944 рр. – роки життя Олександра Кошиця – українського композитора, диригента, який помер у Канаді.
- 13.12.1877 р. – народився Микола Леонтович – український композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, педагог, збирач музичного фольклору. Загинув 23 січня 1921 р.
- 9.06.1878–4.11.1962 рр. – роки життя Івана Мар'яненка (справжнє прізвище – Петлішенко) – українського актора, режисера.
- 29.07.1880 р. – відкрито Феодосійську картинну галерею.
- 2.01.1882–28.06.1911 рр. – роки життя українського письменника Архипа Тесленка.
- 24.05.1882–29.04.1922 рр. – роки життя Кирила Стеценка – відомого українського композитора, хормейстера, диригента та громадського діяча.
- 20.10.1883–4.11.1921 рр. – роки життя Якова Степового (Якименко) – українського композитора, публіциста, музичного діяча.
- 25.02.1887 р. – народився Лесь Курбас – український актор, режисер, педагог. Знищений на Соловках 3 листопада 1937 р.
- 11.10.1887 р. – відкрито Одеський оперний театр.
- 23.05.1888 р. – в Києві відкрито пам'ятник Богдану Хмельницькому.
- 1897 р. – відбувся перший сеанс кінематографа в м. Житомирі.
- 1900 р. – відкрито оперний театр у Львові.
- 12.09.1903 р. – у Полтаві відкрито пам'ятник Івану Котляревському.
- 1906 р. – відкрився перший кінотеатр «Біограф» в м. Житомирі.
- 1910 р. – в Станіславі (нині – Івано-Франківськ) Гнат Хоткевич заснував Гуцульський театр (припинив свою діяльність у 1914 р.).
- Жовтень 1913 р. – на базі Київського музичного училища засновано Національну музичну академію. У 1914 р. її директором було обрано композитора Р.М.Глієра (1875–1956).
- Травень 1916 р. – у Києві засновано «Молодий театр» – театр шукань, що працював на студійній основі під керівництвом Л.Курбаса.

Лекція 18. Культура України в 1917– першій половині 40-х років

- 12.03.1863–6.01.1945 рр. – роки життя Володимира Вернадського – російського і українського вченого, природознавця, першого президента Академії наук України.
- 7.03.1864 р. – народився митрополит УАПЦ Василь Липківський. Розстріляний у застінках НКВС 20.11.1937 р.
- 29.07.1865–1.11.1944 рр. – роки життя Андрія Шептицького – митрополита греко-католицької церкви, визначного громадського діяча і мецената української культури.
- 29.08.1868–1941 рр. – роки життя Людмили Старицької-Черняхівської – української письменниці, перекладача, лібретиста, дочки видатного драматурга М.Старицького.
- 4.03.1870–12.08.1953 рр. – роки життя Євгена Патона – українського вченого у галузі мостобудування і зварювання.
- 15.01.1871–25.01.1942 рр. – роки життя Агатангела Кримського – українського історика, сходознавця, фольклориста, славіста, літературознавця, письменника, перекладача.
- 31.12.1872–15.11.1952 рр. – роки життя Василя Кричевського, українського художника, архітектора і графіка.
- 1874 р. – не раніше 1938 р. – роки життя Володимира Дурдуківського – педагога, керівника Науково-педагогічної комісії ВУАН. Засуджений в процесі СВУ на 8 років ув'язнення, незабаром звільнений, але за «єжовщини» арештований знову. Подальша доля невідома.
- 09.01.1876–1975 рр. – роки життя Сильвестра (Степана) Гасвського – вченого-українознавця, педагога, архієпископа УАПЦ в Австралії, члена НТШ.
- 27.05.1876–12.09.1947 рр. – роки життя Костянтина Воблого – українського економіста, статистика, економігеографа.
- 18.10.1876–31.03.1939 рр. – роки життя Сергія Єфремова – історика літератури, академіка, українського політичного діяча.
- 15.09.1877–8.03.1967 рр. – роки життя української художниці Олени Кульчицької.
- 2.11.1877–12.10.1945 рр. – роки життя Дмитра Антоновича – українського громадського і політичного діяча, історика мистецтва.

- 31.12.1877 рр. – народився Гнат Хоткевич (псевдонім – Гнат Галайда) – український письменник, актор, мистецтвознавець. Загинув у застінках НКВС 8 жовтня 1938 р.
- 23.04.1878–2.05.1967 рр. – роки життя Григорія Ващенко – українського педагога і богослова.
- 5.12.1878–22.07.1944 рр. – роки життя українського поета Олександра Олесья.
- 22.05.1879–30.07.1947 рр. – роки життя українського художника Федора Кричевського.
- 19.12.1879 р. – народився Микола Борецький – український церковний діяч, митрополит. Загинув у радянських концтаборах в 1935 р.
- 28.07.1880–6.03.1951 рр. – роки життя Володимира Винниченка – українського політичного і державного діяча, видатного українського прозаїка і драматурга, художника.
- 28.02.1881–7.10.1961 рр. – роки життя Павла Альошина – українського архітектора й педагога.
- 15.01.1882–24.03.1972 рр. – роки життя Івана Огієнка (митрополита Іларіона) – українського церковного і громадського діяча, історика, письменника.
- 8.04.1882–19.03.1951 рр. – роки життя Дмитра Дорошенка – українського історика, громадського та державного діяча.
- 14.04.1882–14.06.1931 рр. – роки життя Вячеслава Липинського – українського громадського і політичного діяча, історика.
- 7.06.1882–25.02.1932 рр. – роки життя Микита Шаповала – українського політичного діяча, публіциста, вченого.
- 23.01.1883 р. – народився український співак Михайло Донець. Розстріляний у більшовицьких застінках 10.09.1941 р.
- 30.07.1884 р. – народилася українська художниця Софія Налепинська-Бойчук. Розстріляна в застінках НКВС 13.07.1937 р.
- 2.11.1884–2.08.1961 рр. – роки життя українського літературознавця Олександра Білецького.
- 15.11.1884 р. – народився український історик Матвій Яворський. Знищений комуністичним режимом 3.11.1937 р.
- 6.06.1885–20.11.1971 рр. – роки життя Михайла Микиши – українського співака, педагога.
- 3.03.1886–1938 рр. – роки життя Григорія Холодного – українського математика, астронома, розробника української наукової термінології.

- 9.03.1886–23.05.1920 рр. – роки життя Георгія Нарбута – українського художника, графіка.
- 25.06.1886–21.04.1967 рр. – роки життя українського історика Івана Крип'якевича.
- 14.04.1887–3.12.1978 рр. – роки життя Івана Кавалерідзе – українського скульптора, драматурга і кінорежисера.
- 6.09.1887–21.02.1950 рр. – роки життя Михайла Скорульського – українського композитора-житомирянина і педагога, який написав музику до п'єси І.Кочерги «Свіччине весілля».
- 17.11.1887–7.06.1954 рр. – роки життя Юрія Шумського – українського актора і режисера.
- 20.02.1889–30.03.1977 рр. – роки життя українського композитора Левка Ревуцького.
- 24.05.1889–26.10.1972 рр. – роки життя українського авіаконструктора Ігоря Сікорського.
- 12.11.1889–28.09.1956 рр. – роки життя українського письменника-сатирика Остапа Вишні (справжнє прізвище – Павло Губенко).
- 26.04.1890 р. – народився Микола Зеров – український поет, літературознавець. Знищений у застінках НКВС 03.11.1937 р.
- 27.01.1891–16.09.1967 рр. – роки життя Павла Тичини – відомого українського поета і громадського діяча.
- 14.03.1891–6.01.1957 рр. – роки життя Амвросія Бучми – українського актора, режисера театру й кіно, педагога.
- 17.03.1891–1966 рр. – роки життя Матвія Манізера – російського скульптора, автора пам'ятника Т.Г.Шевченку в Харкові (1935).
- 17.02.1892–7.09.1984 рр. – роки життя Йосипа Сліпого (Коберницького-Дичковського) – українського церковного діяча, патріарха УГКЦ, вченого.
- 1.12.1893 р. – народився український письменник Микола Хвильовий. Пішов трагічно з життя 11.05.1933 р.
- 12.01.1894–4.12.1925 рр. – роки життя українського письменника Василя Блакитного (Елланського).
- 23.03.1894–18.04.1977 рр. – роки життя Дмитра Чижевського – українського історика, філософа, лінгвіста, автора понад 900 праць.

- 3.01.1895–15.04.1968 рр. – роки життя Бориса Лятошинського – українського композитора-житомирця, автора історичної опери «Захар Беркут», опери «Щорс».
- 19.03.1895–24.07.1964 рр. – роки життя Максима Рильського – українського поета, перекладача і громадського діяча.
- 3.03.1896–2.02.1960 рр. – роки життя Івана Паторжинського – українського співака, педагога.
- 23.11.1896–3.10.1938 рр. – роки життя Віктора Косенка – українського композитора, піаніста, життя та діяльність якого пов'язані з Житомиром.
- 26.01.1897–14.10.1941 рр. – роки життя Івана Кулика – українського письменника і громадського діяча.
- 2.02.1897–16.02.1968 рр. – роки життя українського поета Євгена Маланюка.
- 18.04.1897–05.04.1963 рр. – роки життя Мар'яна Крушельницького. – українського актора, педагога, режисера.
- 21.06.1897–3.10.1941 рр. – роки життя Юрія Кондратюка – українського вченого-винахідника, одного з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів.
- 06.09.1897 р. – народився український письменник Іван Микитенко. Розстріляний НКВС 4.10.1937 р.
- 01.10.1897 р. – народився український письменник Валер'ян Поліщук (літературний псевдонім – Микита Волокита). Розстріляний у застінках НКВС 17.03.1942 р.
- 3.12.1897–5.12.1972 рр. – роки життя українського письменника Андрія Головка.
- 9.12.1897–12.03.1983 рр. – роки життя Бориса Тена (Миколи Васильовича Хомичевського) – українського поета і перекладача, церковного діяча, який понад 50 років жив і творив у Житомирі.
- 6.01.1898–8.01.1965 рр. – роки життя українського поета Володимира Сосюри.
- 8.09.1898–22.07.1986 рр. – роки життя української актриси Наталії Ужвій.
- 5.08.1899–8.05.1984 рр. – роки життя українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича.
- 5.12.1899–25.01.1982 рр. – роки життя українського психолога Григорія Костюка.

- 6.12.1899 р. – народився Олександр Оглоблін – видатний український історик, історіограф і археолог, автор понад 700 публікацій з історії України. Помер 16.02.1992 р. в США.
- 18.02.1900–15.07.1940 рр. – роки життя української співачки Оксани Петрусенко.
- 24.03.1900–21.12.1993 рр. – роки життя Івана Козловського – українського і російського співака.
- 7.07.1900–26.08.1976 рр. – роки життя українського письменника Юрія Смолича.
- 25.12.1900–12.04.1979 рр. – роки життя Олександра Міньківського – українського хорового диригента і педагога.
- 25.02.1905–5.07.1975 рр. – роки життя українського балетмейстера Павла Вірського.
- 7.01.1906–1984 рр. – роки життя українського авіаконструктора Олега Антонова.
- 24.02.1906–1984 рр. – роки життя Клавдії Шульженко – української та російської співачки.
- 18.10.1906 р. – народився український письменник Юрій Вухналь (Іван Ковтун). Розстріляний 15.07.1937 р.
- 8.07.1907 або 8.08.1907 р. – в Житомирі народився Олег Ольжич (Кандиба) – український громадський та політичний діяч, письменник, археолог, син відомого українського поета Олександра Олеса. Загинув 10.06.1944 р. у німецькому концтаборі Заксенгаузені.
- 21.07.1907–21.02.1942 рр. – роки життя української поетеси Олени Теліги.
- 2.10.1907–25.08.1963 рр. – роки життя Івана Багряного – українського письменника і громадського діяча.
- 21.06.1908–6.05.1989 рр. – роки життя Ісидора Нагаєвського – українського історика, автора праці «Історія Української держави двадцятого століття».
- 12.01.1909–1997 рр. – роки життя українського майстра народного декоративного розпису Марії Приймаченко.
- 23.02.1909–19.06.1942 рр. – роки життя Миколи Шпака – українського поета, уродженця с. Липок Попільнянського району на Житомирщині.
- 5.10.1909–6.08.1937 рр. – роки життя українського поета Богдана Ігоря Антонича.

- 22.11.1917 р. – заснування Української Академії мистецтва (згодом Художній інститут) в Києві.
- 02.08.1918 р. – створено Національну бібліотеку Української держави.
- 17.08.1918 р. – заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету.
- 14.11.1918 – у Києві указом гетьмана П.Скоропадського засновано Українську Академію наук, першим президентом якої було обрано В.Вернадського.
- 1918 р. – засновано Дніпропетровський університет.
- 1.01.1919 р. – Директорія затвердила закон про вищий орган Української автокефальної православної церкви.
- 23.03.1919 р. – заснована Одеська кіностудія художніх фільмів.
- 16.10.1919 р. – в Житомирі відкрито перший вищий навчальний заклад – педагогічний університет (тоді – інститут народної освіти).
- 23.01.1920 р. – створена в Києві Державна українська мандрівна капела (скорочено – «Думка»),
- Січень 1920 р. – створення Національного академічного українського драматичного театру імені Івана Франка (Київ).
- 5.05.1920 р. – Всеукраїнська православна церковна рада проголосила Українську православну церкву автокефальною.
- 17.01.1921 р. – створення Українського вільного університету у Відні – першого в історії європейської культури вузу на еміграції (5.10.1921 р. перенесений до Праги, а з літа 1945 р. – у Мюнхен).
- 21.05.1921 р. – Раднарком УРСР прийняв постанову про створення Всеукраїнської надзвичайної комісії з боротьби з неписьменністю.
- 1921 р. – в Ялті засновано будинок-музей А.П.Чехова.
- 21.10.1921 р. – на церковному соборі у Києві створено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) під проводом В.Липківського.
- 22.04.1922 р. – у Подєбрадах (Чехія) українською інтелектуальною еміграцією засновано Українську господарську академію (з 1932 р. – Український технічно-господарський інститут).
- 1922 р. – заснування Лесем Курбасом одного з перших українських театрів «Березіль».

- 17.07.1922 р. – В.І.Ленін дав директиву про висилку за кордон видатних представників російської інтелігенції, серед якої були і вихідці з України.
- 1922 р. – в Житомирі засновано будинок відпочинку імені Цюрупі – один з перших в Україні.
- 1922 р. – створено Волинський сільськогосподарський політехнікум (нині – Державний агроєкологічний університет України).
- 16.11.1924 р. – в Харкові відбулася перша в Україні радіопередача.
- 20.08.1925 р. – засновано Канівський державний музей-заповідник «Могила Т.Г. Шевченка».
- 1926 р. – у Києві створено Російський драматичний театр (нині – Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки).
- 1926 р. – у Житомирі створено науково-дослідну станцію хмелярства (нині – Науково-дослідний інститут хмелярства ААН України).
- 21.03.1927 р. – у Києві вийшов перший номер «Літературної газети» («Літературна Україна»).
- Березень 1928 р. – заснування кіностудії імені Олександра Довженка.
- 4.09.1928 р. – РНК УРСР затвердила новий український правопис (скрипниківський), який діяв до 1933 р.
- 12.05.1929 р. – створено організацію письменників Західної України «Гроно».
- 1929 р. – у Житомирі відкрито першу меморіальну дошку М.М.Кочубинському.
- 30.01.1930 р. – завершився Надзвичайний собор Української автокефальної православної церкви, який під тиском більшовицьких каральних органів ухвалив розпуск УАПЦ.
- 9.03.1930 р. – розпочався суд над групою української наукової та творчої інтелігенції, так званий «Процес Спілки визволення України».
- 8.04.1930 р. – на екрані вийшов фільм О.Довженка «Земля».
- 18.11.1933 р. – об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У розглянув питання про «український націоналістичний ухил» та ухвалив рішення зупинити українізацію республіки.
- 22.11.1933 р. – прийнято постанову ЦК КП(б)У про припинення українізації.
- 1933 р. – у Житомирі засновано ботанічний сад.

- 12.06.1934 р. – розпочав роботу I з'їзд письменників України.
 1934 р. – у Житомирі побудовано Центральний стадіон.
 20.07.1935 р. – ухвалено рішення Політбюро ЦК КП(б) України «Про вилучення із бібліотек України зінов'ївсько-троцькістської та націоналістичної літератури».
 8.11.1935 р. – у Чернігові відкритий Літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського.
 1935 р. – побудовано цивільний аеропорт у Житомирі.
 1936 р. – у Києві засновано Науково-дослідний інститут клінічної медицини (нині – Український науково-дослідний інститут кардіології імені М.Д.Стражеска).
 1937 р. – створено Національний симфонічний оркестр України.
 25.10.1938 р. – у Києві утворено Спілку радянських художників України.
 05.03.1939 р. – Київському державному університету присвоєно ім'я Тараса Шевченка.
 6.03.1939 р. – на честь 125-ї річниці від дня народження Т.Г.Шевченка у Києві відкрито пам'ятник Великому Кобзареві.
 18.06.1939 р. – відкрито меморіальний музей і пам'ятник Т.Г.Шевченкові на його могилі в Каневі.
 Грудень 1939 р. – заснування Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка НАН України.
 1939 р. – заснування Історичної бібліотеки України.
 Січень 1941 р. – у Львові відбувся «Процес 59-ти» проти західноукраїнської інтелігенції.
 13.12.1941 р. – у Києві гітлерівці розпочали арешти представників української інтелігенції – активних членів ОУН.
 11.09.1943 р. – засновано Державний заслужений академічний український народний хор імені Г.Верьовки.

Лекція 19. Культура України у другій половині 40-х–90-х роках

- 27.10.1919–1984 рр. – роки життя Івана Лисяка-Рудницького – українського історика і педагога.
 4.02.1926–11.03.1975 рр. – роки життя українського скульптора Галини Кальченко.
 3.06.1928 р. – народився Костянтин Степанков – кіно- і театральний актор.

- 20.08.1929–25.10.1992 рр. – роки життя Івана Світличного – українського письменника і громадського діяча.
 6.03.1931 р. – народився український композитор Олександр Білаш.
 8.01.1935–14.12.1963 рр. – роки життя українського поета Василя Симоненка.
 7.03.1936 р. – народився Ярослав Ісаєвич – український історик культури, книгознавець, українознавець.
 8.01.1938 р. – народився український поет Василь Стус. Помер у радянському концтаборі 4.09.1985 р.
 08.03.1946 р. – у Львові розпочався собор Української греко-католицької церкви, ініційований каральними органами, який ухвалив рішення про ліквідацію Берестейської унії та об'єднання з Руською православною церквою. Початок ліквідації Української греко-католицької церкви.
 4.03.1949–22.05.1979 рр. – роки життя Володимира Івасюка – українського композитора, автора пісень «Червона рута», «Водограй», «Я піду в далекі гори».
 24.04.1949 р. – у Києві відкрито Державний літературно-художній музей Т.Г. Шевченка.
 24.10.1949 р. – у Львові вбито українського письменника-комуніста Ярослава Галана. За офіційною версією, це вчинили бойовики ОУН-УПА. Піднялася нова хвиля репресій проти удаваних ворогів сталінського режиму в Україні.
 1949 р. – в Житомирі створено інститут іноземних мов.
 6.11.1951 р. – у Києві вступив у дію перший в Україні телевізійний центр.
 1953 р. – поява перших телевізорів у Житомирі.
 1957 р. – почалась газифікація Житомира.
 23.04.1959 р. – відкрився I з'їзд журналістів України. Створено Спілку журналістів України.
 1959 р. – у Києві створено клуб творчої молоді «Супутник» у складі студентів театрального інституту, художників, літераторів Леся Танюка, Івана Драча. Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Алли Горської.
 1960 р. – у Житомирі відкрито загальнотехнічний факультет Київського політехнічного інституту (нині – інженерно-технологічний інститут).

- 1960 р. – засновано товариство культурних зв'язків із українцями за кордоном «Україна».
- 1961 р. – видав першу продукцію льонокомбінат – первісток епохи великої індустріалізації міста Житомира.
- 1961 р. – встановлена республіканська премія імені Т.Г.Шевченка за видатні твори літератури, мистецтва (нині – Державна премія імені Т.Г.Шевченка).
- 1962 р. – у Житомирі відкрито тролейбусний рух, перший тролейбус пройшов по вулиці Київській.
- 23.11.1963 р. – у Римі засновано Український католицький університет св. Климента.
- 24.05.1964 р. – пожежа у відділі українки бібліотеки Академії наук УРСР.
- 10.06.1964 р. – у Москві відкрито пам'ятник Т.Г.Шевченкові.
27.06.1964 р. – у Вашингтоні відкрито пам'ятник Т.Г.Шевченкові.
- 1965 р. – заснована Житомирська організація Спілки письменників України.
- 1966 р. – у Житомирі побудовано нове приміщення театру імені І.Кочерги.
- 1970 р. – у Житомирі відкрито меморіальний будинок-музей С.П.Корольова.
- 1970 р. – у Житомирі створено гідропарк.
- 3.09.1973 р. – у Києві відбулось відкриття пам'ятника Лесі Українці.
- 1973 р. – у Житомирі відкрито літературно-меморіальний музей В.Г.Короленка.
- 23.04.1975 р. – відкрито Державний музей книги та книгодрукування України.
- 1979 р. – у Житомирі споруджено найбільший пам'ятник – Монумент Слави.
- 1982 р. – у Житомирі збудовано пішохідний міст через річку Тетерів.
- 17.09.1989 р. – розпочався перший фестиваль української пісні «Червона рута».
- 21.10.1989 р. – установча конференція ухвалила рішення про відновлення діяльності Наукового товариства імені Т.Шевченка.
- 27.10.1989 р. – у Києві розпочалася десята сесія Верховної Ради УРСР, що прийняла «Закон про мови в Українській РСР», котрий надав українській мові статус державної.

- 1989 р. – у Житомирі будівля Семінарійського костюлу повернута віруючим.
- 4.06.1990 р. – Всеукраїнський православний собор у Києві проголосив патріархат УАПЦ і обрав митрополита Мстислава (у миру – Степан Іванович Скрипник) першим патріархом Української автокефальної православної церкви.
- 23.05.1991 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про освіту».
- 29.01.1992 р. – міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т.Г.Шевченка.
- 1992 р. – Верховною Радою України прийняті «Основи законодавства України про культуру».
- 25–27 червня 1992 р. – УПЦ і УАПЦ провели об'єднавчий собор, який ухвалив об'єднати Українську православну церкву і Українську автокефальну православну церкву в єдину Українську православну церкву – Київський патріархат (УПЦ-КП). Об'єднавчий собор заявив, що головою УПЦ – Київський патріархат вважає патріарха Мстислава (Скрипника), який помер 11 червня 1993 р.
- 1992 р. – вийшла в ефір перша передача Житомирського телецентру.
- 24.08.1992 р. – після 175-річної вимушеної перерви відбулося офіційне відкриття недержавного міжнародного університету «Києво-Могилянська академія», який став спадкоємцем славетного навчального закладу – першої і довгий час єдиної вищої школи у всій Східній Європі.
- 1993 р. – у Житомирі основним вулицям і майданам міста повернуто їхні історичні назви.
- 1995 р. – створене Міністерство культури і мистецтв України.
- 1995 р. – у Житомирі на базі сільськогосподарського інституту створено Державну агроекологічну академію України (з 2001 р. – Державний агроекологічний університет України).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Загальні праці

- Аксиома для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992.
- Бокань Володимир, Польовий Леонтій.* Історія культури України. – К., 1998.
- Воскобойников В.Н.* История мировой и отечественной культуры. – М., 1996.
- Гнедич П.П.* Всемирная история искусств. – М., 1996.
- Голубенко Петро.* Україна і Росія: У світі культурних взаємин. – К., 1993.
- Грибушина Н.Г.* История мировой художественной культуры: В 4-х частях. – Ч. 1–2. – Тверь, 1993.
- Етнокультурний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю.Римаренко, І.Курас. – К., 1993.
- Єфремов Сергій.* Історія українського письменства. – К., 1995.
- Историки и история. Жизнь, судьба, творчество. – М., 1997.
- История мировой культуры. Наследие Запада. – М., 1998.
- Історія світової культури: Навч. посібник / Л.Т.Левчук та ін. – 3-є вид. – К., 2000.
- Історія світової культури. Культурні регіони / Л.Т.Левчук та ін. – К., 1997.
- Історія української культури / Під ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
- Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К., 1999.
- Крип'якевич Іван.* Всесвітня історія: У 3-х книгах. Кн. 1. – К., 1995.
- Культура України // Збірник статей. – Харків, 1993.
- Культура українського народу: Навч. посібник / В.М.Русанівський та ін. – К., 1994.
- Культурология. История мировой культуры / Под ред. А.Н.Марковой. – М., 1998.
- Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. А.В.Яртися, С.М.Шендрика, С.О.Черепанової. – Львів, 1994.
- Ліндсей Д.* Коротка історія культури. – Т. 1–2. – К., 1995.

Рекомендована література

- Лобас В.Х., Легенький Ю.Г.* Українська і зарубіжна культура. – К., 1997.
- Лобас В.Х., Легенький Ю.Г.* Українська і зарубіжна культура. – К., 2000.
- Лосев І.В.* История і теорія світової культури. Європейський контекст. – К., 1995.
- Маланюк Євген.* Нариси з Історії нашої культури. – К., 1992.
- Мартынов В.Ф.* Мировая художественная культура. – Минск, 1997.
- Марченко М.І.* Історія української культури з найдавніших часів і до середини XVII ст. – К., 1961.
- Нельговський Ю.П., Степовик Д.В., Членова Л.Г.* Українське мистецтво від найдавніших часів до початку XX ст. – К., 1976.
- Ничкало С.Л.* Мистецтвознавство. Короткий глумачний словник. – К., 1999.
- Оганов А.А., Хангельдиева П.Г.* История и теория мировой и русской культуры. – М., 1992.
- Огієнко Іван.* Українська культура. – К., 1991.
- Огієнко Іван.* Історія української літературної мови. – К., 1995.
- Очерки истории искусства. – М., 1987.
- Полікарпов В.С.* Лекції з історії світової культури. – 3-є вид. – Харків, 1999.
- Поліщук Євген.* Історія культури. Короткий довідник. – К., 2000.
- Попович Мирослав.* Нарис історії культури України. – К., 1998.
- Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.). Нариси. – К., 1991.
- Семенникова Л.И.* Цивилизации в истории человечества. – Брянск, 1998.
- Семчишин М.* Тисяча років української культури. – 2-е вид. – Львів, 1993.
- Світогляд і духовна культура. – К., 1993.
- Словарь искусств. – М., 1996.
- Смирнова В.В.* Мировая художественная культура. – М., 1995.
- 100 великих чудес света. – М., 1999.
- Теорія та історія світової і вітчизняної культури. – Львів, 1992.
- Теорія та історія світової і вітчизняної культури. – К., 1993.
- Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. С.О.Черепанової. – Львів, 1994.

Українська культура: Лекції / За ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993.

Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І.Ф.Ляшенка. – К., 1996.

Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник / За ред. М.М.Заковича. – К., 2000.

Энциклопедический словарь по культурологии. – М., 1997.

Література до лекцій

Лекція 1. Предмет курсу

Босенко О.В. Реквієм по ненародженій красі (Дослідження з історії та теорії культури). – К., 1992.

Вернадский В. Начало и вечность жизни. – М., 1989.

Кнабе Г.С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуры античного Рима. – М., 1993.

Культура против варварства. – М., 1992.

Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів, 1993.

Маркс К. Лист Ф.Энгельсу в Манчестер. 25 березня 1868 р. // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 32.

Мень А.В. Культура и духовное восхождение. – М., 1992.

Мистецтво і етнос. Культурологічний аспект. – К., 1991.

Немировская Л.З. Культурология. История и теория культуры. – М., 1992.

Українська культура: зміст і методика викладання. Тези республіканської конференції (травень 1992 р.). – К., 1993.

Феномен української культури. – К., 1997.

Цивилизации и культуры. Научный альманах. Вып. 1–4. – М., 1994–1996.

Юдкін І. Східно-західні взаємини української культури. Українознавство в розбудові держави. Кн. 1. – К., 1994.

Лекція 2. Культура первісного часу

Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М., 1990.

Мид М. Культура и мир детства. – М., 1989.

Рекомендована література

Тейлор Э.В. Первобытная культура. – М., 1989.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987.

Чмихав М.О. Давня культура: Навч. посібник. – К., 1994. – К., 1998.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.). Нариси. – К., 1991.

Семенникова Л.И. Цивилизации в истории человечества. – Брянск, 1998.

Семчишин М. Тысяча років української культури. – 2-е вид. – Львів, 1993.

Світогляд і духовна культура. – К., 1993.

Словарь искусств. – М., 1996.

Смирнова В.В. Мировая художественная культура. – М., 1995.

100 великих чудес света. – М., 1999.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури. – Львів, 1992.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури. – К., 1993.

Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. С.О.Черепанової. – Львів, 1994.

Українська культура: Лекції / За ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993.

Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І.Ф.Ляшенка. – К., 1996.

Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник / За ред. М.М.Заковича. – К., 2000.

Энциклопедический словарь по культурологии. – М. – 1997.

Лекція 3. Культура Стародавнього Сходу

Афанасьева Ф., Луконин В., Померанцева Н. Искусство Древнего Востока. – М., 1976.

Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае. – М., 1970.

Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.

Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. – М., 1994.

Виноградова Н.А., Каптерева Л., Стародуб Т.Х. Традиционное искусство Востока: Терминологический словарь. – М., 1997.

Галеркина О.И., Боданов Ф.Л. Искусство в Индии в древности и средние века. – М., 1963.

Голованов С.О., Крижанівська В.В. Історія культури стародавнього світу, середніх віків та відродження: Лекції для вищих навчальних закладів. – К., 1997.

- Григорьева Т.П. Дао и логос. – М., 1993.
- Дандамаев М.А. Вавилонские писцы. – М., 1983.
- Древние цивилизации. – М., 1990.
- Искусство Китая / Автор-составитель Н.А.Виноградова. – М., 1988.
- История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 1. Месопотамия. – М., 1983; Ч. 2. Передняя Азия. Египет. – М., 1988.
- Кленгель-Брандт Э. Вавилонская башня. – М., 1991.
- Корнев В.И. Буддизм и его роль в общественной жизни стран Азии. – М., 1983.
- Кремер С.Н. История начинается в Шумере. – 2-е изд. – М., 1991.
- Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1996; К., 2000.
- Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чекобсаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. – М., 1983.
- Культура Древней Индии. – М., 1975.
- Культура Древнего Египта. – М., 1976.
- Культура народов Востока. Старовавилонская культура. – М., 1988.
- Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации: Ближний Восток и Мезоамерика. – М., 1992.
- Малявин В.В. Конфуций. – М., 1992.
- На рiках вавiлонських: З найдавшiю лiтератури Шумеру, Вавилону, Палестини. – К., 1991.
- Немировский А.И. Мифы и легенды Древнего Востока. – М., 1994.
- Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. – 2-е изд. – М., 1990.
- Ольденбург С.Ф. Культура Индии. – М., 1991.
- Переломов Л.С. Слово Конфуция. – М., 1992.
- Рак И.В. Мифы Древнего Египта. – С.-Пб., 1993.
- Торчинов Е. Даосизм: Опыт историко-религиоведческого описания. – С.-Пб. 1993.
- Тюляев С.И. Искусство Индии. III-е тысячелетие до н.э. – VII век н.э. – М., 1988.
- Целлар К. Архитектура страны фараонов. – М., 1990.
- Чизхолм Джейн, Миллард Энн. Ранние цивилизации. – М., 1999.
- Яйленко В.П. Архаическая Греция и Ближний Восток. – М., 1990.

Яншина Э.М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии. – М., 1984.

Лекції 4, 5, 6. Культура Стародавньої Греції.

Культура епохи еллінізму. Культура Стародавнього Риму

- Антична культура і вітчизняна філософська думка. – К., 1990.
- Антична культура: Довідник. – К., 1993.
- Античная культура: Словарь-справочник / Под ред. В.Н.Ярхо. – М., 1995.
- Античность как тип культуры. – М., 1988.
- Боннар А. Греческая цивилизация. – М., 1992.
- Боннар А. Культура Древнего Рима. Т. 1. – М., 1985.
- Винничук Л. Люди, нравы и обычаи древней Греции и Рима. – М., 1988.
- Гаспаров М.Л. Занимательная Греция. Рассказы о древнегреческой культуре. – М., 1995.
- Гловацька Катерина. Міфи Давньої Греції. – Вид. 4-е, доп. – К., 1991.
- Голованов С.О., Крижанівська В.В. Історія культури стародавнього світу, середніх віків та відродження: Лекції для вищих навчальних закладів. – К., 1997.
- История древней Греции. – М., 1986.
- История мировой культуры: Наследие запада. Античность. Средневековье. Возрождение: Курс лекций / Под ред. С.Д.Серебряного. – М., 1998.
- Кнабе Г.С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуры античного Рима. – М., 1993. Культура древнего мира. Т. 1, 2. – М., 1985.
- Культура Древнего Рима: В 2-х т. / Под ред. Е.С.Голубцова. – М., 1985.
- Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима: Пер. с пол. – М., 1990.
- Кун М. Легенди та міфи Стародавньої Греції. – К., 1992.
- Левек П. Эллинистический мир. – М., 1992.
- Легенди и мифы Древней Греции. – М., 1992.
- Літчик Юрій. Геродот та його «Історія» // Історія в школі. – 1999. – № 8–9.

Лисовый И.А., Ревяко К.А. Античный мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима. – Минск, 1996.

Маркс Энтони, Тинджей Грехем. Римляне. – М., 1999.

Марру А.И. История воспитания в античности (Греция). – М., 1998.

Немировский А.И. Мифы древней Эллады. – М., 1992.

Підлісна Г.Н. Світ античної літератури. – 2-е вид. – К., 1989.

Словник античної міфології. – К., 1989.

Шанин Ю.В. Герой античных стадионов. – М., 1990.

Эллинизм: экономика, политика, культура. – М., 1990.

Лекція 7. Культура Візантії

Каждан А.П. Византийская культура (X–XII вв.). – М., 1968.

Культура Византии: IV – первая половина VII в. – М., 1984.

Культура Византии: вторая половина VII–XII в. – М., 1989.

Культура Византии: XIII – первая половина XV в. – М., 1991.

Лихачева В.Д. Искусство Византии IV–XV веков. – М., 1986.

Удальцова З.В. Византийская культура. – М., 1988.

Лекція 8. Культура Західної Європи в середні віки

Голованов С.О., Крижанівська В.В. Історія культури стародавнього світу, середніх віків та відродження: Лекції для вищих навчальних закладів. – К., 1997.

Гофф Ж.Ле. Цивілізація Середньовікового Запада. – М., 1992.

Городская культура. Средневековье и начало нового времени. – Л., 1986.

Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981.

Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд. – М., 1984.

Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М., 1989.

Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.

Даркевич В.П. Народная культура средневековья. – М., 1981.

Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья. – М., 1987.

Добиаш-Рождественская О.А. История письма в средние века. – 3-е изд. – М., 1987.

Жизнеописания трубадуров. – М., 1993.

Иванов К.А. Многоликое средневековье. – М., 1996.

Иванов К.А. Трубадуры, труверы и миннезингеры. – М., 1997.

Карсавин Л.П. Культура средних веков. – К., 1995.

Культура и искусство западноевропейского средневековья. – М., 1981.

Линч Джозеф Г. Середньовічна церква: Коротка історія. – К., 1994.

Любимов Л.Д. Искусство Западной Европы. Средние века. Возрождение в Италии. – М., 1976.

Лясковская О.А. Французская готика XII–XIV веков. Архитектура, скульптура, витраж. – М., 1973.

Нессельштраус Ц.Г. История искусства зарубежных стран. Средние века. Возрождение. – М., 1982.

Поэзия вагантов. – М., 1975.

Тяжелов В.Н. Искусство средних веков. – М., 1993.

Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – середина VII вв.). – М., 1989.

Лекція 9. Культура Відродження

Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984.

Баткиш Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – М., 1989.

Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М., 1990.

Бернсон Б. Живописцы итальянского Возрождения. – М., 1965.

Бицилли П.М. Место Ренессанса в истории культуры. – С-Пб., 1996.

Виппер Б.Р. Итальянский ренессанс XIII–XVI веков. – М., 1977.

Голованов С.О., Крижанівська В.В. Історія культури стародавнього світу, середніх віків та відродження: Лекції для вищих навчальних закладів. – К., 1997.

Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. – 2-е изд. – Л., 1990.

Джорджо Базари. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих эпохи Возрождения. – С-Пб., 1992.

Культура Возрождения и общество. – М., 1986.

Культура епохи Відродження. – Л., 1986.

Культура епохи Відродження і Реформації. – М., 1981.

Леонардо да Вінчі. Мікеланджело. Рафаель. Рембрандт. Біографічні описи. – М., 1993.

Порозовська Б.Д. Ян Гус. Мартин Лютер. Жан Кальвін. Торквемада. Лойола. Біографічні описи. – М., 1993.

Ревуненкова Н.Ф. Ренесансне свободомисліє і ідеологія Реформації. – М., 1988.

Рутенберг В.И. Титани Відродження. – 2-е изд. – С.-Пб., 1991.

Смирнова И.А. Искусство Італії ХІІІ–ХV століть. – Л., 1987.

Типологія і періодизація культури Відродження. – М., 1978.
Эразм Роттердамський і його час. – М., 1989.

Лекція 10. Культура Просвітництва (XVII–XVIII ст.)

Гуревич А.Я. Західноєвропейська музика в лицах і звуках: ХVІІ – перша половина ХХ століття. – М., 1994.

Європейське просвітлення і Французька революція ХVІІІ в.: Збірник статей / Під ред. Г.С.Кучеренко. – М., 1988.

Культура народів Центральної і Юго-Східної Європи в епоху Просвітлення. – М., 1988.

Культура епохи Просвітлення. – М., 1993.

Лотман Ю.М. Бесіди про російську культуру. Быт і традиції російського дворянства (ХVІІІ – початок ХІХ століття). – С.-Пб., 1994.

Мастера класического мистецтва Заходу. – М., 1993.

Лекція 11. Європейська культура ХІХ–ХХ ст.

Андреев Л. Імпрессионизм. – М., 1980.

Бельш А. Символізм як світосприймання. – М., 1994.

Власов В.Г. Стили в мистецтві: Словарь. – Т. 1. – С.-Пб., 1995.

Голомисток И. Тоталітарне мистецтво. – М., 1994.

Гуревич А.Я. Західноєвропейська музика в лицах і звуках: ХVІІ – перша половина ХХ століття. – М., 1994.

Затонський Д. Європейський романтизм. – К., 1984.

Ивбулис В.Я. Модернізм і постмодернізм. – М., 1988.

Історія зарубіжного мистецтва. – М., 1991.

Кулькова И. Філософія і мистецтво модернізму. – М., 1988.

Ревалд Дж. Історія імпрессионізму. – М., 1994.

Самосвідомість європейської культури ХХ століття. – М., 1991.

Сарабьянов Д.В. Стиль модерн. – М., 1989.

Лекція 12. Витоки української культури

Давня історія України: В 2-х кн. Кн. 1. – К., 1994; Кн. 2. – К., 1995.

Знојко О.П. Міфи Київської землі та події стародавності. – К., 1989.

Острроверхов А. Календар і служба часу в Ольвії // Київська старовина. – 1992. – № 2.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1994.

Чмихов М.О. Давня культура: Навч. посібник. – К., 1994.

Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.

Лекція 13. Культура Київської Русі

Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.

Асеев Ю.С. Кам'яні свідки епохи. «Слово о полку Ігоревім» // Київська старовина. – 1992. – № 2.

Асеев Ю.С. Коли ж побудовано Софію Київську? // Пам'ятники України. – 1987. – № 2.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.

Брайчевський М.Ю. Антоній Печорський. Діячі України-Русі // Пам'ятки України. – 1990. – № 2.

Вагнер Г.К., Владішевська Т.Ф. Искусство Древней Руси. – М., 1993.

Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966.

Ісаченко Ю.А. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця ХVІ – початку ХVІІІ ст. на Україні. – К., 1990.

Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982.

Література і культура Древней Руси. – М., 1994.

Моця Олександр, Ричка Володимир. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.

Толочко П.П. Історичні портрети. – К., 1990.

Толочко П.П. Перший історик України-Русі // Київська старовина. – 1993. – № 2.

Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996.

Лекція 14. Українська культура литовсько-польської доби (XIV– перша половина XVII ст.)

Вишенський І. Твори. – К., 1986.

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983.

Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1996.

Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму (XVI–XVIII ст.). – К., 1972.

Ломачинська Ірина. «Книгами веселити серця...» Православні монастирі та друкарська справа в Україні XVI–XVII ст. // Людина і світ. – 1999. – № 7.

Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.

Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990.

Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.

Нудьга Григорій. Не бійся смерті. – К., 1991.

Огієнко Іван. Історія українського друкарства. – К., 1994.

Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.

Яковенко Н.М. Латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні (кінець XVI – середина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1997. – № 1–2.

Лекція 15. Культура України в другій половині XVII–XVIII ст.

Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991.

Апанович О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорозької Січі // Українська культура. – 1991. – № 1.

Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – К., 1988.

Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1973.

Іванов В. Велич творця. Виповнюється 250 років від дня народження композитора Максима Березовського // Українська культура. – 1995. – № 9–10.

Ісаєвич Ярослав. Перші українські академії // Київська старовина. – 1998. – № 6.

Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1994.

Овсійчук В.А. Майстри українського бароко. – К., 1991.

Українське бароко та європейський контекст. Архітектура, образотворче мистецтво, театр і музика. – К., 1991.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1991.

Лекція 16, 17. Культура України в XIX – на початку XX ст. Українська література та мистецтво в XIX – на початку XX ст.

Дорошук Ніна. Культурницька діяльність українства між двома революціями (1907–1917 рр.) // Київська старовина. – 2000. – № 2.

Іван Франко і світова культура // Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО. Кн. 1. – К., 1986.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.

Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. – К., 1990.

Коваленко А.Н. Передвижники и Украина. – К., 1979.

Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини XIX ст. – початку XX ст. – К., 1989.

Нариси історії української інтелігенції: У 3-х т. – К., 1994.

«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.

Федченко П.М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К., 1991.

Франко І. Твори: В 50-ти т. Т. 41. – К., 1984. Т.Г. Шевченко і українська національна культура // Матеріали наукового симпозиуму. – Львів. 1990.

Шини Н.А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 3.

Лекція 18. Культура України в 1917– першій половині 40-х років

З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій / Упорядник О.Г. Мусієнко. – Вип. 1. – К., 1991.

Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3.

Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.). – К., 1991.

Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.

Кручек О.А Становлення державної політики УРСР у галузі національної культури. – К., 1996.

Остешко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал – 1998. – № 3.

Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3.

Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-і рр. ХХ ст. – К, 1994.

Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939). – Львів, 1993.

Лекція 19. Культура України у другій половині 40-х – 90-х роках ХХ ст.

Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995.

Культурне відродження в Україні. – К., 1993. Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995.

Стан культурної сфери та культурної політики в Україні (Аналітичний огляд). – К., 1995.

Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні. – К., 1995.

ЗМІСТ

Передмова	3
Лекція 1. Предмет курсу	4
Лекція 2. Культура первісного часу	23
Лекція 3. Культура Стародавнього Сходу	36
Лекція 4. Культура Стародавньої Греції	72
Лекція 5. Культура епохи еллінізму	119
Лекція 6. Культура Стародавнього Риму	131
Лекція 7. Культура Візантії	152
Лекція 8. Культура Західної Європи в середні віки	166
Лекція 9. Культура Відродження	190
Лекція 10. Культура Просвітництва (XVII–XVIII ст.)	223
Лекція 11. Європейська культура XIX–XX ст.	245
Лекція 12. Витоки української культури	278
Лекція 13. Культура Київської Русі	289
Лекція 14. Українська культура литовсько-польської доби (XIV – перша половина XVII ст.)	312
Лекція 15. Культура України в другій половині XVII – XVIII ст.	345
Лекція 16. Культура України в XIX – на початку ХХ ст.	378
Лекція 17. Українська література та мистецтво в XIX – на початку ХХ ст.	416
Лекція 18. Культура України в 1917 – першій половині 40-х років	444
Лекція 19. Культура України у другій половині 40-х – 90-х роках ХХ ст.	481
Хронологія	506
Рекомендована література	566

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Микола Володимирович Кордон

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

Підручник

Керівник видавничих проектів *Б.А. Сладкевич*
Коректор *Л.І. Єрсова*
Комп'ютерна верстка *Є.А. Ткаченко*
Дизайн обкладинки *Б.В. Борисов*

Підп. до друку 28.03.2005. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 36,5

Видавництво "Центр навчальної літератури"
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002
Віддруковано в ОП "Житомирська облдрукарня"
з готових діапозитивів замовника. Зам. 55.

ВИДАВНИЦТВО "ЦЕНТР НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ" ПРОПОНУЄ:

Аудит туристичної діяльності / О.О.Іваніна: Навчальний посібник рекомендовано МОН України. — Київ: ЦНЛ, 2005. — 256 с. (тверда).

У даному посібнику викладено питання організації проведення аудиту з використанням міжнародних стандартів, зарубіжного досвіду. Детально розглянуто сутність і зміст процесу аудиту, його планування. Викладено методiku аудиту обліку і звітності підприємства, важливих видів діяльності; порядок узагальнення результатів процесу аудиту і складання аудиторського висновку. Для студентів напрямку підготовки 0502 «Менеджмент» спеціальності 7.050201 «Менеджмент організацій» (туристичного бізнесу).

код 014373 ціна 22,00

Теорія аграрних відносин / Є.Й. Майовець: Навчальний посібник рекомендовано МОН України. — Київ: цнл, 2005. — 276 с. (тверда)

Навчальний посібник написаний у відповідності із програмою курсу "Теорія аграрних (земельних) відносин" для студентів вищих навчальних закладів. Він містить дев'ять тем. По кожній темі пропонується матеріал для лекції і матеріал для самостійної роботи студентів. Зміст і форму навчального посібника визначають наступні теоретико-методологічні і методичні підходи: по-перше, зв'язок теоретичних положень із практикою становлення ринкових відносин в аграрній сфері України; по-друге, доступність і простота викладу матеріалу; по-третє, надання студентам можливості самостійно осмислювати пропонований матеріал і перевірити свої знання.

код 014376 ціна 22,00 грн.

Патентознавство / В.С. Дьордй: Навчальний посібник рекомендовано МОН України. — Київ: ЦНЛ, 2005. — 232 с. (тверда).

Посібник написаний на основі лекцій з курсу „Патентознавство”, який читається для студентів кафедри прикладної фізики Ужгородського національного університету. У посібнику розглянуто основні положення законодавства України з питань інтелектуальної власності та її правової охорони, особливості авторського та патентного права, умови надання правової охорони об'єктам інтелектуальної власності. Висвітлюються питання оформлення та подання заявки на одержання патенту на винахід, процедура розгляду заявки в патентному відомстві, права та обов'язки власника патенту на винахід, методи реалізації патентних прав, передача прав на винахід.

код 014171 ціна 22,00

